

ANTIK TANULMÁNYOK

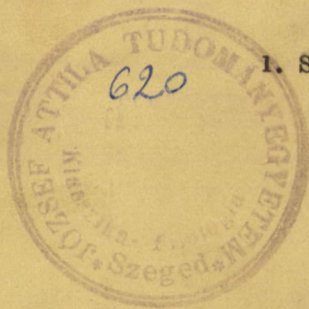
14

1967

STUDIA ANTIQUA

XIV. KÖTET

I. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1967

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, †HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY, MARÓTI
EGON, TÖTTÖSSY CSABA, TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM.
24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 04-878-111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Kákosy László</i> : Az egyiptomi aranykor-mítoszok történeti fejlődése és társadalmi vonatkozásai	1
<i>Harmatta János</i> : Abhiyawā és az achájok	17
<i>Szilágyi János György</i> : Az etrusco-korinthusi vázafestészet osztályozásának kérdései	25
<i>Gábler Dénes</i> : Feliratok pannoniai <i>terra sigillata</i> -kon	59
<i>Harmatta János</i> : Pannoniai edény-feliratok	67

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Jiri Frel</i> : A budapest Hérakletios-portré	102
--	-----

MEGEMLEKEZÉS

†Horváth István Károly (<i>Maróti Egon</i>)	111
Horváth István Károly irodalmi munkássága. (Összeállította <i>H. Drózik Margit</i>)	112

VITA

<i>Borzák István</i> : Néhány megjegyzés a horatiusi <i>deduxisse</i> értelmezéséhez	117
<i>Maróti Egon</i> : <i>Verbum in coloniam deductum</i>	119

ANTIK TANULMÁNYOK

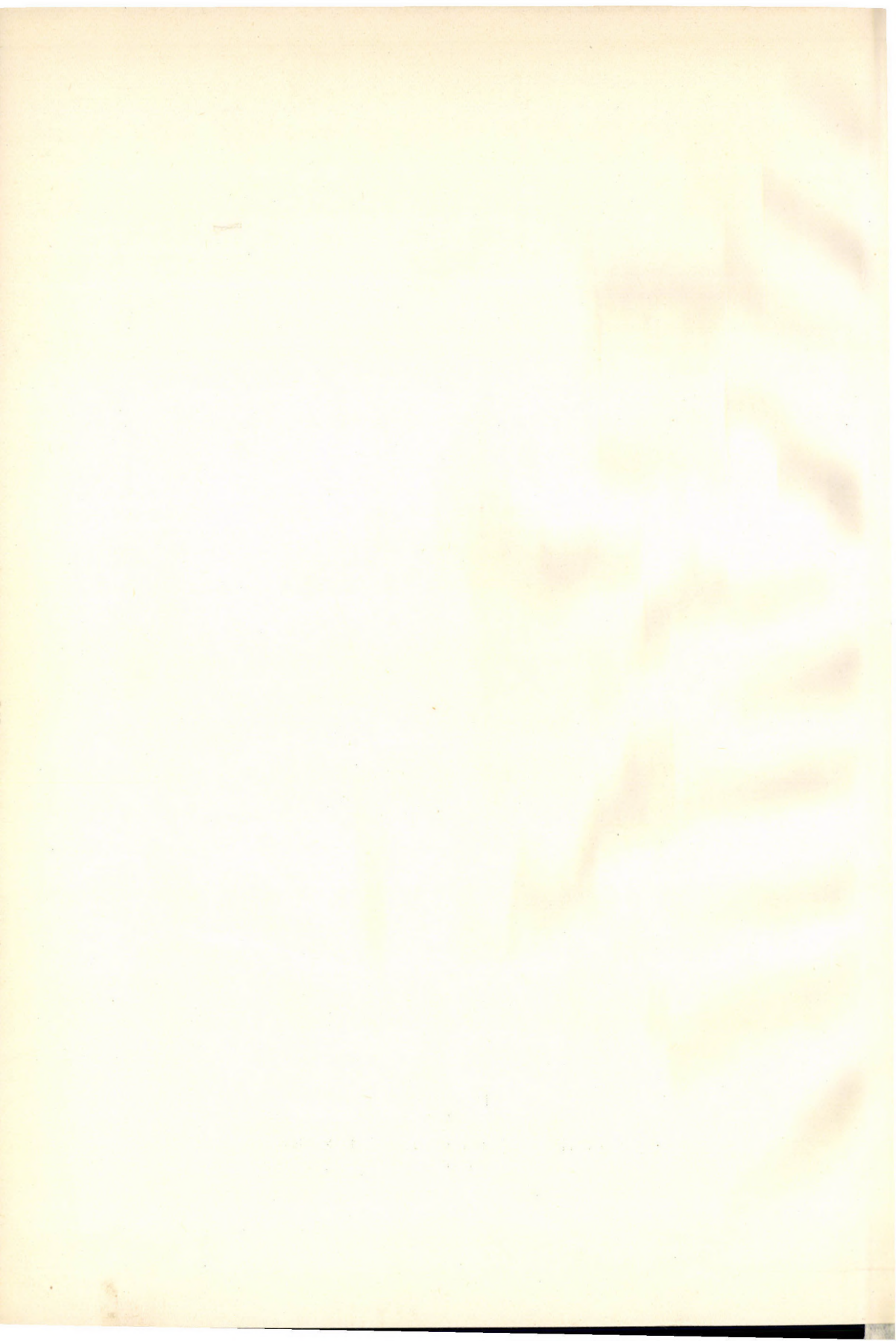
STUDIA ANTIQUA

XIV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Fülep Ferenc</i> : Ókeresztény üvegedények a Magyar Nemzeti Múzeumban	239
<i>Gabler Dénes</i> : Pannoniai <i>terra sigillata</i> -feliratok	59
<i>Hahn István</i> : Appianos és Alexandria	223
<i>Harmatta János</i> : Ahhiyawā és az achájok	17
<i>Harmatta János</i> : Pannoniai edény-feliratok	67
<i>Kákosy László</i> : Az egyiptomi aranykor-mitoszok történeti fejlődése és társadalmi vonatkozásai	1
<i>Szilágyi János György</i> : Az etruszk-korinthosi vázafestészet osztályozásának kérdései	25
<i>Szilágyi János György</i> : Etruszk-korinthosi polychrom vázák	177

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Jiří Frel</i> : A budapesti Hérekleitos-portré	102
<i>Harmatta János</i> : Bizánc és az arab hódítás	262
† <i>Horváth István Károly</i> : Az etruszk <i>saeculum</i> -számítás továbbélése a rómaiaknál ..	254
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : Avarok és griffek Priskosnál, Hérodotosznál és a régészeti leletanyagban	257
<i>Töttössy Csaba</i> : A Šukasaptati-változatok és a jaina-szerzőség kérdése	249

MEGEMLÉKEZÉS

† <i>Horváth István Károly</i> (<i>Maróti Egon</i>)	111
<i>Horváth István Károly</i> irodalmi munkássága. (Összeállította <i>H. Drózdik Margit</i>) ..	112

VITA

<i>Borzsák István</i> : Néhány megjegyzés a horatiusi <i>deduxisse</i> értelmezéséhez	117
<i>Kákosy László</i> : Augustus és Egyiptom	307
<i>Maróti Egon</i> : <i>Verbum in coloniam deductum</i>	119
<i>Maróti Egon</i> : <i>Aere perennius</i>	303

KÖNYVSZEMLE

F. Matz—H. Biesantz: <i>Corpus der minoischen und mykenischen Siegel. I.</i> (Ism. <i>Szabó Miklós</i>)	122
J. Mellaart: <i>Earliest Civilizations of the Near East.</i> (Ism. <i>Makkay János</i>)	124
<i>Études etrusco-italiques.</i> (Ism. <i>Szilágyi János György</i>)	126
M. Gil: <i>Khivi ha-Balkhi, the Khurasani Atheist.</i> (Ism. <i>Scheiber Sándor</i>)	128
Mordakte Winckelmann. Ford. és komm. H. A. Stoll. (Ism. <i>Szabó Miklós</i>)	316

H Í R E K

<i>Harmatta János</i> : Az Ókortudományi Társaság Bizantinológiai Konferenciája....	130
<i>Szilágyi János György</i> : „A görög váza. Művészet, kézművesség és kereskedelem.” (A NTA Ókortud. Intézetének konferenciája.)	132
<i>Harmatta János</i> : A pylosi királysírok	135
<i>Harmatta János</i> : 'Ελληνική Ἀρθρωπιστική Ἐταιρεία	318

LE V É L S Z E K R É N Y

<i>Révay József</i> : Az Antigoné-fordítás történetéhez	137
<i>Borszák István</i> : Mégegyszer a <i>nona aetas</i> kérdéséhez.....	137

M Ű F O R D I T Á S

Hésiodos: Theogonia. (Ford., bev. és magyarázatokkal ellátta <i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i>)	139
---	-----

AZ EGYIPTOMI ARANYKOR-MÍTOSZOK TÖRTÉNETI
FEJLŐDÉSE ÉS TÁRSADALMI VONATKOZÁSAI

I

Az egyiptomiaknak az emberiség legősibb történetéről alkotott elképzeléseit számos — elsősorban vallásos jellegű — szöveg világítja meg. Az egyiptomi papok, tudósok és a nép képzeletét is minden korszakban élénken foglalkoztatta az a kérdés, hogy milyen volt a világ és Egyiptom helyzete azokban a távoli időkben, melyekről még nem álltak rendelkezésükre annalesek vagy korabeli emlékek. Mivel a praehistoria tudományos vizsgálatáról nem lehetett szó, lassan bonyolult, több nagy fejezetből álló fiktív ősi történelem konstruálódott, mely mintegy az egyesítés kora előtti hiányzó történeti adatokat pótolta.¹ Kialakult az istenek uralma alatt álló boldog ősi korszakot feltételező elképzelés, mely megfelel a más területekről is jól ismert aranykor-mítoszoknak. A kérdésnek vallástörténeti érdekességén kívül az egyiptomi történetfilozófia szempontjából is nagy jelentősége van.

A vizsgálatok megkezdése előtt felvetődhet a kérdés, jogos-e az «aurea aetas» fogalom használata az egyiptológia területén is. Annyi bizonyos, hogy ez az összetétel sohasem fordul elő egyiptomi szövegekben az ősidő jelölésére. Ennek ellenére kimutatható, hogy az arany az egyiptomi vallásban szoros összefüggésben áll ezzel a képzetkörrel. A Westcar papirusz szerint az aranybőrű napgyermek születése jelzi Egyiptomban egy új boldog korszak beköszönését.² Tekintettel arra, hogy az arany szerepével az egyiptomi vallásban F. Daumas³ más összefüggésben már behatóan foglalkozott, most csak egy adatot kívánunk még ismertetni, mely ennek a fémnek a boldog korszakkal kapcsolatos szerepére utal.

Egy karnaki felirat szerint IV. Ramses héliupolisi látogatása alkalmával arany levelekre találta felírva nevét az ísd-fán.⁴ A csodálatos esemény hatására átvizsgálták az annalesek egészen az ősök koráig, de sehol sem találtak hasonló feljegyzést. Mivel az ísd-fa nagy szerepet játszik a királyok trónralépésekor — az istenek ennek a leveleire jegyzik fel a fáraók uralkodási idejét —

¹ L. Kákósy: Urzeitmythen und Historiographie im alten Ägypten. (Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt I.) Berlin 1964. 61 skk.

² IX. 25 skk.

³ F. Daumas: RHR. 149 (1956). Az aranykori istenkirályokkal közvetlenül összefüggő szövegekből csak kettőt kívánunk megemlíteni. A Halottak Könyve 15. fejezetében a Nap mint «aranyból való ifjú» szerepel. (E. A. Wallis Budge: The Book of the Dead. London 1910. I. 14.) Osiris címe egy thébai templomfeliraton: «Aranyból való ifjú, aki Muttól származik.» Urk. VIII. 61 (74b) Antik vonatkozásokra I. Szilágyi J. Gy.: Acta Ant. Hung. 5 (1957) 45 skk.

⁴ Helck: Untersuchungen zu Manetho. . . 3. u. a.: ZÄS 82 (1957) Taf. V. 18—19 sor .

nyilvánvaló, hogy itt IV. Ramses trónlálásával kezdődő új boldog korszakra történik utalás.⁵

A következőkben először morfológiai szempontból vizsgáljuk meg az egyiptomi aranykor-mítoszokat, s azokat az általános vonásokat igyekszünk bemutatni, melyek az egyiptomiak szerint a boldog korszakokat jellemezték. Tanulmányunk második részében megkíséreljük a problémakör történeti szempontból való elemzését, s annak vizsgálatát, hogy az egyes korszakok társadalmi és politikai helyzete következtében a mítosz mely vonásai kerülnek előtérbe.

Míg a világ teremtésére aránylag sokszor történik utalás az egyiptomi vallásos irodalomban, addig az ember megalkotásáról meglehetősen kevés szó esik. A görögök elsősorban a föld fiainak tekintették az emberiséget,⁶ az egyiptomi vallás inkább égi eredetüket hangsúlyozza. Egy — az ember szó téves etimológiáján vagy szójátékon alapuló mítosz szerint — az emberek a Napisten könnyeiből születtek.⁷ Ezzel ellentétes nézetet tükröz Amenemope intelmeinek egy helye, mely a Genézis teremtés elbeszélését idézi fel: «Ami az embert illeti, agyag és szalma az, s az Isten az ő teremtetője.»⁸ Hnum isten is szerepel az ember teremtetőjeként, fazekaskorongján formálja meg a testeket.

Az emberiség történetének legboldogabb periódusát az egyiptomi vallás szerint a teremtés utáni időszak jelentette. A továbbiakban a mítosznak csak azokat a sajátosságait részletezzük, melyek az őskorról vallott egyiptomi nézetek történeti fejlődésének megértéséhez feltétlenül szükségesek.

A boldog ősi időről, amikor még az istenek uralkodtak a világ felett, Ptolemaios-kori thébai templomfeliratok tájékoztatnak legrészletesebben:

«A jogot az ő (ti. az ősisitenek) idejükben alkották meg, az Igazság az ő korokban jött le az égből a földre, és egyesült földön levőkkel. A föld bőségben volt, a gyomrok tele voltak, nem volt ínséges esztendő a két országban. Fal nem omlott össze, tövis nem szűrt az ősisitenek idejében.»⁹

«Bőségesen volt táplálék a nép gyomrában, nem volt bűn a földön, nem rabolt a krokodilus, nem harapott a kígyó az ősisitenek korában.»¹⁰

Ez a csodálatosan gazdag kor még a világ teremtésének b e f e j e z é s e előtti időszakot jelenti. Bár itt már említés történik égről és földről, az ezeknél sokkal korábbi, — újbirodalmi leírásokban fennmaradt, de még régebbi időkre visszanyúló — Égi Tehén mítosza szerint, ekkor még Ré «egy dologként» uralkodott az istenek és emberek felett, az ég és a túlvilág létrejötté ebben a szövegben csak az ősbűn elkövetése *utáni* időre esik.¹¹

Taharka egyik felirata is az előbbi szövegekhez hasonló képet fest az aranykorról: (Taharka idejében) «az ország bőségben volt, akárcsak a minden-

⁵ IV. Ramses később ismertetendő koronázási himnusza részletesen ecseteli az új boldog korszak vonásait.

⁶ Kerényi K.: Eranos Jahrbuch 1947 41 skk. Egyes szerzőknél ezzel ellentétes nézetek is találhatók: Pl. Platon: Phaidros. V. ö. Cl. Alex.: Protr. II. 21 P, orphikusok.

⁷ *rmt* = ember, *rmj. t* = könny. A mítoszra l. Apophis könyv 22–23; 27, 25. *Rochemontei*: Edfou I. 249, *Maystre A. Piankoff*: Le livre des portes. I. Le Caire 1939 275.

⁸ XXIV. 13. *H. O. Lange*: Das Weisheitsbuch des Amenemope. (Det. kgl. Dansk. Videnskaberne Selskab. Historisk filologiske Meddelelser XI, 2. (København 1925. 120.

⁹ III. Ptolemaios Euergetés kora. Urk. VIII. 76 (90 k).

¹⁰ III. Ptolemaios Euergetés kora. u. ott 81 (95 k) v. ö. még a 149. szöveget és *K. Sethe*: Amun und die acht Urgötter von Hermopolis. ABAW 1929 (Tábla a 125§-hoz) és a mezopotámiai Dilmun mítoszt (ANET² 38) Hasonló szöveg: *Chassinat*: Edfou V. 85.

¹¹ *Ch. Maystre*: BIFAO 40 (1941) 53 skk.

ség urának korában. Minden ember (nyugodtan) aludt reggelig, s nem beszélt így: bárcsak lenne nekem . . . Az Igazság költözött a partokra . . .»¹²

A mesés ősidő, az istenek kora tehát gondtalan jólétet jelentett az emberek számára. Béke uralkodott a földön, még nem bomlott meg a természet teljes harmóniája. A szerencsétlenségek, az ember és a természet küzdelme még ismeretlen volt, akárcsak a nyomor és az éhínségek. Mindehhez járul még a társadalmi béke is. A később még részletesen megtárgyalandó koporsófeliraton¹³ kívül egy piramis szöveg beszél erről, melynek most csak néhány sorát idézzük: «(az ősidőkben még) nem voltak olyanok, akiket elhurcoltak a király számára és elvittek az előljárók számára, még nem voltak megbüntetettek és nem voltak elítéltek.»¹⁴ Az ősi aranykorban még akadálytalanul érvényesülhetett az egyiptomi filozófiában a világtörvény¹⁵ szerepét játszó Maat hatása. Ez a hatás egyébként az egyiptomiak szerint örökérvényű,¹⁶ az ősbűn elkövetése után azonban inkább a túlvilágra tolódik át,¹⁷ bár a földön sem szűnik meg soha.

A halál problémája is felvetődik az egyiptomi aranykor-mítoszokban. Mint az aranykor többi vonását, ezt sem részletezik hosszasan, két szöveghely alapján azonban arra következtethetünk, hogy Egyiptomban is élt az elképzelés, hogy az ember a bűnbeesés előtt halhatatlan volt.¹⁸

«Mondás. NN anyja, aki az alsó égben van, terhes lett vele. Megszülte ezt az NN-t az ő atyja (!) Atum, mielőtt létrejött az ég, mielőtt keletkezett a föld, mielőtt az emberek keletkeztek, mielőtt megszülettek az istenek, s mielőtt keletkezett a halál.»¹⁹

A szöveg sajnos — ez egyébként is jellemző az egyiptomi vallásos irodalomra — nem mentes az ellentmondásoktól. Ha nem jöttek létre az emberek és a föld, természetes, hogy nem létezhet a halál sem. A mitikus gondolkodás szemszögéből nézve a dolgot, teljesen indokolatlan az is, hogy az emberek keletkezését előbb találjuk említve, mint az istenek születését. Minden

¹² *F. Ll. Griffith: A stela of Tirhaqa from Kawa, Dongola Province, Sudan. (Mélanges Maspero. Le Caire 1935-től 425 3—4 sor.*

¹³ *CT. VII 462 skk spell 1130.*

¹⁴ *K. Sethe: Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten. Glückstadt é. n. IV. 321 és S.A.B. Mercer: The Pyramid Texts in Translation and Commentary. New-York, London, Toronto 1952. II. 525 az itmjw-t az előző sorokban szereplő isteni kilenségre vonatkoztatja. Súlyos nyelvtani nehézséget jelent azonban a szöveg magyarázatánál, hogy az itmjw plur. masc.-ban, a h. t sing. fem.-ban áll. Bár az 1041c alapján valóban nem látszik kizártnak ez az értelmezés, véleményünk szerint ennél a szövegnél sokkal természetesebb, ha az itmjw-t nem a kilenségek tagjaira vonatkoztatjuk. A kilenségek tagjainak elhurcolása különben is teljesen értelmetlen feltételezés volna.*

¹⁵ *Dobrovits A.: Egyiptom és a hellénizmus. Budapest 1943. 57 sk. G. Thausing: MDIK 8. (1938) 46 skk, v. ö. még A. Moret: Revue d'Égyptologie IV. (1940) 1 skk, R. Anthes: Die Maat des Echnaton von Amarna. (Suppl. to the JAOS 31) stb.*

¹⁶ *Z. Zába: Les maximes de Ptahhotep. Praha 1956. 23, 74.*

¹⁷ *Hóros és Séth története szerint az Igazságot az alvilágba süllyesztették. (15, 4. A. H. Gardiner: Late Egyptian Stories. Bruxelles 1932 58.) A Halottak Könyve 125. fejezetében a túlvilági ítélőhely a Két Igazság (v. Kettős Igazság) Csarnoka nevet viseli.*

¹⁸ Valószínűleg ezt feltételezte eredetileg az Ószövetség is, bár a hagyomány nem teljesen egyértelmű. L. pl. Gen. 2, 16—17; 3, 19. A halál büntetés jellegére utal pl. Pál Róm. 5, 12; 6, 23; I. Kor. 15, 21. A gnosztikus Philippos Evangélium szerint Ádám és Éva korában még nem volt halál. *W. Till: Das Evangelium nach Philippos. Berlin 1963. 38. (A vízözön előtti emberek hosszú életkorára v. ö. Gen. 5.) Ellentétes felfogás: Gen. 3,22.*

¹⁹ *Spr. 571 (1466.) (NN a királynevet helyettesíti.)*

valószínűség szerint itt egyszerűen a teremtés előtti idő²⁰ néhány jellemző tulajdonságának sztereotip felsorolásáról van szó. Annak említése, hogy nem keletkezett még az ég és nem jött létre még a föld, nem jelenti szükségképpen, hogy a teljes őskáosz állapotáról van szó. A föld és az ég elválása, az istenek és az emberek lakhelyének elkülönülése sok szöveghely szerint csak az ősbűn elkövetése után történt meg. A teremtés tehát tulajdonképpen csak ekkor fejeződött be, s a föld és az ég fogalmának használata csak ekkor nyer ténylegesen értelmet. A szövegösszefüggésből különben is világos, hogy itt a föld, az ég, az istenek és az emberek nem-létezésének említése csak mellékes szerepet játszik, s a fő hangsúly a halál problémáján van. A következőkben ugyanis azt erősítgeti a szöveg, hogy az elhunyt uralkodó tulajdonképpen halhatatlan.

Fentebbi bizonyításunkat megerősíti az Égi Tehénről szóló mítosz egy része, mely a túlvilág teremtéséről beszél. Miután a Napisten megmentette az ellene lázadó emberiséget a teljes kiirtástól, nem akart többé közöttük maradni, s eltávozott a földről. Az Égi Tehén hátára ülve ekkor alkotta meg a túlvilág két fő területét, az «Áldozatok földjét»²¹ és a «Sásföldet».²² A mítosz szerint tehát a másvilág az aranykor első szakaszának, a Napisten királyságának lezárulása után keletkezett, nyilván azért, mert ekkor jött létre a halál. Mint másutt erre rámutattunk, a bűnbeesés után a túlvilág, Maat igazi birodalma őrzi az aranykor vonásait, akárcsak a görögöknél a Kronos uralma alatt álló Élysion-i mezők.

A földön az ősi aranykori boldogság az egyiptomi vallás szerint egy bűn következtében szűnt meg. Az emberek gonosz dolgokat beszéltek a megöregedett Napistenről. Legrészletesebben az Égi Tehén mítosza tárgyalja a Napisten távozását a földről, és ismerteti az — e szöveg szerint — eredetileg egységes világnak három részre: égre, földre és túlvilágra történő bomlását. A Napisten, miután a bűnről tudomást szerzett, ki akarta irtani az embereket, később mégis megkönyörült rajtuk. Többé nem akart azonban közöttük élni, és az Égi Tehén hátán eltávozott a földről. Fontos adatokat tartalmaz a «bűnbeesés»-ről a Halottak Könyve 175. fejezete és más szövegek is, melyeknek elemzésére itt most nem térünk ki, tekintettel arra, hogy az aranykor alkonyának problémájával egy másik tanulmányunkban már részletesen foglalkoztunk.²³

A kezdetben egységesnek elképzelt aranykoron belül később egyre több szakaszt különböztettek meg, és az egymást váltó istenkirályok uralmának korát lassanként az egyiptomi történelem szerves részének kezdték tekinteni. A mítoszokból jól rendszerezett mitikus történelem épült fel, mely a világ teremtésétől Ménés uralkodásáig terjedő korszakot foglalta magába. (Ld. az 1. jegyzetben idézett tanulmányt). A következőkben az egyiptomi aranykor-mítoszok történeti fejlődését és társadalmi vonatkozásait ismertetjük.

II

Az első három dinasztia korának vallását az írott források hiányára való tekintettel a későbbi időkhöz képest aránylag nagyon kevésbé ismerjük. Fej-

²⁰ Erről l. H. Grapow: ZÁS 67 34 skk.

²¹ šh. t ḥtp

²² šh.t i3rw *Maystre*: i. m. 81.

²³ Acta Or. Hung. 17. (1964) 205 skk.

lettebb aranykor-mitológiáról nincs egykorú biztos adatunk, s csak a későbbi szövegekből következtethetünk meglétére.

Az Óbirodalom későbbi dinasztiainak forrásanyaga már jóval gazdagabb. Az egyiptomi történetiszemlélet negatív módon ítéli meg az Óbirodalom egyes periódusait. Az elnyomás emléke hosszú évezredekken át fennmaradt, s Hérodotos és Diodóros még tudott arról, hogy az egyiptomi népnek milyen áldozatokat kellett hoznia a nagyszerű építkezésekért. Ezt a képet jól kiegészítik a korabeli aranykor-mítoszokra vonatkozó emlékek. Kultúrtörténeti és társadalmi szempontból is rendkívül fontos tény, hogy az aranykor-mítoszok *első emléke* valószínűleg a IV. dinasztia korából származik. A sajnos töredékes szöveg: «Sohasem történt hasonló a korábbi (királyok) alatt a (föld) őskora óta» az aranykor-mitológia frazeológiáját mutatja. A felirat valószínűleg Cheops halotti templomából való.²⁴ Feltéve, hogy valóban a IV. dinasztia korából származik, s nem másodlagosan került a halotti templomba, a szöveg arra enged következtetni, hogy a IV. dinasztia legnagyobb uralkodója is felhasználta az ősi boldog korszakra vonatkozó elképzeléseket uralma propagálásánál. Az uralkodói ideológiába való bejutásuk azonban nyilván a néphittől való átvétel eredménye. Teljesen kizártnak tartjuk azt a lehetőséget, hogy az ősi aranykor képzete a királyi ideológiából került volna át a népi vallásba. Mielőtt a népi elképzelések vizsgálatát megkezdenénk, néhány szót kell még szólnunk az óbirodalom sírfeliratainak vonatkozó adatairól.

Egy Neferirkarē korából származó szöveg a következőket mondja: «Sohasem (tettek hasonló) . . . a föld őskora óta.»²⁵ Hasonló frázisok többször²⁶ előfordulnak a korabeli és a későbbi szövegekben. Szükségtelen, hogy mind-egyikre külön kitérjünk, tekintettel arra, hogy valamennyi ugyanazt a gondolatot fejezi ki. Valamilyen esemény vagy tett nagyszerűségéhez csak a legendás ősidőből lehet hasonlatot találni. Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy ezeknek a frázisoknak, melyek évezredekken át állandó alkotórészei lettek a királyfeliratoknak, s a magánemberek életrajzainak, már az Óbirodalomban sem volt tényleges «történeti» tartalmuk. Tehát, nem szabad arra gondolnunk, ha egy felirat valamilyen eseményt az őskoriakkal hasonlít össze, akkor valamilyen mítosz szerint az ősi aranykorban egy pontosan ilyen esemény «ténylegesen» megtörtént. A szöveg összefüggésekből is világosan kitűnik, hogy már az Óbirodalom második felében sem jelentenek többet egy túlzó hasonlatnál, melynek eredeti mitikus jelentése azonban sohasem tűnt el teljesen. Említettük már azokat a gyakran ismétlődő fordulatokat, melyek valamely király uralmát a Napisten boldog korával hasonlítják össze. Ez utóbbiak mitikus «valóság-tartalma» bizonyos fokig nagyobb az előbbiekéénél. Ré és más istenek boldog korszaka a mítoszokból közismert. Különböző konkrét eseményeknek az aranykoriakkal való egybevetése csak ezek értékének emelését szolgálhatta azzal, hogy a régi nagy idők tetteivel általában összehasonlította.

Aránylag gyakori használatuk minden esetre arra mutat, hogy ezeknek a hasonlatoknak már írásos megjelenésük előtt hosszú történetük volt, tehát

²⁴ S. Morenz: Die Erwählung zwischen Gott und König in Ägypten. (Sino Jap. nica. Festschr. A. Wedemeyer). Leipzig 1956. 130. H. Ricke—S. Schott: Bemerkungen zur ägyptischen Baukunst des Alten Reiches. II. 1950 46, 233.

²⁵ Urk. I. 43.

²⁶ Az Ób. szövegek az «ősidő» szót általában kihagyják. (Urk. I. 100, 101, 103, 106) A későbbi korszakokra v. ö. a Wb. I. 496 (6)-ra és Wb. II. 457 (5, 9, 10—13)-ra vonatkozó «Belegstellen» helyeket.

az aranykor-mítoszok kialakulása az Óbirodalom előtti időkre esik. Sajnos a régebbi aranykor-mítoszok egyes vonásaira az Óbirodalom szövegeiből nem lehet visszakövetkeztetni, tekintettel arra, hogy, mint látni fogjuk, az aranykor-mítoszok különösen az Óbirodalomban a legszorosabb összefüggésben vannak a korabeli társadalmi és politikai helyzettel, s ennek következtében egyes vonásaik meglehetősen gyorsan változtak.

Az Óbirodalom aranykor-mítoszainak elemzésénél abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nemcsak az uralkodói és az arisztokrata ideológiában való jelentkezésüket vizsgálhatjuk, hanem a néphit körében játszott szerepükre is bizonyos mértékig fényt deríthetünk. E területre vonatkozólag a piramisszövegek szolgálnak fontos felvilágosításokkal. Ma már kétségtelen tény, hogy bár ezek a szövegek túlnyomó többségükben a királyi túlvilághit ideológiáját tükrözik, sok olyan elemet is tartalmaznak, melyek az arisztokrácia és a köznép hitvilágából erednek. Rendkívül tanulságos ilyen szempontból a 486. piramisszöveg (mondás) első része:

«Legyetek üdvözölve vizek, melyeket Šu hozott és a két forráslyuk emelt fel, s melyekben Geb megmosta tagjait, úgy hogy a szívek a félelem után voltak (már nem féltek), s a szívek az ijedtség után voltak. NN az ősvízben született, mielőtt keletkezett az ég, mielőtt keletkezett a föld, mielőtt keletkezett a két hegység (ti. a Nilust kétoldalt szegélyező hegyvonulatok), mielőtt létrejött a zavar, mielőtt megszületett a félelem, mely Hóros szeme miatt keletkezett. NN egy abból a nagy testületből (a héliupolisi nagy isteni kilencség) mely Héliupolisban született, amikor (még) nem voltak²⁷ olyanok, akiket elhurcoltak a király számára és elvittek előljárók számára, nem voltak megbüntetettek és nem voltak elítéltek . . .»

A szöveg szemmel láthatólag több részből áll. Az áradás felett érzett öröm hangulatos és szép képekben bővelkedő leírása után a szerző a termékenyítő Nílusról az ősvízre asszociál. Itt kapcsolódik be a gondolatmenetbe egy érdekes motívum: a halott király állítólag az ősidőkben történt születésével akarja büntelenségét bizonyítani. Kezdetben ez a megállapítás teljesen a kozmogonikus szférában mozog (mielőtt keletkezett az ég, mielőtt keletkezett a föld) majd az istenek harcára való utalás után (mielőtt létrejött a zavar, mielőtt megszületett a félelem, mely Hóros szeme miatt keletkezett) az uralkodó a héliupolisi nagy kilencség egyik tagjának vallja magát. Ez logikusan kapcsolódik az előbbiekhöz, s a szöveg első részének általánosságokban mozgó utalásait mitikus értelemben konkretizálja. A héliupolisi kilencséghez való tartozás már maga is bizonyítékul szolgált az egyiptomiaknak a király aranykori jellemére vonatkozólag. (Egy másik piramisszöveg²⁸ a királyi címbe is felveszi a «testület kedveltje» kifejezést.) Érdekes a kilencség megemlézése azért is, mert arra mutat, hogy az istenkirályok mítosza, melynek teljes kidolgozását csak az Újbirodalom korából ismerjük, kétségkívül megvolt már az Óbirodalom idején is.

A szöveg az eddigiekben teljesen a királyi ideológia körében mozgott, érdekes módon azonban az isteni kilencséget említő mondat második részében olyan fordulatot találunk, mely nyilván a népi elképzelések köréből származik. A héliupolisi isteni kilencség uralma idején eszerint még ismeretlen volt az elnyomás és a bíróság intézménye. A IV–VI. dinasztia korában végbemenő

²⁷ A participium imperfectumot csak a könnyebb érthetőség kedvéért fordítjuk múlt idővel. A szöveg az isteni kilencség korát veszi a jelennek.

²⁸ Pyr. 786.

társadalmi változások a nép tudatában is mély nyomot hagytak, s nyilván nagy mértékben járultak hozzá az aranykor-elképzelések fejlődéséhez. A IV. dinasztia idején mélyreható átalakulás ment végbe az egyiptomi társadalom struktúrájában. Mint ismeretes, az I. és II. dinasztia idején a király mellett jelentős arisztokrata réteg is részt vett az ország kormányzásában. Gazdagságukra mutat többek között az a tény is, hogy az I. és II. d. korabeli síroknál sok esetben pl. Saqqarában nehéz volt megállapítani, hogy királyok, vagy előkelők temetkezéséről van-e szó.²⁹

A királyi hatalom megerősödése Doser és Šnofru idején kezdődik, az utóbbi dahsuri piramiskerülete monumentalitásában már Giza építményeire emlékeztet. Érdekes módon Šnofru monarchiája — bár nevéhez három piramis építése is fűződik — a későbbi idők hagyományában még mint patriarchális uralom szerepel.³⁰

Kétségtelen tény, hogy az Óbirodalom elején megvolt a föld magán-, illetőleg közösségi tulajdona. A korabeli feliratokon ezek a földtulajdonos szabad parasztok *nšwtjw* néven szerepelnek. Ezek viszonyát a faluközösségekhez nehéz megállapítani. A földtulajdon minden esetre arra mutat, hogy a közösségek bomladozóban voltak. A IV. dinasztia alatt központi irányítás alá helyezték az egész államapparátust, ami a régi faluközösségeket és a paraszti földtulajdont is megszüntette, illetve nagymértékben korlátozta. A *nšwtjw* kénytelen volt földjeit eladni.³¹ Az eladás ténye arra mutat, hogy bizonyos tisztviselő rétegek földet birtokolhattak. A paraszti közösségeket, a falvak egész lakosságát ettől az időtől kezdve rendszeresen áttelepítették olyan helyekre, ahol nagyobb tömegű munkaerőre volt szükség, s új, közvetlen királyi irányítás alatt álló telepeket hoztak létre. Az áttelepítések természetesen a köz- és a magánföldtulajdon fenntartását, illetve kialakulását hosszú időre meggátolták. A királyi hatalomnak ez a későbbi egyiptomi történelemben is példátlan túltengése bizonyosan ellenérzést váltott ki a legszélesebb rétegekben is, s a későbbi fáraók rövidesen engedményekre kényszerültek. A IV. dinasztia végén adta ki Šepešeskaf király az első «kiváltságlevelét» Mykerinos templom számára.³² A V. és VI. dinasztia alatt több hasonló dekrétum jelenik meg, melyek elsősorban a templomok és a piramisvárosok részére biztosítanak mentességet különböző szolgáltatások és kötelezettségek alól.

A vizsgált piramisszövegnek a korabeli étellel való szoros kapcsolatát mutatja, hogy egyes kifejezéseihez meglepően hasonló fordulatokat találunk az V. és a VI. dinasztia dekrétumaiban. Neferirkaré dekrétumában az abydosi papok részére pl. a következő részt olvashatjuk: «Nem engedem meg, hogy bármely embernek hatalma legyen elhurcolni bármilyen szolgát robotra, vagy bármiféle kerületi munkára, aki az isten bármely földjén van, ahol papi szolgálat működik».³³ Az elhurcolást az *itj* ige jelöli a 486. piramisszövegben is. Vizsgált szövegünk utolsó mondatainak tehát komoly társadalmi alapja is van. A király számára való elhurcolás és az előjárókhöz való vitel a korabeli áttelepítéssel járó kényszermunka rendszerre való utalások. Nyilvánvalóan

²⁹ H. Kees: OLZ 52 1952 12 skk, N. M. Postowska: Sind die Königsgräber der I. Dynastie zu Abydos Kenotaphe? Труды XXV. Международного Конгресса Востоковедов. Москва 1962 111 skk.

³⁰ G. Posener: Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe Dynastie. Paris 1956. 31 skk.

³¹ Urk. I. 2, 4. L. még: St. Wenig: ZÄS 88 (1962) 66 skk, P. Kaplony: u. o. 73 sk.

³² Urk. I. 160.

³³ Urk. I. 170 v. ö. 211 sk.

a robotmunkának különféle fajtái voltak ismereteseek. Egy részét az uralkodó számára kellett végezni, később azonban a központi hatalom gyengülésével ehhez járult még az előkelők, a kerületi kormányzók számára előírt munka. Társadalomtörténeti szempontból fontos a bíróságok szerepére való célzás. A piramisszöveg két kategóriáját említi meg az üldözötteknek: a megbüntetettek és az elítéltek. Az utóbbi kifejezés szószerint «akinek a hangját megkisebbitették»-nek fordítható. Itt az «igazhangú» kifejezés ellentétéként szerepel, s kétségtelenül a pervesztéseket jelenti.³⁴ A *njk* szó finomabb értelme ma már nem állapítható meg. Talán olyanokról van szó, akiket bírói eljárás nélkül egyszerűen megbüntettek a feletteseik? A súlyos helyzetben levő nép természetesen visszaidézte annak a boldog korszaknak az emlékét, amikor ezek az elnyomó szervek még egyáltalán nem léteztek.

Az Óbirodalom aranykor-elképzelései, mint az eddigiekből látható, meglehetősen heterogén jellegűek. Megtalálhatók bennük a királyi ideológia jellemző vonásai, néha az arisztokraták érdemeinek kiemelésére szolgálnak, ismereteseek azonban a népi elképzelések is, melyek hűen tükrözik a korabeli társadalmi viszonyokat. Az Óbirodalom aranykorra vonatkozó szövegeiben még nem találjuk meg a mítoszok leírását. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a vallás más területein is hasonló a helyzet. Az Óbirodalom irodalma csak utalások formájában említi a mítoszok egyes mozzanatait. Annyi mindenesetre biztosnak látszik, hogy az istenkirályok mítosza már ennek a kornak az aranykor elképzeléseiben fontos helyet foglal el. Ez összefüggésbe hozható a héliupolisi papságnak az V. dinasztia idején gyakorolt erős befolyásával.

Az Óbirodalom végén bekövetkező nagy társadalmi krízis, mely az államapparátus egész rendszerét megváltoztatta, majd rövid időre teljesen rombadöntötte, ideológiai téren is éreztette hatását. Az Óbirodalom szellemi életének vizsgálatakor — egyes szöveghelektől eltekintve — egy lényegében problémátlan világ képe bontakozik ki. Az ember egész tevékenységének központi célja az uralkodó szolgálata. Az életrajzok egész felépítése ennek hangsúlyozására irányul, s Ptahhotep intelmeinek tanítása is a felsőbbség iránti szolgálói hódolatot követeli meg.³⁵

A következő korszak viszont nemcsak politikai, hanem szellemi téren is a teljes zűrzavar képét mutatja. Ezt a helyzetet szemlélteti az «Életúnt beszélgetése lelkével», ahol a túlvilági élet problémája lép előtérbe. Ebben a válságos korszakban igen erőteljesen jut kifejezésre a túlvilághit és az aranykor-mítoszok kapcsolata. Éppen az Életúnt mutat legjobban arra a hasadásra, mely a korabeli ember életében és tudatában beállt. Az Óbirodalom korában az előkelők számára — legalábbis elméletileg — a földi élet és a halál utáni lét szoros egységben állt egymással. Életében mindenki a «Nagy Istent», a királyt³⁶

³⁴ A kifejezés egyéb előfordulásaira v. ö. Wb. III. 251.

³⁵ A sírok tulajdonosai viszont felirataikon az V. dinasztia korától kezdve egyre nagyobb mértékben hangsúlyozzák ki alárendeltjeikkel fennálló jó viszonyukat. Pl. «Sohasem raboltam el egyetlen ember vagyont sem, sohasem tettem rosszat egyetlen ember ellen sem.» (Urk. I. 72) «Én az emberek kedveltje vagyok, akit nem vertek meg egyetlen előjáró előtt sem születése óta, aki nem rabolta el egyetlen ember vagyont sem mint rabló. Én azt teszem, amit minden ember dicsér.» (Urk. I. 75) «Éhezőnek kenyeret adtam, ruhát a meztelennek.» (Urk. I. 75) A piramisszövegek társadalmi vonatkozásaira l. Kákosy: Ann. Univ. Bud. Sectio Hist. 4 (1962) 3 skk.

³⁶ A «nagy isten» problémára l. H. Kees: Götterglaube² 270 skk, H. Junker: Die Götterlehre von Memphis. (ABAW 1939), Thausing: WZKM 52 (1953) 7 skk. Határozottan a királlyal való azonosítás mellett foglal állást Dobrovits: Das Erscheinen der schriftlichen Formulierung... (Oriens Antiquus 1945) 61. jegyzet.

szolgált, s ezért kapta jutalmul a továbbélést biztosító sírt, s a halotti kultuszhoz szükséges anyagi javakat, az áldozatok folytonosságát biztosító síralapítványt. A hivatalnok halála után is ura mellett maradt, hiszen sírja annak piramisa közelében volt felépítve. A piramisszövegek túlvilági birodalma is lényegében a földi Egyiptom tükörképe. A népi elképzelések ettől a koncepciótól valószínűleg erősen eltérő vonásokat mutattak. Az egyszerű emberek nyilván már az Óbirodalom folyamán a túlvilágra helyezték a letűnt aranykori birodalmat, s csak a források hézagossága, illetőleg túlnyomórészt királyi és arisztokratikus jellege miatt nem szerezhettünk erről bővebb tudomást.

Az Óbirodalom összeomlása egy időre az akkori ideológiát is alapvetően megváltoztatta. A nagy népi mozgalom egyik maradandó eredménye a túlvilág «demokratizálása» volt. Mivel a földi élet nem vált lényegesen könnyebbé, a meghódított túlvilágot akarta legalább a nép széppé tenni magának, s egyre fokozódó mértékben ruházta fel a letűnt aranykor vonásaival. Az uralkodói monopólium megszűnése lehetővé tette, hogy a koporsószövegekben az Óbirodalomból átvett eszmék mellett a valóban népi elképzelések is tág teret kapjanak.

A kor világnézeti válságának egyik tüneteként intenzíven foglalkoztatta az embereket a rossz eredetének kérdése is. Történeti összefüggésben feltétlenül az első átmeneti kor és a Középbirodalom ideológiájában kell a probléma kiéleződésének okait kutatni.

Az országban dúló zűrzavar indította Ipu-wert arra, hogy intelmeiben keserű kifakadást engedjen meg magának a Napisten ellen: «Nincsen kormányos az ő órájukban. Hol van Ó ma? Talán alszik Ó? Íme, nem látni hatalmát.»³⁷ A sok szenvedésnek tehát bizonyos mértékig a teremtő isten is az oka: Egyrészt azzal, hogy nem törődik a világ ügyeivel, másrészt azzal, hogy az első bűn alkalmával nem semmisítette meg teljesen az emberiséget.³⁸ Hasonló szellemet láthatunk a Merikaré részére írt intelmek egy részletében is: «Az emberek nemzedékei letűnnek, s isten, aki ismeri a (sors) fordulatokat, elrejtőzött.»³⁹ Meg kell említenünk, hogy ez a hely itt abban az értelemben szerepel, hogy az ember az istenség szándékait nem ismerheti meg. Az istenség megismerhetetlenségének eszméje azonban bizonyos néprétegek között a vallás tagadásához vezetett; «Bizony a heveskedő így szól: ha . . . tudnám, hogy hol az isten, áldoznék neki.»⁴⁰

A korabeli papok és filozófusok természetesen megkísérik, hogy válaszoljanak ezekre a kínzó kérdésekre, melyek már a vallás létét is alapjaiban fenyegették.⁴¹

Az egyik világnézeti szempontból rendkívül fontos kairói koporsószövegben a Mindenség Ura ismerteti ünnepélyes tónusban, de bizonyos rezignációval a világ megromlásának okait: «A Mindenség Ura így szól: . . . Megismétlem nektek azokat a jótetteket, melyeket saját szívem hozott létre nekem, a Mhn kígyó belsejében,⁴² azért, hogy lecsendesítsem a bűnt. Négy

³⁷ 12, 5—6. A szöveg datálásának problémájára legújabban I. J. van Seters: JEA 50 (1964) 13 skk. A történelmi háttér továbbra is az első átmeneti kor mellett szól.

³⁸ 21, 2—3.

³⁹ 123—24. sor A. Volten: Zwei altägyptische politische Schriften. (Analecta Aegyptiaca IV. Kopenhagen 1945) 66.

⁴⁰ Ipu-wert: 5, 3.

⁴¹ Az istenség elleni szemrehányásokra I. E. Otto: Der Vorwurf an Gott. (Vorträge der or. Tagung in Marburg. Fachgruppe Ägyptologie. Hildesheim 1951). L. a 62. jegyzetet.

⁴² A bárkában utazó napistent ez a kígyó veszi körül.

jó dolgot tettem a horizont kapujában: Megalkottam a szeleket, hogy minden ember lélegezzék a maga idejében. Így áll a dolog. Megalkottam a nagy áradást, hogy szegénynek és gazdagnak egyaránt hatalmában legyen. Így áll a dolog. Megalkottam minden embert társához hasonlóan. Nem (én) parancsoltam meg, hogy bűnt kövessenek el, hanem az ő szívük rontotta meg azt, amit mondtam. Így áll a dolog. Úgy alkottam meg a szívüket, hogy ne feledkezzen meg a Nyugatról, azért, hogy isteni áldozatokat adjanak a kerületek isteneinek. Így áll a dolog. Megalkottam az isteneket verejtékemből, az embereket pedig a szemem könnyeiből.»⁴³

Az istenség tehát az emberekre hárítja a rossz létrejöttének ódiúmat. Ő mindenkit egyaránt akart részesíteni a teremtés áldásaiból. Az ősi egyenlőségnek ez a kihangsúlyozása rendkívül fontos a korabeli ideológia megértéséhez. Ebből válik világossá, hogy miért hangsúlyozzák Ipu-wer intelmei is többször, hogy az új forradalmi korszak jelszava az *igazság*.⁴⁴ Ez alatt az *igazság* alatt az ősi osztály nélküli társadalom, az állam létrejötte előtti állapot visszaállítására irányuló törekvés értendő, mely nyilván a mozgalom fontos célkitűzései közé tartozott. A szöveg érdekes módon a teremtés vívmányai között említi meg a vallásos ideológia és a rítus megjelenését is. A hitetlenség terjedésének láttára a papság jónak látta hangsúlyozni, hogy a vallás a teremtés korából származik.

Mikor napirendre került az államapparátus megszilárdítása, szükségessé vált az ideológiai zűrzavar valamilyen formában való felszámolása is. Az uralkodónak elsőrendű érdeke volt, hogy a vallásos hit újra megszilárduljon. Ezt a célt szolgálták a Merikaré intelmek is, bár itt — mint láttuk — még a szkepszisnek is voltak nyomai. A következő naphimnusz érdekes példája a kor új vallásos áramlatának:

«Jól el vannak látva az emberek, istennek a jószága. Az eget és a földet az ő kedvükért alkotta meg, s elűzte a (ős)-víz szörnyetegét. Megalkotta a levegőt azért, hogy az orruk élhessen, hiszen képmásai ők, akik a testéből származnak. Az ő kedvükért ragyog fel az égbolton. Nekik alkotta meg a növényeket, az állatokat és a halakat, hogy táplálja őket. Ellenségeit azonban megölte, s megbüntette szülötteit, mert arra gondoltak, hogy lázadást szerveznek. Megalkotta a fényt az ő kedvükért. Kápolnát emelt közöttük, hogy meghallja, mikor sírnak.»⁴⁵ A szöveg politikai mondanivalóját jól mutatja a következő sor, mely arról beszél, hogy *uralkodót* is adott az embereknek.

A teremtés összes javai tehát az emberiség érdekeit szolgálják. Jellemző módon azonban itt — királyi intelmekről van szó — a társadalmi tartalom megváltozik, s a központosítás eszméjét szolgálja. Az ősi aranykor és a jelen határait a szöveg szemmel láthatólag igyekszik elmosni. A Napisten jószágos befolyása a jelenben is érvényesül. A himnusz az aranykor megszűnésének okára is utal, mikor megemlíti, hogy a Napisten megbüntette ellenségeit és szülötteit. Arculata itt megfelel annak a képnek, amit a megszilárduló királyi hatalom az uralkodóról festett: jótevő és büntető is egyúttal.⁴⁶

Az első átmeneti korban tehát az aranykor-mítoszok híven tükrözik a társadalomban és az ideológiában végbemenő nagy változásokat, a válságot. Filozófiai szempontból az első átmeneti kor az egyiptomi történelem egyik legtermékenyebb időszak. A különböző irányzatok harca néha egy szövegen

⁴³ CT. VII 462 skk. spell 1130 Vö. *E. Otto*: Der Vorwurf an Gott. 9 sk.

⁴⁴ pl. 3, 12; 5, 4; 12, 12.

⁴⁵ 130—135. *Volten*: i. m. 73 skk.

belül is kimutatható. Az idézett kairói koporsószöveg pl. bár világosan a papság és az uralkodóosztály ideológiai célkitűzéseit támogatja, mégis több olyan gondolatot tartalmaz, mely csak a néphit köréből származhatott (ősi egyenlőség, a javak egyenlő felhasználása). A nagy szellemi és politikai krízis idején el voltak terjedve különböző próféciák, melyek egy új, fényes korszak bekövetkezését ígérték. Sajnos ezek nem maradtak ránk, meglétükre azonban következtethetünk a Noferti intelmei⁴⁷ címen ismeretes iratból.

A Középbirodalom aranykor-mítoszairól meglehetősen keveset tudunk. Szíria mesés bőségének leírása a Szinuhe történetben és a Hajótörött kalandja a csodálatos gazdagságú szigeten sorolható ide. A kahuni királyhymuszok jellemző példái az aranykor-eszmét felhasználó uralkodói propagandának.

A Középbirodalom vége újra súlyos megpróbáltatásokkal teli korszak Egyiptom számára, melyből meglehetősen kevés írásos emlék maradt fenn, s a vallási életre vonatkozó ismereteink ennek következtében hézagosak. A kor végéről való a Westcar papirusz,⁴⁸ mely fontos felvilágosításokat nyújt az általunk vizsgált kérdésekhez. Az Óbirodalom az első átmeneti korban még csak a konzervatív Ipu-wer⁴⁹ számára öltötte fel az eszményi állam képét, úgy látszik azonban, hogy mikor a közvetlen történeti emlékezés már megszakadt, a nép széles rétegeiben is egyre nagyobb teret nyert az Óbirodalom iránt érzett nosztalgia. A papiruszon még Cheops is bizonyos patriarchális vonásokkal felruházva jelenik meg.⁵⁰ Az igazi aranykornak azonban a szöveg az V. dinasztia korát számítja.

Az Óbirodalom és a letűnt korok iránti tisztelet megnyilvánulásaként kell még értelmeznünk a régi épületekben látható látogatófeliratokat is.⁵¹ Valójában ekkor alakul ki az egyiptomi történeti tudat, ekkor kezdik érezni azt a távlatot, mely korukat az Óbirodalomtól elválasztotta. A Westcar papirusz történeteiben is nyilvánvalóan ennek a szellemnek a hatását kell látnunk. Ez is jellemző példája a történetiszemlélet és az aranykor-mítoszok elválaszthatatlan kölcsönhatásának.

A Westcar papirusz gondolkörével állnak rokonságban azok az újbirodalmi szövegek, melyek részletesen ismertetik Hätsepsüt és III. Amenophis Amon istentől való fogantatását, majd születését.⁵² Az isteni születés⁵³

⁴⁶ Heti király is arra biztatja Merikarét, hogy keményen számoljon le a lázadókkal.

⁴⁷ W. Golénischeff: Les Papyrus héraldiques N°1115, 1116A et 1116B de l'Ermitage. ... (1913) 23 skk. táblák. A nevet tévesen olvasták Noferrehunak. (Posener Revue d'Égyptologie 8, 46).

⁴⁸ Lefebvre: Romans et contes. . . 70 rámutat arra, hogy bár a kézirat a hyksós kor végéről származik, a történetek valószínűleg korábbiak. Véleményünk szerint azonban a XII. dinasztiát megelőző időre nem tehető.

⁴⁹ 13, 9 skk.

⁵⁰ A közvetlen emberi vonások azonban Snofrunál még nagyobb mértékben mutatkoznak meg. (IV. 19 skk.)

⁵¹ W. Helck: ZDMG 102. (1952) 39 skk.

⁵² Ez a két szöveg szerves része annak a XVIII. dinasztia alatt nagy mértékben megnyilvánuló törekvésnek, mely az ideológia területén is igyekezett a királyi tekintély visszaállítását előmozdítani. Ekkor kezdenek ismét érvényesülni azok az irányzatok, melyek a király számára különleges túlvilági létet igyekeznek biztosítani. Az Amduat könyvet, mely először I. Thotmesz sírjában jelenik meg (H. Grapow: ZÄS 72 16) az uralkodók kezdetben igyekeznek önmaguk részére kisajátítani. Új kiadása: E. Hornung: Das Amduat I-II. Wiesbaden.

⁵³ Ez a motívum már az Óbirodalom idején is fontos szerepet játszik. (Pyr. szövegek passim).

már magában is biztosítja, hogy az uralkodás boldogságban és bőségben fog eltelni.⁵⁴ Az Újbirodalom aranykor-elképzeléseiben dominál a királyi ideológia. Nem célunk most, hogy azokkal a számtalanszor ismétlődő sztereotip formulákkal foglalkozzunk, melyek millió és százezer jubileumi ünnepet, hosszú boldog uralkodási időt ígérnek az egyes királyoknak.⁵⁵

A XVIII. dinasztia uralkodói közül talán Ehnaton használta fel legkövetkezetesebben az aranykor-eszméket uralma megszilárdítására. Fő jelszava: «aki az igazságból él»⁵⁶, több volt egyszerű frázisnál. Maat mint politikai jelszó, mint már láthattuk, az első átmeneti kor nagy forradalmi mozgalma idején is megjelenik. Ehnaton, aki a régi arisztokrácia helyett új vezetőréteget alakított ki, gyökeresen szakított a thébai főpapsággal, s az egész politheista vallással, nyilván tudatosan választotta az aranykorral is összefüggő Maat jelszót. Spiegel⁵⁷ szerint a természet erős kultuszával is az ősidők boldog állapotához való visszatérést akarta a király kihangsúlyozni. Az Amarna reform megfigyelhető aranykori vonásait szervelesen egészíti ki az új vallás, mely a régi istenek tisztelete helyébe a Nap kizárólagos kultuszát állította. Az Amarna himnusz⁵⁸ részletesen felsorolja a Napisten jótéteményeit az ősidőkben, kifejezetten azonban nem beszél az aranykor-mítoszról. Lehetséges, hogy Ehnaton a régi vallás üldözésével együtt az aranykor-mítosz mitológikus, politheista elemekkel átszőtt formáját is igyekezett háttérbe szorítani, s csak egy leegyszerűsített, s teljesen a Naphoz kötött megfogalmazást tartott meg, amelyben benne foglaltattak a régi aranykori ideológia alapvető vonásai.

Utódai alatt a nagy politikai fordulatok hatására az aranykor várás hangulata újra és újra megerősödik. Jól tükrözi ezt a szellemet Tutanhamon restaurációs szteléje.⁵⁹ Az új uralom az igazság helyreállításának fikciójával lépett fel.⁶⁰ A templomok megnyílnak, s az istenek, akik eddig elfordultak az országtól, most ujjonganak.⁶¹ A szövegben mindenesetre van annyi reális tartalom, hogy a papság számára a Tutanhamon alatti fordulat valóban az aranykor helyreállítását jelentette. Horemheb trónralépése tetőzte be a reakció diadalát. Mivel semmiféle törvényes alapja nem volt a trón megszerzésére, egyik felirata szerint a Htet nešut-i Hóros tette meg királlyá.⁶²

Az aranykort felhasználó uralkodói propaganda⁶³ köréből csak néhány tartalmasabb szövegrészlet szeretnénk idézni. Merneptah egyik felirata arról beszél, hogy az uralkodó trónralépése azt idézi elő, hogy a «Nilus magasra emelkedik és a napok hosszúak lesznek.»⁶⁴

⁵⁴ L. Urk. IV. 217.

⁵⁵ Már az Óbirodalomtól kezdve kimutathatók. (Urk. I. 115.) Az egyéb előfordulási helyekre vö. Wb. III. 59 (6) és 60 (1–2)-re vonatkozó «Belegstellen» részeket.

⁵⁶ Ezzel áll összhangban többek között az a tény is, hogy a művészetben szakított elődei hagyományos ábrázolásmódjával, s művészeivel messzemenően igyekezett a realizmus követelményeit érvényesíttetni. A fényűzés megjelenésére az őskor végén: Diodóros I. 45, Plutarchos: Peri Isidos 8.

⁵⁷ Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im alten Ägypten. Heidelberg 1950. 65.

⁵⁸ vö. különösen a 8 skk.

⁵⁹ Urk. IV. 2025. skk.

⁶⁰ Urk. IV. 2026.

⁶¹ Urk. IV. 2030.

⁶² Urk. IV. 2113 skk.

⁶³ Ennek sokkal több emlékével rendelkezünk, mint a korábbi időszakokban.

⁶⁴ A. H. Gardiner: Late Egyptian Miscellanies. (Bibl. Aegypt. VII.) Bruxelles 1937. 86, S. Schott: Altägyptische Festdaten. (Abh. der Akad. der Wiss. und Lit. Mainz 1950) 14, 1. jegyzet.

IV. Ramses trónralépésekor «akik éheztek, jóllaktak, akik szomjaztak, lerészegedtek, akik méztelenek voltak, finom vászonba öltöztek, akik piszkosak voltak, azoknak fehér ruhájuk van. Nagy Nílusok jöttek elő a barlangjukból.»⁶⁵ A király trónralépése tehát korfordulót jelent. Új korszak beköszöntésének beharangozása az Újbirodalom idején nem tartozott a rendkívüli események közé. Merneptah feliratán figyelemre méltó, hogy az új király trónralépése a természet rendjét is helyreállítja. Hasonló elképzelés ismeretes már Noferti intelmeiből, ahol rendkívüli természeti jelenségek bekövetkezése kísérte az országra zúduló egyéb csapásokat.

A XIX. és XX. dinasztia korának dagályos feliratai⁶⁶ bizonyos idillikus istenközelég állapotát idézik. Kifejezetten aranykori jellege van a XI. Ramses alatt vezetett «ujjászületés» (whm msw.t) periódusnak, mely a király 19. uralkodási évében kezdődött.⁶⁷ Ez azzal hozható kapcsolatba, hogy Pinehas núbiai helytartó Théba feletti uralmát sikerült megdönteni, s a város igazgatása a későbbi papkirály, Hérihor kezébe került.⁶⁸

Az Újbirodalom gazdag vallásos irodalma sajnos az aranykor-mítoszok történeti alakulásának vizsgálata szempontjából meglehetősen kevés újat mond. Azonos frázisok ismétlődnek azonos összefüggésben. Az aranykor-mítosz terjed, az irodalmi helyek száma gyarapszik, azonban a tartalom gazdagodása nem követi nyomon a mennyiség növekedését. Ehnaton kora után a vallásos irodalomra általában a teljes megmerevedés és a szokványos formulák ismételtetése jellemző. A korszak vallásos irodalmának új nagy alkotásai, a Nap túlvilági utazását tárgyaló könyvek majdnem teljes egészükben a papi spekuláció termékei. Mitológiai szempontból fontos az ekkor megjelenő, de valószínűleg régebbi eredetű Égi Tehén történet.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az Újbirodalom korában az aranykor-mítosz nagyobb mértékben állt az uralkodói propaganda szolgálatában, mint a korábbi időkben, s a Középbirodalomhoz képest politikai aktualitása ismét megnövekedett.

A késői korban az aranykor-mítoszok meglehetősen tarka képet mutatnak. Nagy mértékben kell számolni az idegen befolyással is. Úgy tűnik, hogy a régi mítoszok bizonyos mértékig háttérbe szorultak, s új elképzelések léptek a helyükbe. Az etióp korszak feliratai még a régi hagyományokat követik.⁶⁹ A Ptolemaios korból ismerjük az aranykori boldogság és bőség első részletes leírásait. A korábbi periódus irodalma elsősorban túlvilági vonatkozásban foglalkozik az aranykori bőséggel, sok esetben idézi hasonlatként az ősi boldog állapotokat. Főként a túlvilág leírásaiból ismerjük meg, hogy miben is állt az őskor boldogsága.⁷⁰ Ezeknek a Ptolemaios-kori szövegeknek a roko-

⁶⁵ Maspero: Rec. de trav. 2. 116. A. Erman: Literatur ... 347. Aššurbānapi Rassam cilindere (I. 45 skk.) szerint a király trónralépésével a bőség korszaka köszöntött Asszíriára. (M. Streck: Assurbanipal ... II. 6–7. Leipzig 1916).

⁶⁶ Jellemző példák: Kadeši hősköltemény (Kuentz: La bataille de Qadesh. Le Caire 1928.), a nagy abydosi dedikációs felirat (H. Gauthier: La grande inscription dédicatoire d'Abydos. Le Caire 1912. Izrael-sztélé) W. Spiegelberg: ZÁS 34 I skk. stb.

⁶⁷ A. H. Gardiner: Egypt of the Pharaohs. Oxford 1961. 304.

⁶⁸ Hérihorra vö. J. Černý: Egypt from the Death of Ramesses III to the End of the Twenty-First Dynasty. (The Cambridge Ancient History.) Cambridge 1965. 32 skk.

⁶⁹ Lásd Taharka idézett feliratát.

⁷⁰ Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy aranykori boldogsággal kapcsolatos képzetek annyira közismertek voltak, hogy egy-egy rövid utalás hosszú leírásokat helyettesíthetett. A Ptolemaios kor, a részletező vallásos irodalom virágkora, ezek feljegyzését is szükségesnek tartotta.

nait megtaláljuk az antik és keresztény auctoroknál is, akikre azonban nyilván elsősorban a görög-római aranykor-mitológia hatott. Egy helyütt azt olvassuk, hogy a Nílus Binoris király alatt 11 napig mézzel folyt.⁷¹ Egy másik forrás szerint az ősidő egyik napján víz helyett bor folyt a Nílusban.⁷²

Nem célunk most újra elismételni a diodórosi és manethói hagyományt, melyek közül az utóbbi hosszú időre iránymutató volt a későbbi szerzők számára az egyiptomi őskorra vonatkozó elméletek feldolgozásánál. (Ezekre vö. az 1. jegyzetben idézett tanulmányt.) A politikai tendenciák ebben az időben is hatottak az aranykormítosra. («Fazekas jóslata.»)⁷³ Hasonló jövődölcésre utal nyilván a Historia Augusta kissé homályos értelmű helye is, mely szerint egy memphisi arany oszlopon levő felirat azt hirdette, hogy Egyiptom számára az a fogja elhozni a szabadságot, ha a római faszcek bejutnak Alexandriába.⁷⁴

Ilyen természetű jóslatok nyilván nagy számban voltak forgalomban, s csak a források hiánya miatt tudunk róluk aránylag keveset. A Ptolemaiosok és a római császárok igyekeztek címeikben az új idők szellemének megfelelő aranykor-szimbolikának helyet adni. Egyiptomi népi elképzeléseket tükröz Ptolemaios Philométór egyik mellékneve: «Az élő Apis ikertestvére.»⁷⁵ A szent állatok megjelenésének megünneplése⁷⁶ az Apis és a főnix kultusz analógiája alapján valószínűleg szintén a boldog korszak eljövételébe vetett hit hangulatát idézte fel újra és újra. (Pl. szent kos megjelenése Mendésben,⁷⁷ Petesuchos, a nagy isten megjelenése Ptolemaios Aulétés alatt.)⁷⁸ A Ptolemaiosok egyéb melléknevei (Sótér, Neos Dionysos stb.) elsősorban a görög lakosságnak szóltak.

Egyiptom és antik világ aranykorváró hangulata találkozott a világtörténelem egy kritikus periódusában, mikor el kellett dőlnie, hogy az ismét néhány évre nagyhatalommá vált Egyiptom, vagy Róma nyeri el a világhatalmat. Antonius és Cleopatra tudatosan ápolták a messianisztikus várakozásokat. Magukat Osirisnek és Isisnek, gyermekeiket Héliosnak és Selénének nevezték.⁷⁹ Az Alexandriában virágzó Aión⁸⁰ kultusz a görög lakosság körében és népszerűsítette a Napgyermek tiszteletét. Cleopatra pénzein mint *Θεά* *ἑσπερία* jelenik meg.⁸¹

⁷¹ Joh. Antioch. Hist. vel Arch. (ed. A. Cramer) 385 lap Th. Hopfner: Fontes Hist. religionis Aegyptiacae. Bonnae 1922—. 730 vö. Ovidius: Flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant. Flavaque de viridi stillabant ilice mella. (Met I. 111 sk.)

⁷² Epiphanius: Panar. LI. 30, 3.

⁷³ Erre l. R. Reitzenstein—H. H. Schaefer: Studien zum antiken Synkretismus. Leipzig—Berlin 1926. 38 skk., H. Gressmann: Der Messias. Göttingen 1929, 425 skk. E. Lobel—C. H. Robert: The Oxyrhynchus Papyri. XXII. London 1954 90.

⁷⁴ Trebellius Pollio: Aemilianus 9 skk. (ed. Hohl.)

⁷⁵ Wb. III. 199.

⁷⁶ Még Julianus is fontosnak tartotta egy Apis bika felkutatását. (Ammianus XXII. 14. 6.)

⁷⁷ Urk. II. 48 sk. (Mendés-stélé, vö. Kákósy L.: Egyiptomi források a Ptolemaiosok történetéhez. Ant. Tan. 5. [1958] 334 sk.)

⁷⁸ Bonnet: Realexikon . . . 589.

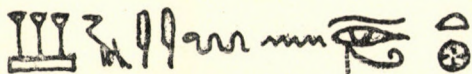
⁷⁹ Plutarchos: Antonius 54, Dio Cassius L. 5. vö. E. Norden: Die Geburt des Kindes. Leipzig 1924. 139. 1. jegyzet. A korabeli messianisztikus várakozásokra, melyek legszebben Vergilius IV. eclogájában jutnak kifejezésre, l. N. A. Maskin: Szovjet Ókori Történet I (1952) 132 skk. = IAN 1946 N° 5. 441 skk.

⁸⁰ Erre l. Norden: i. m. 24 skk. Trencsényi-Waldapfel I.: Christophorus. (Vallástörténeti tanulmányok¹ 398 skk.), W. Hartke: Über Jahrespunkte und Feste. Berlin 1956. 31 skk.

⁸¹ Norden: i. m. 139. Kleopatra Isis szent köpenyét is viselte. (Plutarchos: Antonius 54).

A nagy mérkőzés azonban Octavianus győzelmével végződött, aki egyiptomi papiruszokon magát *Ζεύς Ἐλευθέριος Σεβαστός*-nak nevezte.⁸²

A római császárcémekek közül bizonyos érdekességgel bír Nero *νεός Ἀγαθός Δαίμων* címe.⁸³ Ezzel kapcsolatban emlékeztetnünk kell arra, hogy Manethónál is szerepel egy Agathodaimón nevű istenkirály.⁸⁴ Antoninus Pius szj n. Bzk.t

címe,⁸⁵ mely itt kb. a görög Agathodaimónnak felel meg, talán összefüggésbe hozható az ő uralma alatt kezdődő új Sóthis periódussal, mely a főnixes pénzek⁸⁶ tanúbizonysága szerint újra felidézte a boldog korszak eljövételébe vetett hitet. Septimius Severusnak Sarapisként való ábrázolása a császár apothéosis területén birodalmi viszonylatban az alexandriai eszmék diadalát jelentette.⁸⁷

Az aranykor-mítosz ősi hagyományokon alapuló formái is tovább élnek a császárkorban, sőt új változatokkal bővülnek. A fő forrást az esznai templom feliratai jelentik. Az egyik elmondja azt, hogy a teremő Neith istennő előre látta az istenek elleni lázadás bekövetkezését.⁸⁸ Apophis a fő lázadó, társai pedig az emberek.⁸⁹ Egy szöveg közli azt is, hogy Neith mentette meg Rét a lázadók kezéből és szarvai közé helyezte.⁹⁰ Az Égi Tehén mítoszára emlékeztet az a részlet, mely szerint a lázadást zűrzavar követte, míg azonban ott a távozó Napisten békére intette az embereket,⁹¹ Esznában ő parancsolja meg a lázadók-nak egymás leöldöklését.⁹²

A késő császárkor és a kopt periódus már nem tartozik tulajdonképpen vizsgálódásaink körébe. Azok az adatok, melyek egyiptomi befolyás alatt készült iratokban fordulnak elő, azt mutatják, hogy a régi hagyományból már jól ismert gondolatok éltek tovább ebben a korszakban is. A kopt Barthelo-

⁸² L. Mitteis—U. Wilchen: Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. I. Leipzig—Berlin 1912. 120 sk.

⁸³ M. P. Nilsson: Geschichte der griechischen Religion. II². München 1961. 215. Nero trónralépésekor az aranykorváró hangulat különösen erős volt. L. pl. Pap. Oxyr. 1021.

⁸⁴ Jacoby: FGHist. III 65. Agathodaimónnak istenkirályként való szereplésére nehéz kielégítő magyarázatot találni. Talán mint Alexandria védőistensége kapta meg az első istendinasztiában az előkelő harmadik helyet.

⁸⁵ Wb. IV. 404 vö. még Morenz—Müller: Untersuchungen zur Rolle des Schicksals. . . 26. H. Gauthier: Le livre des rois V. Le Caire 1917 147. Jelentése szó szerint: «Egyiptom (jó) sorsa.»

⁸⁶ K. Sethe: ZÄS 66/3. A császárkori egyiptomi pénzek bőség szimbolikájára I. J. Vogt: Die Alexandrinischen Münzen (1924), J. de Rougé: Monnaies des nomes de l'Égypte. Paris 1873., G. Dattari: Numi Augg. Alexandrini. Cairo 1901. passim. Az ábrázolások a régi egyiptomi vallás elemeit a birodalomszerte ismert sémák alapján dolgozzák át.

⁸⁷ H. P. L'Orange: Apotheosis in ancient Portraiture. Oslo 1947. 77 skk. Commodus és Caracalla Hórosként is ábrázoltatták magukat. u. itt 86 Severus-Sarapishoz vö. Dobrovičs A.: Egyiptom és a hellénizmus 63.

⁸⁸ S. Sauneron: Les fêtes religieuses d'Esna. (Esna V.) Le Caire 1962. 261.

⁸⁹ uo. 265.

⁹⁰ 277.

⁹¹ Maystre: i. m. 35. sor.

⁹² Sauneron: i. m. 324.

maeus apokalipszis szerint pl. Ádám 80, Éva 50 rőf magas volt.⁹³ Patermuthios szerzetes egy alkalommal elmesélte társainak, hogy az égbe emelkedett, ahol a szentek sokaságát látta, és a paradicsom gyümölcseiből is részesült. Egy óriási fűgét is hozott magával szavai bizonyítására.⁹⁴ Memphis arab leírása arról beszél, hogy a piramisok közelében — ezek ugyanis a szerző szerint József gabonaraktáraiul szolgáltak — még ma is találnak némelykor József korából származó kalászokat, melyek valamivel *nagyobbak*, mint a maiak.⁹⁵

⁹³ Budge: Coptic Apocrypha in the Dialect of Upper Egypt. London 1913. Fol. 11a—b.

⁹⁴ Patrologia Gr. (*Migne*) LXV. 454.

⁹⁵ F. Wüstenfeld: Geographie und Verwaltung von Ägypten nach dem Arabischen des Abul Abbas ben Ali el Calcaschandi. Göttingen 1879 42.

AHHIYAWĀ ÉS AZ ACHÁJOK

I

Amióta D. D. Luckenbill 1911-ben a hettita szövegek *Akakšanduš* nevét Ἀλέξανδρος-szal, a trójai hős nevével összevetette,¹ hosszantartó heves vita folyik a hettiták és a mykénéi görögök közötti kapcsolatokról. Külön vitás pontot jelent e problémakör keretében *Ahhiyawā* ország és az ún. *Ahhiyawā*-nevek mint *Tawagalawaš*, *Attarašiyaš* stb. azonosítása a görög Ἀχαιοί-jal vagy Ἀχαιῶν-vel és Ἐπειοκλής-szel, Ἀτρειός-szal ill. Ἀτρεΐειος-szal stb.² Míg az E. Forrer, P. Kretschmer, B. Hrozný és Fr. Schachermeyr által képviselt kutatási irány óvatosabb vagy határozottabb formában máig is kitart az azonosítás mellett,³ addig a másik irányzat, amelynek főképviselői F. Sommer, A. Götze és J. Friedrich voltak, elutasítja a hettita neveknek a görögökkel való azonosítását és *Ahhiyawā*-t anatóliai lakosságú kisázsiai országnak tekintti.⁴

Amikor a vita folyamán kiderült, hogy az *Ahhiyawā* — Ἀχαιοί azonosítással szemben nyilvánított nyelvészeti aggályok nem hagyhatók figyelmen kívül, de nem is tekinthetők teljesen meggyőzőnek, a kutatásban bizonyos pangás keletkezett.⁵ Az utóbbi két évtizedben az *Ahhiyawā*-kérdés kutatásának vezérmotívumát O. Szemerényi egy találó megjegyzésével jellemezhetjük, amely szerint «abban, aki csak egyszer is hallotta az *Ahhiyawā* nevet, örökké ott fog kísérteni az a gondolat, hogy mégis csak kell, hogy ennek a névnek valami köze legyen az Ἀχαιοί-hoz».⁶ Így jól érthető, hogy az utóbbi időben az *Ahhiyawā* és Ἀχαιοί nevek azonoságát valamilyen formában feltette csaknem minden történetkutató vagy archeológus, aki a mykénéi görögség problémájával foglalkozott.⁷ Természetesen ennek a jelenségnek a főoka nem annyira a két név

¹ D. D. Luckenbill: CIPh 6 (1911) 85 sk.

² Az *Ahhiyawā*-kérdés történetére ld. G. Steiner: Die Ahhiyawa-Frage heute. Saeculum 15 (1964) 365 skk. gazdag bibliográfiai utalásokkal.

³ Vö. pl. E. Forrer: MDOG 63 (1924) skk., OLZ 27 (1924) 113 skk., KIF 1 (1928) 252 skk., RÉG 43 (1930) 279 skk., stb.; P. Kretschmer: Glo. 13 (1924) 212 skk., Glo. 18 (1930) 161 skk., Glo. 21 (1933) 213 skk., PhW 55 (1935) 516 skk., Glo. 24 (1936) 203 skk.; B. Hrozný: AO 1 (1929) 323 skk., OLZ 33 (1930) 34 skk.; F. Schachermeyr: FuF 7 (1931) 20 sk., Hethiter und Achäer. MAOG Bd. IX. Heft 1/2. Leipzig 1935.

⁴ Vö. pl. F. Sommer: Die Ahhiyavā-Urkunden. ABAW Phil.-hist. Abt. NF 6. 1932. München 1932., Ahhiyavāfrage und Sprachwissenschaft. ABAW Phil.-hist. Abt. NF 9. 1934. München 1934., IF 55 (1937) 169 skk.; A. Götze: Madduwattaš. MVAeG 32/1. Leipzig 1928., OLZ 33 (1930) 285 skk., Kleinasien. Handb. d. Altertumswiss. Abt. III. T. 1, Bd. 3. Kulturgesch. d. Alten Orients. Abschn. 3, Lf. 1. München 1933., Gno. 10 (1934) 177 skk.; J. Friedrich: KIF 1 (1927) 87 skk., Hum. Gymn. 46 (1935) 17 skk.

⁵ Vö. H. Bengtson megjegyzését: Griechische Geschichte. Handb. d. Altertumswiss. Abt. III. 4. München 1950. 44: «Von der Sprachwissenschaft aus gesehen, erscheint eine Entscheidung dieser Frage nicht möglich».

⁶ O. Szemerényi: ÉPhK 66 (1942) 12 sk.

⁷ Ld. pl. F. Schachermeyr: Minoica. Berlin 1958. 365: «... zur Identität der Namen Achäer und Achiawa kein stringenter Beweis geführt werden könne, dass aber für sie ein

összezsengésében, hanem inkább a mykénéi görögök és Kisázsia, valamint a Közel-Kelet sokoldalú kapcsolataiban és a mykénéi kerámikának ezeken a területeken megfigyelhető elterjedésében kereshető. Bizonyára nem túlzás az az állítás, hogy a hettita források *Ahhiyawā*-ra vonatkozó adatai kitűnően illenek a mykénéi görögségről napjainkban kialakult történeti képhez.

Ezzel a csaknem teljesen egységes állásfoglalással tudatosan szembe helyezkedve nemrégiben G. Steiner részletes érveléssel ismét az *Ahhiyawā* – *Ἀχαιοί* azonosítás ellen foglalt állást. Steiner elsősorban arra mutatott rá, hogy az újabb kutatás új szempontokat és új érveket úgyszólván egyáltalán nem vetett fel, s következőképpen az *Ahhiyawā*-kérdésről folyó vitában még ma is «alapjában véve a régebbi kritika által egy 'görög' *Ahhiyawa*-val szemben felhozott érvekre kell utalni». ⁸ Ezzel az indoklással az újabb kutatás minden olyan kísérletét elutasította, amely *Ahhiyawā*-t az *Ἀχαιοί*-jal azonosította és visszatért ahhoz a feltevéshez, amely szerint *Ahhiyawā* nyugat-kisázsiai, anatóliai lakosságú ország volt. ⁹ Szembetűnő Steinernek az az igyekezete, hogy a mykénéi görögök történeti szerepét az akkori idők kereskedelmében és nemzetközi politikájában minél jelentéktelenebbnek tüntesse fel. ¹⁰

Az *Ahhiyawā*-kérdés így ismét holtpontra jutott. Ez a helyzet nyilvánvalóan abból adódott, hogy az *Ahhiyawā* – *Ἀχαιοί* azonosítással szemben nyilvánított nyelvészeti megfontolásokat sohasem sikerült elhárítani, s így ezek ma is felhozhatók mint érvek egy görög *Ahhiyawā* feltevése ellen. E tényállást figyelembe véve az *Ahhiyawā* és *Ἀχαιοί* nevek azonosításával szemben felhozott érvek alapos felülvizsgálatát kikerülhetetlen tudományos követelménynek kell tekintenünk.

Ahhiyawā ország és az *Ἀχαιοί* törzsnév vagy egy *Ἀχαια* helynév azonosítása ellen nyelvészeti szempontból a következő három érvt hozták fel:

1. A hettita *hi-ya* jelesoport nem adhat vissza görög *χαι*-t.
2. Az *Ahhiyawā* helynév végződése csak egy görög *Ἀχαιῶ* alaknak az átírása lehetne, ilyen azonban nem létezik, sőt még csak fel sem tehető. A görögben csak az *Ἀχαιῶ* és az *Ἀχαιῶ* alakok létezését tudjuk adatokkal bizonyítani, ezeket azonban nem lehet az *Ahhiyawā* névvel közvetlenül kapcsolatba hozni ill. azonosítani.
3. Bizonytalan, hogy a hettita *-hh-* geminata lehet-e a görög *-χ-* visszaadása. ¹¹

II

A görög *χαι* ~ hettita *hi-ya* megfelelésének kérdését legalábbis két különböző szempontból kell megvizsgálni; hangtörténeti és írástörténeti oldalról. Általánosságban kézenfekvőnek látszik az a követelmény, hogy a görög *χαι*-nak

sehr hohes Mass von Wahrscheinlichkeit spricht». Vö. még *O. R. Gurney: The Hittites.*² Harmondsworth Middlesex 1954. 46 skk.; *J. Garstang – O. R. Gurney: The Geography of the Hittite Empire.* London 1959. 81, 127 (az indexben); *F. Cassola: La Ionia nel mondo miceneo.* Napoli 1957. 45 skk., 333 skk. stb. Nyelvtudósok közül a következőket nevezhetjük meg itt: *R. A. Crossland (BOR. 10 [1953] 121 sk.), W. Brandenstein (Griechische Sprachwissenschaft. I. Berlin 1954. 19) és O. Szemerényi (MNHMHΣ XAPIN. Gedenkschrift Paul Kretschmer. Wien 1957. 159–160, 178–179).*

⁸ *G. Steiner: id. m. 369–370.*

⁹ *G. Steiner: id. m. 376.*

¹⁰ *G. Steiner: id. m. 391.*

¹¹ Vö. *F. Sommer: Die Ahhiyawā-Urkunden.* 350. skk. *Ahhiyawāfrage und Sprachwissenschaft.* 73 skk., IF 55 (1937) 254 skk. stb.

a hettitában **ha-ya* megfelelését kellene találnunk. Azonban ebben az esetben magától értetődőleg mindkét nyelvben a szóban forgó hangcsoport fonológiai és fonetikai egyenértékűségét is fel kellene tennünk. A hettitában az *a*-nak *y* előtt szemmel láthatólag nem volt külön fonémváltozata. Így az *aya* hangcsoport gyakran *a*-vá vonódik össze (pl. *šallayaš* > *šallaš*), míg más nyelvekben, amelyekben az *aya* hangcsoportban a *y* előtt [ä] fonémváltozat keletkezett (mint pl. az iráni nyelvekben), ugyanez az összevonás *ē*-t eredményez.

Ezzel szemben a görögben — vagy legalábbis a görög nyelvterület egy részén — az *ai* diftongusban valószínűleg [ä] fonémváltozatot kell feltennünk. Kétségtelenül erre mutat az a tény, hogy az i. e. V. századtól kezdődőleg ez a diftongus *ā*-vé fejlődött.¹² Pontosan ugyan nem lehet megállapítani, mikor jött létre az /a/ foném [ä] fonémváltozata az /aj/ diftongusban, azonban e fejlődés kezdete bizonyára akár az i. e. II. évezredbe is visszanyúlhat. Mint a finnugor nyelvek ósírání jövevényszavai világosan bizonyítják, az /a/ fonémnek *w* és *y* után keletkezett [o] és [ä] fonémváltozatai már az ósíráníban megvoltak. Ugyanez feltehető a göröggel kapcsolatban is.¹³

Ha ez az elgondolás helyesnek bizonyul, akkor feltehetjük, hogy a hettiták a görög [ä] fonémváltozatot — minthogy fonémrendszerükben nyílt *ä* hang nem volt — fonetikailag /e/ fonémjükkel azonosították. A *khey* hangsor írásos ábrázolására a hettitában más lehetőség, mint *hi-ya*, aligha lehetett. A hettita ékírásban van ugyan egy *hé* jel is, úgyhogy az *Ahhiyawā* névnek esetleg **ah-hé-ia-ú-ua-a* írását lehetne várni. Azonban *hé* és *hi* váltakoznak egymással (vö. pl. ¹⁴*hēla* ~ ¹⁴*hīla*-, *henk*- ~ *hīnk*-, *henkan*- ~ *hīnkan*-), s mivel az akkád ékírásban mindkét jelnek egyformán *hi*, *he* (Soden Nr. 229 HI) ill. *hī*, *hé* (Soden Nr. 105 KAN)¹⁴ hangértéke van, a hettitában is hasonló használatukat kell feltennünk. Így *Ahhiyawā* helyett bizonyára **Ahhey(a)wā*-t is olvashatunk, és ezt az alakot — legalábbis a középső szótag tekintetében — a görög **Αχαΐοι* törzsnévvél minden nehézség nélkül összevethetjük.

A *ah-hi-ia-ú-ua-a* írásképp értelmezése már átvezet a probléma írástörténeti vizsgálatához. A hettita *hi-ya* ~ görög *χαι* megfelelés alátámasztására korábban az egyes hettita szavakban, mint pl. *lengaiš* ~ *linkiyaš* ~ *lingayaš* stb., megfigyelhető *ai* ~ *iya* váltakozásra hivatkoztak, azonban F. Sommer meggyőzően kimutatta, hogy ezeket az eseteket részben hangváltás-jelenségeknek, részben pedig analógiás képzéseknek kell tekintenünk.¹⁵ Ismerünk azonban olyan eseteket, amelyekben — ha nem is *ai* ~ *iya* hangváltakozással — de

¹² Vö. A. Thumb — A. Scherer: Handbuch der griechischen Dialekte. II². Heidelberg 1959. 21 (boiot. *Θειβῆος* < *Θηβαῖος*), 24 sk. (pl. boiot. *Μαυραία*). Ld. még A. Bartoněk: Development of the Long-Vowel System in Ancient Greek Dialects. Brno 1966. 107, aki e hangfejlődés kezdetét az i. e. VI. századra teszi. Érdekesek azok az esetek is, amelyekben a thessaliai nyelvjárásban *ai* helyett *ei*-t találunk (Thumb — Scherer: id. m. 57), azonban ezekben bizonyára már az *ā* > *ē* hangfejlődéssel állunk szemben, úgyhogy ezeket a példákat nem használhatjuk fel a *ī* előtti *α* > *ε* hangváltozás tanúbizonyságaként.

¹³ Ezzel szemben P. B. S. Andrewsnak az a feltevése, amely szerint «in IV then the Greek AI had a timber so sharply rising as to sound like I to Roman ears beside their own AI/AE. There is no reason to suppose it sounded very different in XIV» (RHA 13/56 (1955) 19), aligha szolgálhat komoly vita alapjául.

¹⁴ W. v. Soden: Das akkadische Syllabar. Roma 1948. 46, 71.

¹⁵ F. Sommer: Die Ahhiyawā-Urkunden. 356. sk. Vö. még J. Friedrich: Hethitisches Elementarbuch. I. Heidelberg 1940. 17; E. H. Sturtevant — E. A. Hahn: A Comparative Grammar of the Hittite Language. I.² New Haven 1951. 92. sk.; H. Kronasser: Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen. Heidelberg 1956. 109 skk.

mindenesetre az *ai* ~ *iya* írás orthographiai váltakozásával állunk szemben. Ilyen esetek többek közt *antiyant-* 'eingeheiraterer Schwiegersonn' ~ ^{LÜ}*anda-yandatar-* 'Stellung eines eingeheirateten Schwiegersonnes' és ^{LÜ}*urayanni-* ~ ^{LÜ}*urayanni-* 'eine Würde'. Ugyanennek a jelenségnek a körébe tartozhatnak esetleg a következő példák is: *ariya-* 'durch Orakel feststellen' ~ *arant-* < **arayant-* vagy *mariya-* 'zerstückeln (?)' ~ *part. marrant-* < **mrrayant-*. Ezekben az esetekben azonban azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy e participiumokat egyébként elő nem forduló **ar-* és **marr-* alaptövekből is képezhették. Kétségtelenül ugyanebbe az összefüggésbe tartoznak viszont az olyan esetek, mint a *la-a-hu-u-wa-a-i* ~ *la-a-hu-i* váltakozás.¹⁶

Mindezeknek az eseteknek közös eleme az a jelenség, hogy egy *a*-tartalmú jel váltakozik egy *i*-tartalmú jellel. Ugyanez a jelenség megfigyelhető az akkádban is, amelyben *a*-tartalmú jelek *i*-tartalmú jelekkel hasonló módon váltakozhatnak, mint pl. a következő írásmódok mutatják: *I-sar-la-e* ~ *I-sar-li-i*, *Ú-la-ì-ni-iš* ~ *Ú-li-ì-ni-iš*, *ma-ì* ~ *me* stb.¹⁷ vagy pedig ugyanannak az írásjelnek különböző magánhangzókat, mint *-a*, *-e*, *-i*, tartalmazó hangértékei is lehetnek. Így többek közt a PI jelnek (Soden Nr. 223) egyebek mellett a következő hangértékei vannak: *pi*, *pe*, *pa*₁₂, *wi*, *we*, *wa*.¹⁸ E feltűnő jelenség magyarázatát valószínűleg abban láthatjuk, hogy a szóbanforgó írásjelek eredetileg olyan szótagtípust jelöltek, amelyben a szótagzáró hang ³, ⁴, *y* volt, pl.:

PI	=	<i>wa</i> ³	,	<i>wa</i> ⁴	,	<i>way</i>	,	(esetleg)	<i>wi</i>
RI	=	<i>ra</i> ³ ?	,	<i>ra</i> ⁴	,	<i>ray</i>	,	(esetleg)	<i>ri</i>
NE	=	<i>ba</i> ³ ?	,	<i>ba</i> ⁴ ?	,	<i>bay</i>	,	(esetleg)	<i>bi</i>
BAD	=	<i>ba</i> ³ ?	,	<i>ba</i> ⁴	,	<i>bay</i>	,	(esetleg)	<i>bi</i>

Amikor az akkád hangtörténet folyamán a diftongusok monoftongusokká váltak és a laringálisok eltűntek, a tárgyalt írásjeleknek következő hangértékei jöttek létre:

PI	=	<i>wa</i>	,	<i>we</i>	,	<i>wi/wi</i>
RI	=	<i>ra</i> [?]	,	<i>re</i>	,	<i>ri/ri</i>
NE	=	<i>ba</i> [?]	,	<i>be</i> [?]	,	<i>bi/bi</i>
BAD	=	<i>ba</i> [?]	,	<i>be</i>	,	<i>bi/bi</i>

Mivel ez a hangfejlődés hosszantartó volt, s az akkád nyelvterület egyes részein nem egyszerre ment végbe, régibb és újabb hangértékek számos jelnél párhuzamosan fennmaradtak és továbbra is használatban voltak.¹⁹ Így többek közt a hettitában az érthetetlen *paini-* ('Tamariske') írásmód²⁰ azzal magyarázható, hogy a hettita szó forrását, az akkád *bi-(i)-nu* szót még **baynu*-nak ejtették, vagy pedig, hogy irodalmi átvétel esetén a *bi-(i)-nu* írásképet **baynu*-nak értelmezték ill. fogták fel.

¹⁶ Az utóbbira vö. *H. Kronasser*: Etymologie der hethitischen Sprache. I. Wiesbaden 1962–1965. 79 sk. Ld. még *B. Rosenkranz* kritikái megjegyzéseit: IF 69 (1964) 168 skk. *Rosenkranz* megjegyzései a hettita írások ökonómiára való törekvését illetően bizonyára helyesek, azonban az olyan eseteket, mint *la-a-hu-u-wa-a-i* stb. (25 adat) a *la-a-hu-i* stb. (24 adat) írással szemben, nem részesíti kellőképpen figyelemben, pedig éppen ebben az esetben az *-i* írás (24 adat) a *-(w)ai* írással szemben (25 adat) sem íráshibának, sem rövidített, ökonomikus írásnak nem magyarázható.

¹⁷ Vö. *I. J. Gelb*: Glossary of Old Akkadian. Chicago 1957. 158, 166.

¹⁸ *W. v. Soden*: Das akkadische Syllabar. 69–70.

¹⁹ Vö. *J. Harmatta*: LB 9 (1964) 43 skk.

²⁰ Vö. *H. Kronasser*: Etymologie der hethitischen Sprache. I. 36.

E fejlődés egyik fontos következménye az volt, hogy kétféle lehetőség nyílt a diftongusok ábrázolására. A diftongusokat egyrészt olyan írásjelekkel írták, mint PI, NE, HI stb., s ezeket ilyen módon régi *way*, *bay*, *hay* hangértékükben alkalmazták. Másrészt viszont új módszereket kerestek a diftongusok jelölésére, és két szótagjellel, mint BI-I, DA-A, IGI-A', RI-IA (átírásban *bi-i*, *da-a*, *ši-a*, *ri-ia*, azonban *bay-*, *daya-*, *šaya-*, *raya-*-nak olvasandók), jelölték őket. A hettita írnokok a diftongusok ábrázolásának mindkét módját ismerték és alkalmazták. Így egyrészt előfordul a diftongusok írása két szótagjellel, mint *ri-ia*, *ra-ia*, *a-a* (pl. az *a-a-aš* = *Ayaš* 'Ea' névben), *wa-i*, másrészt pedig egyszerű jeleket, mint *i*, *hi* stb., használnak a diftongusok ábrázolására. Ennek a gyakorlatnak s egyúttal az *ah-hi-ia-ú-ua-a* írásmódnak pontos párhuzamát nyújtják az óperzsa nevek és szavak babiloni és elámi átírásai. Különösen tanulságosak ezek közül a következő esetek:

óperzsa *Haraiva* ~ elámi *ha-ri-ia-^rma¹-[ip]*, *har-ri-ma* [olvasása **ha-ra_x-i(a)-wa-* és **har-rai-wa*], bab. ^{KUR}*a-ri-i₁₅-mu* [olvasása *(*h*)*a-ra_x-i-wu*]

óperzsa *Aina[ira]hya* ~ elámi *ha-a-na-a-ra* [olvasása *(*h*)*a-y(a)-na-y(a)-ra*], bab. *ya-ni-ri-'a* (olvasása **a-nay-ray-a*)

óperzsa *Bāgayadiš* ~ elámi ^[DINGIR]*ba-gi-ia-ti-iš* (olvasása **ba-ga_x-ia-ti-iš*)

óperzsa *Dārayawauš* ~ elámi *da-ri-ia-ma-u-iš* (olvasása **da-ra_x-ia-wa-u-iš*), bab. *da-a-ri-ia-a-muš* (olvasása **dārayawauš*)

óperzsa *Sikayawatiš* ~ elámi *š-ši-ik-ki-ú-ma-ti-iš* (olvasása **sikayawatiš*)

óperzsa *Xšayārša* ~ elámi *ik-še-ir-sá* [olvasása *(*i*)*kšayārša*], bab. *hi-ši-'a-ar-ša-'a* [olvasása **h(i)šayāršā*]

óperzsa *dainamdātar-* ~ elámi *te-nu-um-da-ut-ti-ra* (olvasása **daynamdatara*)

óperzsa *daiva-* ~ elámi *da-a-ma* [olvasása **da-y(a)-wa*]²¹

H. Jacobsohn valamikor úgy gondolta, hogy az *ai* diftongus az óperzsában már korán monoftongussá vonódott össze.²² Az idézett példák, mint az elámi *har-ri-ia-ma*, *da-a-ma* stb. világos tanúbizonysága azonban kétségtelenné teszi ennek az elgondolásnak a helytelen voltát. Így ez az anyag tökéletes párhuzamnak tekinthető az *ʾAxaol* vagy *ʾAxa* név hettita *Ahhiyawā* átírásához. E párhuzamok révén ez az átírás egy szélesebbkörű írástörténeti összefüggésbe illeszkedik kitűnően bele, s ennek megfelelően **Ahhiyawā* értelmezése bizonyára lehetséges.²³

III

Ami az *Ahhiyawā* név végződését illeti, ennek magyarázatára többféle lehetőség kínálkozik.²⁴ J. M. Aitchison alapos tanulmányának eredményei

²¹ Az idézett adatokra ld. *F. H. Weissbach*: Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig 1911.; *G. G. Cameron*: Persepolis Reasury Tablets. Chicago 1948.; *R. G. Kent*: Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon.² New Haven 1953.

²² *H. Jacobsohn*: KZ 54 (1926) 254 skk.

²³ Így *H. Kronasser* kételye bizonyára túlzottnak tekinthető, amikor ezt mondja: «Die Ahhiyawa-Frage kann nicht linguistisch gelöst werden» (Etymologie der hethitischen Sprache. I. 37). Inkább az a véleménye bizonyul helyesnek, amely szerint «als untragbar können jedoch die hethitischen Schreibungen als Wiedergaben der griechischen Form m. E. nicht bezeichnet werden. (u.o.).

²⁴ *V. Georgiev*: LB 3 (1961) 23 feltevése, amely szerint *Ahhiyawā*-t az **ʾAxaifā* alakokkal kell azonosítanunk, utóbbi pedig az **ʾAxaifā* > **ʾAxa(i)Fā* alakból jött létre hangátvétellel, bizonyára elesik, mert a feltett hangváltozás pontos párhuzamát sem a hettitából, sem a görögből nem tudjuk kimutatni.

szerint²⁵ az **Aχαιίς* alak mint az achájok országának eredeti megnevezése kétségtelenül elesik. Így az **Aχαιία* alakot kell eredetibbnek tartanunk, s ennek régi voltát valószínűleg a mykénéi *a-ka-wi-ja-de* **Aχαιίανδε* alak is alátámasztja.²⁶ Azonban talán feltehető, hogy létezett egy még ennél is régebbi alak az 'achájok országa' megnevezésére a görögben. Mivel a kollektív jelentésű *ā*-töveket minden bizonnyal az indoeurópai nyelvek régi névszóállományához tartozónak kell tekintenünk,²⁷ törzsek és törzsi területek elérhető legrégebb megnevezése többesszámban álló *o*-töví és kollektív jelentésű *ā*-töví névszókkal, azaz az achájok törzsére és törzsi területére vonatkozólag **Aχαιίολ* és **Aχαιίᾶ* alakokkal történhetett. Ez az állapot az óirániban még megőrződött, és az óperzsa feliratokban világosan szembetűnik. Az egyes tartományok megjelölésére itt számos esetben többes számban álló népneveket, mint *Mudrāyā*, *Dahā*, *Karkā*, *Yaunā*, *Sakā* stb. használnak. Ha azonban nem a politikai és adminisztratív szervezet áll előtérben, hanem inkább a településterületet akarják megjelölni, akkor erre a célra kollektív jelentésű *ā*-tövet használnak. Szemléletesen mutatja ezt a nyelvhasználatot Dareios bistuni feliratának egyik helye (V. col. 21—23): *pa[sāva : had]ā : k[ārā : a]dam : [aš]iyavam : abiy : Sakām* «Azután a hadi néppel a saka föld (*Sakā*) ellen vonultam» egyrészt és *pa[sā] : Sa[kā : tyā]i[y : xaudā]m : tigrām : baratiy : i[mai]y : Sakā : hacāma : ā]iša* «Azután a sakák, akik hegyes süveget hordanak, ezek a sakák elpártoltak tőlem» másrészt.²⁸

Hogy ezt a névképzést a görög szemmel láthatólag már a mykénéi kor folyamán feladta, annak okát bizonyára abban láthatjuk, hogy a görögök ethnikai egysége és törzsi szervezete a Görögországba történt bevándorlás után nagyrészt felbomlott. Így az achájok vagy iónok településterületét már nem lehetett **Aχαιίᾶ*-nak vagy **Ιαίονᾶ*-nak, 'az achájok összességé'-nek ill. 'az iónok összességé'-nek, hanem csak 'acháj föld'-nek ill. 'ión föld'-nek azaz **Aχαιίᾶ*-nak vagy **Ιαίονᾶ*-nak nevezni. Azoknak az idegen törzseknek a megnevezésére azonban, amelyek a görögök számára még később is zárt ethnikai egységeket jelentettek, ez a régi névtípus továbbra is használatban maradhathott. Így az ilyen típusú idegen országnevek, mint *Θρηήκη*, *Φοινίκη*, *Κρήτη*, *Λιβύη* fennmaradása bizonyára nem véletlen, hanem kétségtelenül nyelvtörténeti törvényszerűségnek tekinthető. Ezeknek az adatoknak és megfontolásoknak az alapján az **Aχαιίᾶ* névalak megléte az i. e. XV. és XIV. században még nagy valószínűséggel feltehető. Ebben az esetben a hettita **Ahhaywā* alak a görög név végződését egészen pontosan adja vissza.

A hettita alak magyarázatára egy másik lehetőség is adódik abból a megfigyelésből, hogy az iónok nevét — ebben az összefüggésben közömbös, hogy melyik alak, **Ιᾶφοες*, **Ιωνία* vagy **Ιωνικός*, **Ιόνιος* volt az átvétel kiindulópontja — a lykiaiban *ā*-tővé alakították át: *terñ ijānā* 'az ión sereget'.²⁹ Mivel

²⁵ J. M. Aitchison: Glo. 42 (1964) 19 skk.

²⁶ Ld. legutóbb A. Morpurgo: Mycenaeae Graecitatis Lexicon. Romae 1963. 8.

²⁷ Ld. A. Debrunner — J. Wackernagel: Altindische Grammatik. III. Göttingen 1930. 104; A. Debrunner: Altindische Grammatik. II. 2. Göttingen 1954. 265; E. Schwyzler: Griechische Grammatik. I. München 1939. 459. stb.

²⁸ Vö. R. G. Kent: Old Persian. 2 133. Vö. még *Yautiyā* (fem.) 'az *Οὔριοι* országa'.

²⁹ TAM I. 44a, 52. Vö. P. Meriggi: Der Indogermanismus des Lykischen. Germanen und Indogermanen. Festschrift für Herman Hirt. II. Heidelberg 1936. 263, 280; H. Pedersen: Lykisch und Hittitisch. København 1945. 53; H. J. Houwink Ten Cate: The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period. Leiden 1961. 61. sk., 108.

a lykiaiban az iónok nevéből képzett melléknévként az *ijānis-* (*ijānisn̄* Acc.) alak ismeretes, *ijāna-* valószínűleg nem melléknév, hanem inkább kollektív jelentésű főnévnek tekinthető, amely — ennek az értelmezésnek megfelelően — mint értelmező áll a *terñ* szó után. Ebben az esetben a *terñ ijānā* kifejezést a következőképpen lehetne értelmezni: 'a sereget, (nevezetesen) az iónokat'. De bárhogy is értelmezzük e kifejezést, az iónok nevének *ā*-tővé való átalakítása a lykiaiban mindenképpen megtörtént. Ha meggondoljuk, hogy a hettiták az achájokat nyilvánvalóan a Luqqā- és az Arzawa-országok közvetítésével ismerték meg, akkor kézenfekvő feltennünk, hogy az **Ahhaywā* névalak — az *ʾAχaFol*, *ʾAχaFlā* vagy *ʾAχaFl̄* alakok *ā*-tővé való átalakítása útján — tulajdonképpen a Luqqā-országokban keletkezett.³⁰

IV

Az utolsó probléma a hettita *-hh-* ~ görög *χ* megfelelése. Ha elfogadjuk Sturtevant törvényét,³¹ akkor tulajdonképpen nincs semmi nehézség. A hettita és görög gutturalisok

hettita	/k/	/g/	/χ/
görög	/k/	/g/	/kh/

összehasonlítása azonnal megmutatja ugyanis, hogy a hettitában a görög *-χ-* visszaadására mint egyetlen lehetőség csak *-hh-* jöhetett számításba. Sokkal nehezebb ennek a megfelelésnek a magyarázata, ha a hettitában — mint T. V. Gamkrelidze gondolja³² — /k/ /kh/ /χ/ vagy — az én elméletem szerint³³ — /k/ /g/ /hk/ /χ/ gutturalis sort kell feltennünk. A görög *-χ-* visszaadására a hettitában ugyanis mindkét esetben *-kk-*t kellene várunk, mint ezt F. Sommer és J. Friedrich után legutóbb G. Steiner is hangsúlyozta.³⁴

Itt ismét a lykiai segíthet tovább. A lykiai *χ*-t, amely etimológiailag a hettita *h/hh-*nak felel meg, a hellénisztikus kori görög átírásokban görög *κ*-val adják vissza. Ennek a feltűnő jelenségnek valószínűleg az a magyarázata, hogy a lykiai és a görög *χ* hangértéke nem volt azonos. Mivel a görög *χ* abban az időben már kétségtelenül spiráns volt, kézenfekvő a lykiai *χ*-t aspiratanak /kh/ tekintenünk.³⁵ Ha arra gondolunk, hogy az **ʾAχaFol* vagy **ʾAχaFlā*, **ʾAχaFl̄* név a Luqqā-országok közvetítésével jutott el a hettitákhoz, akkor a hettita *-hh-* ~ görög *-χ-* megfelelést ez a közvetítés jól megmagyarázza. A lykiaiban (vagy a Luqqā-országok nyelvében) a tárgyalt jelenségek figyelembe vételével **Akhaywā* hangalakot lehet feltenni, s ezt vették át azután a hettiták. Mivel

³⁰ Kétséges, hogy az *Ahhayawā* alak szóvégi *-ā*-jának van-e egyáltalán valami jelentősége. Külön *ā*-tővű névszókatagóriát a hettitában csak P. Sommer: *Ahhijawāfrage und Sprachwissenschaft*. 82 skk. és J. Friedrich: *Hethitisches Elementarbuch*. I. 15 tesz fel. E.H. Sturtevant — E.A. Hahn: *A Comparative Grammar of the Hittite Language*. I². 81 sk. és H. Kronasser: *Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen*. 29 sk. hallgatónlag mellőzik ezt a névszókatagóriát, mivel az olyan írásokat, mint *is-ḫa-a-aš*, nyilvánvalóan egyszerűen plene-írásnak tekintik.

³¹ Ld. E.H. Sturtevant — E.A. Hahn: id. m. 26 skk. és legutóbb H. Kronasser: *Etymologie der hethitischen Sprache*. I. 13 skk.

³² T.V. Gamkrelidze: *Переднеазиатский сборник*. Moskva 1961. 211 skk.

³³ J. Harmatta: *LB* 9 (1964) 45 sk.

³⁴ G. Steiner: *Saeculum* 15 (1964) 388.

³⁵ A lykiai *χ* kérdésére vonatkozólag ld. legutóbb H.J. Houwink Ten Cate: *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period*. 111 sk.

azonban a hettiták a hettita és a Luqqā-országok nyelve között fennálló különbségeknek szemelláthatólag világosan tudatában voltak, s egy olyan lykiai helynevet mint **Khḫduwa* (>lykiai *Xācbihe* >görög *Κάδουβα*) *Hinduwa* alakban vettek át, így az olyan megfelelések mint hettita *ḫuḫḫa-* 'Grossvater' ~lykiai **khukha-* (**χυχα* > *χυγα*) stb. alapján az **Akhaiwā* névalakot **Aḫhaywā* formában hettitizálták.

Mint láthatjuk, mindazok a nyelvészeti megoldások, amelyeket az *Aḫḫiyawā* országnév és az *Ἀχαιοί* azonosításával szemben kifejtettek, a kérdés pártatlan felülvizsgálata alapján elháríthatók. Így egyúttal lehetőség nyílik arra, hogy új alapokból kiindulva vizsgáljuk meg a mykénéi görögség és Kis-Ázsia közötti kapcsolatokat.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

AZ ETRUSZKO-KORINTHOSI VÁZAFESTÉSZET OSZTÁLYOZÁSÁNAK KÉRDÉSEI*

Az 1966. május 24-én megnyílt bécsi etruszk kiállítás elgondolása nem utolsó sorban abban különbözik a korábbi nemzetközi etruszk kiállításokétól, hogy anyagát túlnyomórészt a legutóbbi évek olaszországi ásatásaiból vették, s hogy ezúttal elsősorban sírlelet-együttesek kiállítására törekedtek.¹ Az I. terem magvát a Trevignano Romano-ban 1965. augusztusában feltárt két-kamrás sír 172 melléklete képezi, a II. teremét az 1957-ben Vulciban kiásott Tomba della Panatenaica 77 lelettárgya. A trevignanoi lelet a római Museo di Villa Giuliába került, a Tomba della Panatenacia anyagát a vulcii magazinban őrzik, s ott már korábban is megtekinthető volt.

A trevignanoi sír anyaga, számszerű sokasága ellenére, aránylag szegényes, ami talán a lelőhely területének kultúrájára jellemző. A temetkezésen talált hat sír mellékleteinek többsége bucchero és más agyagedény, amelyeket néhány szegényebb arany- ill. ezüsttárgy és bronzedények egészítenek ki. A bronzedények etruszk műhelyek termékei, s a vázák közt is csak elvétve akad görög import-áru. Érdekes, hogy az etruszk bucchero edények többnyire nem a nagy etruszk központok leleteiből ismert formájukban jelennek meg a sírokban, hanem az ismert típusoknak élesebb körvonalú, fémszerűbb, kevésbé arányos változatai a gyakoribbak. A temetkezés kezdő és végső időpontjának megállapításában a néhány görög váza van segítségünkre: egy korai-korinthosi gömbaryballos a legkorábbi és egy 540 körüli attikai kylix a legkésőbbi pontosabban datálható tárgy a sírokban. Mindkettő csak *terminus post quem*-et jelent, ha a temetkezések megkezdésének, illetve abbamaradásának időpontját keressük, de túlságosan messze aligha lehet a két határ a két váza keletkezési idejétől: a 7. sz. vége és a 6. sz. utolsó negyedének kezdete között történhetett a hat temetkezés.

Egészen más kulturális szférába vezet a Tomba della Panatenaica anyaga. Hogy itt az archaikus etruszk kultúra egyik középpontjában vagyunk, amely szorosabb közvetlen érintkezésben állt a mintaadó görög művészettel, azt eléggé mutatja az a tény, hogy a kiállított mintegy 80 váza negyede görög import-áru, még pedig igen magas művészi kvalitású. A biztos kronológiai támaszpontul szolgáló görög vázák igazolják, hogy a Tomba della Panatenaicában a 6. sz. egész folyamán temetkeztek; a különböző görög műhelyeknek a sírban talált részben egykorú, részben egymást váltó darabjai arra is felhív-

* Megjegyzések a bécsi etruszk kiállítás etruszko-korinthosi vázáihoz.

¹ M. Pallottino, a kiállításához kiadott katalógus (Kunst und Kultur der Etrusker unter Berücksichtigung der neuesten Funde, Wien 1966. a következőkben: Katal.) előszavában, pp. 12—6

ják a figyelmet, milyen sokféle forrásból meríthetett a helyi kerámia-művészet, amelyet a vulcii sírban elsősorban a kiállított anyagnak több mint felét kitevő bucchero-keramika képvisel.

Két ilyen sírlelet, amelynek hitelességéhez nem fér kétség, s amelynek időrendje és kulturális környezete viszonylag pontosan meghatározható, jó alkalmat nyújt arra, hogy anyagának alapján ellenőrizzük és, ha kell, revideáljuk azt a képet, amelyet a korábbi kutatások az etruszko-korinthosi vázafestészetéről nyújtottak. Az etruszko-korinthosi vázák jelentőségének felismerése szinte egyidős a panasszal feldolgozásuk elhanyagolása miatt, s mindkettő sokáig együttesen ismétlődött meg a legkiválóbb kutatók munkáiban.² Az utóbbi években azonban előbb L. Brown vázlatos áttekintése,³ majd G. Colonna mintaszerű alapossgággal és módszerességgel végzett úttörő tanulmányai⁴ kimozdították a kutatást régebbi holtpontjáról. Újabban végzett ásatások és régebben talált fontos leletanyagok publikálása, továbbá néhány részlettanulmány, amely részben szervesen a korábbi kutatási eredményekhez kapcsolódott,⁵ néhány újabb szilárd pontot teremtett a további vizsgálatokhoz. A nagyrészt szétszórt, publikálatlan és nehezen hozzáférhető anyag azonban még rendkívül sok megoldatlan problémát rejt magában, s minden újabb biztos támaszpontot meg kell ragadni, amely történetének rekonstrukciójához segítséget nyújt. Ma még minden összefoglalóbb rendszerezés szükségképpen többé-kevésbé kísérleti jellegű, de az ilyen kísérletek mégis szükségesek, elsősorban éppen azért, hogy a tételeikkel kapcsolatban *pro* vagy *contra* felhozott érvek segítsenek a problémák tisztázásához, másodsorban azért, hogy felhívják a figyelmet a további kutatás lehetőségére és szükségességére.

Az etruszko-korinthosi vázáknak számszerűen kétségtelenül túlnyomó részét képezik az egyszerű geometrikus motívumokkal díszítettek. Ezeknek rendszerezése elsősorban a figurális darabok alapján lehetséges, ezért indokolt-nak látszik a kutatást a figurális díszítésű vázákra koncentrálni. A bécsi kiállításon a trevignanoi sírból három, a vulciiból kilenc figurális festésű etruszko-korinthosi váza szerepel. Mindkét sír két-két nagyméretű amphorája, a szokásos állatfrízekkel díszítve (Katal. no. 80 és 179, képpel, illetve 216. és 219.), kétségtelenül abból a L. Browntól tárgyalt és az ő feltevése nyomán G. Colonnától alapos okokkal Vulcira lokalizált csoportból valók, amelyet a Vatikáni Múzeum egyik amphorájáról neveztek el (inv. no. 16497, Albizzati katalógusában a 127. sz.).⁶ A két trevignanoi, illetve a két vulcii amphora

² *C. Albizzati*: Vasi antichi dipinti del Vaticano, Roma 1925. p. 48; *A. Blakeway*: JRS 25 (1935) p. 145; *L. Brown*: The Etruscan Lion, Oxford 1960. p. 52; etc.

³ I.m. pp. 52–9

⁴ Il ciclo etrusco-corinzio dei Rosoni, St. Etr. 29 (1961) pp. 47–88; La ceramica etrusco-corinzia e la problematica storica dell'orientalizzante recente in Etruria, Arch. Cl. 13 (1961) pp. 9–24; Area sacra di S. Omobono, La ceramica etrusca dipinta, Bull. Comm. 77 (1959–60) pp. 3–21.

⁵ Az ásatások közül elsősorban a Vulciban és Cerveteriben végzett újabb feltárásokra, ill. azoknak publikációjára kell utalni (Vulci, zona dell' «Osteria», scavi della «Hercle», Roma, s.a.; Materiali di antichità varia. Catalogo delle cessioni di oggetti archeologici ed artistici effettuate dallo stato nei casi previsti dalle leggi vigenti, fasc. II–V., Roma 1964–66). — A részlettanulmányok közül a legfontosabb *F. Zevi*-é, a veii Tomba Campana anyagának feldolgozásában, Arch. Cl. 17 (1965) pp. 28–33.

⁶ A stílusában összetartozó csoport létezését először *Albizzati* ismerte fel (i.m. 48); ide sorolta *Brown* listájának 1., 2., 7., 13. 14. és 15. vázáját, továbbá egy orvietoi példányt és — technikája alapján — a Zevitől tárgyalt veii amphorát. 33 vázát sorolt a csoportba *Brown*: i.m. pp. 56–7. A lokalizálásról *Brown*: i.m. p. 57, n. 1 és *Colonna*: St. Etr. i.m. pp. 76–7.

egy-egy azonos kéztől való (az utóbbiakat a katalógus megfelelő szövegrészének szerzője, M. T. Falconi Amorelli már besorolta a «Vatikáni Csoport»-ba). A csoportban ugyanis több mester keze különböztethető meg, s már Brown hangsúlyozta, hogy csak a publikációk elégtelensége miatt nem tett messzebbmenő kísérletet a Vatikán 127 csoport szükséges további osztályozására.⁷ Valóban, a nála a csoport tagjaiként felsorolt vázák — a kétségtelen stílárís kapcsolatok ellenére — nem képeznek zárt egységet. Néhány darabjukat Colonna már besorolta az általa feldolgozott Rosone-ciklusba, s az egész Vatikán 127-csoportot «gruppo puramente di commodo»-nak tekintette, amely még további elemzésre vár.⁸ Ennek az eredménye nem pusztán a csoportba tartozó darabok mennyiségének gyarapítása lehet, hanem egyes felismert egységek elkülönítése a csoport magvától, amire újabban F. Zevi tett sikeres kísérletet a Tomba Campana vázáinak feldolgozása során.⁹ Ez a felbontás tovább folytatható, s eredményeképpen talán világosabban kezdenek majd kibontakozni a csoport történeti képének vonásai. A fő problémák részben hossz-, részben keresztmetszetiek, vagyis egyrészt a csoport időrendi rétegződésére, másrészt az egyidejűleg működő mesterek elkülönítésére vonatkoznak.

Az első kérdés megoldását két tényező nehezíti: a hiteles ásatási anyag kis száma és az a tény, hogy az etruszko-korinthosi vázafestészetben szerves stílus-fejlődésről abban az értelemben, mint az egykorú görög keramikában, nem beszélhetünk. Korinthosban a város történetének gazdasági és kulturális tényezői határozzák meg a vázafestészet egymást váltó stíluskorszakait; az etruszk mesterek nem érezték az új meg új kifejezési formák mögött álló történeti realitást, számukra ezek csak új divatot jelentettek, amelyet elfogadtak, ha megtetszett nekik vagy megrendelőiknek, de semmi okuk nem volt rá, hogy korábban átvett formákat teljes egészükben elvessenek miattuk, hiszen az ő számukra ezek nem vésztek el olyan mértékben aktualitásukat, mint Korinthosban. Colonna meggyőzően mutatta ki az etruszko-korinthosi keramikában egy sokáig élő, általa suborientalizálónak nevezett irány létezését, amely protokorinthosi és átmeneti korabeli vonásokat őrzött meg a közép-korinthosi keramika virágzásával egy időben.¹⁰ Ilyen körülmények között a korinthosi keramika korszakaival való összehasonlításon alapuló datálásnak az etruszko-korinthosi keramikában az abszolút kronológia szempontjából nincs feltétlenül döntő jelentősége.

Csakis ezzel a megszorítással beszélhetünk egyelőre a Vatikán 127 csoport «történetéről». Az időrendi tagolás szükségességét már Colonna és Zevi felismerte; az előbbi akkor, mikor a térkitöltő bekarcolt keresztcs korongozetta megjelenését a csoport vázáinak egy részére — a nagyobbik részére — korlátozta, utóbbi akkor, amikor hangsúlyozta, hogy csak «egészében» korábbi a Rosone-festő munkáinál.¹¹ Ennek az anyag kitűnő ismeretén alapuló óvatosságnak ellenére mindketten egységesen datálták a csoportot — hangsúlyozva a további elemzés szükségességét — a 6. század első negyedére,

⁷ I.m. p. 56 («little attempt has been made at classification»)

⁸ Arch. Cl. i.m.p. 13, n. 4 («gruppo puramente di commodo, che sarà da analizzare»); vö. Colonna: St. Etr. i.m.p. 48, n. 3

⁹ I.m. pp. 29–30

¹⁰ Arch. Cl. i.h. pp. 15–6

¹¹ Colonna: Arch. Cl. i.h. p. 14; Zevi: i.m. p. 29

illetve annak első két évtizedére.¹² Ha azonban a csoportba tartozó vázákat áttekintjük — és számuk Brown felsorolásához képest ma talán már megítésszerezhető —, azonnal feltűnik, hogy egy kis részük, elsősorban nagy méretű amphorák, a korinthosi keramika átmeneti korszakára jellemző karika-alakú «rozettákat» alkalmazza térkitöltő díszekként, túlnyomó többségük pedig az említett bekarcolt keresztrel tagolt folt-rozettákat. Az utóbbiak között az *olpé* az uralkodó forma, s az egész csoport vázáinak túlnyomó többségét olpék képezik. Az amphorák és az olpék műhelyét mai tudásunk szerint nem lehet elválasztani egymástól: mindkét formájú vázákon ugyanazok a figurális típusok és kompozíció-formák jelennek meg, s általában nincs olyan stílusvonás, amely ne volna mindkettőn kimutatható. Könnyen lehetséges, hogy az anyag gyarapodásával olyan eset is adódik, amelyben amphora és olpé díszítésénél azonos kezet lehet felismerni,¹³ és egyes «olpé-festők» egyes «amphora-festők» későbbi fázisának fognak bizonyulni. Kétségtelen azonban, hogy a karika-rozettás amphorák az etruszko-korinthosi vázafestészetnek *tipológiailag* korábbi *facies*-ét képviselik, mint a foltrozettás olpék túlnyomó többsége. A szorosabban vett csoporthoz tartozó amphorák száma az olpékhoz képest elenyészően csekély, s ezeknek legnagyobb részére, ha nem is mindegyikre, jellemző, hogy karika-rozettát használ térkitöltő díszítésül. Kézenfekvő arra gondolni, hogy a műhely — esetleg műhelyek — ezekkel a nagy amphorákkal kis méretekben kezdte munkásságát, s e kevés kezet foglalkoztató műhely (vagy műhelyek) bővült és ágazott szét a már túlnyomórészt olpékat készítő műhelyekké. Az olpék első mesterei részben azonosak lehettek, részben együtt dolgozhattak az amphorák mestereivel, azoknak műhelytársai, esetleg «tanítványai» lehettek, s — mint fentebb említettük — egy-két amphora-mester még tovább dolgozhatott a műhely (vagy műhelyek) kiszélesedése idejében is. A műhelyek, amelyekben az olpé a kedvenc vázaforma volt (ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyetlen), készítették a nagyobb figurális festésű etruszko-korinthosi vázák jelentős részét, s úgy látszik, utánuk már csak a túlnyomórészt kisméretű, egyszerű és sablonos díszítésű vázák tömegtermelése következett. Ennek a korába is benyúlhatott azonban az olpé-műhelyek egy-egy késői, elavult hajtása, amilyenekről alább még lesz szó.

Ha mindezt abszolút kronológiai számokban akarjuk kifejezni, azt mondhatjuk — megint a fenti megszorításra emlékeztetve —: semmi nem mond ellene annak, hogy a karika-rozettás amphorák készítésének kezdetét a 7. század utolsó tizedére, a 610 körüli évekre tegyük. Tekintve azt, hogy a stílusfokban lényeges különbség a karika-rozettás amphorák és az olpék egy része között nem észlelhető, az olpék tömeges termelésére való áttérés aránylag rövid idő múlva, 600—590 k. történhetett. Az olpék készítésének virágkora

¹² *Colonna*: St. Etr. i.h. p. 57, n. 41, p. 75; *Zevi*: i.m. p. 29, n. 101

¹³ A Zevitől (i.m., p. 29, n. 101) a Vatikán 127 festőnek attribuált két vulcii olpét a vatikáni amphora mesterének nehézkes alakjaival szemben mozgékonyabb, arányosabb figurái, a bekarcolás eltérő módja (pl. az oroslánok fején) és más feltűnő vonásaik (pl. az oroslánok és párducok kört bezáró farka, közepén folt-rozettával) alapján más kéz, az alább tárgyalandó Hercle-festő művének tartom. Ugyancsak nem látom meggyőzőnek *Brown* feltevését sem (i.m. p. 56 ad no. 18), amely szerint egy bostoni olpé származik a Vatikán 127 festő kezétől (l. a madarak formáját!); ugyanígy nem meggyőző egyébként a bostoni olpének egy karlsruhei olpével közös mestertől származtatása sem (*G. Hafner*: CVA Karlsruhe 2, p. 24 ad Taf. 53, 3). Lehetséges viszont, hogy a két trevignanoi amphora festője azonos azzal, akinek alább (37. j.) egy orvietoi, egy vatikáni és egy Vulciban újabban előkerült olpét tulajdonítunk feltételesen.

nagyjából a Rosone-festő működésével egyidejű, az 560 körüli évekig tartott, egy-két, a század harmadik negyedébe benyúló utóhanggal. Ez nem áll ellentétben az ismert ásatási adatokkal, s az eddigi véleményekkel is csak annyiban, hogy azok a csoport egységesebb kezelésén alapulnak. Colonna datálása a Rosone-ciklus előtti évtizedekre nyilvánvalóan helyes, ha a karika-rozettás amphorákra vonatkoztatjuk, Zevi jellemzése pedig, amely szerint a műhely az első, amely „etruszk területen nagy mennyiségben készített italo-korinthosi vázákat”, ugyancsak pontos és találó, ha az olpék műhelyeire vonatkoztatjuk.¹⁴

Ha a fentiek helytállóak, néhány terminológiai kérdés is felvetődik. Colonna említett úttörő tanulmányában az általa feldolgozott egységet «Rosone ciklus»-nak nevezte el,¹⁵ az elnevezés tágabb stiliztikai összefüggésben, de szorosabb műhely-kapcsolatban álló vázák együttesére szerencsésnek látszik, s a «csoport» szónál jobban kifejezi az összefüggés jellegét. Másfelől a ciklusba tartozó vázák túlnyomó részét olpék alkotják, s így gyakorlatilag a legjobban használható, a ciklushoz tartozó vázákat legkönnyebben felidéző elnevezésnek az *Olpé-ciklus* látszik. A *Vatikán 127 csoport* elnevezést így helyes volna a ciklus legalábbis tipológiailag legkorábbi vázáira, a karika-rozettás nagy amphorákra és körükre fenntartani. Ami a lokalizálás kérdését illeti, kétségtelennek látszik, hogy a műhelyek működését Vulciba kell helyezni. Ezt a már uralkodó véleményt igazolja az újabban előkerült darabok lelőhelyének egyértelmű tanúsága, s emellett az olpéknak néhány, első pillantásra kevésbé feltűnő, alább még érintendő sajátossága, amely vulcii műhelyre vall. A ciklus életének egész tartama alatt számolni kell azonban a vulcii műhelyekben készült vázák exportja mellett azzal is, hogy e műhelyeknek más déltruriai központokban is elágazásai létesültek. Az egyiket Zevi tárgyalta, s meggyőzően Veiibe helyezte;¹⁶ az Olpé-ciklus vulcii műhelyeinek egy másik, alighanem tarquiniai «filiáljáról» alább még lesz szó.

Az Olpé-ciklussal kapcsolatos másik főkérdés, mint említettük, a keresztmetszeti tagolás, a mesterkezek elkülönítése. Ennek eredményei mai ismereteink alapján teljes összhangban állnak a fenti történeti feltevésekkel. A *Vatikán 127 csoport* ismert vázái arra mutatnak, hogy kevés, szorosan egymás mellett dolgozó mester munkái. A vázák fazekasmunkája arra utal, hogy az amphorák egy, legfőljebb két műhelyben készülhettek. Az amphorák jellegzetes formája, az öblös ovoid test, a nyak közepétől induló szalagformájú fül és az alacsony, konikus, szélén felhajló láb, élesen különbözik más egykorú etruszko-korinthosi műhelyek ugyancsak nagyméretű amphoráitól, mint amilyenek például a Caereben készült *anforoni squamati*, vagy a főleg polychrom díszítésű «nikosthenési» típusú amphorák.¹⁷ Az említett szoros együttműködés magyarázza,

¹⁴ *Colonna*: St. Etr. pp. 56—8 és 75; *Zevi*: i.m., p. 29

¹⁵ St. Etr. i.m. 47 s.köv.; a terminológiáról p. 48 («Uso il termine ciclo a significare la somma dell'attività di più pittori, e certamente anche di più fabbriche, che dà luogo ad una tradizione, crea un proprio stile»)

¹⁶ I.m., p. 30, 104. j.

¹⁷ *Anforoni squamati*: E. Pottier: Catal. vases antiques du Louvre II. Paris 1899, pp. 547—9; P. Mingazzini: Coll. Castellani, Roma 1930, pp. 127—8; *Brown*: i.m., p. 56; *Colonna*: Arch. Cl., i.m. p. 11 és 2. j., p. 13; *Zevi*: i.m., pp. 14—5 és 37.j. A nikosthenési típusú amphorákról T.J. Dumbabin: The Western Greeks, Oxford 1948, p. 253 és 7.j., a további irodalommal; etruszk polychrom példányok: *Brown*: i.m., pp. 58—9, no. 1—8bis és a *Gruppo ad Archetti Intrecciati* számos példánya (vö. *Colonna*: Arch. Cl., i.m., p. 15 és 3.j.).

1. Trevignano-festő: Etruszko-korinthosi amphora. Róma, Museo di Villa Giulia

hogy — hasonlóan például a 4. századi apuliai vörösalakos edények műhelyeihez — a csoport magvában az egyes mesterek közti különbség alig észlelhető. Így is felismerhető azonban, hogy a trevignanoi sír két amphorája (1. kép) érdekesen meghízott oroslánjaival azonos kéztől való, amelyet lelőhelyükről *Trevignano-festő*nek nevezhetünk.¹⁸ Ugyancsak azonos kéz műve a Tomba della Panatenaica két amphorája; ez a kéz nagyon közelálló a csoportnak nevét adó Vatikán 127 amphora festőjéhez, de további összekötő kapocs kellene ahhoz, hogy azonosításuk biztos legyen. Egy Grossetóban őrzött, ugyancsak vulcii amphora megnyúlt, szögletes állatalakjai jól megkülönböztethetők ezektől,¹⁹ s ugyanígy a firenzei Museo Archeologico egy Tarquiniából való amphorája is, az előbbiektől eltérő bekarcolással az állatok testén.²⁰ Egyelőre külön kell tartani mindezeket még további egy-két amphora-mestert, s természetesen jó néhánynak a munkáit hozhatják még felszínre újabb ásatások, de 7–8 mesternél többre aligha számíthatunk a csoportban. Az ismert példányok stílusban mind összetartoznak, s arra, hogy esetleg két (vagy több?) szorosan egymás mellett dolgozó műhellyel is számolni kell, elsősorban a grossetoi amphorának a többiekétől eltérő formája figyelmeztet.^{20a} A fazekasmunka kapcsolja a Vatikán 127 csoporthoz a Zevitől felismert, említett veii csoportot, amelyet ő kétségtelenül helyesen a 6. sz. elejére datált;²¹ a másik amphora-csoport, amelynek lazább kapcsolatára a Vatikán 127 csoporttal ugyancsak Zevi utalt helyesen, már kevésbé homogén: a clevelandi és a párizsi (Louvre E. 753) amphora formája szerint szorosan a csoporthoz kapcsolódik, festése azonban távol áll attól, a Tomba Campana amphorája pedig, amennyire Canina rajza erre következtetni enged, mind formájában, mind festésében távolabb áll a vatikáni csoporttól. Kétségtelen azonban, hogy mindezek egykorúak, pontosabban azonos facies-be tartozók a vatikáni csoport amphoráival, s esetleg azok műhelyének elágazásai.

Az Olpé-ciklus műhelyeinek kiterjedésének, amely időben a Rosone-festő működésével esik egybe, s nyilván azonos történeti viszonyokat tükröz,²² jól megmutatkozik a vázák mennyiségének növekedésén kívül a mesterkezek sokaságában is. A magvát ennek a sokaságnak a Vatikán 127 csoport festői hagyományát folytató, ahhoz szorosan ragaszkodó és az amphorákon kialakult típusokat egyhangúan ismétlő mesterek képezik. Az Olpé-ciklusnak ez a «második generációja» azonban távolról sem olyan homogén, mint az előző. Festői között, akiket stiláris összefüggésükön kívül vázaformáik és a díszítés bizonyos sajátosságai is összekapcsolnak,²³ felfogásban igen különböző és olykor jól megkülönböztethető egyéniségek is akadnak, akiket ennek következtében lazább szálak fűznek a ciklus magvához. Csak a szélső határait akarja jelezni ennek a későbbi kutatások során valószínűleg még tovább bontható és bontandó ciklusnak, ha két olyan gyökeresen különböző temperamentumú festőre utalunk, mint a baseli gömbaryballosának egykori tulajdono-

¹⁸ Munkásságáról vö. a 13. jegyzetet

¹⁹ Mus. Arch., szám nélkül. *A. Mazzolai*: Commune di Grosseto, Museo Civico, Mostra archeologica, Grosseto 1959, tav. XVIII, fig. 1, bal szélén.

²⁰ A Poggio Gallinaro egyik temetési sírjából.

^{20a} Közelálló két tarquiniai lelőhelyű, a csoportba tartozó amphora formája (Not. Scavi 1930, p. 135, fig. 19), de festésükből alig maradt fenn valami.

²¹ L.m., p. 30.

²² Ezekről vö. *Colonna*: St. Etr., i.m., pp. 80–82.

²³ A Zevitől (i.m. 100. j.) említett forma- és díszítésszerűségi sajátosságok az Olpé-ciklusra vonatkoznak.

sáról *Züst-festő*nek nevezhető mester, törékeny, finomvonalú legelő szarvasok és madarak festője, az etruszko-korinthosi vázafestészetben olyan ritka «finom stílus» képviselője,²⁴ és vele szélsőséges ellentétben a jellegzetes torzulású oroszlánfejeiről *Farkasfej-festő*nek nevezhető mester, akinek egyik publikált vázáját Brown sorolta az ő Vatikán 127 csoportjába.²⁵ A Farkasfej-festő

2. Züst-festő: Etruszko-korinthosi alabastron. Jéna, Egyetemi gyűjt.

²⁴ A *Züst-festő* jellemző művei:

olpé: Drezda, Albertinum ZV 80, Vulciból, fossa-sírból; m.: 44,6 cm (5 állatfríz, a felsőn csak madarak) (3. kép)

alabastron: Jéna, Egyetemi gyűjt. 133, Veiből, azelőtt a Campana gyűjteményben Rómában; m.: 25 cm (2 állatfríz) (2. kép)

Nápoly, Museo Nazionale 80297; m.: 23,4 cm (2 állatfríz)

gömbaryballos: Basel, Antikenmuseum Z 193 (2 oroszlán és legelő szarvas)

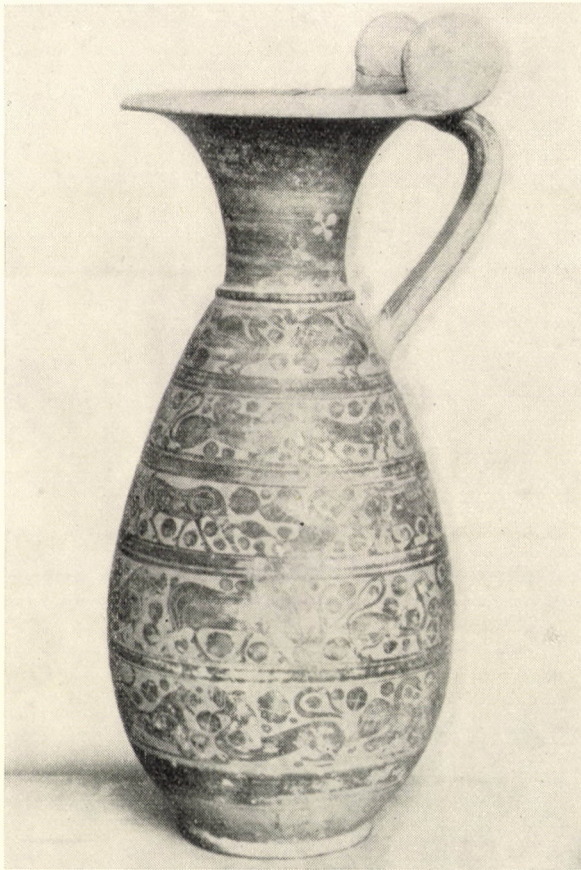
²⁵ A *Farkasfej-festő* művei:

amphora: Koppenhága, Nemz. Múz. 8341, Orvietoból (CVA Danemark 2, pl. 96,5 = Brown i.m., p. 56, no. 4); m.: 32,2 cm (nyakon állatok, vállon és hason egy-egy állatfríz) (5. kép)

Roma, Villa Giulia 44312; m.: 36,8 cm (nyakon állatok, hason állatfríz)

Milano, Museo Archeologico (Castello Sforzesco) 153; m.: 36,7 cm (nyakon állatok, hason 1 állatfríz)

munkássága minden tekintetben a perifériáját jelenti a vulcii Olpé-ciklusnak. Stílusában csak halvány visszfénye él a ciklus hagyományainak; alighanem annak utolsó fázisával egyidőben működhetett, s tevékenysége a század harmadik negyedébe is benyúlhatott. Ha valakiről, róla igen jól el lehet kép-

3. Züst-festő: Etruszko-korinthosi olpé. Drezda, Albertinum

olpé: Firenze, Museo Archeologico 71014, Pescia Romanából; m.: 43,5 cm (4 állatfríz)
(4. kép)

frg., Firenze. Museo Archeologico s.n., Pescia Romanából (két alsó állatfríz részletei)

Tarquinia, Museo Nazionale, RC 3866; m.: 47 cm (4 állatfríz)

Tarquinia, Museo Nazionale, RC 3867; m.: 48,1 cm (4 állatfríz)

oinochoé: Tarquinia, Museo Nazionale RC 5158 (*Montelius*: Civ. primit. pl. 297, fig. 14); m.: 40,7 cm (3 állatfríz, bekarcolás nincs)

Tarquinia, Museo Nazionale RC 3215; m.: 24,5 cm (egy állatfríz)

Igen közelálló, valószínűleg a Farkasfej-festőtől:

olpé: Tarquinia, Museo Nazionale RC 3911; m.: 25,9 cm (3 állatfríz, bekarcolás nélkül)

A festő legjellegzetesebb ismertető jegyei az említett fejformán kívül a négylábúak hasán bekarcolt vízszintes vonal és hátsó combjukon háromfelé ágazó bekarcolt vonal; gyakori az állatok között vagy hasuk alatt egy három levelű növénydísz.

zelni, hogy kisebb tehetsége miatt a vulcii központban megélni nem tudó kézműves volt, aki el is költözött onnan, és a másfél századdal későbbi apuliai vörösalakos vázafestők némelyikéhez hasonlóan más területen alapította meg a vulcii műhelyek barbárabb ízlésű «filiáléját». Nem lehetetlen,

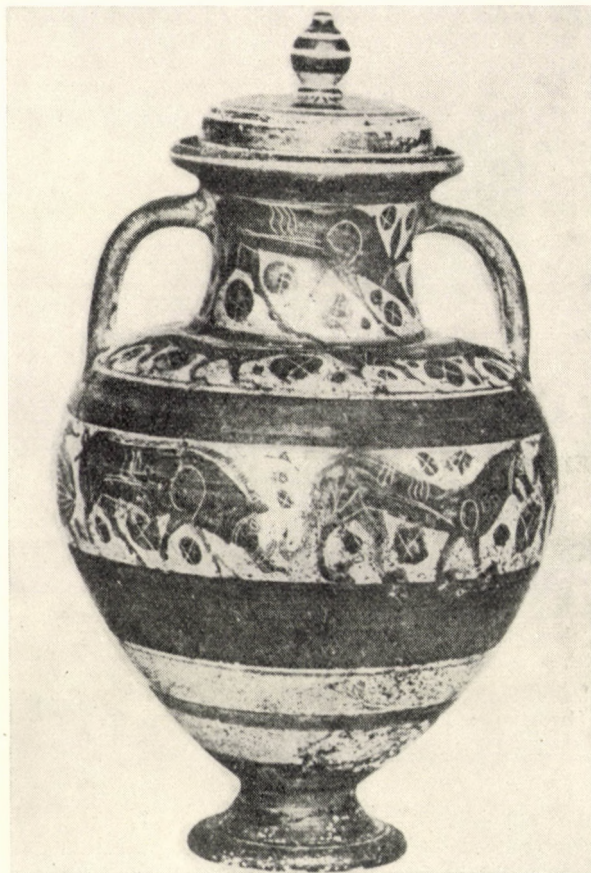
4. Farkasfej-festő: Etruszko-korinthosi olpé. Firenze, Museo Archeologico

hogy őhöz vagy műhelyéhez kapcsolódik a Colonnától felismert *Pittore senza Graffito* munkássága,²⁶ (6. kép) mert ismert műveinek lelőhelye — éppúgy, mint a Farkasfej-festő esetében is — nem ad elég okot arra, hogy működési helyét Vulciban keressük,²⁷ viszont műveinek és azokkal szoros kap-

²⁶ St. Etr. i.m., p. 83; *Amyx, D. A*, Studi in onore di L. Banti, Roma 1965. p. 6

²⁷ Mint *Colonna* teszi: i.h. A festőnek három Karthágóban előkerült tála nem dönti el a kérdést. Az etruszko-korinthosi keramika exportjának kérdése megítélésünk szerint egy fentebb nem érintett hatalmas ciklus, a *Ciclo dei galli affrontati* vázáinak lokalizálásával és datálásával függ össze; ezek úgy jelzik az etruszko-korinthosi vázák elterjedésének útját, mint később a Menas-ampullák a zarándokokét. A kérdésre így nagyobb összefüggésben kell visszatérni, az export kezdeteire, és okaira vonatkozólag azonban tökéletesen egyet kell érteni *Colonna* megállapításaival (St. Etr. i.m., p. 79).

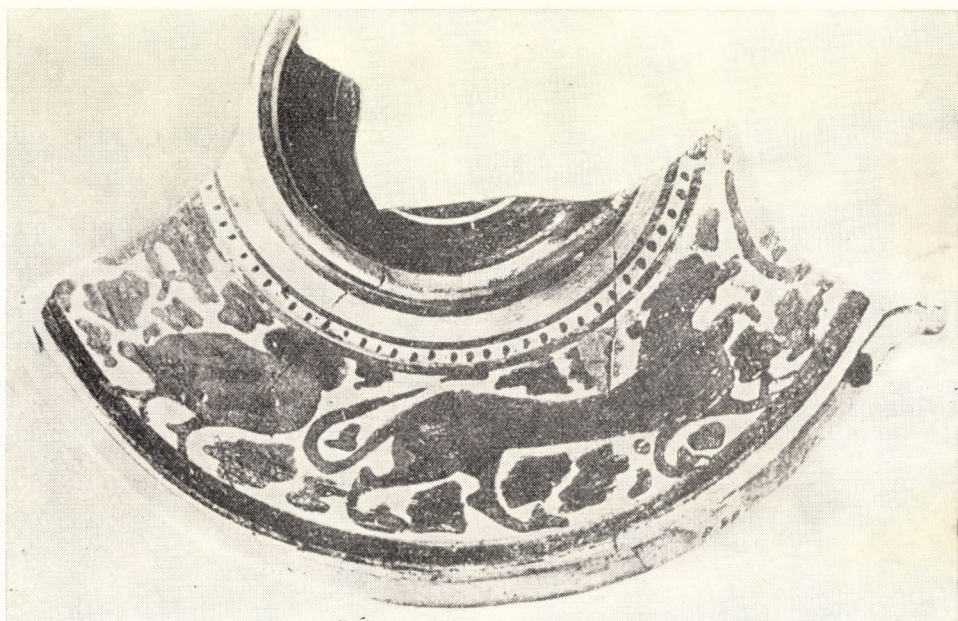
csolatban álló hasonló daraboknak egész sora került elő Tarquiniában,²⁸ ahol a Farkasfej-festőnek is őrzik legalább négy helyi származású vázáját. Kettő ezek közül *senza graffito* készült, és semmi sem jellemzőbb a Colonnától

5. Farkasfej-festő: Etruszko-korinthosi amphora. Koppenhága, Nemzeti Múzeum

²⁸ *Oinochoé*: RC 1859 (m.: 39,5 cm); RC 5582 (m.: 28,5 cm), mindkettő 2 állatfrizzel. *Tál*: R 1261 (átm. 24,9 cm); RC 2824 (átm.: 19 cm); RC 2825 (átm.: 27,8 cm); RC 4093 (átm.: 19,8 cm); mindegyiken csak madarak balra *Mélytál*: 519 (m.: 10 cm, átm.: 34,2 cm, hiányos); 520 (m.: 10,1 cm; átm.: 35,3 cm); 521 (m.: 9 cm, átm.: 35,2 cm); 522 (m.: 10,6 cm, átm.: 36 cm); 523 (m.: 9,8 cm, átm.: 35,5 cm); RC 873 (m.: 7,5 cm; átm.: 27,8 cm); 2069 (m.: 8,1 cm, átm.: 33,9 cm); 2128 (m.: 7,9 cm, átm.: 34,5 cm); RC 3337 (m.: 10,4 cm, átm.: 33,6 cm); RC 5122 (m.: 8,3 cm, átm.: 33,2 cm); RC 6925 (m.: 8,7 cm, átm.: 33,3 cm); RC 6926 (m.: 7,9 cm, átm.: 32,8 cm). *Kylix*: RC 5623 (m.: 7,6 cm, átm.: 14,3 cm); RC 5931 (m.: 8,3 cm, átm.: 14,8 cm); mindkettő csak madarakkal díszítve, köztük rosone-k. *Phiale mesomphalos*: RC 1781 (átm.: 11,8 cm); RC 2542 (átm.: 12,2 cm); RC 2543 (átm.: 11,7 cm); RC 3227 (átm.: 13,1 cm); RC 3228 (átm.: 12,8 cm); RC 6835 (átm.: 12,3 cm); RC 7839 (átm.: 12,4 cm); RC 7840 (átm.: 12 cm); RC 7841 (átm.: 12,1 cm); RC 7842 (átm.: 12,1 cm); RC 8919 (átm.: 12,1 cm); sz.n. (átm.: 12,9 cm). — Ezek a darabok, bár stílusban és technikában szoros kapcsolatban állnak egymással (az állat-

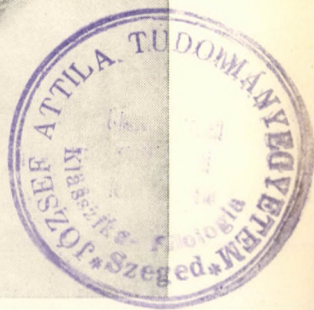
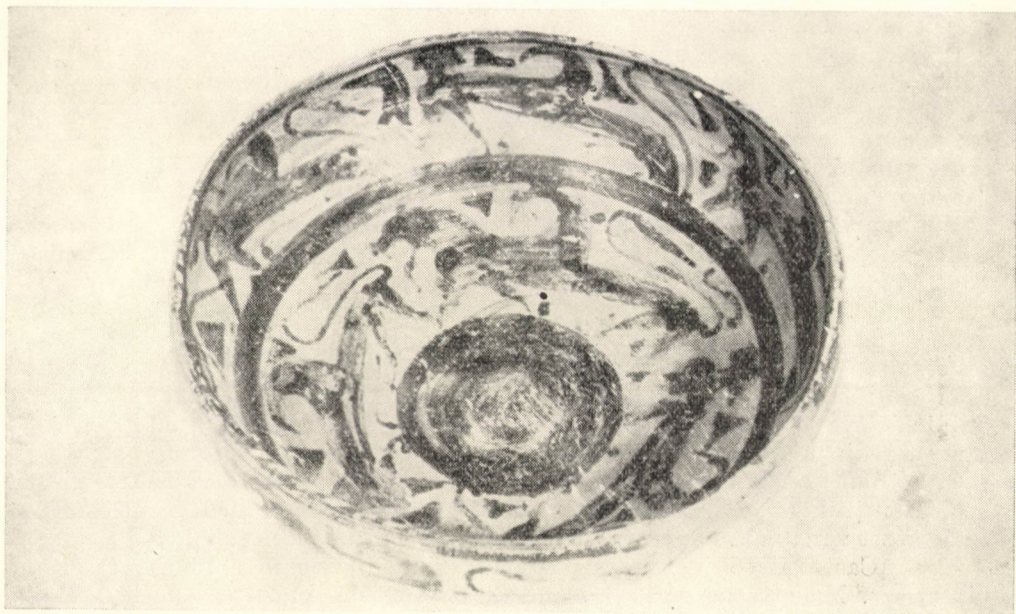
kitűnően megvilágított retardálási jelenségekre²⁹ az etruszko-korinthosi keramikában, mint az, hogy ezeknek nyakát polychrom technikával festett pont-rozetták díszítik, amelyek egy másik tarquiniai olpéján (RC 3866) a képmezőben is megjelennek. Mindenesetre hangsúlyozni kell azonban, hogy a Farkasfej-festő és az egyszer majd alighanem külön ciklusként kezelhető többi senza graffitto festő munkásságának késői datálása pusztán elavult

6. «Pittore senza Graffitto»: Etruszko-korinthosi tál töredéke. Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum

alakok típusai mellett jellemző a bekarcolás teljes mellőzése és vastag fehérrel festett sávokkal való helyettesítése; különösen jellegzetes a madarak szárnyán a lefelé forduló félkörív és abból kiinduló sávok), semmi estre sem egyetlen festő művei, hanem legalább hét kéz között oszlanak meg (biztosan egy kéz: 2128, RC 5122; RC 6925; RC 6926; egy másik: 520, 523; egy harmadik: RC 5623; RC 5931). Lehet, hogy az egyik ezek közül azonos a Pittore senza graffitto-val (a két oinochoé csaknem biztosan tőle való), egy másik a Farkasfej-festővel; A Pittore senza graffitto köré így mindenesetre egy egész ciklus sorakozik, kétségtelenül szoros műhely-kapcsolatokkal, és egy-két érdekesebb, egyéni hangú mesterrel (ilyen elsősorban a milánói Torno-gyűjtemény egy omphalos-csészéjének (7. kép) mestere). Ez a ciklus mesterkezek szempontjából még további vizsgálatot igényel, amelynek során a fent felsorolt vázák esetleg kevesebb mesterkéz között lesznek eloszthatók, mint fentebb feltételeztem; ezt a vizsgálatot azonban rendkívül megnehezíti a darabok publikálatlansága és gyakran — rossz technikájuk és fenntartásuk miatt — publikálatlansága. Az a fentiek alapján mindenesetre igen valószínű, hogy a műhelyt (vagy műhelyeket) Tarquiniára kell lokalizálni, ahol valószínűleg a Farkasfej-festő is működött. Már Brown (i.m., p. 57, l.j.) felvetette, hogy a hanyagabb festésű etruszko-korinthosi vázák Tarquiniában készülhettek. Ezek közé tartozhattak az alább, a 39.j.—ben említendő olpék is. Ez természetesen távolról sem jelentheti azt, hogy Tarquiniában ne akadt volna jobb kvalitású mester; ezt elsősorban az etruszko-korinthosi polychrom vázák vizsgálata igazolja.

²⁹ Arch. Cl., i.m., pp. 15—6

7. Etruszko-korinthosi omphalos-csésze. Milano, Torno-gyűjtemény

stílusukon alapszik, egyelőre nem támogatja hiteles ásatási megfigyelés, s elvben nem lehetetlen, hogy ilyen jelenségek az Olpé-ciklus fénykorának idején is kialakultak.

A Züst-festő és a Farkasfej-festő által jelzett két határ között helyezkedik el az Olpé-ciklus festőinek említett sokasága. Az ismert anyag gyarapodásával egyre több mester alakja bontakozik ki ebből a tömegeből. Feltétlenül az érdekesebbek közé tartozik az a mester, akinek olpéi közül kettő most a bécsi kiállításon látható (Katal. 220. és 221. sz., a 223/a képen a felső sor két baloldali vázája). Az Olpé-ciklus szokásos típusából vett állatalakjait a lépő négy lábúak hátának lendületes, erőteljes hullámvonala, az oroszlánok és párducok farkának olykor a hát kontúrját követő és a nyak mögött spirálisba csavarodó rajza, az egyik hátsó lábának olykor az első lábakat érintő, természetellenes megnyújtása, a paták illetve olykor a mancsok szokatlanul vastkos festése teszi jellegzetessé. A grossetoi vázájának lelőhelyéről *Castro-festő*-nek nevezhető mester még könnyebben felismerhető egy sajátos madáralakjáról: testének kontúrja két — végükön találkozó — hullámvonalból van felépítve és valamilyen ragadozó madár ábrázolásából absztrahálta a festő, hogy vázáinak mintegy szignatúrájává tegye. Még egy apróbb sajátossága szembevetőd a *Castro-festő* olpéinak: a nyakat a testtől elválasztó reliefgyűrűt rajtuk az alább tárgyalandó szokástól eltérően nem pontok vagy szaggatott vonalak, hanem ugyancsak fehérrel festett kulcsminta-sor díszíti.³⁰

A *Castro-festő* jelenleg az egyik legjobban megfogható egyénisége a ciklusnak. Mellette azonban lassanként egyre több más kéz is felismerhető lesz, ha csak egy-két vázájáról is. A *Grosseto-festő* biztos rajztudásával és azzal emelkedik ki társai közül, hogy egyenetlen munkássága során olykor igyekszik az unásig ismételt repertoire-alakok sorát egy-egy ritkábban előforduló és érezhetően nagyobb kedvvel megfestett alakokkal változatossá tenni (mint pl. a hal luzerni olpéjának középső sorában³¹; 10. kép). Néhány rajzbeli konvenció (a kettős félkör a négy lábúak hátsó belső lábának tövében, három párhuzamos hullámvonal a farukon) alapján nyilván műhelytársa volt a *München 640-festő*, akinek bika-fejei az etruszko-korinthosi vázafestészet legszebb teljesítményei közé tartoznak.³² Egy másik kezét, két torontoi olpé

³⁰ A *Castro-festő* művei (vö. *Snyler*, J., D.A. Amyx-nal, i.m.p. 6):

olpé: Vulci, Magazzino, Vulciból (Katal. no. 220, és 223/a kép, felső sor, balról az első); m.: 36,5 cm

Vulci, Magazzino, Vulciból (Katal. no. 221, és 223/a kép, felső sor, balról a második); m.: 36,5 cm

Würzburg 775, Vulciból (Langlotz, Gr. Vasen in Würzburg, Taf. 226 = *Brown*: i.m., p. 57, no. 24); m.: 41,5 cm (8. kép)

Grosseto, Museo Civico 2048, Castroból; töredékes, m.: kb. 42 cm

Amsterdam 1807 (CVA Mus. Scheurleer I, IV C pl. 1,6 = *Brown*, i.m., p. 56, no. 20); m.: 40,5 cm (9. kép)

Amsterdam 1808 (CVA Mus. Scheurleer I, IV C pl. 1,5 = *Brown*: i.m., p. 56, no. 19); m.: 40,5 cm

túl: Roma, Villa Giulia, elkobzott anyag (az állatfrízen két párduc, két szarvas és két madár váltakozik); átm. (fülekkel): 27,4 cm

Roma, Villa Giulia, elkobzott anyag (az állatfríz azonos az előzővel, csak az egyik madár helyett vaddisznó); átm. (fülekkel): 29,2 cm, töredékes

München 792 (Sieveking-Hackl, Taf. 30 = *Brown*, i.m. p. 57, no. 31); átm.: 26,5 cm.

³¹ *Ars Antiqua Auktion V.*, Luzern 1964, no. 112, tav. XXV. A névadó váza: olpé Poggio Buco-ból, Grosseto, Museo Civico 1612 (3 állatfríz); m.: 30,8 cm

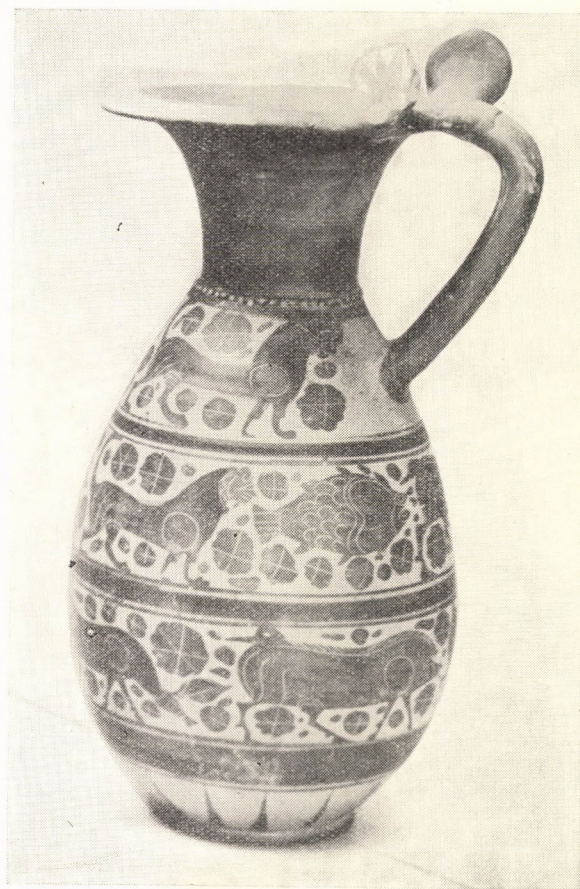
³² Névadó olpéja: *Brown*: i.m., p. 57, 22 (11. kép); egy másik műve: olpé, Grosseto, Mus. Civ. 2041, Castroból (5 állatfríz); m.: 45,7 cm, nagy hiányokkal

8. Castro-festő: Etruszko-korinthosi olpé. Würzburg, Martin v. Wagner-Museum

9. Castro-festő: Etruszko-korinthosi olpé. Amsterdam, Allard Pierson Museum

10. Grosseto — festő: Etruszko-korinthosi olpé. Luzern, műkereskedelem

festőjét Brown ismerte fel.³³ Alighanem azonos kéz festette azokat a vaskosnak ható állatalakokat, amelyek — egy jellegzetes madár-típus mellett — a milánói Torno-gyűjtemény és a párizsi Bibliothèque Nationale egy-egy olpéján jelennek meg.³⁴

Nem finom, de markáns egyéniség a *Parma-festő*, egy vulcii olpé «szfink-kavalkád»-jának mestere, (15 kép) aki, mint névadó alabastronának képe (16. kép) mutatja, sikeresebb volt kevésalakos kis vázák, mint a sokalakos olpé-frízek festésében.³⁵ Az Olpé-ciklus konvencionalizmusának egyik legtipikusabb példája, a középszerűnél sem magasabb, sem alacsonyabb színvonalat nem mutató, alakjait kivétel nélkül egészükben és minden részletükben a ciklus leginkább közhasználatú anyagából merítő mester az új vulcii ásatások során ismertté vált *Hercle-festő*.³⁶ A Hercle-festő művei azt a pontot jelentik, amelyen ma még alig tudunk egymástól mesterkezeket elkülöníteni, s vázáinak díszítési szisztémája és formája is minden tekintetben az átlagosat példázza. A ciklusnak az övéihez hasonló számos vázáját — amelyeket *Hercle-csoport* néven lehetne összefoglalni — ma még igen nehéz, ha nem is reménytelen vállalkozás mesterek között elosztani,³⁷ de bizonyos rajzbeli konven-

³³ I.m., p. 56, no. 8—9.

³⁴ Olpé, Milano, Torno-gyűjt. (3 állatfríz); m.: 32,7 cm (13—14. kép). Olpé, Paris, Bibl. Nat. 4768 (CVA I, pl. 19,9 és 11 = *Brown*, i.m., p. 57, no. 21; 3 állatfríz); m.: 27,5 cm

³⁵ Firenze, Mus. Arch. 76 136, Vulceiből (5 állatfrízrel). Az ő műve egy alabastron: Parma, Museo di Antichità C. 132 (két kakas szembe); m.: 15,2 cm

³⁶ Két olpéja a Società Hercle vulcei ásatásainak 112. sírjából került elő (az egyik: Materiali di antichità varia II. Scavi di Vulci, Materiale concesso alla Soc. Hercle, Roma 1964, tav. 1, no. 22; a képen a számozás felcserélve a no. 7-tel) (17—18. kép). Zevi ezeket a Vatikán 127 amphora festőjének attribuíálta; vö. fent a 13. jegyzetet.

³⁷ *Hercle-csoport*: A Hercle-festőhöz igen közelálló kéztől való három, a szokottnál karesúbb olpé: Orvieto, Mus. Faina (*Montelius*, Civ. primit., pl. 245, fig. 11 és levelezőlap G. Caroli no. 8276, felső sor, jobb szélén); Vatikán 16 495 (19. kép) (*Albizzati*, no. 136, tav. 13 = *Brown*, i.m., p. 56, no. 7); Vulci, Scavi Hercle a 134. sírból (20. kép, foto Zevi R. 210). Mindhárom vázán 3—3 állatfríz; a festőről vö. fent a 13. jegyzetet. — Biztosan egy kéztől való két olpé Vulciban (Magazzino; m. 29,8, illetve 29,9 cm), alighanem egy másiktól három Vulciban talált olpé (Materiali di antichità varia II., tomba 159, no. 593—4 és *E.H. Dohan*: *Italic Tomb Groups*, Philadelphia 1942, pl. 52, no. 17). — A karesú nyakú olpék szokatlanul alacsony frízsvája, az ennek következtében elnyújtott állatalakok és az alsó frízben a szokásos oroszlánok helyett megjelenő madarak sora kapcsolja össze a Hercle-csoport néhány olpéját: *Ars Antiqua Auktion II.*, Luzern 1960, katal. no. 124, Taf. 49 (5 állatfríz); m.: 44,9 cm (12. kép); Paris, Bibl. Nat. 4761, Vulceiből (CVA I, pl. 9,9 és 10, 2; 5 állatfríz); m.: 39 cm. Ez a két olpé biztosan egy kéztől való, s valószínűleg ugyanez festett két olpét Vulceiből a vulcei Magazzinoban (5—5 állatfríz). Elsősorban a luzerni olpé oroszlán-alakja alapján lehetséges, hogy e négy olpé festője maga a Hercle-festő, ami a csoport többi felsorolt darabjáról is elképzelhető. A Hercle-csoportba tartozik továbbá: Olpé: Vatikáni Muz. 16 500 (*Brown*, i.m. p. 56, no. 14), 4 állatfríz; m. 39 cm

Vatikáni Mur. 16 498 (*Brown*, i.m. p. 56, no. 15), 4 állatfríz; m.: 39 cm

Oxford, Ashmolean Museum, Queen's College Loan, no. 8 (= *Brown*, i.m. p. 56, no. 17 ?), 4 állatfríz

Varsó, Nemzeti Múzeum 147 820 (*L.M. Bernhard*: *Greckie malarstwo wazowe*, Varsó 1966, fig. 181)

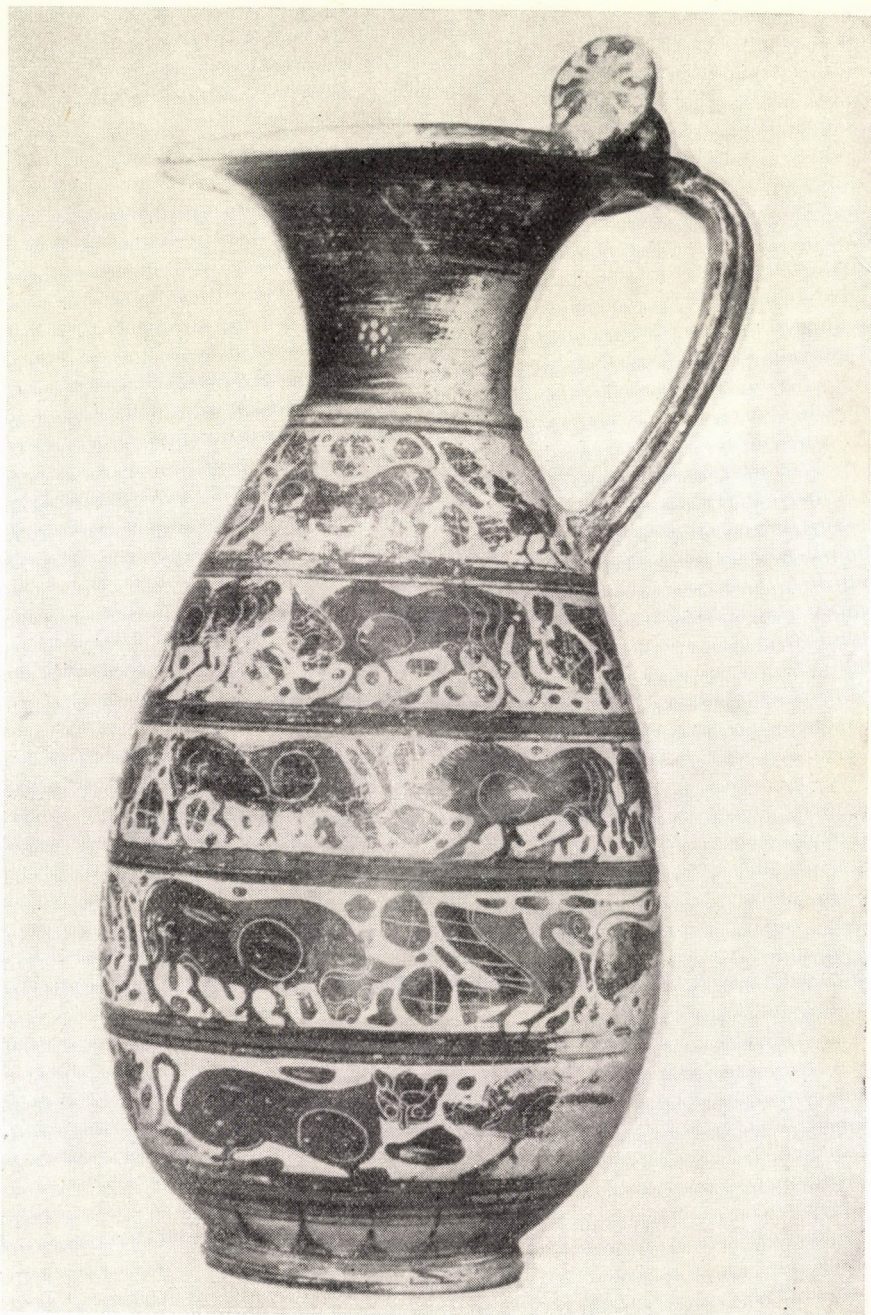
Firenze, Mus. Arch. 3724, 3 állatfríz; m.: 33,4 cm

Vulci, Scavi Hercle, tomba 41 (Materiali di antichità varia I., p. 73, fig. 25). 3 állatfríz; m.: 29,5 cm

Fogg Art Museum 2237 (CVA pl. 6,2 = *Brown*, i.m. p. 57, no. 27); m. 31,2 cm

Alabastron: Paris, Louvre E. 461 (CVA 9, IIC b, pl. 8,4—5); m.: 23,2 cm

Nápoly, Mus. Naz. MEC 184, Nolából

11. München 640-festő: Etruszko-korinthosi olpé. München, Antikensammlungen

12. Heracle-csoport: Etruszko-korinthosi olpé.
Luzern, műkereskedelem

13. Etruszko-korinthosi olpé. Milano, Torno-gyűjtemény

ciók különbségei alapján elképzelhetetlen, hogy ne legalább 8–10 különböző mester között oszoljanak meg.³⁸ Az eddig csak egy-egy darabjukkal képviselt festők között is akadnak továbbá olyanok, akiknek többi művét nem lesz nehéz felismerni és a már ismerthez kapcsolni, akik tehát egy művük alapján is elkülöníthető egyéniségek a ciklus festői között, mint például a Danson-gyűjtemény vaskos szarvú kecskéinek festője, (21. kép) akit magát is «provin-

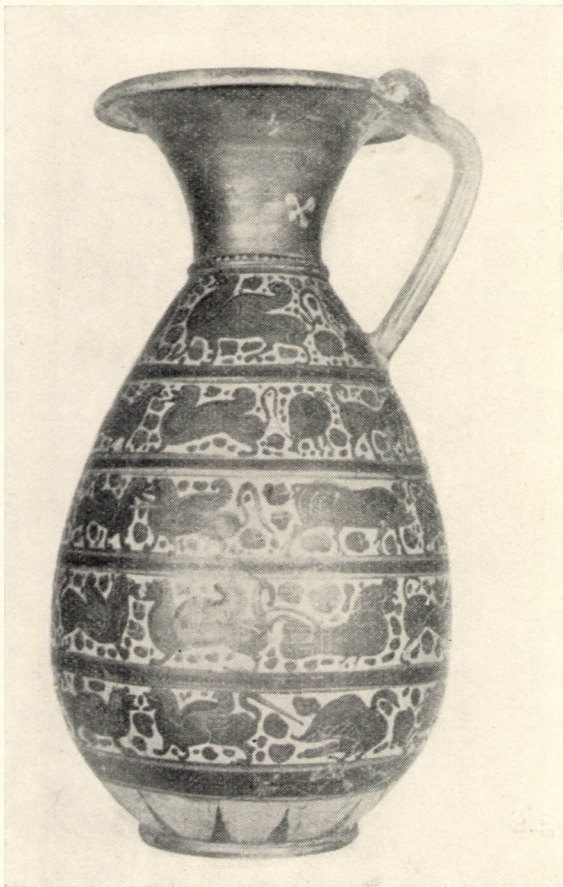
14. A 13. kép olpéjának egy részlete.

ciális» tehetségű vulcii festőként kell elképzelni, két vele szoros stiláris kapcsolatban álló olpé mestere azonban biztosan nem Vulciban dolgozott; ezt mutatja a vázaforma és a járulékos díszítés „provinciális” jellege is.³⁹

A sort tovább lehetne folytatni, de ez csak akkor lesz igazán érdemes, ha nagyobb anyag a ciklus festői között több összefüggés meglátására ad módot. Hozzávetőleges számítások szerint is bizonyos, hogy az Olpé-ciklus «olpé-facies»-ének ma ismert vázái legalább 15–20 festőkész között oszlanak el, s az új vulcii ásatások megmutatták, mennyire távol vagyunk még a ciklus teljes

³⁸ Burlington Magazine 1966, p. 470, fig. 32 (4 állatfrízzel). A publikáló *J. Boardman* felismerte a «Vatikán 127 csoport»-hoz tartozását (uo., p. 471)

³⁹ Not. Scavi 1930, p. 177, fig. 58 = *Brown*, i.m. p. 57, no. 26 (*Brown* felismerte, hogy egy kéztől származnak) A ciklus egy másik, valószínűleg tarquiniai festőjétől származik két Tarquiniában talált olpé: *N.Sc.* 1924, p. 402 és tav. 20b, a két szélén, valószínűleg ugyanettől a kéztől egy olpé: *Mingazzini*, i.m. tav. 24, 1.

15. Parma-festő: Etruszko-korinthosi olpé. Firenze, Museo Archeologico

terjedelmének megismerésétől. Ha feltételezzük is, hogy az új vázák egyre sűrűbben lesznek jelenleg is ismert kezeknek tulajdoníthatók, a Vatikán 127 csoportnál alkalmazott számítás szerint jelenleg az olpé-festők számát legalább 30–40-re kell becsülni, mintegy ötszörösére az amphora-csoport festőinek. Arra a kérdésre, hogy ezek a mesterek hány egymás mellett működő műhely között oszlottak meg, elsősorban a vázaformák részletes vizsgálata adhat majd megközelítő választ.

A trevignanoi sírok Dél-Etruriának egyik kisebb jelentőségű településéhez tartoznak; ezek a partvidéki metropolisoktól távolabbi települések a történelemben közvetlenül kevés szerepet játszottak, s szisztematikus feltárásuk — Pallottino programmatikus figyelmeztetése nyomán⁴⁰ — csak nemrégiben kapott új lendületet.⁴¹ Az ilyen településekre minden nehézség nélkül eljuthattak ugyan az etruszk kultúra központjainak, még a távolabb fekvőknek a termékei is, de emlékanyaguk jelentős részét természetesen a hozzájuk legközelebb fekvő centrum produktumai s esetleg a helyi vagy közeli műhelyek provinciálisabb jellegű tárgyai képezik. Az etruszko-korinthusi vázafestészetnek egy széles területen elterjedt, kisebb igényű, több központban készült és nyilvánvalóan helyi műhelyekben is utánczott késői ciklusa az, amelyet a ciklus vázáinak vezértípusát jelentő gömbaryballosokon újra meg újra igen kis változatossággal ábrázolt állatalakról *Madár-ciklus*nak lehet nevezni (22. kép). A ciklushoz tartozó darabok tömegesen jelennek meg a nagy etruszk központokon kívül pl. Satricumban is; nyilvánvalóan több helyen készültek, elsősorban szerényebb igények kielégítésére, a nagy központoktól távolabb eső települések használatára. Mesterkezek elkülönítése (egyéniiségekről nem beszélhetünk) ebben az igénytelenül konvencionális vázák tömegéből álló ciklusban alig lehetséges, de nem meglepő a fentiek alapján, ha a trevignanoi sírban talált példányon (Katal. 180. sz., 223/a kép, alsó sor a bal szélén) ugyanazt a kezet ismerjük fel, amely egy Veiben, a legközelebbi nagy etruszk központban talált gömbaryballost is díszített.⁴²

Vulci az egyik vezető központja volt az etruszko-korinthusi vázafestészetnek. Az itt talált vázák esetében aligha lehet másra, mint helyi műhelyekre gondolni. A Tomba della Panatenaica etruszko-korinthusi vázái így részben megerősítik egyes műhelyeknek már korábban kimutatott vulcii lokalizálását, részben más műhelyekre vonatkozólag teszik valószínűvé, hogy Vulciban működtek. Az előbbieik közé tartoznak a Rosone-ciklus műhelyei, amelyek Colonna meggyőző érvelése alapján biztosan Vulciba helyezhetők. Ennek csak újabb megerősítése a Tomba della Panatenaica egy olpéja (Katal. 218. sz. és 223/a kép, felső sor, jobbról a második); nyilván azonos azzal, amelyet maga Colonna már korábban a Rosone-cikluson belül a Pittore dei Crateri-nek attribuíált.⁴³

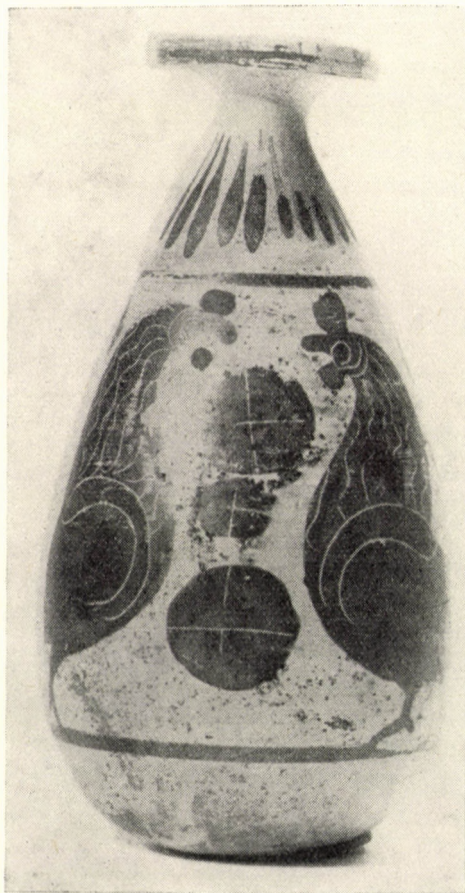
⁴⁰ Etruscologia, Milano 1963⁵, pp. 182—5

⁴¹ L. Gasperini: Monterano, az «Études Etrusco-Italiques» c. tanulmánykötetben (Louvain 1963), pp. 19 s köv.; K. Hanell — E. Welin, etc.: The Excavations of the Swedish Institute in Rome in San Giovenale and its Environs, az «Etruscan Culture, Land and People» c. kötetben (New York—Malmö 1962) pp. 277 s köv.; etc.

⁴² CVA Museo Pigorini I, Veio tav. 11,6=J. Palm: Opusc. Arch. 7 (1952) p. 54, tomb VII, no. 3, pl. 1. Ugyanettől a kéztől egy másik gömbaryballos: Roma, Villa Giulia 10 443, Satricumból, amely szintén belécsik Veii hatósugarába.

⁴³ Arch. Cl. i.m. p. 16, 8. j., no. 32. A katalógusban a Rosone-festő műveként van említve, ami nyilván elírás Rosone-ciklus helyett, vagy a szépszámu fordítási hibák egyike.

A polychrom technikával díszített tál (Katal. 214, ott tévesen a 217. sz. alatt)⁴⁴ az etruszko-korinthosi keramika egy olyan technikájának képviselője, amelynek nem Vulci volt a központja.⁴⁵ A Tomba della Panatenaica tálja azonban nem is látszik a polychrom technikában gyakorlott mester művének, hanem azoknak a vázáknak az egyike, amelyek egyébként feketealakos technikával dolgozó, feketealakos módon «gondolkozó» festők egyszeri, alkalmi ötleteinek tűnnek, hasonlóan például a leningrádi Ermitázs egy alabastroná-

16. Parma-festő: Etruszko-korinthosi alabastron. Parma, Museo Nazionale di Antichità

hoz (ltsz. B.9120: 23. kép); erre mutat mindkét vázán az állatok típusa, a madarak tollainak rajza és főleg a térkitöltő rozettáknak a feketealakos vázákon szokásos formája, a bekarcolással négyfelé osztott karika is, amely teljesen idegen a «vérbeli» polychrom festők vázáitól.

⁴⁴ Említi *Colonna*: Arch. Cl., i.h., p. 14, 2. j.

⁴⁵ A polychrom csoportról részletesen *Szilágyi J. Gy.*: Wiss. Zeitschr. d. Univ. Rostock 1967, s.a. (az 1966 okt. 27-én Schwerinben elhangzott előadás szövege).

A polychrom festők között akadhatott olyan is, aki esetleg maga is dolgozott falképeken, de ezt egyelőre nem lehet kimutatni.^{45a} Annyi bizonyos, hogy a polychrom vázák műhelyei nem egy esetben erős ösztönzést kaphattak nagyfestészeti műhelyektől. Az ilyen helyi nagyfestészeti ösztönzés azonban semmi esetre sem *sine qua non*-ja polychrom mesterek működésének. Vulciban az archaikus korban nem tudunk nagyfestészetről, s az a jelentős vulcii polychrom festő, akiről alább még lesz szó, egyelőre csaknem magában áll

17. Herele-festő: Etruszko-korinthosi olpé. Róma, Società Herele

az etruszko-korinthosi polychrom keramikában, viszont szoros szálak fűzik az etruszko-korinthosi feketealakos vázafestészet Vulcira lokalizálható műhelyeihez, elsősorban ahhoz, amelynek tágabb körébe formája, díszítésmódja és az alakok némely vonása alapján a bécsi kiállítás egy tálja is tartozik. (Katal. 217).⁴⁶ A római amerikai intézetben őrzött alabastronról⁴⁷ *American School*

^{45a} Egy későbbi, 4. századi példa: *J. Frel: St. Etr. 31* (1963) p. 237

⁴⁶ *G. Colonna* a Volunteer-festő művét ismerte fel benne (levélbeli közlése szerint).

⁴⁷ MAAR 10 (1932) pl. 24, no. 543.

csoporthoz lehetne nevezni az idetartozó vázák sorozatát. A csoport bemutatása külön részletes tárgyalást igényel; jellemző közös vonása az etruszko-korinthusi vázákban egyébként szokatlan színesség, erőteljes hajlam az alakok színes sávokká felbontására, anélkül azonban, hogy a sziluett-rajz egységét és organikus felépítését elfelejtenék (mint például néhány vázáján a polychrom technikával dolgozó Castellani-mester teszi⁴⁸). Ellenkezőleg, az American School-ciklus festőit — éles ellentétben az Olpé-ciklus legtöbb mesterével —

18. A 17. kép olpójának részlete

az ábrázolt alakok iránti friss érdeklődés jellemzi, amely részben új vagy szokatlan típusok kedvelésében nyilvánul meg, részben a groteszkségig fokozódó játékosságban, amelyben a ciklus többnyire igen jól rajzoló mesterei érezhető módon tudatosan gyönyörködtek.⁴⁹

⁴⁸ Szilágyi J. Gy.: St. Etr. 26 (1958) p. 282.

⁴⁹ A vezető American School-festő művei: (vö. Amyx, i.m. 9–10 is)

Alabastron: Roma, American Academy (1. fent 47. j.); m.: 17,3 cm (24. kép)

München, Antikensammlung 705 (Sieveking—Hackl, p. 81, fig. 80, Taf. 28); m.: 16,5 cm

Firenze, Mus. Arch. 3762; m.: 14,9 cm

Scavi Herele, Vulciból, 112. sír (Material di antichità varia II. p. 5, no. 7 és tav. 1, ott tévesen 22. számmal jelölve); m.: 16,7 cm

Tál: Moszkva, Puskin Muzeum II 1 d 68; átm. 24,5 cm (25. kép)

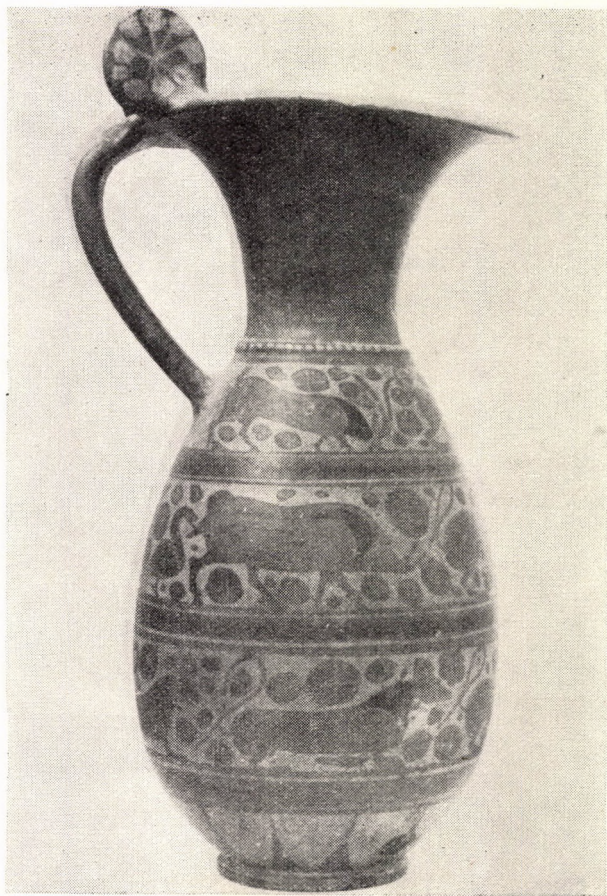
Vatikáni Muz. 16432 (Albizzati 141, tav. 14); átm.: 26,9 cm (hiányos)

Grosseto, Mus. Civ., sz. n., Poggio Bucoból; fgr., 16,5 x 13,4 cm (a teljes átm. kb. 25–26 cm).

Vulci, Magazzino; átm.: 27 cm (hiányos)

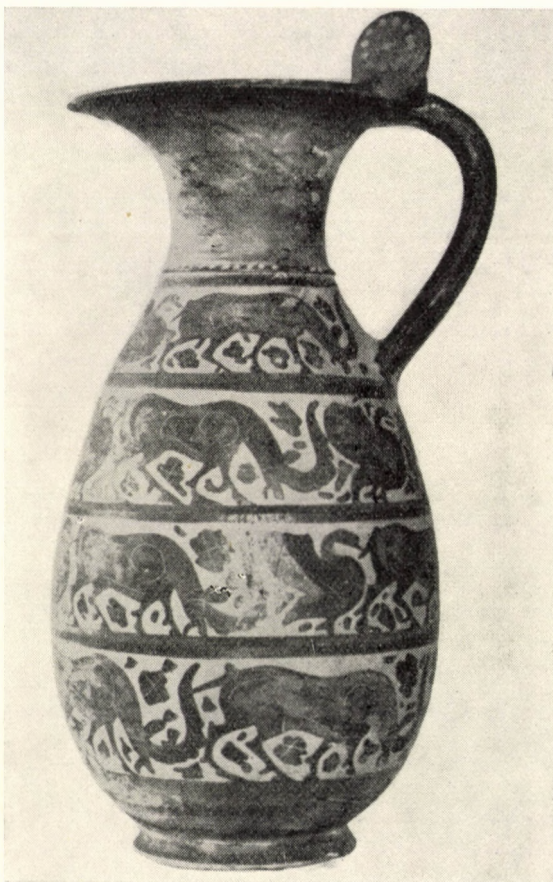

19. Etruszko-korinthosi olpé. Vatikáni Múzeum

20. Etruszko-korinthosi olpé. Róma, Società Hercele

Az American School-ciklussal áll ma még pontosabban meg nem határozható kapcsolatban az Olpé-ciklusnak az az érdekes festője, akit Würzburgban őrzött alabastronra egykori tulajdonosáról *Feoli-festőnek* nevezhetünk, és akinek egy olpéja a Tomba della Panatenaicában került elő (Katal. 222. sz.⁵⁰). Az American School-ciklusra jellemző színességhez a Feoli-festőnél gazdag dekoratív bekarcolások járulnak, amelyeknek jól felismerhető, egyéni szkémáit

21. Etruszkó-korinthosi olpé. Grasmere, Danson-gyűjtemény

A ciklus egy másik festőjétől, a *Fitzwilliam-festőtől* való: *Kylix*, Cambridge, Fitzwilliam Mus. 31. 1 (CVA Cambridge 2, tav. 16,6); m.: 14,8 cm; átm. 18,9 cm. *Alabastron*, Roma, Palazzo dei Conservatori (Inst. Arch. Germ. negat. 36—1216); Oxford Ashmolean Museum, Queen's College Loan no. 8 (férfi szirén, bagoly) — Ennek a ciklusnak érdekes festője a *Pittore dei Caduti*, akinek két római olpéjáról a publikáló *M. Pallottino* felismerte, hogy azonos kéztől valók (Boll. d'Arte 31, 1937, pp. 149—53 és fig. 1—3).

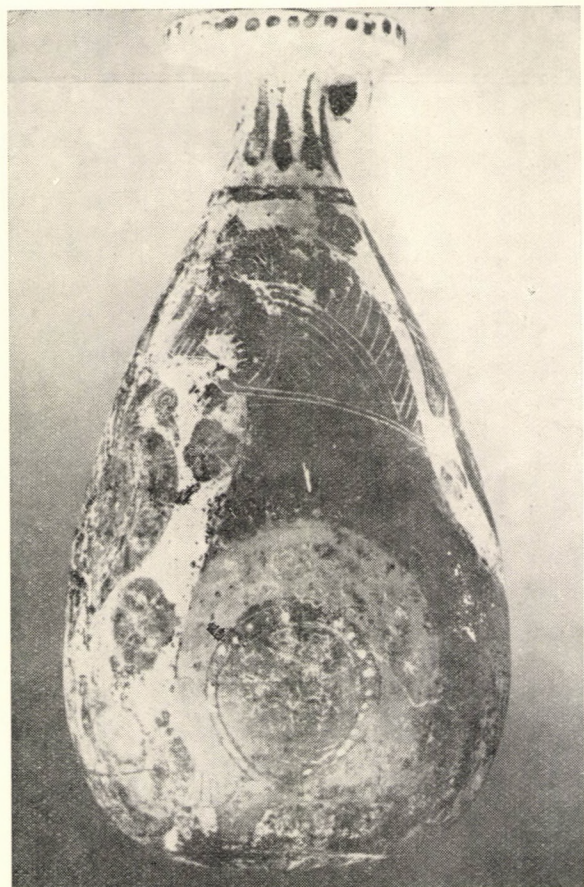
⁵⁰ A katalógusban a 223/a képen a felső sorban középen (3 állatfríz); m.: 39 cm. A névadó alabastron: Würzburg 768, Vulciból (*Langlotz*: Gr. Vasen in Würzburg, Taf. 225); 18,7 cm. (26. kép). A würzburginak szinte ismétlése egy alabastron Grossetóban, Mus. Civ. 2052. c., Ischia di Castroból; m.: eca. 17,5 cm (kiegészítve). Egy müncheni olpéja Vulciból: Sieveking—Hackl, 641, Taf. 8; m.: 39,5 cm. *Vö. Amyx*, i, m. 6.

22. Etruszko-korinthosi gömbaryballos a Madár-ciklusból.
Drezda, Albertinum

23. Etruszko-korinthosi polychrom alabastron.
Leningrád, Ermitázs

24. American School-festő: Etruszko-korinthosi alabastron. Róma, American School

alakította ki: három párhuzamos hullámvonal az állatok hátsó combján, az alakokon belül az egyes mezőket elhatároló vonalak megkettőzése s köztük gyakran bekarcolt hullámvonal alkalmazása, a lábaknak a törzstől kettős vonallal való elhatárolása; a szárnyak dekoratív-anorganikus rajza. Emellett az etruszko-korinthosi vázafestészetben ritka merészséggel nyúl emberalakos és genre-motívumokhoz is, mint a Bécsben kiállított olpé felső sorának kentaurja, egyik kezében kígyóval, s alatta lábába maró kutyával, vagy ugyanebben a sorban a bovidának nekiugró kutya. A Feoli-festőt igen sok szál kapcsolja a keleti görög művészethez. Ez — kisebb mértékben — az American School-csoport valamennyi festőjére jellemző.

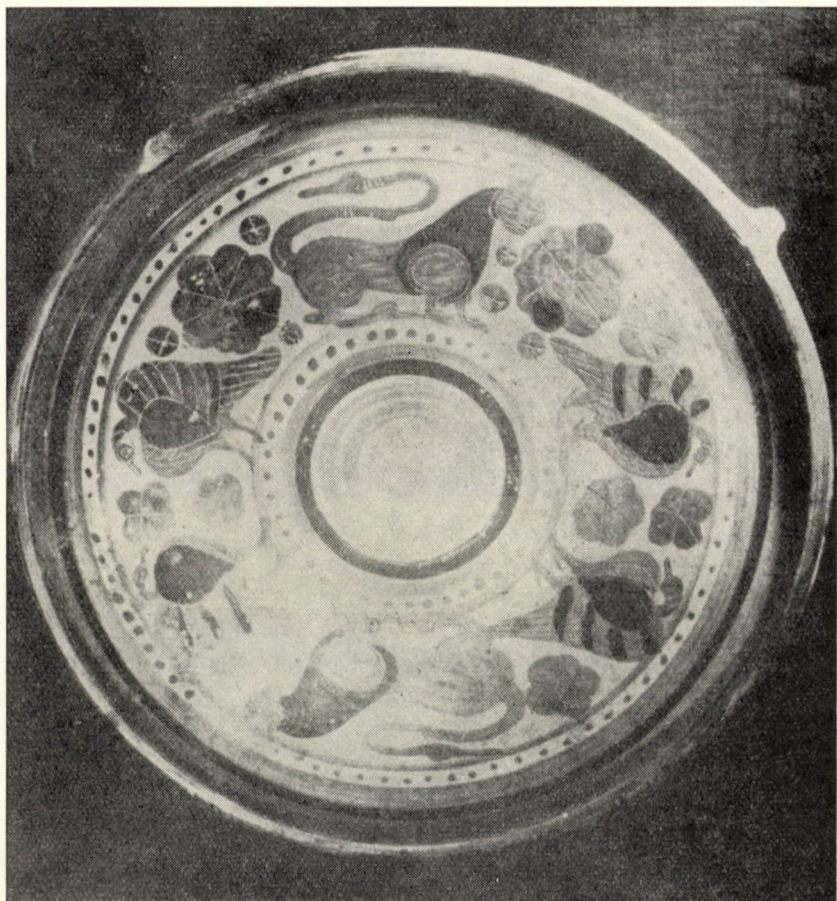
A Feoli-festő, vázáinak egyértelmű tanúsága szerint, Vulciban dolgozott. Erre mutat művészi iránya is, de a lokalizálást még konkrétan lehet igazolni. A festő bécsi olpéján a rajz mellett figyelmet érdemel az edény szájának néhány díszítésbeli sajátossága is. A száját kívül-belül a szokásos vörösesbarna festés fedi, amely azonban elől a perem szélén és belső részén egy nem egészen félköríves részt szabadon hagy. A száj belső falán néhány cm-rel a perem alatt a barna mázra díszítő sáv van «polychrom» technikával festve, amely két vékony fehér vonaltól közrefogott vastagabb vörös sávból áll. A nyakat kívül ugyanilyen technikával festett pont-rozetták díszítik, s egy fehér pont-rozetta van a szájperem belső részén is ott, ahol a fül a szájhoz csatlakozik. A nyakat a testtől vékony reliefszerű választja el, amely fehér pontokkal van díszítve.

Mindezek az első pillantásra lényegtelennek látszó mellékes díszítések távról sem rögtönzött, egyszeri ötletei a Feoli-festőnek. Ellenkezőleg, az Olpé-ciklus legtöbb általam közelebről megvizsgált olpéján ugyanilyen együttesben megtalálhatók, s minden okunk megvan rá, hogy a vulcii etruszko-korinthosi műhelyek mintegy műhely-jelzésként felfogható sajátosságát lássuk bennük.⁵¹ A vázák mellékes díszítésének ilyen kézműves-hagyományai sokkal szívósabbak a festészeti stílusoknál, és sokkal biztosabb jelzői a közös műhelynek, mint a festők eltérő egyéni képességeit is többé kevésbé tükröző alakos festés. Így az olpék szájdíszítésének fenti sajátosságai egyrészt még szorosabban kötik Vulcihoz és egymáshoz az Olpé-ciklus darabjait (bár további alapos vizsgálatra volna szükség annak pontos felderítésére, mennyire általános érvényű a szokás), másrészt hozzájuk kapcsolják az egyébként stílusában az Olpé-ciklussal kevés közös vonást mutató Feoli-festőt és az etruszko-korinthosi vázafestészetnek fentebb említett kimagasló polychrom mesterét, a Pescia Romana-mestert.⁵² A Feoli-festő fent leírt vulcii olpéja szájdíszítésének valamennyi vonása azonos formában található meg a Pescia Romana-mester valamennyi olpéján, s ez kétségtelenné teszi, hogy ez a bizarr fantáziájú és szellemében az American School-ciklus legjobb festőivel rokon mester valóban Vulciban működött.

⁵¹ Ez nem jelenti azt, hogy *mindegyik* vulcii készítésű olpén *mindegyik* fent felsorolt vonás feltétlenül megtalálható. A Rosone-ciklus olpéin pl. általában hiányzik a festetlenül hagyott sáv az edényszáj szélén. — A vulcii olpék sajátosságainak alapvető, bár nem teljes tárgyalása: S. Gsell, *Fouilles de Vulci*, Paris 1898, pp. 485—92, a 62. sz. forma.

⁵² Az elnevezés *D.A. Amyx* tanulmányában is (*Studi in onore di L. Banti*, Roma 1965. p. 9). A két firenzei olpé azonos kéztől származását már *G. Karo* (*De arte vascularia antiquissima*, Bonn 1896, p. 37) és *J. Boehlau* (*Aus ion. und ital. Nekropolen*, Leipzig 1898, p. 101) felismerte. A Pescia Romana-mester munkásságáról részletesebben l. a 19. j.-ben említett munkát.

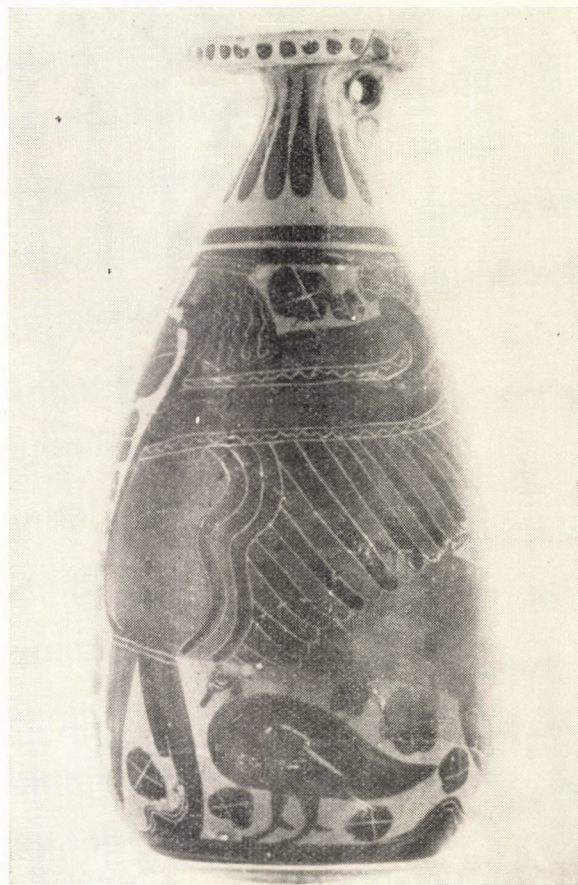
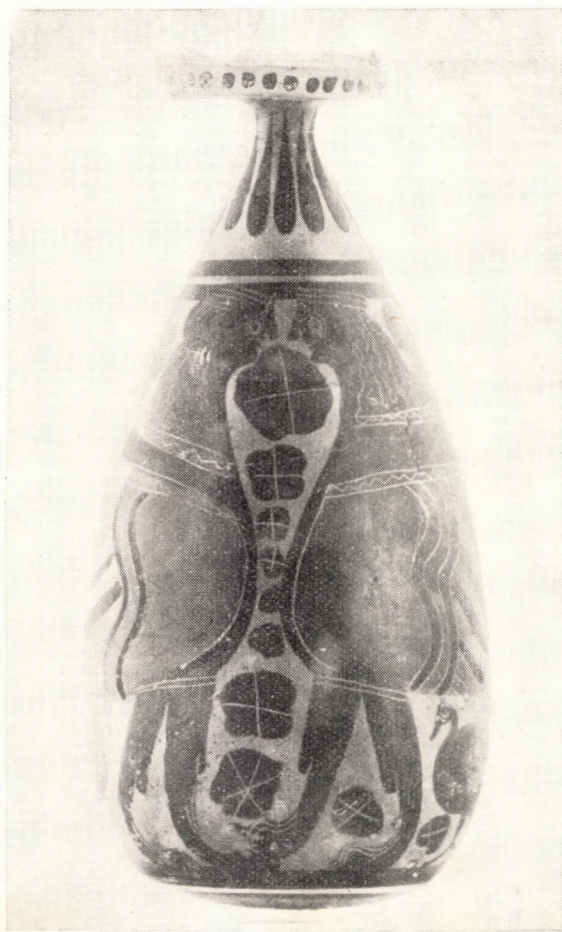
Még nagyon korai volna arra gondolni, hogy az etruszko-korinthosi vázafestészet produktumainak többségét műhelyhez vagy mesterhez tudjuk kötni. Ehhez az ismert anyag publikálása mellett feltétlenül szükség volna olyan ásatásokra, amelyek a kiemelkedők mellett a közepes darabok tömegét is hiteles leletegyüttesben hozzák napvilágra. A nagyobb, igényesebb vázák rendszerének és összefüggéseinek egyre tisztuló képe ugyanis nem takarhatja el a kisméretű, általában igénytelenebb darabok sokaságát. Az utóbbiaknak

25. American School-festő: Etruszko-korinthosi tál. Moszkva, Puskin Múzeum

rendszerezése ma még csak a legnagyobb vonásokban lehetséges, lokalizálásokról csak sejtéseket lehet megkockáztatni, összefüggéseik a nagyobb vázák műhelyeivel a legtöbb esetben homályosak.

Ezekkel a nehézségekkel kell szembenézni, ha a bécsi kiállítás utolsó tárgyalandó vázájának besorolását akarjuk megkísérelni. Ennek a kis vulcii pyxisnek (Katal. 228. sz., és 223/a kép) formája lentoid és bikonikus válto-

26. Feoli-festő: Etruszko-korinthosi alabastron. Würzburg, Martin v. Wagner-Múzeum

zatában igen gyakori az etruszko-korinthosi keramikában. Colonna egy általa összefüggőnek ítélt csoport legjellegzetesebb vázaformájának tartva, róla nevezte el a csoportot Pyxis-csoportnak. Maga a forma természetesen nem döntheti el egy vázának a csoporthoz tartozását; Colonna ezen a ponton

27. Etruszko-korinthosi olpé. Genf, Musée d'Art et d'Histoire

is kezdeményező jelentőségű vizsgálatai egyébként is inkább csak felvetették a Pyxis-csoporttal kapcsolatos problémákat. Áll ez magára a történeti elhelyezés kérdésre is. Colonna maga hívta fel a figyelmet arra, hogy a csoport nem tartozik «*stricto sensu*» a Rosone-ciklushoz, amellyel kapcsolatban tárgyalta, hanem «közbenső helyzetet foglal el a Vatikán 127 csoport és a ciklus között.»⁵³ A csoport relatív történeti helyzetének ez a pontos meghatározása is arra mutat, amit az ide tartozó, Colonna által összeállított darabok vizsgálá-

⁵³ I.h. pp. 71—2

lata is igazol, hogy ti. a Pyxis-csoport szoros kapcsolatban áll az Olpé-ciklussal.⁵⁴ Azoknak a közös ismertető jegyeknek a kidolgozása azonban, amelyek ezt a csoportot összekapcsolják, és elválasztják az Olpé-ciklus egyéb vázáitól, még hátra van.⁵⁵

A Pyxis-csoport és az Olpé-ciklus kapcsolata csak gyarapítja azoknak a problémáknak a számát, amelyeket ezzel a ciklussal kapcsolatban a jövő kutatásoknak kell majd megoldani. Egyelőre a bécsi kiállítás vulcii pyxiséről sem lehet többet mondani annál, hogy a testének felső felét díszítő állatfríz szokatlanul finom kidolgozású állatalakjait szoros kapcsolat fűzi az Olpé-ciklus néhány mesterének alakjaihoz. Könnyen lehetsége, hogy ismereteink bővültével festőjét a ciklus egyik festőjével lehet majd azonosítani.*

⁵⁴ *Colonna* diagrammája (St. Etr. i.h. p. 75) világosan mutatja, hogy az ő elképzelése a Pyxis-csoportról nem áll ellentétben a fentiekkel, továbbá azt is, hogy hasonló a probléma a Pittore delle Code Annodate csoportjával is (vö. *Colonna*: uo. p. 64, a festő kapcsolatáról a «Vatikán 127 csoport»-tal). *F. Zevi* (i.m. p. 29) ezt a kapcsolatot az egész Rosone-ciklusra kiterjesztette, és kitűnően vette észre, hogy a vázaformában is meg nyilvánul.

⁵⁵ A *Colonnától* egy-egy mesterkéznek tulajdonított három «oeuvre» közül egyiket sem tartom egységesnek. Az általa a csoportba sorolt vázák egyik, talán legszembetűnőbb sajátossága a bekarcolt függőleges és a hátsó combokon vízszintes párhuzamos hullámvonalak rendszere. Ennek megjelenése kapcsol az egyelőre feltételeken együtt tartott csoporthoz egy olpét német műkereskedelemben, a genfi Musée d'Art et d'Histoire két azonos kéztől származó olpéját (ltsz. 19347 (27. kép) és 19348), továbbá két velük szorosan összefüggő, az új vulcii ásatásokon előkerült tálat (Vulci, Zona dell' «Osteria», scavi della «Herce» I. Roma é.n., pp. 27–8, fig. 10–11, a 11. sírból). Az utóbbiak különösen szoros összefüggést mutatnak a Rosone-ciklussal. — Vö. *Amyx*, i.m. 5

* A fenti munkához szükséges tanulmányokat nem tudtam volna elvégezni az itáliai és egyéb külföldi múzeumok és főfelügyelőségek baráti támogatása nélkül. A római Museo di Villa Giulia kiállítási és raktári anyagának, valamint a római főfelügyelőség alá tartozó gyűjteményeknek, főként a cerveteri, tarquiniai és vulcii múzeum, illetve raktár anyagának tanulmányozását elsősorban *M. Moretti*, Déletruria régészeti főfelügyelője és a Museo di Villa Giulia főigazgatója, valamint *G. Colonna* szívessége és támogatása tette számomra lehetővé. A firenzei múzeum és a főfelügyelőség alá tartozó múzeumok anyagát *G. Caputo* akkori főfelügyelő és főigazgató, valamint *P. Bocci* szívessége tette számomra hozzáférhetővé, akiknek számos fényképfelvételért is hálás köszönettel tartozom. Hasonlóképpen mind a vázagyűjtemény anyagának hozzáférhetővé tételéért, mind fényképfelvételekért hálás köszönettel tartozom *H. Speier*nek, a Vatikáni Múzeum antik gyűjteményei vezetőjének és munkatársának, *F. Roncallin*nak, Prof. *A. Frován*nak, a parmai Museo di Antichità igazgatójának, *Chr. Dunant*nak, a genfi Musée d'Art et d'Histoire antik gyűjteménye vezetőjének és *D. Ohlman*nak, a müncheni Antikensammlung igazgatójának. A milanoi Museo Archeologico raktárát Prof. *G. Belloni*, a baseli Antikenmuseum anyagát *E. Berger* igazgató, a grossetoi múzeum anyagát *A. Mazzolai* igazgató szívessége folytán tanulmányozhattam. Ugyancsak őszinte hálával tartozom Dott. Ing. *G. Torno*-nak, aki milanoi magángyűjteménye anyagát számomra hozzáférhetővé tette és nagylelkűen a szükséges fényképekkel is ellátott, továbbá Dott. Ing. *C.M. Lericine*nek, aki a Fondazione Lericci római raktárában engedte meg számomra a kutatást. *F. Zevi* vulcii és Ischia di Castro-i vázákról saját fényképfelvételeit bocsátotta baráti szívességből rendelkezésemre. A 31. jegyzetben említett luzerni olpé fényképéért *K. Schauenburg*nak, a 49. jegyzetben említett alabastron fényképéért *U. Rüdiger*nek (Róma, Inst. Arch. Germ.), a leningrádi vázák fényképeiért *A.A. Peredolskai*ának és *A.N. Voscsinin*ának, a moszkvaiakért *A.N. Sidorov*ának, a drezdaiakért *A. Raumschüssel*nek, az Albertinum igazgatójának, a jénaiakért *G. Zinserling* professzornak, a würzburgiakért *G. Beckel*nek, az oxfordiakért *J. Boardman* professzornak tartozom hálás köszönettel.

PANNONIAI TERRA SIGILLATA-FELIRATOK

1. Tokod neve nem ismeretlen a régészeti irodalomban,¹ emlékanyagának nagy százalékát a római korból származtathatjuk. Az i. u. I. és II. században virágzó kis települést az elmúlt évek kutatása során már több épületet, vagy épületrészt tártak fel, de az ásásokon túl eredményesnek bizonyult az a gyűjtőmunka is, melyet a bánya iszapgödörének terjeszkedésével párhuzamosan végeztek.² Szórványban is rengeteg kerámika-töredék került napvilágra, köztük többszáz *terra sigillata*. E leletek jelentőségét elsősorban az adja meg, hogy segítségükkel a telep életének fontos fázisait kísérhetjük figyelemmel. A *terra sigillata*-anyag jól mutatja, hogy a telep már a megszállás utáni első évtizedekben, Claudius-Nero korában is lakott volt, — erre vall a póvidéki áruk nagy száma is. A Flaviusok korában, az első villák építésével kapcsolatban³ a behozatal növekszik, majd ahogy ezt a rengeteg lezouxi edény bizonyítja — Hadrianus és az Antoninusok alatt a maximumot éri el. A markomann háborúk során a telep úgy látszik elpusztult, a kerámika-anyag ugyanis — a többi pannoniai teleppel és várossal ellentétben óriási mértékben megcsappant. A Severus-kori rheinzaberni illetve westerndorfi műhelyek anyagát szinte csak néhány darab képviseli.

2. A *terra sigillata*-k közt több darabon karcolt felirat látható. Leggyakrabban a talpgyűrű által bezárt körben található, de gyakran írnak a talpgyűrű külső szélé melletti területre, vagy az edény peremére is. A feliratok nem a korongoló, vagy a reliefdísz készítő fazekastól származnak. Ez nemcsak abból következik, hogy a kiégetés után, a kész edényre karcolták rá őket, hanem abból is, hogy sokszor az edénykészítő névbélyege mellett található. Gyakran évekkel később, a műhelytől távoleső területeken kerültek a *terra sigillata*-kra.

E karcolt feliratokkal a kutatás még alig foglalkozott, a kérdésre vonatkozó irodalom a birodalom egészét tekintve is csekély, Pannoniában pedig csak egy-egy felirat közlése történt meg⁴ a kerámika-anyag publikációja kapcsán. A kérdést jelentőssé teszi az a körülmény, hogy a feliratok közlése, olvasása kibővíti az epigráfikai anyagban szereplő személynévanyagot, mely így további vizsgálatokra ad lehetőséget.

¹ Mócsy A.: Arch. Rozhledy 11 (1959) 209 sk.

² A munkát Szepessy Géza végezte el, az anyag átadásáért ezúton mondok neki köszönetet.

³ Soproni S.: Rég. Füz. 15 (1962) 39.

⁴ Bónis É.: A császárkori edényművesség termékei Pannoniában DissPann II 20 Bp. 1942. XXXII. t.

A tokodi *terra sigillata*-kon szereplő karcolt feliratokat az alábbiakban adjuk (ld. 1—2. kép).

A karcolt feliratokat típus szerint három csoportba oszthatjuk:

1. Rövid, többnyire számjegyek értelmezhető jelzések. (Torma Károly, aki Pannoniában először közölt ilyen feliratokat, ezeket úrmértékjegyeknek nevezi.⁵ Ez azonban nem igazolható minden esetben, hiszen ugyanaz a jelzés különböző formájú és irtartalmú edényeken is előfordulhat.

2. Latin betűs, többnyire nevekből álló feliratok. E nevek gyakran genitivusban, vagy dativusban fordulnak elő, ezek nyilvánvalóvá teszik, hogy a bekarcolások a tulajdonostól vagy az ajándékozótól származnak.

3. Néhány edényen a latin betűktől eltérő, azoknak még kurzív formájához sem hasonlítható írásjegyeket fedezhetünk fel. Hasonló írásjegyek fordulnak elő egy ugyancsak tokodi lelőhelyű edénytöredéken, melyen karcolt figurális ábrázolás is található.⁶

3. Mielőtt a szóban forgó edények műhelyét és keltezését vizsgálnánk, ki kell térnünk az edényeken jelentkező valamennyi karcolt felirattípus körének és keltezésének meghatározására. Szükségessé teszi ezt az a körülmény is, hogy a 3. pontban leírt karcolt feliratok többnyire latin betűsekkel együtt fordulnak elő, rendeltetésük tehát nyilván azonos. Miután a karcolt feliratok összegyűjtése még nem történt meg, csak a publikált anyagra támaszkodhatunk. Következtetéseink éppen ezért csak feltevés jellegűek, melyeknek érvényességét a további kutatásnak kell eldönteni.

Hosszabb feliratokat nem ismerünk, többnyire jelzést, monogrammot, esetleg számjegyet, illetve nevet találunk. Egy virunumi sigillatán a *SEP-TVMII OXMI SVM* szöveg világossá teszi, hogy a tulajdonostól származik a felirat,⁷ sőt a többi genitivusi alakban álló név esetében is ez áll fenn. Előfordulhat azonban a tulajdonos neve nominativusban vagy dativusban is.

A feliratok kisebbik része valóban úrmértékjegyek értelmezhető,⁸ a kereszt alakú bekarcolás azonban nem jelenthet minden esetben számot, hanem csupán egyszerű jelzést. Ezek közül a jelzések közül némelyik nem is hasonlíthat írásjegyhez.⁹

Karcolt feliratok *terra sigillata*-kon kívül korsókon, tálakon, amphorákon és méceseken is található. Nagyjából egész Pannonia területén előfordulnak, ha azonban gyakoriság szempontjából vizsgáljuk az anyagot, kiderül, hogy az idevonatkozó anyag zöme egy-egy területen koncentrálódik.

4. A Pannoniához közeli területeken, így a noricum virunumban és Magdalensbergben számos különböző típusú felirat található.¹⁰ Tartományunkban elsősorban Poetovioban,¹¹ Emonában,¹² a szávamenti Dernovo-

⁵ Torma K.: Arch. Ért. (1883) 226—227.

⁶ Bónis É. és Harmatta J. professzor úr fogják közölni.

⁷ R. Egger.: Carinthia I 153 (1963) 98 sk. 104. sz.

⁸ Uo. 96 27. sz.

⁹ Torma: i. m. 227.

¹⁰ Egger: i. m. 96.

¹¹ Bónis: i. m. XXXII. 18.

¹² Uo. 20.

ban,¹³ valamint Sisciában¹⁴, Savariában¹⁵ és Carnuntumban¹⁶ fordulnak elő, de szép számmal kerültek elő Brigetioban¹⁷ és Aquincumban is.¹⁸

Úgy látszik, hogy a hazai kerámián és a *terra sigillata*-kon található feliratok elsősorban az Itáliához közeli területen fordulnak elő.

5. A feliratok keltezéséhez a legbiztosabb támpontot a jól meghatározható kerámikafajták, így elsősorban a *terra sigillata*-k adják. Ezek az adatok nem tekinthetők csupán *terminus post quem*-nek, hisz a kerámika, mint törékeny áru az elkészítéstől számított 2—3 évtizeden túl nem lehetett általánosan használatban. (A forgalom gyorsaságára vonatkozóan jó adatokat szolgáltatott az adonyi ásatás).¹⁹

A legkorábbi *terra sigillata*-kon, L. Gellius és a Sariusok készítményein már megtalálhatók a karcolt feliratok, mint ahogy azt a virunumi példányok igazolják.²⁰ Az edények gyártása Tiberius-Claudius korára esik.²¹ Gellius áruai Pannoniában rendkívül ritkák, még csak a provincia legromanizáltabb részén terjedtek el.²² A következő évtizedekben, Claudius korától kezdődően provinciánk piacain a póvidéki áruk vannak túlsúlyban. Ezekben is gyakran jelenik meg egy-egy név vagy jelzés. Virunumban *C·T·SVC*, *FES·C·T*,²³ Brigetioban *L·M·V* tálján található karcolt felirat.²⁴ Valamennyi edény a Drag. 1 ill. 25 típusozhoz tartozik.

Nem hiányzik ilyen felirat az itáliai barbotinos *terra sigillata*-król sem,²⁵ legutóbb Branka-Vikić közölt egy feliratos példányt.²⁶ A tokodi edények közül is egy Drag. 36 formájú barbotinos *terra sigillata* (13. sz.) alján látható egy X alakú jelzés.

A felsorolt példák azt bizonyítják, hogy a feliratok nagy részét az i. u. I. sz. folyamán, vagy legfeljebb a II. század legelső évtizedében karcolták az edényekre. E kerámikafajták túlnyomó része Észak-Itáliában készült, elterjedésük jórészt az Itáliához közeli területekre szorítkozik. Aránylag ritkábban jelentkeznak a feliratok a dél-galliai gyártmányú edényeken. Legutóbb a magdalensbergi ásatások során került felszínre egy *ROMANI* bélyeges *terra sigillata*²⁷, melyet Nero-Vespasianus korára keltezhetünk.²⁸

A II. századi importált edényeken ritka az ilyen típusú karcolt felirat. Brigetioban egy ittenweileri gyártmányon *MONTANIUS* neve fordul elő

¹³ CIL III 12014, 691, 699.

¹⁴ Uo. 712.

¹⁵ Uo. 755.

¹⁶ Uo. 675, 703, 733.

¹⁷ *Juhász Gy.*: A brigetioi terra sigillaták DissPann II. 3. Bp. 1936. 376 sk.

¹⁸ *Torma*: i. m. 225.

¹⁹ A harmadik cölöptáborhoz tartozó rétegekből — mely 160 és 117 közé keltezhető — még banassaci *terra sigillata* került elő, a IV. cölöptáborban — mely időben közvetlenül ezt követi — már nem volt délgalliai *terra sigillata*. *Barkóczy L. — Bónis A.*: AAH 4 (1954) 149, 158.

²⁰ *Egger*: i. m. 96. 83, 88, 89 sz. darabok.

²¹ *N. Lamboglia*: Rivista di Studi Liguri (1943) 173.

²² A Gellius-féle gyártmányok elterjedését ld. *Gabler D.*: Arch. Ért. 91 (1964) 104, azóta *Kaba M.*: BpR 20 (1963) Ld. még Weiden am See (Burg. Landesm. 7392)

²³ *Egger*: i. m. 91, 104.

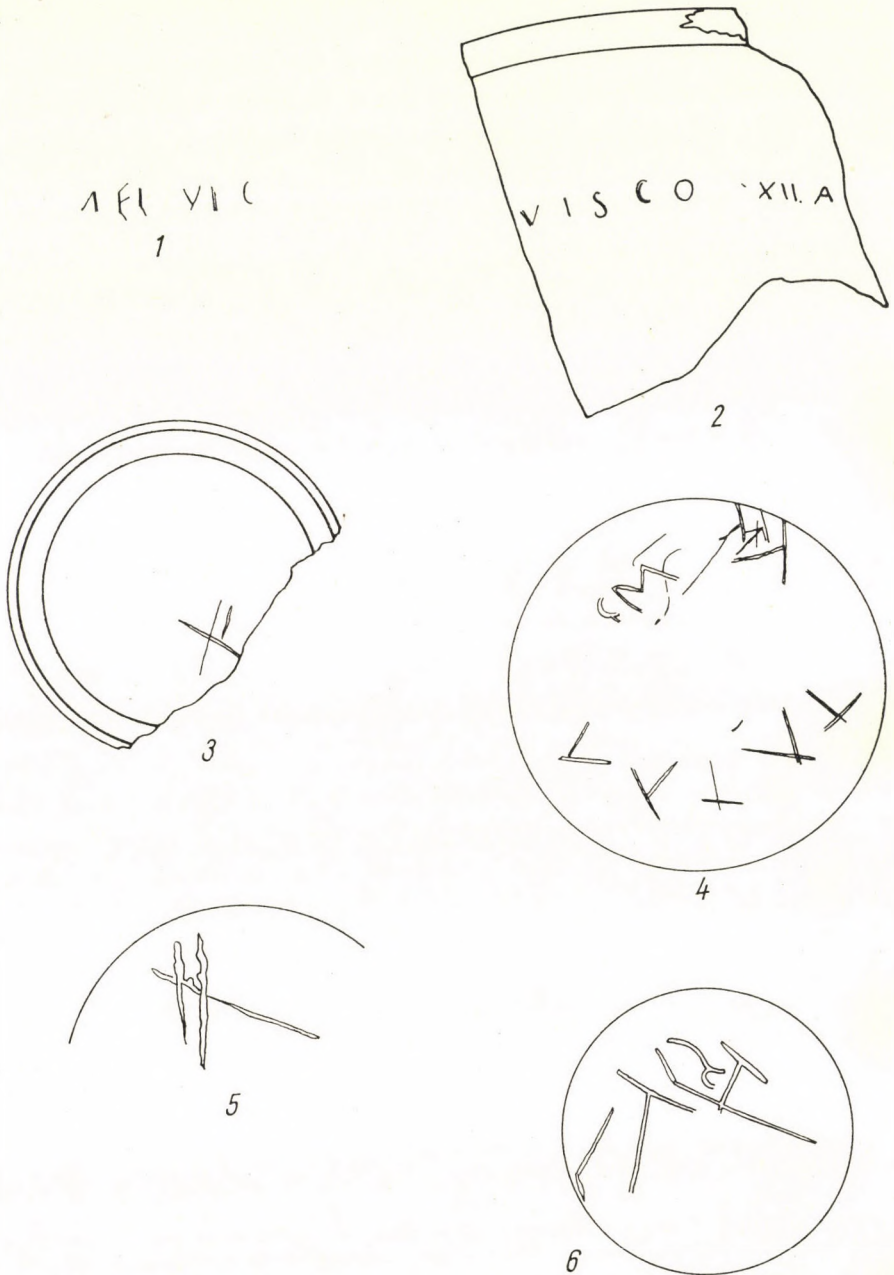
²⁴ *Juhász*: i. m. LXII 4.

²⁵ Keltezésükhöz ld. *Gabler D.*: Arrabona 6 (1964) 3.

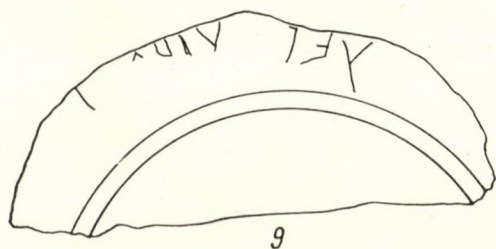
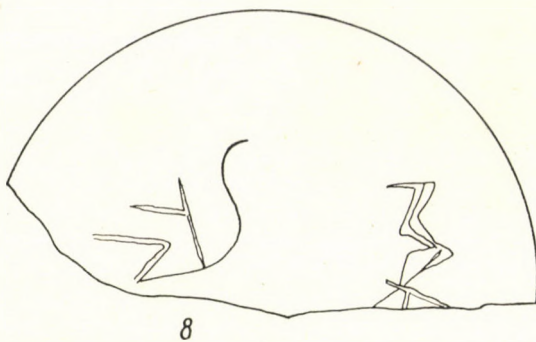
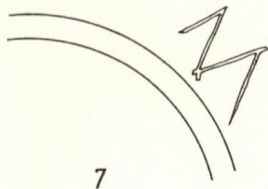
²⁶ *Branka Vikić.*: Starinar 7—8 (1956—57) 142.

²⁷ *Egger*: i. m. 98.

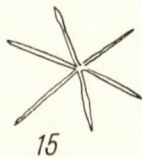
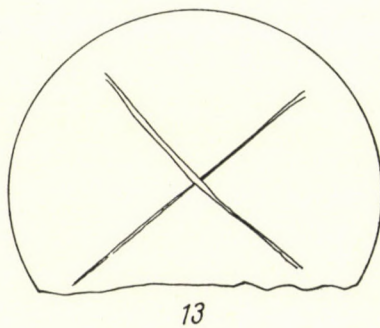
²⁸ *F. Oswald*: Index of potters' stamp. Margidunum 1931 266.

1. kép

SUPER
10

2. kép

genitivusban.²⁹ A tálát Celsinus mester készítette Traianus-Hadrianus korában. Északkelet-Pannoniában a legtöbb karcolt felirat a késői lezouxi tálakon található. Brigetioban elsősorban a relief-dísz nélküli, sima Drag.33 típusú készítményeken jelenik meg. Keltezésüket a bepecsételt mesternevek teszik lehetővé. Az *OSBI M, SIIXTIM*³⁰ bélyegek alapján szinte valamennyit Hadrianus- ill. Antoninus-korinak tarthatunk. Ugyanez vonatkozik az aquincumi,³¹ sőt a tokodi árukra is.

Mint azt már a fentiekben említettük, Tokodon a legkorábbi karcolt feliratos edény északitáliai. Valószínűleg vele egyidős az a darab (4. sz.), amelynek belső oldalán *RVFVS F* bélyeg található. Rufus La Graufesenque-ban vagy Montansban dolgozott Nero-Vespasianus korában.³² *Terra sigillata*-it Gallián kívül elsősorban Britanniában találjuk, Pannoniából több edénye nem ismeretes. A talpgyűrű által határolt mezőben több feliratot láthatunk, melyek mind betűtípusban, mind pedig a bekarcolás mélységében eltérnek. Ennek alapján már önmagában is hosszabb használatra következtethetünk, ez pedig azt jelenti, hogy a tál több tulajdonos kezén mehetett keresztül. Megerősíti ezt a feltevést az a körülmény is, hogy a tokodi dél-galliai *terra sigillata*-k közül ez a darab csaknem a legkorábbinak mondható. Az anyag zöme ugyanis Vespasianus, sőt inkább Domitianus-Traianus kori. Ha Rufus mester tálja már az i. u. 60–70-es években Tokodra került, akkor ott még ritkaságszámba ment, ezért hosszabb ideig tartogathatták, — ha viszont csak a többi dél-galliai áruval került Domitianus korában a telepre, akkor a gyártási és a pannoniai eladási idő közti évtizedben vagy évtizedekben kellett más tulajdonosnál lenni; ezzel magyarázható, hogy több feliratot találunk rajta.

A többi feliratos edény nagyjából Hadrianus és az Antoninusok korára keltezhető, műhelyük a középgalliai Lezoux. A 8. számú edényen *ALBVCI OF* bélyeg olvasható. Albucius i. u. 150–190 közti időszakban tevékenykedett Lezouxban.³³ A felirat egy Drag.18/31 típusú díszítetlen tál alján található. Általában elmondható, hogy e kis jelzések gyakrabban fordulnak elő a relief-dísz nélküli tálakon és csészéken. Hasonló korú lezouxi darab Severus mester Drag.33 formájú csészéje, melynek alján *N* jelzés látható. Severus áruai nagyon gyakoriak Pannoniában: Aquincumban, Brigetioban, Vindobonában, Scarbantiában, Savariában, Poetovioban és Mursában. Ugyancsak Drag.33 formájú Reburus edénye, melyen a *Superus* név genitivusa látható; ez is Antoninus-kori áru.

Jó keltezést biztosít még egy Drag.18/31 formájú tál; alján *V* alakú bekarcolás látható. Belső oldalán *CRA*[...] bélyeg vehető ki. Valószínűleg Cracissa lezouxi mester készítette a II. század második felében.

A többi, reliefdísz nélküli edény keltezése már komoly problémát jelent. Itt csupán *terminus post quem*-et tudunk adni. 6. sz. darabunk Drag.37 formájú; e forma megjelenése a Flaviusok korára esik,³⁴ Pannoniában azonban szinte csak Domitianustól számolhatunk jelenlétével. 10. 12. sz. edényünk

²⁹ *Juhász*: i. m. 386.

³⁰ *Uo.* 381

³¹ *Torma*: i. m. 225 sk.

³² *Oswald*: i. m. 260.

³³ *G. Stanfield-Simpson*: Central Gaulish potters. 1955.

³⁴ *D. Atkinson*: JRS 4 (1914) 27.

Drag.33 típusú. Általánosság az a forma csak Hadrianus után lesz.³⁵

Némi keltezési lehetőséget, *terminus post quem*-et jelentenek az edényeken megjelenő nevek is. Az egyik, teljesen jellegtelen edényen *AEL(IVS) VIC(TOR)* név olvasható, mely arra enged következtetni, hogy a tulajdonos valószínűleg csak Hadrianus uralkodása idején, vagy annál később karcolta nevét a *terra sigillata*-ra. Hasonlóan császári gentilicium-alapján keltezhetünk egy *FLAVIA OPTATA* feliratot.³⁶

A későbbi *terra sigillata* gyárak: Rheinzabern és Westerndorf produktumain karcolt feliratok csak elvétve fordulnak elő.³⁷ Az a körülmény, hogy a II. század végi—III. század elejei edényekről csaknem teljesen hiányoznak a tulajdonost megjelölő feliratok — valószínűleg arra utal, hogy a *terra sigillata*-nak és egyáltalán a díszkerámiának lement az ára, értéke, tömegcikk lett, s most már nincs szükség arra, hogy a tulajdonos jelzéssel lássa el, mint a korábban nehezen beszerezhető díszedényt.³⁸

6. A feliratok szempontjából az edények műhelyén és keltezésén kívül fontos kérdés az is, hogy a keramikafajták milyen útvonalon jutottak el provinciánkba. Az itáliai gyártmányú import-kerámika nyilvánvalóan a fontosabb, Itáliából, elsősorban Aquileiából kiinduló útvonalak mentén terjedt el,³⁹ kérdéses azonban a többi műhely produktumainak útvonala. A korábbi kutatás a Dunán való szállítást tartotta valószínűnek,⁴⁰ minthogy azonban a Duna mentén csak Domitianus korában épült ki az erődök láncolata, mely egyben a kereskedelmi kapcsolatokat is biztosította, nem tarthatjuk valószínűnek, hogy ezen a bizonytalan útvonalon, kerülővel látták volna el provinciánkat. Az olasz kutatás kimutatta, hogy a délgalliai *terra sigillata*-k Észak-Itáliában is széles körben terjedtek el,⁴¹ s minthogy az itáliai kereskedők szerepe a Borostyánkő-út menti városok életében még a II. sz.-ban is jelentős,⁴² feltehető, hogy az itáliai helyett a dél-galliai ipar termékeivel kereskedtek.

A délnyugat-pannoniai városokban jelentkező dél-galliai anyag azt igazolja, hogy az I. sz. végén, ill. a II. század elején sem a kereskedelem iránya, sem útvonala nem változott meg.

A karcolt nevek — bár kevés esetben — lehetőséget nyújtanak a kor meghatározáson kívül, a tulajdonos társadalmi helyzetének, ethnikumának megállapítására is. A magdalensbergi feliratokon például több esetben kelta neveket ismertek fel.⁴³ Ahhoz azonban, hogy a kutatás ezekkel a lehetőségekkel élni tudjon — elengedhetetlenül szükséges a feliratok közzététele.

A publikációkból hozzáférhető anyag alapján a pannoniai karcolt feliratokról a következőket állapíthatjuk meg:

³⁵ Stanfield-Simpson: i. m. passim.

³⁶ CIL III 12014, 689.

³⁷ Kiss K.: Arch. Ért. 7—9 (1946—48) XXI. 36.

³⁸ A *terra sigillata*-k II. sz. végi — III. sz. elejei tömegcikk jellegére ld. Gabler D.: Arch. Ért. 91 (1964) 106—7.

³⁹ A. Domaszewski: Westd. Zeitschrift 21 (1902) 129

⁴⁰ Juhász: i. m. 10

⁴¹ N. Lamboglia: Gli scavi di Albintimilium. Bordighera 1950. 34. G. Brusin: Gli scavi di Aquileia. Udine 1934. 220.

⁴² Póczy K.: AAH 11 (1959) 152

⁴³ Egger: i. m. 98.

1. Nagyobb részük az edény tulajdonosának nevét tartalmazza.
2. Javarást olyan keramikafajtákon jelentkeznek, melyek
 - a) elsősorban az Itáliához közeli területen terjedtek el és
 - b) az i. u. I. században vagy a II. század elején készültek, amikor az Itáliával való kereskedelmi kapcsolat a legerősebb volt. Ezt mutatja a reatiiai burghöfi és rheingönheimi táborokból előkerült anyag is, ahol a Claudius-Vespasianus-kori *terra sigillata*-kon fordulnak elő karcolt feliratú,⁴⁴ ugyanakkor a III. sz. első évtizedeiben gyártott westerndorfi edényeken csak a legritkábban,
 - c) észak-itáliai műhelyekből kerültek ki,
 - d) vagy Észak-Itália, elsősorban Aquileia közvetítésével jutottak a noricum-pannoniai piacokra.
3. A díszkerámika területi elterjedésének növekedésével, értékének csökkenésével fokozatosan eltűnnek. Bár az észak-itáliai kerámika-anyag publikációk hiányában kevésbé ismert, mégis a leletanyag alapján úgy tűnik, hogy a karcolt feliratok pannoniai megjelenése, elterjedése azzal az Észak-Itáliával való szoros kapcsolattal függ össze, mely elsősorban a tartomány I—II. századi gazdasági és politikai történetére jellemző.

FÜGGELÉK

Az edények leírása

1. Díszítetlen *terra sigillata* alján *AEL VIC* felirat. Dorogi Táj múz. lsz. 56. 249. 1.
2. Drag. 31 formájú *terra sigillata* töredéke, pereme alatt *VISCO XII* a felirat. Dorogi Táj múz. lsz. 56. 267. 1.
3. Drag. 18/31 formájú *terra sigillata* töredéke, a talpgyűrű által bezárt mezőben karcolt jelzés. Dorogi Táj múz. lsz. 57. 244. 1.
4. Drag. 18/31 formájú *terra sigillata*, *RVFVSF* bélyeggel a talpgyűrű által bezárt mezőben több felirat (*FM, TATAA* stb.). Dorogi Táj múz. 1. sz. 57. 323. 1 57. 355. 1.
5. Drag. 36 formájú *terra sigillata* töredéke. Peremén borostyánlevél alakú barbotinos díszítés, a talpgyűrű által bezárt mezőben *X* szerű jelzés. Dorogi Táj múz. lsz. 57. 324. 1.
6. Drag. 37 formájú *terra sigillata* aljtöredéke. A talpgyűrű által határolt mezőben felirat. Dorogi Táj múz. lsz. 57. 491. 1.
7. Drag. 18/31 formájú *terra sigillata* aljtöredéke. A talpgyűrű külső részénél karcolt *M* betű. Dorogi Táj múz. lsz. 57. 492. 1.
8. Drag. 18/31 formájú *terra sigillata* töredéke, alján *ALBVCI OF* bélyeg. A talpgyűrű által határolt mezőben karcolt felirat. Dorogi Táj múz. lsz. 57. 497. 1.
9. Drag. 18/31 formájú edény aljtöredéke, a talpgyűrű külső szélénél karcolt felirat. Dorogi Táj múz. 58. 70. 1.
10. Drag. 33 formájú *terra sigillata*, alján *REBVERRI OF* bélyeg. A talpgyűrű felett *SUPERI* karcolt felirat található. Dorogi Táj múz. lsz. 59. 9. 21.
11. Drag. 32. formájú *terra sigillata* töredéke *SIRO* felirattal. Dorogi Táj múz. lsz. 60. 1. 2.
12. Drag. 33 formájú *terra sigillata*, alján *SEVERVS F* bélyeg. A talpgyűrű által határolt mezőben *N* jelzés látható. Dorogi Táj múz. lsz. 60. 13. 1.
13. Drag. 36 formájú *terra sigillata* tál töredéke, peremén liliomszerű barbotin díszítés található. A talpgyűrű által bezárt mezőben *X* alakú jelzés látható. Dorogi Táj múz. lsz. 61. 11. 1.
14. Drag. 18/31 formájú *terra sigillata* töredéke *CRA[CISSA]* bélyeggel. A talpgyűrű által határolt mezőben *V* alakú jelzés látható. Dorogi Táj múz. lsz. 61. 11. 2.
15. Drag. 36 formájú *terra sigillata* aljtöredéke. A talpgyűrű által határolt mezőben csill szerű jelzés látható. Dorogi Táj múz. lsz. 61. 11. 3.

⁴⁴ G. Ulbert: Die Römischen Kastelle Aislingen und Burghöfe. Berlin 1959.

PANNONIAI EDÉNY-FELIRATOK

A pannoniai edény-feliratok a mesterjelzések kivételével mind ez ideig alig részesültek figyelemben. Pedig ezek a szerény, néha csak két-három betűből álló feliratok, amelyeket korábban Juhász Gy.¹, Bónis É.² és legutóbb Gabler D.³ összegyűjtött, több szempontból is számot tarthatnak a tudományos kutatás érdeklődésére. Míg az egyéb feliratos emlékek zöme a hivatalos latin írásbeliséget képviseli, addig az edényekre bekarcolt rövid feliratok magánjellegűek, s így értékes bepillantást engednek a pannoniai romanizáció képviselőinek nyelv- és írásgyakorlatába. Az edény-feliratok többsége nem a feliratok lapidáris írás-stílusában, hanem kurzív írással íródott, így lehetővé teszik számunkra a mindennapi életben Pannoniában használt kurzív latin ABC megismerését és tanulmányozását. Az edényfeliratok között várhatjuk leginkább nem-latin nyelvű és nem-latin ABC-ben írt feliratok előfordulását, amelyek a latin mellett a többi itáliai írásbeliség továbbélését bizonyíthatják. Végül történeti szempontból fontos az edény-feliratokon előforduló névanyag tanulmányozása. Mivel e feliratok túlnyomó többsége a római uralom első másfél századából származik, a bennük szereplő névanyag értékes útmutatást nyújthat a pannoniai romanizáció képviselőinek eredetére és ethnikai összetételére vonatkozólag is. Mindezek a szempontok kívánatosá teszik, hogy kutatásunk jövőben e feliratok összegyűjtésére, tanulmányozására és történeti értékelésére az ediginél nagyobb figyelmet fordítson.

I

1. A Gabler által közzétett feliratok közül figyelemreméltó mindjárt a 2. sz., amelynek szövege következő:]*VISCO XII.A*]. Bár a felirat elhelyezkedése az edénytöredéken nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a névalak nem teljes, mégis valószínűnek látszik, hogy elől nem hiányzik belőle semmi. Egyrészt ugyanis *-viscus* végződésű nevek nagyon ritkák, az eddig ismert

¹ Juhász Gy.: A brigetioi terra sigillatak. Diss. Pann. Ser. 2. No. 3. Budapest 1935. 99, 134, 157 sk., XXV. t. t. 11. XLIII. t. 4, XLIX. t. 376—385. Ld. ezekhez Fr. Eichler megjegyzéseit és kiegészítéseit: Nachlese zu den Sigillaten aus Brigetio in Wien. Laureae Aquincenses. I. Diss. Pann. Ser. II. No. 10. Budapest 1938. 159 sk., VI. t. 15—16.

² E. Bónis: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (ausser den Sigillaten). I. Diss. Pann. Ser. II. No. 20. Budapest 1942. 84, 96, 194, 197, 199, 200, 207, 209, 215, 217, 236. XXXII. t. 12—26 (236 lapon sajtóhiba révén XXXVI. táblára utal a szöveg, ugyanitt a 18. sz. felirattal kapcsolatban utal a XXI. t. 19/13-ra ennek leírásában, 157 l., azonban csak a XXXII. t. 40. sz. alatt közölt mesterjelzést említi).

³ Ld. fentebb. Ant. Tan. 14 (1967), 59 skk.

pannoniai névanyagban nem is fordul elő, s az *Eraviscus* népnév személynévi használatára sincs példánk, másrészt viszont a *Viscus* név jól ismert Itáliában. E név etruszk eredetű, etruszk formája *visce*. A *Vibii Visci* Horatius baráti köréhez tartoztak.⁴ Az edény-felirat tehát minden bizonnyal a *Viscus* nevet tartalmazza, s e név viselőjében nagy valószínűséggel egy romanizált etruszkot láthatunk. Ez a név már önmagában is arra utal, hogy Pannoniában nemcsak latinokkal, hanem más itáliai ethnikumokkal is kell számolnunk mint a romanizáció tényezőivel.

A *VISCO* alak után álló *XII. A* értelmezésére két lehetőség kínálkozik. Az egyik lehetőség az volna, hogy e kifejezésben ármegjelölést lássunk. Ebben az esetben a *XII. A*-t *a(sses)*-re kellene kiegészítenünk ill. feloldanunk. Ennek a feltevésnek ellene szól azonban az a körülmény, hogy az ilyen kifejezésekben az *as(ses)* szó a számadat előtt szokott állni.⁵ A másik lehetőség a *XII. A* kifejezésében kelteztést látni. E magyarázat esetén e kifejezésnek *XII. (K) A (PRILES)* értelmezésére gondolhatnánk. Ebben az esetben is bizonyos nehézséget jelent az, hogy a számadat és a hónapnév között hiányzik a *K(alendas)* kifejezés, amely az ilyen formulában rendszerint szerepelni szokott.⁶ Minthogy azonban a számadat e kifejezésben a *N(onas)* vagy *I(dus)* értelmezést már eleve kizárta, azaz a megadott számot csak a *Kalendae*-ra lehetett vonatkoztatni, még mindig valószínűbb a *K(alendas)* kifejezés kihagyását, mint a *XII. A (SSES)* szórendet feltennünk.

Ha a *XII. A* kifejezésnek ezt a második értelmezését fogadjuk el, akkor az egész feliratot ajándékozási feliratnak tekinthetjük, amely tartalmazta legalábbis a megajándékozott nevét és az ajándékozás időpontját: «Viscusnak március 21-én». Természetesen fennáll az a lehetőség, hogy a megajándékozott neve teljesebb formában szerepelt, s hogy a keltezés után még az ajándékozó neve következett.

2. Gabler 3. és 5. sz. felirata mindössze egy-egy egymáshoz eléggé hasonlító jelet tartalmaz. E jelet egy hosszabb vonásból és két, a hosszabb vonást kissé ferdén keresztező párhuzamos rövidebb vonásból áll. A 3. sz. feliratban az egyik ferde vonás csak érinti, de nem keresztezi a hosszabb vonást. Ez azonban feltehetőleg csak a bekarcolás pontatlanságának az eredménye.

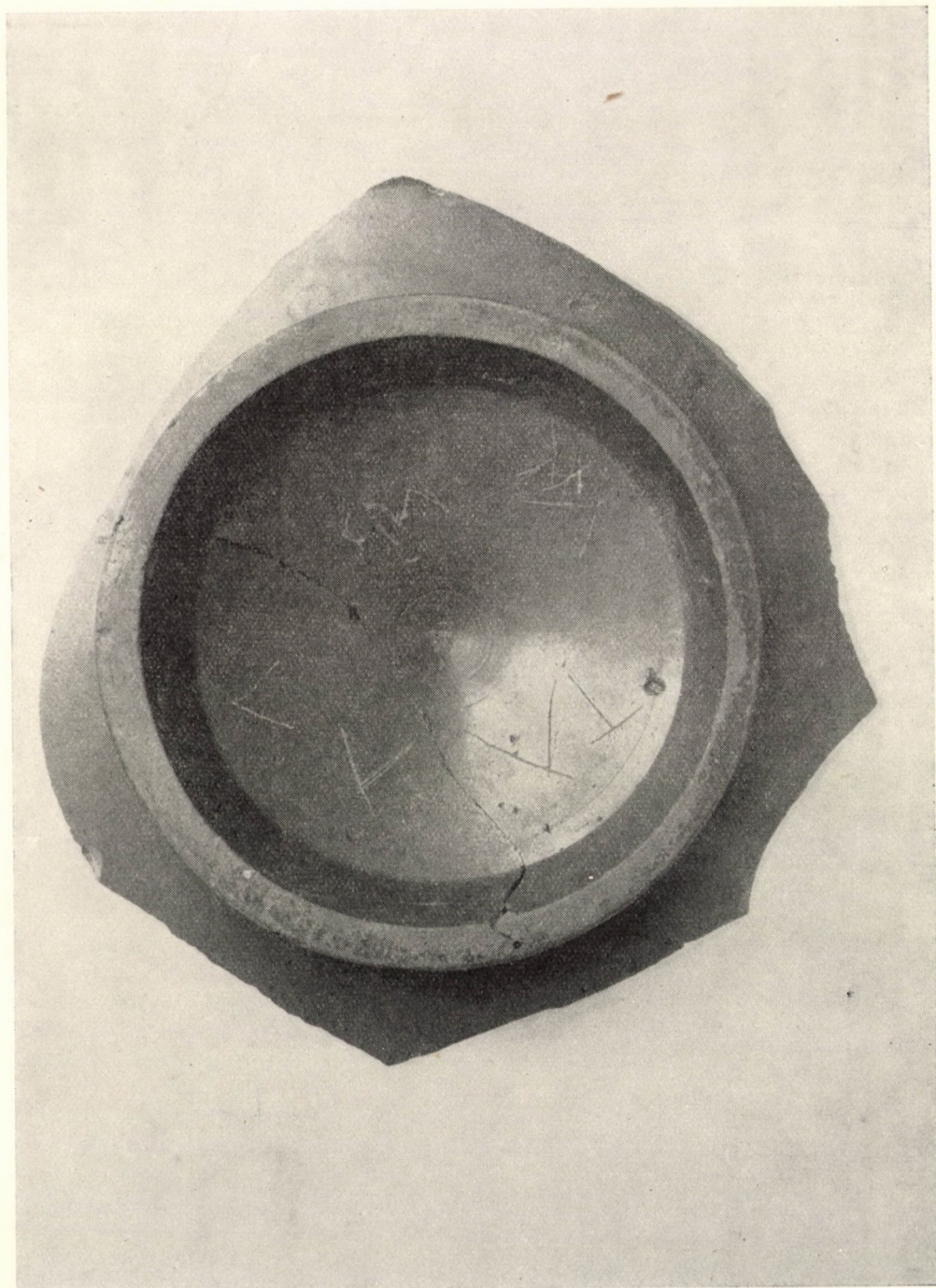
E jelet értelmezésével kapcsolatban felmerül elsősorban az a lehetőség, hogy valamilyen egyéni tulajdonjeggyel, tamgával állunk szemben. Ez a magyarázat nem utasítható el már eleve teljesen, de mindenesetre ellene szól az a tapasztalat, hogy ilyen tulajdonjegyek általában csak olyan népek-nél használatosak, amelyek írásbeliséggel nem rendelkeznek vagy amelyeknél az írásbeliség csak egy szűk írnok-rétegre korlátozódik. A tárgyalt pannoniái edény-feliratokkal részben egykorú, részben korábbi Pompei-i fal- és edény-feliratok azonban azt bizonyítják, hogy a latin írásbeliség e korban úgyszólván minden társadalmi rétegben (katonák, sőt rabszolgák között is) eléggé általánosan elterjedt volt. Így a tamga-értelmezésnek nincs túlságosan nagy valószínűsége.

Éppen ezért érdemes felfigyelnünk arra a körülményre, hogy ugyanezt a jelet megtaláljuk Észak-Itáliában is edényeken, amelyek a leponti írásbeli-

⁴ W. Schulze. Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. AGGW Phil.-hist. Kl. N. F. Bd. V. No. 5. Berlin 1933. 128, 288 (a következőkben = ZGLE).

⁵ CIL IV 8561, 8565, 8566, 8789 stb., stb.

⁶ CIL IV 8820, 9109 stb.

1. kép

ség területén kerültek elő.⁷ A leponti ABC-ben e jel a z betűnek felel meg, s minthogy a szóban forgó területen az edények talpán a leponti ABC más betűi is előfordulnak bekarcolások formájában, igen valószínű, hogy e jel betűértékben, írásjelként szerepel, nyilvánvalóan vagy valamilyen megjelölés, vagy ami valószínűbb, tulajdonnév rövidítéseként. Ha e két pannoniai felirat jelei valóban összefüggnek a hasonló észak-itáliai feliratokkal, akkor arra kell gondolnunk, hogy tulajdonosaik a leponti írásbeliség területéről származtak, s ismerték és használták még a leponti ABC-ét.

3. Igen érdekesek Gabler 4. sz. edényének feliratai (ld. 1. kép).⁸ Ezen az edényen négy különböző feliratot is találunk, amelyek Gábler valószínű feltevése szerint egymást követő tulajdonosoktól származtak. Vegyük sorra ezeket.

a) Ez a felirat 5 betűből áll, amelyeket — ha az edénytalp középpontjából nézve balról jobbra olvassuk — kurzív írással írt *TATAA* névalaknak értelmezhetünk. Ennek az olvasatnak bizonyos mértékben nehézsége az, hogy az utolsó *A* alakja jelentékenyen eltér az előző kettőtől. Bár kurzív írásos feliratokon az *A*-nak mindkét itt szereplő formája előfordul, mégsem szívesen tesszük fel, hogy a feliratot bekarcoló ugyanabban a szóban, egymás mellett az *A*-nak két különböző formáját használta volna. Meggondolandó továbbá, hogy kurzív írásban a *T* felső, vízszintes vonása rendszerint nem jobbfelé lejt ferdén lefelé, hanem balfelé. Ha ugyanis a *T* felső vonása jobbfelé áll ferdén lefelé, akkor kurzív írásban könnyen egybeesik a *P*-vel vagy esetleg az *R*-rel, amelyeknek ilyen alakjuk gyakran előfordul. E nehézségek ellenére mégis a *TATAA* olvasat látszik legvalószínűbbnek (legfeljebb még *TAPAA*-ra gondolhatnánk), mert a feliratot ellenkező irányból olvasva sem jutunk más megnyugtató olvasathoz.

A *TATAA* olvasatnak két értelmezése lehetséges. Az egyik az, hogy e betűsört egy névalaknak fogjuk fel. Ebben az esetben a *Tataa* nevet összevethetjük a valószínűleg illír eredetű *Tattaiia* névvel.⁹ A *Tataa* alakot úgy magyarázhatjuk, hogy a két magánhangzó közötti *-i-* eltűnt benne. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a ractiai *asua* ~ latin *Asuius* névalakok hangtani viszonyában,¹⁰ továbbá az etruszk-latin *Accaeus*, *Accaus*, *Accavus* névváltozatokban.¹¹

A másik lehetőség az volna, hogy a *TATAA* olvasatot *T. Ataa*-nak értelmezzük. Ennél az értelmezésnél az *Ataa* névalakot az etruszk-latin *Ataea* névvel vethetjük össze.¹² Ebben az esetben is fel kell tennünk a két magánhangzó közötti *-i-* eltűnését az eredeti **Ataia* alakból. E két magyarázat közül talán az utóbbi a valószínűbb, mert a *TATAA* olvasat első *A*-ja alatt rövid, vízszintes vonást figyelhetünk meg, amelynek aligha lehet más funkciója, mint a név kezdetének jelzése. Hasonló jelzést láthatunk egy Bónis É. által közölt edényfeliraton is, amellyel a továbbiakban fogunk foglalkozni.

⁷ R. S. Conway — J. Whatmough — S. E. Johnson: The Prae-Italic Dialects of Italy. London 1933. II. 104, 119 (a következőkben = PID).

⁸ A feliratok képeit Gábler Dénes szívességének köszönhetem.

⁹ Ld. erre A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier. I. Wien 1957. 330.

¹⁰ PID. III. 7.

¹¹ W. Schulze: ZGLE 343.

¹² W. Schulze: ZGLE 347, 592; J. Untermann: Die venetischen Personennamen. Wiesbaden 1961. 144.

Ezek szerint *T. Ataa*-ban szintén etruszk származású romanizált személyt kell látnunk.

b) Ez a felirat mindössze 2 betűből áll: *FM*. Az *M* alatt itt is rövid vízszintes vonás látható. Ha helyes fentebbi feltevésünk, akkor ez itt is arra utal, hogy az *M*-mel új névalak kezdődik. Valószínű tehát, hogy az *FM* betűcsoportba egy gentilicium és cognomen rövidítését kell látnunk. A rövidítésnek számos feloldása lehetséges (pl. *F(lavius M(aximus) stb.*), ezért közelebbi meghatározásáról le kell mondanunk.

c) Ez alatt keresztbe írva igen halványan látható felirat rajzolódik ki, amely 3 betűből áll: *ISI*. Az utolsó betű olvasata némileg bizonytalan. Ez hosszú egyenes vonás, amely magasan az első két betű fölé nyúlik. A szóvégi hosszú *I*-re kurzív feliratokon számos példát találunk,¹³ de ezekben az esetekben az *I* a sor alá nyúlik, nem pedig föléje. Így azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy *I* helyett esetleg *L*-t kell olvasnunk.

Akár *ISI*, akár pedig *ISL* a helyes olvasat, mindkét esetben az etruszk-latin *Isicius*, *Isellius*, *Isuleius* stb. nevek¹⁴ csoportjába tartozó névalakkal állunk szemben. Minthogy a nevek **Isius* vagy **Isus* alapalakja magában Itáliában sem ismeretes, nehezen gondolhatunk arra, hogy az *ISI* alakban egy **Isius* név genitivusával állunk szemben. Valószínűbb feltennünk, hogy az *ISI/ISL* felirat egy név rövidítése, amelyet *Isi(cius)*-nak, *Isi(cii)*-nek ill. *Isl(ius)*-nak vagy *Isl(ii)*-nek oldhatunk fel. Mindenesetre az *ISI/ISL* felirat ismét egy etruszk származású személyről tanúskodik Pannoniában.

d) A negyedik felirat szintén kurzív írással íródott. Mindössze 3 betűből áll, azonban a második betű alatt még egy kisebb méretű, az első vagy a harmadik betűhöz hasonló írásjel figyelhető meg. Nehezen volna eldönthető, ez a kisméretű *A* egy régiebb felirat volt-e, vagy pedig egyszerűen a hárombetűs felirat bekarcolója tévedésből először kihagyta a második betűt, ill. esetleg először *M*-et írt. Az kétségtelennek látszik, hogy ez a betű nem tartozik a hárombetűs felirathoz, mert annak második betűje elfedi.

A felirat 1. és 3. betűje kétségtelenül kurzív *A*. Első pillantásra hajlandók lennénk a 2. betűt is *A*-nak tekinteni, azonban ennek jobboldali szára lényegesen rövidebb, csak kb. a baloldali közepéig ér, míg az 1. és 3. betűnél a két szár alul egy síkban végződik. Így a második betűnek *P/R* olvasata adódik, a *P* olvasat azonban valószínűbb, mert *R* esetében a baloldali szár a sor alá szokott nyúlni. A felirat olvasata így *APA* lesz. Ez nyilvánvalóan az etruszk-latin *Appaius*, *Appaeus*, *Appaius* stb. nevek¹⁵ csoportjába tartozik. Ebben az esetben nem kell feltétlenül rövidítésre gondolnunk. Az etruszk alap-névalak *apas*, s ennek közvetlen megfelelőjéül a latinban **Apa* alakot is feltehetünk. E név így szintén romanizált etruszk jelenlétének tanúbizonysága Pannoniában.

4. Gabler 6. számú edényének felirata (ld. 2. kép) a kurzív írás egyik legjellegzetesebb példáját nyújtja. Olvasata világos: *LASEA*. Kétségtelen, hogy e névben az egyébként ismert *Lasaea* név megfelelőjével van dolgunk. Nehezebb feladat a név eredetének tisztázása. A *Las-* tövből képezett nevek elterjedési területe magában foglalja Campaniát (Pompei: *Lasaea*, *Lassius*;

¹³ CIL IV. 8259, 8442 stb.

¹⁴ W. Schulze: ZGLE 176, 334.

¹⁵ W. Schulze: ZGLE 346.

Surrentum: *Lassius*, *Lassuccius*; v. ö. még Ostia: *Lasuccius*), Észak-Itáliát és a vele szomszédos észak- és délkeleti területeket (Raetia, Magrè: *laste*; Aquileia: *Lastus*, *Lastorius*; Laibach: *Lascontia*, *Laso*; Igg: *Laso*, *Lasaiu*; Šmarata: *Lassonia*; Arzignano /Vicenza: *Lastulus*; Salona: *Lasinius*) és a messapusokat (*lasinnaor*, *lasobihi*).¹⁶

A campaniai névcsoport eredete visszavezethető Caesar legionariusai egyik részének odatelepítésére. Minthogy Caesar legionainak nagy részét Észak-Itáliában sorozta, ezeknek legénysége közt *Las-* többől képzett nevet viselők könnyen elképzelhetők. Így tehát a névcsoport elterjedése lényegében véve Észak-Itáliára korlátozódik. Ez a körülmény valószínűtlenné teszi W. Schulze feltevését, amely szerint e névcsoportot etruszk eredetűnek kellene tartanunk.¹⁷ Elszigeteltnek látszik a két idetartozó messapus név is. Ezek az Észak-Itáliában kimutatható névképzéseknek csak két típusát képviselik, míg a többi messapus területen nem mutatható ki. Ezenkívül a *lasobihi* név (gen., nom. **lasobes*, tő **lasobio-*) alapja valószínűleg igenév, s így ki is esik a messapus eredeti névképzési rendszeréből.¹⁸ Mindezek alapján kézenfekvő arra gondolnunk, hogy e név nem eredeti eleme a messapus névanyagnak, hanem ugyanúgy északról jutott el ide, mint a *plator* név, amely a venét-istriaai névadásban gyökerezik.

Mivel a *Las-* többől képzett nevek képzésmódja a venét-istriaai névképzés kereteibe illeszkedik bele,¹⁹ valószínűnek látszik, hogy e névcsoport elterjedésének kiindulópontját venét-istriaai területen kell keresnünk. Innen terjedt el ez a névcsoport azután részben a borostyán-út, részben pedig más kereskedelmi útvonalak mentén észak-északkeleti és délkeleti irányban. Ez a magyarázata pannoniai és dalmatiai területen való feltűnésének.

E felirat tehát minden valószínűség szerint egy venét-istriaai eredetű nevet viselő személyről tanúskodik Pannoniában.

5. A 7. sz. felirat mindössze 1 betűből áll: *M*. Feltűnő, hogy e betűnél a jobboldali szár kétszer olyan hosszú, mint a baloldali. Bár teljesen nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a betű véletlenül köszönheti ezt a formáját,²⁰ mégis érdemes rámutatni arra, hogy ez a betűforma pontosan meggyezik a késői, már részben latin hatás alá került leponti ABC *m*-jével.²¹ Az is figyelemre méltó jelenség, hogy az *M* betűt leponti edényeken szintén megtaláljuk.²² Így nem lehetetlen, hogy e jelölésben, éppúgy, mint a leponti *Z* esetében, észak-itáliaai hatás érvényesül Pannoniában.

¹⁶ W. Schulze: ZGLE 35, 296, 335, 359; A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier. I. 205; J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 111; PID III. 27; O. Parlangèli: Studi Messapici. Milano 1960. 62. A *lasinnaor* névalak bizonytalan. Lehet, hogy valójában *lasinna* ill. *lasinia* a helyes névalak, mint Parlangèli gondolja. *Lassonia* esetleg kelta is lehet, s így e névcsoporthoz való tartozása bizonytalan. Újabban O. Haas: Messapische Studien. Heidelberg 1962. 149, 190, 215 és C. de Simone: Die messapischen Inschriften. Wiesbaden 1964. 25 szintén a *lasinia* olvasatot fogadják el. Ebben az esetben e messapus név a venét-istriaai *Lasinius* átvétele lehet.

¹⁷ W. Schulze: ZGLE 335.

¹⁸ J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 115–116.

¹⁹ J. Untermann: id. m. 111.

²⁰ Kurzív feliratokon az *M* baloldali szára szokott hosszabb lenni.

²¹ PID II 517.

²² PID II 104.

2. kép

6. A 8. sz. edénytöredék feliratának (3. kép) csak egy része maradt fenn. A töredék egyik oldalán $M^r A^r$, másik oldalán pedig $]^r N^r V^r S$ betűk olvashatók. Mivel a felirat két fennmaradt része között legalább 5–7 betű hiányzik, a $M^r A^r$ $]^r N^r V^r S$ olvasatot kézenfekvő volna $M^r A^r [RCELLI]^r N^r V^r S$ -ra kiegészítenünk. Fennáll azonban az a lehetőség is, hogy a feliratot $M^r A^r$ $]^r N^r V^r S$ -ra kell tagolnunk, s ebben az esetben már több lehetséges kiegészítéssel kell számolnunk. Így a felirat szövege nem állítható helyre teljes biztonsággal.

Feltűnő ezen a feliraton az M és a V alakja. Az M jobboldali szára mélyen a sor alá nyúlik, ami a latin kurzív M -nél nem szokott előfordulni. Ugyanígy meglepő a V formája. Ennek két szára a jobboldali szár felső harmadánál található. Bár a latin kurzív írásban hasonló jelenségek előfordulnak, de a két szár találkozása a hosszabb szár alsó harmadára, kivételesen legfeljebb a közepére esik. Pontosan ez a formája viszont a leponti ABC V betűjének, s ugyancsak megvan a késői leponti ABC-ben feliratunk M formája is. E két jellegzetes betűforma alapján gondolhatnánk esetleg arra, hogy a felirat a késői leponti ABC-ben íródott, s hogy így jobbról balra $SV^r N^r]^r \dots]^r A^r M$ -nak kell szövegét olvasnunk. Ebben az esetben az egyik leponti felirat²³ szövege: *sunalei* : *makobizonyos* mértékben párhuzamot is nyújtana kiegészítéséhez. A felirat töredékes volta azonban lehetetlenné teszi ennek a lehetőségnek az alaposabb megvizsgálását. Így tényként csak e két betűformának a leponti ABC-vel való közeli rokonságát állapíthatjuk meg. Ez viszont a leponti ABC-nek a helyi latin ABC-re gyakorolt hatásával is magyarázható. Mindenesetre a felirat problematikájának szárai ebben az esetben is Észak-Itáliába vezetnek.

7. A 9. sz. edénytöredéken csak a felirat egy része maradt fenn, de szövege mégis nagy valószínűséggel rekonstruálható. Az első szó olvasata kétségtelenül $A^r E^r L(ius)$ vagy $A^r E^r L(ii)$. A második szó is A -val kezdődött, a második betű I vagy L , a harmadik B , a negyedik kis alakú V lehetett. Ezután 1 betű hiány következik, majd az utolsó betű hosszú szóvégi I . Az $A^r I/LBV^r]^r]^r I^r$ olvasatot kézenfekvő $A^r LBV^r]^r C]^r I^r$ -ra kiegészítenünk. A kurzív írással írt felirat teljes szövege tehát $AEL ALBV[C]I$ lesz.

Az *Albucius* név jól ismert Pannoniában. Előfordul Carnuntumban, Brigetióban, Aquincumban,²⁴ Marcus Aurelius utáni előfordulása azonban Pannoniából nem ismeretes.²⁵ A nevet Itáliából is jól ismerjük, az itáliai eredetű romanizált etruszk nevek közé tartozik.²⁶ Előfordul a név Galliában is mint egy az i. u. II. század második felében Lezoux-ban dolgozó mester neve. Nyilvánvalóan ebben az esetben egy Itáliából Galliába települt romanizált etruszk fazekasmester vagy vállalkozó a név viselője. Hasonló eredetűnek kell tartanunk a név pannoniai viselőit is. Így e név előfordulása ismét a romanizált etruszk ethnikai elemről tanúskodik Pannoniában.

8. Kurzív írással íródott a 11. sz. edény felirata is. E 4 betűből álló rövid felirat olvasásában bizonyos nehézséget okoz a 2. és 3. betű. A 2. betű

²³ PID II 87, No. 270.

²⁴ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959. 150.

²⁵ V. ö. L. Barkóczy: Acta Arch. Hung. 16 (1964) 300.

²⁶ W. Schulze: ZGLE 119.

3. kép

függőleges egyenes vonásból áll, amelynek felső végéből jobbfelé elég hosszú vízszintes vonás indul ki. Önmagában véve ez lehetne kurzív *F* betű, de itt, két mássalhangzó között ez az olvasat aligha jöhet számításba. Így e betűt legvalószínűbben *I*-nek olvashatjuk és legközelebbi párhuzamát egy Juhász Gy. által közzétett karcolt feliraton²⁷ találhatjuk, amelyen az *APRILI* szó első *I*-je hasonló alakú, csak vízszintes vonása rövidebb valamivel. A 3. betű első pillantásra *R*-nek volna olvasható, ha azonban alaposabban megvizsgáljuk, kiderül, hogy sem lapidáris, sem pedig kurzív *R* nem lehet. Valójában olyan kurzív *P*-vel van dolgunk, amelynek felső hurokját nagy lendülettel a szokottnál jobban lehúzták bal felé. E formának közeli párhuzamát figyelhetjük meg egy Bónis É. által közölt kurzív feliraton.²⁸ A felirat olvasata tehát *SIPO*.

A *Sipo* név nyelvi összefüggései igen érdekes képet mutatnak. Venét területen, Atriában fordul elő a *Secunda Cammica Siponis filia* név (CIL V 2327), egy katonai papiruszon Egyiptomban *C. Iulius Longus Sipo* szerepel, Africa proconsularis területén egy *Volusius Sipo* és egy *Sipo* nevű *medicus* ismeretes (CIL VIII 15769, 15478), végül Sisciából a *Sipa* névre van adatunk (CIL III 12014, 529 edényfelirat!).²⁹ A Mayer az utóbbi előfordulás alapján e nevet az illir nyelvemlékek közé sorolja,³⁰ a többi adat tanúvallomása azonban ezzel a felfogással nehezen egyeztethető össze.

Az atriái *Sipo* leánya, *Cammica* olyan nevet visel, amely világosan a venét-istriaei névadás keretébe tartozik,³¹ s így kézenfekvő a *Sipo* nevet is a venét-istriaei névanyagba sorolnunk. Összhangban áll ezzel *C. Iulius Longus Sipo* római katona nevének tanúvallomása is, amennyiben e személy vagy ősei a *Iulius* gentiliciumot Caesar római polgárjog-adományozása révén Észak-Itáliában nyerhették, s így semmi sem szól az ellen, hogy ez a *Sipo* is a venét-istriaei területről származik. Végül *Volusius Sipo* gentiliciuma valószínűleg latin eredetű, amely meghonosodott és széleskörűen elterjedt az etruszkoknál, majd azután ezt az etruszk-latin nevet átvették az észak-itáliai kelták és részben a venétek is.³² A *Volusius* név előfordul Lagoleban a venét szentély egy latin fogadalmi feliratán, úgyhogy valószínűleg egyike volt azoknak a latin gentiliciumoknak, amelyek a legkorábban honosodtak meg venét területen.³³

Ezek az adatok egyértelműen arra mutatnak, hogy a *Sipo* nevet venét-istriaei eredetűnek kell tartanunk. Így a tokodi edényfelirat *Sipo* névalakja is minden valószínűség szerint észak-itáliai ethnikai elemről tanúskodik Pannoniában.

9. Gabler 12., 13., 14. és 15. sz. feliratai egy-egy jelet tartalmaznak. A 12. sz. egy *N*-t, amelynek baloldali szára kétszer olyan hosszú, mint a jobboldali. Ezt a formát az észak-itáliai ABC-ékben találjuk meg, de nem teljesen idegen a latin kurzív ABC-től sem. A 13. sz. felirat egy keresztalakú

²⁷ Juhász Gy.: A brigetioi terra sigillaták. XLIX. t. 382.

²⁸ É. Bónis: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. I. 199, XXXII. t. 22.

²⁹ Az adatokra ld. W. Schulze: ZGLE 31, A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier. I. 306.

³⁰ A. Mayer: id. h.

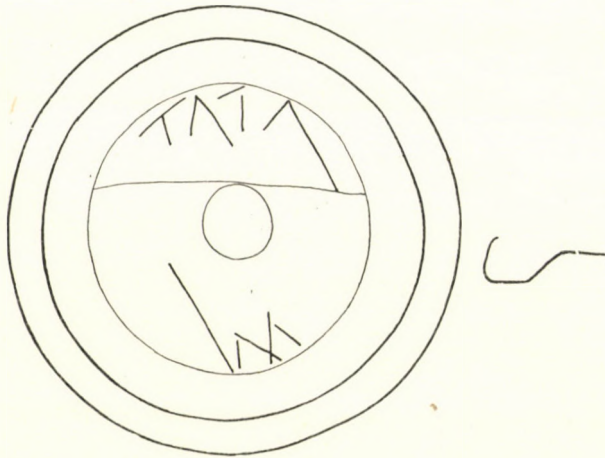
³¹ W. Schulze: ZGLE 31, J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 75, 121.

³² W. Schulze: ZGLE 104—106.

³³ J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 133 sk.

jel, a 14. sz. V, a 15. sz. pedig 3 vonásból álló csillagszerű jel. E jeleket az észak-itáliai, raetiai és leponti edény-feliratokon is megtaláljuk.³⁴ Így nem lehetetlen, hogy ezek az edény-feliratok az észak-itáliai gyakorlatot folytatják Pannoniában, s észak-itáliai betelepülőktől származnak.

10. Igen érdekes egy *terra sigillata*-utánzat felirata (4. kép).³⁵ Az edény fenekének egyik oldalán egy 5 vonásból álló írásjel látható, amelynek alakja pontosan megegyezik az észak-itáliai ABC-ék jobbról balra írt *M*-jével. Az *M*-nek ezt a formáját megtaláljuk mind a raetiai, mind a venét, mind pedig a leponti ABC-ben.³⁶ A szemben levő oldalon 4 betűből álló felirat helyezkedik

4. kép

el. Ezt kézenfekvő volna a másik oldalon olvasható *M* alapján jobbról balra olvasni s valamelyik észak-itáliai ABC segítségével kísérni meg értelmezését. Ennek a lehetősége valóban fennáll, s a leponti ABC-ét alapul véve a 4 betűt *APAV*-nak lehetne olvasni. Azonban kétségtelen, hogy a 4 betű mint kurzív latin ABC-ben írt felirat balról jobbra is olvasható. Csak a 3. betű kérdéses bizonyos mértékben, azonban éppen ilyen alakú *I*-t találunk egy Ptuj-i edény-feliraton is.³⁷ Ezt figyelembe véve az egész feliratot *TAIA*-nak olvashatjuk. Módszertani szempontból kétségtelenül ezt az olvasatot kell előnyben részesítenünk, bár ebben az esetben fel kell tennünk, hogy az edényfenék másik

³⁴ PID II 81, 104, 119. A csillagszerű jel esetében a *denarius*, a keresztalakú jelnél pedig az *as* rövidítésére is gondolhatunk. A jelek mérete azonban ellene szól ennek, s a jelek után számadatot is várnánk, legalábbis az esetek egy részében. Az 10. sz. alatt tárgyalt edény oldalára írt jelnél is lehetne a *semis* rövidítésére gondolni. Ezek az értelmezések akkor volnának valószínűsíthetőek, ha legalább egy-két esetben számadat is állna utánuk.

³⁵ 59—29—59 lelt. sz. Tokod.

³⁶ PID II 502 „Table of Alphabets”.

³⁷ É. Bónis: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. I. 199, XXXII. t. 14.

oldalán olvasható észak-itáliai *M* egy másik személytől, az edény korábbi vagy későbbi tulajdonosától származik. Az edény oldalán látható még egy harmadik bekarcolás, ez *I* jelből áll. Olvasása bizonytalan, leginkább talán még kurzív *S*-re vagy *B*-re gondolhatnánk.

A *Taia* név rokonságát venét és kelto-ligur területen találjuk meg. Egy Este-i feliraton a *taioi* (dat.) névalak olvasható,³⁸ míg kelto-ligur területről a *Taius*, *Taia* és *Taieus* névalakokat ismerjük.³⁹ Ezek alapján a *Taia* név kelto-ligur vagy venét eredetűnek látszik, s ismét egy észak-itáliai személyről tanúskodó adat Pannoniában. Kézenfekvő volna egy leponti vagy venét területről származó csoportra gondolnunk, amelynek keretében az edénynek több tulajdonosa is volt egymás után, s ezek egyikétől származhatnék az észak-itáliai ABC-ékre jellemző *M* betű.

II

A tokodi *terra sigillata*-feliratokhoz hasonlóan igen érdekes forrásanyagot nyújtanak a koracsászárkori Pannonia lakossága itáliai eredetű összetevőjének ismeretéhez azoknak a koracsászárkori, főleg Ptujból származó edényeknek a feliratai, amelyeket Bónis É. gyűjtött össze.⁴⁰

1. Az első felirat (Bónis XXXII. t. 12, Ptuj, v. ö. 84. l.) kurzív írással íródott (ld. különösen az *A*, *E* betűket), olvasata, mint Bónis helyesen közli: *MATERIA*. E név egy Észak-Itáliában és a szomszédos északkeleti területen széleskörűen elterjedt névcsoporthoz tartozik. Ide sorolható többek közt *Mato* (Montona/Istria), *Mataro* (Monselice), *Matidius* (Venetia), *Matiera* (Ptuj), *Mat(t)ius* (Cilli), *Maternius* (Virunum), *Matiania* (Parenzo/Istria), *Materiu* (Graz), *Materio* (Verona).⁴¹ A névcsoport kiindulópontja szemmel láthatólag venét-istriai területen kereshető. Kétségtelenül átmegy azonban kelta területre, s a *cohortes urbanae*-ban szolgálatot teljesítő *P. Materiacus Maximus* neve már jellegzetesen kelta névképzést mutat. A venét-istriai területről terjed el a név északkelet felé is, ahol bizonyos mértékben illír hatás alá kerül. Így a *Materiu* női alakja már valószínűleg illír hatás alatt jött létre.⁴² Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a *Materia* név megjelenése Ptujban a Pannoniába áramló észak-itáliai kelto-venét elemekkel függ össze.

2. A második felirat (Bónis XXXII. t. 13, Dernovo, v. ö. 96. l.) kurzív írásban (ld. főleg a *G*, *A*, *D*, formáját) a *GAVDIAM GAVDIAM* feliratot tartalmazza. Ez a rövid felirat igen érdekes adattal gazdagítja a latin nyelv történetére vonatkozó ismereteinket. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a *gaudiam gaudiam* alak sem személynév, sem pedig a *gaudeo* ige alakja nem lehet. Így másképpen nem is értelmezhető, mint egy **gaudia*, *-ae* névszó egyesszámú accusativusának. A klasszikus latin *gaudium* szónak ezt a vulgáris latinban létrejött alakját az újlatin nyelvi adatok alapján E. Löfstedt már régen fel-

³⁸ *J. Untermann*: Die venetischen Personennamen. 166.

³⁹ PID III 101, 138.

⁴⁰ *É. Bónis*: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. I. XXXII. t. 12–26. Ld. itt 5. kép (számozás megfelel a tárgyalás sorrendjének).

⁴¹ *W. Schulze*: ZGLE 16, *J. Untermann*: Die venetischen Personennamen. 122, 158. *Maternius* (Virunum) nem biztos, hogy ide tartozik, v. ö. *W. Schulze*: ZGLE 192.

⁴² Ld. *M. Falkner*: Die norischen Personennamen auf -u und ihre kulturgeschichtliche Bedeutung. Frühgeschichte und Sprachwissenschaft. Wien 1948. 39 skk., 44, 53 sk.

MATHIRIA
1.

GAUDIAM
2.

MOG10
3.

FII
MVI
4.

AR
5.

X M/CLYI
6.

MATI
7.

CPETICI DVARTI
8.

NESI(V)RI
9.

II (II)¹⁰

PH RXY
10.

12.

BITTI
11.

M I
13.

X VIXI
14.

5. kép

tételezte.⁴³ Most a kikövetkeztetett **gaudia* szó tárgy esetben kétszeresen is előttünk áll, ami örvendetes módon kizárja, hogy egyszerű íráshibáról legyen szó. A *gaudium* szónak ez a vulgáris latin *gaudiā, -ae* (f.) alakja ugyanabba a nyelvtörténeti összefüggésbe illeszkedik bele, amelynek keretébe a *castra, -orum* szó *castram* alakja is tartozik.⁴⁴ Maga a *gaudiam gaudiam* kifejezés nyilvánvalóan accusativus exclamationis, amely a beszélt nyelvhez közelebb álló préklasszikus irodalmi nyelvben (különösen Plautusnál) meglehetősen gyakori, míg a klasszikus latinban alig találni rá példát.⁴⁵ Használata itt nyilvánvalóan kitűnő összhangban áll a felirat vulgáris latin jellegével.

3. A következő felirat (Bónis XXXII. t. 14, Ptuj ?, v. ö. 199. l.) a *MOGIO* nevet tartalmazza (Bónis nem ad olvasatot). E név már korábban is előfordult Pannoniában (Bruck an der Leitha)⁴⁶, és egy Észak-Itáliában eléggé elterjedt kelta eredetű névcsoporthoz tartozik. Venét területről ismerjük a *Mogiāncus* és *Mogetillo* neveket, Gallia Transpadana-ban *Mogetillus, Mogetius, Mogtio* fordul elő, s a *Mogio* nevet viseli egy *praetorianus* is (VI 32536).⁴⁷ A névcsoport kiindulópontja valószínűleg az észak-itáliai keltáknál kereshető, innen terjedt el azután a venéteknél is. A Pannoniában előforduló *Mogio*-k így valószínűleg észak-itáliai eredetűek.

4. A negyedik felirat (Bónis XXXII. t. 15, Ptuj, v. ö. 207. l.) kurzív írással írt két sorból áll (Bónis olvasatot nem ad). Az 1. sor olvasata *FIR*, a 2. soré pedig *MVNI*. Mivel semmi olyan ok nem áll fenn, amely miatt egy mindössze 7 betűből álló nevet két részben karcoltak volna az edényre, a feliratot minden bizonnyal két névnek kell értelmeznünk. Az első név rövidített alakban szerepel, kiegészítésénél ill. feloldásánál gondolhatunk a *FIR(mi)* vagy *FIR(miae)*, esetleg a *FIR(midiae)* alakra, ha a gentilicium, és *FIR(mae)*, *FIR(mi)*, *FIR(mini)*, *FIR(miani)* stb. alakokra, ha a cognomen használatát tesszük fel. Mindkét esetben egy latin eredetű, Etruriában is elterjedt, de különösen Észak-Itáliában igen népszerű névvel van dolgunk,⁴⁸ amely a későbbi időkben Pannoniában is igen gyakori.⁴⁹ Minthogy itt korai előfordulásával állunk szemben, valószínűleg észak-itáliai eredetű személyt láthatunk viselőjében.

A második név szemelláthatólag teljes alakban szerepel, legalábbis a *MVNI* olvasat önmagában is teljes névalaknak: a *Munius* név genitivusának tekinthető. Ez a név előfordul etruszk területen: *Munius* (CIL XI 3459, Tarquinii), *Munnius* (CIL XI 2603, Montalcino), s a *Munninus, Muninus, Munninius, Munnenius, Munia, Municia* nevekkkel együtt egy etruszk eredetű névcsoportot alkot.⁵⁰

Mivel a *Munius* név Észak-Itáliában nem fordul elő, viselője valószínűleg etruszk területről kerülhetett Pannoniába. Úgy látszik tehát, hogy

⁴³ E. Löfstedt: Phlogiischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae. Uppsala 1911. 135.

⁴⁴ Stolz—Schmalz—M. Leumann—J. B. Hofmann: Lateinische Grammatik. München 1928. 203, 255, 260.

⁴⁵ Stolz—Schmalz—M. Leumann—J. B. Hofmann: id. m. 385 sk.

⁴⁶ Ld. A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien. 182.

⁴⁷ W. Schulze: ZGLE 22, PID III 127, A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier. I. 232. J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 129.

⁴⁸ PID III 93, 119, W. Schulze: ZGLE 167.

⁴⁹ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien. 174.

⁵⁰ W. Schulze: ZGLE 195.

ennek az edénynek két egymást követő tulajdonosa volt: az észak-itáliai *Fir(mius?)* és a romanizált etruszk *Munius*.

5. A kurzív írásnak érdekes példáját nyújtja a következő felirat (Bónis XXXII. t. 16, Dernovo, v. ö. 211. l.). Ennek Bónis É. *ARAC* olvasatát adja. Az első három betű olvasata kétségtelenül helyes, a negyedik betű azonban csak akkor volna *C*-nek olvasható, ha tengelye nem balra, hanem jobbra dőlne vagy legalábbis függőlegesen állna. Ez a betű azonban kb. 45°-kal a függőlegestől balra dől. A kurzív írásban a szóvégi *I*-nek fordul elő ilyen formája (v. ö. pl. CIL IV 8227), úgyhogy ezt a betűt ezen az edény-feliraton is *I*-nek kell olvasnunk. A teljes felirat olvasata tehát *ARAI* lesz.

Az *Araius* név Pannoniából eddig nem ismeretes. Észak-Itáliában azonban van rá egy példánk,⁵¹ úgy látszik ott sem tartozott a gyakori nevek közé. Az *Araius* névben ugyanazt a jellegzetes venét *-aio-* képzőt találjuk, mint a venét *katusiaios*, *kreviniaios*, *okiaioi* névalakokban.⁵² Ennek a körülménynek és észak-itáliai előfordulásának figyelembe vételével az *Araius* nevet venét eredetűnek tarthatjuk. A *Lasea* és a *Sipo* nevek mellett *Araius* már a harmadik példáját nyújtja észak-itáliai venétek Pannoniában való megtelepedésének.

6. Ismét két nevet találunk a következő feliraton (Bónis XXXII. t. 17, Ptuj?, v. ö. 194. l.). Az edényen összesen 8 betű olvasható, ezek közül az első 4 kurzív írással készült, míg a második 4 lapidáris formákat mutat. Az írásnak ez az éles különbözősége világosan mutatja, hogy két, különböző kéztől származó felirattal van dolgunk. A második betű felett rövid kis vonás figyelhető meg. Ez vagy véletlen, jelentőség nélküli karcolás, vagy pedig funkciója azonos lehet a több feliraton a betűk alatt megfigyelhető vonásnak: a név kezdetét jelzi.

Az első felirat valószínű olvasata *A.ADI*. Feltűnő az első *A* alakja: két egymást keresztező ferde vonás, amely csaknem az *X* benyomását kelti. Ez az alak nem túlságosan gyakran, de más kurzív feliratokon is előfordul (v. ö. pl. CIL IV 8497). Bizonyos mértékben problematikus a harmadik betű olvasása is. Ezt önmagában véve lehetne *A*-nak olvasni, azonban ebben az esetben az *AAI* olvasatot kapnánk, amelyből egy **A(i)aius* névalak adódnék. Ilyen névalakot nem ismerünk, legfeljebb a Venetiában előforduló *Aia*, *Aiia* nevekkel vethető össze.⁵³ Ebben az esetben arra gondolhatnánk, hogy a venétben volt egy *ai-* névszótó, s ebből képezték az *-aio-* képzővel az **aiaios* nevet. Esetleg ugyanennek a tőnek a származéka lehetne a venét feliratokon előforduló *aimoi* (dat.) név is.⁵⁴ Mindez azonban nagy mértékben bizonytalan. Megjegyezhetjük még, hogy az *ai-* tövet az etruszk-latin névanyagban is számos névalak, mint *Aius*, *Aia*, *Aianus*, *Aiacius*, *Aiasius*, *Aiatius*, *Aienus*, *Aecius*, etruszk *aiacena*, *eini*, *aieure* stb. képviseli.⁵⁵ Lehet, hogy a venét területen előforduló *Aia*, *Aiia* is ezzel függ össze. Ebben az esetben fel kellene tennünk, hogy az *ai-* névszótó az etruszkból került át a venétbe, s ott képezték belőle az **aiaios* nevet. Ez az alak ugyanis etruszk-latin környezetben nem fordul elő. E problémákon kívül nehézsége még e magyarázatnak, hogy

⁵¹ PID III 108.

⁵² J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 73.

⁵³ PID III 88.

⁵⁴ J. Untermann: id. m. 141.

⁵⁵ W. Schulze: ZGLE 70.

nehezen lehetne magyarázni a tőhöz tartozó *i* hang eltűnését. A fentebb tárgyalt *Ataa* szó esetében s az idézett párhuzamokban az *i* hang a képzőelemből tűnt el.

Így érdemes az *A.ADI* olvasat lehetőségét közelebbről megvizsgálnunk. A *D*-nek ilyen két vonásból álló, alul nyitott alakja kurzív feliratokon is elég ritka, de mindenesetre előfordul (v. ö. CIL IV 8258). Így az *A.ADI* olvasatot legalábbis lehetségesnek kell tartanunk. Az ebből adódó *Adius* név jólismert Itáliában, a széleskörűen elterjedt etruszk-latin nevek közé tartozik⁵⁶. Az *Adius* névvel összefüggő nevek csoportjában *d ~ t* váltakozást figyelhetünk meg: *Adenna*, *Adinius*, *Addius*, *Adius* egyrészt és *Atennia*, *Atinnius*, *Atius* stb. másrészt. A zöngétlen alakokban nyilván az etruszk *atnas*, *atunia* stb. nevek közvetlen megfelelőit kell látnunk, míg a zöngés alakok inkább itáliai, latin és oscus stb. névalakoknak tekinthetők. Az *Adius* névnek az oscusban *aadiiéis* (gen. sg.) változatát⁵⁷ találjuk, így nem lehetetlen, hogy végeredményben az a névalak oscus-latin formát tükröz, s Pannoniában is egy romanizált oscusnak az emléke.

Hasonló irányba mutat a feliraton olvasható másik névalak. Ennek olvasata *CLVI*, amelyből egy *Chuius* névalakra következtethetünk. E név megfelelői Észak- és Közép-Itáliában jól ismertek. Venét területen előfordul a *Cluvia*,⁵⁸ Samniumban a *Cluvius* név,⁵⁹ az umberben pedig az eredeti *klwiiier* 'Cluviu' névalakra is van adatunk.⁶⁰ A név továbbképzett oscus $\kappa\lambda\omicron\upsilon\alpha\tau\omicron\varsigma$ 'Clovatus', *klwatiis* 'Clovatius' alakjait⁶¹ és ezek latin *Clovatius*, *Cloventius*, *Cluentius* megfelelőit is megtaláljuk Itáliában.⁶² A név szemelláthatólag oscus-umber eredetű, úgyhogy pannoniai előfordulása arra mutat, hogy a bevándorolt vagy idekerült itáliai elemek között oscusok ill. umberek is voltak.

Igen érdekes a név alakja, amely a voltaképpen várható **Cluvius* helyett *Chuius* formában rekonstruálható. Úgy látszik, hogy ebben az esetben egy speciálisan oscus alak latinosított változatával állunk szemben. Ugyanígy fordul elő a *Pacuvius* oscus synkopéval *Paquius* alakja.⁶³ A *Pacuvius* > *Paquius* hangfejlődés pontos párhuzamát nyújtja a *Cluvius ~ Chuius* alakok hangmegfelelésének. Így a név hangalakja is oscus eredetre utal az oscus-latin *Cluvius*-szal szemben.

7. A következő felirat (Bónis XXXII. t. 18, Ptuj, v. ö. 157. l.) kurzív írásban a *L.NATI M* nevet tartalmazza. A név olvasása világos, alakja *Natus* vagy *Natius* formában rekonstruálható. E név valószínűleg összefügg a részben venét, részben pedig etruszk területen előforduló *Natta*, *Natini*, *Nattianus* (< **Nattius*), *Natistius*, etruszk *natisal* nevekkel.⁶⁴ A *nat-* tő előfordul venét területen a *Natiso* (ma *Nadisona*) folyónévben is. Lehetséges, hogy e névcsoporthoz kell vonnunk a venét területen előforduló *Natira* nevet is, amelyben ugyanazt a képzőelemet láthatjuk, mint venét *aviro* névben is.⁶⁵

⁵⁶ W. Schulze: ZGLE 68, 423.

⁵⁷ E. Vetter: Handbuch der italischen Dialekte. I. Heidelberg 1953. 113, No. 161.

⁵⁸ PID III 92.

⁵⁹ W. Schulze: ZGLE 483.

⁶⁰ E. Vetter: id. m. 221.

⁶¹ E. Vetter: id. m. 38, 120.

⁶² J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 116.

⁶³ W. Schulze: ZGLE 476.

⁶⁴ W. Schukze: ZGLE 70, 286, PID III 127.

⁶⁵ J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 77, 144.

A névanyag földrajzi megoszlása nehezzé teszi nyelvi eredetének meghatározását. A *Natiso* folyónév és a *Natira* név talán mégis inkább arra mutat, hogy a név eredetét a venét-istriai területen kell keresnünk, s elterjedése az etruszkoknál másodlagos. Ebben az esetben *L.Natius*-ban venét-istriai eredetű észak-itáliai ethnikai elemet kell látnunk. A név után álló *M* rövidítést a legkézenfekvőbb *m(ilitis)*-re feloldanunk.

8. A nyolcadik feliratnak (Bónis XXXII. t. 19, Ptuj, vö. 203. l.) Bónis *C.PETICI QVARTI* olvasatát adja. Ez kétségtelenül helyes, legfeljebb annyit módosíthatunk rajta, hogy a közölt rajz alapján *QVARTI* helyett *QUARTII* alakot olvasunk. A felirat egyébként az *A* kivételével lapidáris betűformát mutat. Ezzel a hivatalos írásstílusra törekvéssel jól összhangban áll, hogy a tulajdonos nevének mindhárom elemét feltüntette a felirat bekarcolója.

A *Peticius* név már régóta ismert Pannoniában. Emonában és Savariában is előfordul, és Mócsy utalt arra, hogy Aquileiából is ismeretes.⁶⁶ A név elterjedésének fő területe azonban nem Észak-Itália, hanem Etruria, ahol mind latin *Peticus*, *Petia Tusca*, mind etruszk *petes*, *peteci*, *petical* változatai gyakran előfordulnak.⁶⁷ A *Peticus* név tehát kétségtelenül az etruszk-latin nevek népes csoportjába tartozik, s pannoniai előfordulása jól tükrözi a romanizált etruszk kereskedők, iparosok, vállalkozók, katonák kirajzását a birodalom új gazdasági lehetőségekkal kecsegtető területeire.

A *Quartius* név Pannoniában eddig nem fordult elő. Gyakori itt a *Quartus*, amelyet Mócsy az előfordulások legnagyobb száma miatt Észak-Itáliából kísérelt meg származtatni.⁶⁸ Azonban *Quartus*, *Quartius* és a többi sorszámnévből képzett gentilicium vagy cognomen a provinciákban kialakuló latin névadás gyakorlatának a keretébe tartozik, amelynek nyelvi, műveltségi, társadalmi alapjai mindenhol megvoltak.⁶⁹ Így nem szükséges e nevet Pannoniában sem feltétlenül Észak-Itáliából vagy más római provinciából származtatni. Természetesen másként kell megítélni azokat az eseteket, amelyekben valamilyen más támpont is rendelkezésre áll egy személy származásának meghatározására. *Peticus* esetében a gentilicium Közép-Itália etruszk területe felé mutat, s így ebben az esetben valószínű, hogy a *Quartius* nevet, amely egyébként a pannoniai latin vagy romanizált környezetben is keletkezhetett volna, onnan hozta magával. Itáliában a *Quartius* név valóban ismeretes is,⁷⁰ s bár ez a körülmény önmagában véve nem döntő jelentőségű, de mindenestre figyelembe véve azt a tényt, hogy e névalak Észak-Itáliában nem fordult ezideig elő, mégis sokatmondónak kell tartanunk. Így minden jel arra mutat, hogy *C.Peticus Quartius* a pannoniai romanizáció etruszk-latin eredetű elemei közé tartozik.

9. Több szempontból is problematikus a következő felirat olvasata (Bónis XXXII. t. 20, Ljubljana, vö. 197. l.). Az első betű világosan olvasható *N*, a másodiknál azonban az edény felülete kitörött. Ha a kitörésben is volt a betűnek egy szára, akkor alul nyitott kurzív *O*-nak kell tartanunk. Emellett legfeljebb még *D* olvasat jöhetne számításba. Ebben az esetben is a *D*-nek

⁶⁶ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien. 157.

⁶⁷ W. Schulze: ZGLE 208.

⁶⁸ A. Mócsy: id. m. 186.

⁶⁹ W. Schulze: ZGLE 48 skk.

⁷⁰ W. Schulze: ZGLE 59, 216.

kurzív, alul nyitott változatát kellene feltennünk. A következő három betű olvasata *LLV*, esetleg *IIV*. Ezután egy nehezen meghatározható betűformát látunk, amely leginkább még a kurzív *B*-nek egyik Pompeiben előforduló változatára emlékeztet.⁷¹ A következő betű meghatározása is nehézségbe ütközik, alakja annyira határozatlan: *A/R/P* olvasatok között ingadozhatunk. Az utolsó betű *I*. Ha most figyelembe vesszük a különböző olvasási lehetőségeket, a *NO/DL/IL/IVBA/R/PI* olvasatból ilyenféle névalakokat nyerünk: *N. DII VBRI*, *N. DIIVBAI*, *N. DIIVBRI*, *N. DILVBRI*, *N. OLLVBRI*, *N. OLIVBRI* stb. E névalakok legnagyobb része már eleve valószínűtlen, bár csaknem mindegyiknél lehet valamilyen kapcsolatot találni. Így a *DIIVBRI* alakot össze lehetne vetni a *Diu*-kezdetű dák nevekkel (*Diuppaneus*, *Diuzenes* stb.), aligha lehetne azonban megnyugtatóan megmagyarázni az *-ii-*t és a név második elemét. A *DILVBRI* alakokkal kapcsolatban a *Dillius* névre gondolhatnánk, a névalak vége azonban ebben az esetben is magyarázat nélkül maradna. Az *N. DII VBRI* olvasatnál a *Dius* névre még csak találni párhuzamot, de egy **Ubrius* név létezése aligha valószínűsíthető.

A lehetséges olvasási változatok közül legvalószínűbbnek látszik még az *N. OLLVBRI* alak. Az ebből adódó *Ollubrius* névhez párhuzamként idézhetjük a Gallia Transpadana-ban előforduló *Olebrius* cognoment⁷², továbbá a későcsászárkori *Olybrius* nevet. A három névalak között fennálló hangtani különbségek (*-ll/-l-*, *-lub/-leb/-lyb-*) aránylag könnyen áthidalhatók, problematikusan azonban magának a névesopornak az eredete. Kis-Ázsiából ismerünk ugyan egy hasonló hangalakú nevet: *Olybris* (Kilikia)⁷³, amely esetleg összefügg a szintén kisázsiai mitikus *Olymbros* névvel. Nehéz volna azonban feltenni, hogy ez a ritka kis-ázsiai név Itáliába és Pannoniába is már ilyen korán eljutott volna.

Lehetséges azonban, hogy az *Ollubrius*, *Olebrius* név itáliai eredetű, s nem függ össze az idézett kis-ázsiai nevekkel. A *Volubrana* ~ *Ulubrana* valamint az *Orbasius* ~ *Urbasius* hangmegfelelések alapján⁷⁴ feltehetjük, hogy az *Ollubrius*, *Olebrius* név korábbi **Volubrius*, **Volebrius* alakból fejlődött. E név ugyanazt a tövet tartalmazhatja, mint az idézett *Volubrana* melléknév, s valószínű, hogy eredeti alakja **Velebrius* volt (vö. *vel-* > *vol-*). Minthogy a latin nyelvjáráásokban és az oscus-umberben a szóbelseji *-b*-nek *-f-* felel meg (vö. *Rubrius* > *Rufrius* stb.)⁷⁵, e névnek bizonyára volt **Velefrius* változata is. Ez kerülhetett át az etruszkba *velfrei*, *velferas* alakban, amelynek etruszk továbbképzése azután a latinban a *Volferna* névben tükröződik.⁷⁶ Nem lehetetlen, hogy az etruszkba a **Velebrios* alak is átkerült, s hogy **Volubrius*, **Volebrius* illetőleg *Ollubrius*, *Olebrius* már etruszk-latin névalak. Kétségtelen azonban, hogy az *Ollubrius*, *Olebrius* alakok létrejötte a latin hangtörténet keretében is elképzelhető. Így, ha a felirat *N. OLLVBRI* olvasatát tekintjük helyesnek, egy igen érdekes itáliai név pannoniai megjelenésével számolhatunk.

10. Több felirat is található egy Ptujban előkerült edényen (Bónis XXXII. t. 22, vö. 199. l.).

⁷¹ CIL IV 8820, 8873, 8903.

⁷² PID III 128.

⁷³ L. Zgusta: Kleinasiatische Personennamen. Prag 1964. 373.

⁷⁴ W. Schulze: ZGLE 252, 381.

⁷⁵ W. Schulze: ZGLE 220 sk. 119, sk.

⁷⁶ W. Schulze: ZGLE 103 sk.

a) Az első felirat valószínűleg mindössze 4 betűből áll, amelynek olvasata *ECII* lehet. Fennáll természetesen az *ECE* olvasat lehetősége is, s ebben az esetben gondolhatnánk arra, hogy a valamivel távolabb álló *IO* betűk még ehhez a felirathoz tartoznak, s így a teljes felirat olvasatául *ECEIO* adódnék. Azonban a szóbanforgó 2 betű sokkal kisebb méretű, mint az *ECII* felirat, úgyhogy nyilvánvalóan helyesebb ezeket külön feliratnak tekintenünk.

Az *ECII* feliratból az *Ecicus* nevet nyerjük. Egyébként ugyanennek a névnek *Eceicus* változata adódnék az *ECEIO* olvasatból is (vö. *Aetreius* ~ *Aetrius*, *Atreius* ~ *Atrius* stb.).⁷⁷ Az *Ecicus* név sem fordult elő eddig Pannoniában, Itáliában azonban nem ismeretlen. Az *Etrius* ~ *Aetrius*, *Equitius* ~ *Aequitinus* megfelelések alapján ugyanis az etruszk-latin *Aecius* névvel azonosíthatjuk, amely egy széleskörűen elterjedt névcsoporthoz tartozik.⁷⁸ Valószínűleg ennek a névalaknak a továbbképzése a Carnuntumban előforduló, de egyébként ismeretlen *Ecetius* név⁷⁹ is. Az *Ecicus* és *Ecetius* nevek alakotani viszonya ugyanaz, mint a *Medius* — *Medetius* stb. névpáré.⁸⁰ Ezzel szemben az ugyancsak Pannoniában (Au am Leithaberg) előforduló, s első pillantásra talán rokonnak látszó *Eicia*⁸¹ nyilvánvalóan *Icia* alakot tükröz s a kelta *Iccius* névvel hozható összefüggésbe. Végeredményben tehát az *Ecicus* név az etruszk-latin elem képviselője Pannoniában.

b) A második felirat 2 betűből áll, amelynek *IO* vagy *ID* olvasata lehetséges. Bár az *ID* olvasat esetén az *ID(ibus)* rövidítésre is gondolhatnánk, valószínűbb, hogy bármelyik olvasatot fogadjuk is el, egy személynév *I.D.* vagy *I.O.* rövidítésével van dolgunk.

c) A harmadik felirat 2, esetleg 3 betűből áll. Olvashatjuk ugyanis a feliratot *PH*-nak, s ebben az esetben vagy egy *Ph*-val kezdődő cognomen mint pl. *Ph(ilinus)*, *Ph(ilippus)* stb.^{81/a} vagy pedig egy kéttagú név mint pl. *P.H(erenius)* rövidítésére gondolhatunk. Minthogy azonban kurzív feliraton a *LI* betűcsoportnak gyakran előfordul ilyen, a *H* betűvel teljesen egybeeső ligatúrája (ld. pl. CIL IV 8433, 8261, 8559 stb.), fennáll a *PLI* olvasat lehetősége is. Ebben az esetben a *Plius* nevet nyernénk, amely az *Atreius*, ~ *Atrius*, *Aetreius* ~ *Aetrius* stb. alakpárok alapján következtetve az itáliai *Pleius* névvel azonosítható.⁸² Bár maga a *Pleius* név Eporediában fordul elő, s bár továbbképzett változatai Brixiiából és Aquileiából ismeretesek, a névcsoporthoz tartozó névalakok előfordulása Ariminumban és faliscus területen e nevet világosan az itálikus, közelebről valószínűleg latin-faliscus vagy faliscus eredetű nevek közé sorolja. Előfordulása Észak-Itáliában mindenestre érthetővé teszi pannoniai megjelenését is.

d) A negyedik felirat duktusa bizonyos mértékben hasonlít az előzőéhez, ugyanúgy felmerülhet esetleg az a gondolat is, hogy a két felirat voltaképpen egybe tartozik. Ebben az esetben a harmadik feliratot az utána következő névhez tartozó gentiliciumnak kellene tekintenünk. A közölt rajz szerint azonban a két felirat között világosan érzékelhető, legalább egy sornyi szintkülönbség van, s ez az elhelyezés ellene szól annak, hogy összetartoznak.

⁷⁷ W. Schulze: ZGLE 267, 269.

⁷⁸ W. Schulze: ZGLE 268, 355 és 118, 185.

⁷⁹ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien. 154.

⁸⁰ W. Schulze: ZGLE 16.

⁸¹ A. Mócsy: id. m. 173.

^{81/a} Ezek Pannoniában is előfordulnak, ld. A. Mócsy: id. m. 184.

⁸² W. Schulze: ZGLE 89.

A felirat legkézenfekvőbb olvasatának *RIMI* látszik. Ezenkívül számolhatunk esetleg még a *RINO*, *RINII* és *REVO* olvasatokkal is, aszerint, hogy az egymással érintkező bekarcolt vonásokat hogyan osztjuk szét egyes betűkre. Mindenesetre legnagyobb a valószínűsége a *RIMI* olvasatnak. Az ebből adódó *Rimius* név ezideig szintén ismeretlen volt Pannoniában, Itáliában azonban előfordul *Rimmius* alakban.⁸³ Ez a név valószínűleg csupán változata a *Remmius* névnek, amely a *Remmius*, *Remus* nevekkel függ össze, s végső soron etruszk eredetű. Így e felirat is az etruszk-latin elem jelentőségét mutatja Pannoniában.

11. A következő felirat (Bónis XXXII. t. 23, Ptuj, vö. 209. l.) olvasata teljesen világos: *M.BITTIV*. Érdekes jelenség e feliratban egyrészt a *B* alakja, amennyiben e betűnek felső végéből kis ferde vonás nyúlik felfelé. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg egy Pompei-i felirat *B*-jénél is (CIL IV 8767). Másrészt figyelemre méltó e feliratban a *B* alatti vonal, amely itt is szemmel láthatólag a név kezdetét jelzi.

A *Bittiu* név sem volt ezideig ismeretes Pannoniából, megtaláljuk azonban megfelelőit Észak-Itália kelták lakta vidékén, ahol a *Bittio* név Isola di Garda-ban és Zenano — Val Trompia-ban, a *Bittalius* név pedig Bresciában fordul elő.⁸⁴ *Bittiu* és *Bittio* voltaképpen azonos névalakok, a különbség a kettő között csak az, hogy *Bittiu* a kelta *Bittiu*, *-unis* névszótípust változatlan formában tükrözi, míg *Bittio*, *-onis* már a latin névszóragozásba beillesztett formát mutat.⁸⁵ Mivel az *-iōn-* képzővel képzett nevek különösen az észak-itáliai kelták névadására jellemzők,⁸⁶ igen valószínű, hogy *Bittiu* személyében egy észak-itáliai származású keltával van dolgunk.

12. A Bónis által összegyűjtött Ptuj-i edényfeliratok között van egy olyan is, amely csupán egy kereszt- vagy X-alakú jelből áll (Bónis XXXII. t. 24, vö. 200. l.). Ez szintén kapcsolatban állhat a hasonló, észak-itáliai edényeken előforduló jellel.

13. Valószínűleg egy Pannoniában eddig ismeretlen név olvasható egy Wien-i lelőhelyű edényen is (Bónis XXXII. t. 25, vö. 217. l.). Az egymástól kissé távol álló három betű olvasata *AMI*, amelyből az *Amius* név adódik. Ennek pontos megfelelőjét Itáliából ismerjük, ahol részben *Amius* (Beneventum), részben pedig *Ammius* (Tarvisium, Aquinum, Velitrae) alakban fordul elő.⁸⁷ Lehetséges, hogy e név továbbképzései az *Aminius*, *Amnius*, etruszk *amne* nevek, míg a paelignus területen előforduló *Ammaus* név ugyanabból az alapszóból *-avo-* képzővel alakult képzés lehet. Az egész névcsoport alapja valószínűleg az oscus *amma* 'nutrix' szó, s a név földrajzi elterjedése Itáliában szintén oscus-umber eredetre mutat. Így valószínű, hogy az *Am(m)ius* név oscus-umber származású ethnikai elemet képvisel Pannoniában.

14. Az utolsó edényfelirat Bónis összeállításából, amellyel foglalkozunk, szintén Ptujból származik (Bónis XXXII. t. 26, v.ö. 215. l.). Ez a felirat is kurzív írással készült. Első betűje ugyanolyan, két egymást keresztező

⁸³ W. Schulze: ZGLE 424.

⁸⁴ J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 102, W. Schulze: ZGLE 429.

⁸⁵ M. Falkner: Frühgeschichte und Sprachwissenschaft. 47 skk.

⁸⁶ J. Untermann: id. m. 103.

⁸⁷ W. Schulze: ZGLE 121, 423.

vonalból álló *A*, mint az *A.ADI* felirat első *A*-ja. A második betű sajtóságaos ívelésű szókezdő *V*, amelynek párhuzamát több Pompei-i feliraton is megtaláljuk (ld. CIL IV 8290, 8820 stb.). Bizonytalan a negyedik betű meghatározása, amennyiben ezt kurzív *A*-nak, *R*-nek, *P*-nek egyaránt olvashatjuk. Így a felirat olvasatául *A.VIA/R/PI* adódik. Mivel egy *Viaus* vagy *Viaius* névalak több szempontból is valószínűtlen, bizonyára csak *VIRI* vagy *VIPI* olvasat jöhet számításba.

A *VIRI* olvasat esetén a Carnuntumból már ismert *Viri(us)* névalakkal⁸⁸ számolhatunk. E név jólismert Észak-Itáliában, ahol Venetia és Gallia Transpadana területén mind a *Virius*, *Viria* gentiliciumot, mind pedig ennek nagyszámú származékát megtaláljuk.⁸⁹ A név alapja nyilvánvalóan a kelta **viros* 'férfi, hős' szó lehet, így a névcsoport kiterjedését venét területre a kelta-venét kapcsolatokkal magyarázhatjuk. Mindezt figyelembe véve a *VIRI* olvasat esetén valószínűleg egy észak-itáliai eredetű kelta elemmel kell Poetovioban is és Carnuntumban is számolnunk.

Ha viszont a *VIPI* olvasatot fogadjuk el, akkor a *Vipius* nevet nyerjük. Ez Pannoniában ezideig még nem fordult elő, azonban jólismert Észak-Itáliában, ahol Gallia Transpadana-ban és Liguriában egyaránt előfordul.⁹⁰ A *Vippius*, *Vipius* név alapja a Liguriában (Cemenelum) szintén megtalálható kelta *Vipus* név, úgyhogy a *Vipi(us)* olvasat esetén ismét egy észak-itáliai eredetű kelta névvel állunk szemben. A két olvasási lehetőség közül egyébként ez az utóbbi a valószínűbb, mert az *R* függőleges szára lényegesen hosszabb szokott lenni.

III

A pannoniai edényfeliratok harmadik jelentősebb csoportja Brigetióból származó *terra sigillata*-kon található. Ezeket Juhász Gy. gyűjtötte össze, és összeállítását Fr. Eichler egészítette ki még egy-két felirattal.⁹¹ E brigetioi karcolt feliratok a következők. (ld. 6a—b. kép)

1. Igen érdekes elsősorban az a rövid felirat, amelynek Juhász *ALO* olvasatát adja (Juhász XLIX. t. 376). Figyelemre méltó e feliraton az *A* formája. Ez a tárgyalt kurzív feliratok közül csak ezen fordul elő, s elég ritka Pompeiben is (ld. pl. CIL IV 8203). Az *Alo* név összefüggései igen érdekesek. Közvetlen megfelelőjét a venét *allo* női előnévben találjuk meg, amely Esteben fordul elő.⁹² Ez valószínűleg *-ōn-* képzővel képzett rövidült névalak. Ugyanezzel függhet össze képzővariációval a Lägoleből ismert venét *allisikos* utónév (**allisos* alapalakból, vö. a venét *fovgo* ~ *fovgonia* alakpárt).⁹³ Lehetséges, hogy maga az alapnévalak az etruszk-latin *alu*, *aluni*, *alnial*, *Alina*, *Alennius*, *Alenus*, *Allonius* névcsoport⁹⁴ köréből származik, s így a venét névanyag etruszk eredetű elemei közé tartozik. Mindenesetre a brigetioi *Al(l)o* név közvetlenül a venét névalakkal függhet össze, s így újabb adatot szolgáltató a venét ethnikai elemre Pannoniában.

⁸⁸ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien. 161.

⁸⁹ PID III 103, 141, J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 104, W. Schulze: ZGLE 287, 308.

⁹⁰ PID III 103, W. Schulze: ZGLE 426, 519.

⁹¹ Juhász Gy.: A brigetioi terra sigillaták. 99, 134, 157 sk., XXV. t. 11, XLIII. t. 4, XLIX. t. 376—385; Fr. Eichler: Laureae Aquincenses. I. 159 sk., VI. t. 15—16.

⁹² J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 142.

⁹³ J. Untermann: id. m. 105, 142, 148.

⁹⁴ W. Schulze: ZGLE 70 sk.

2. A 4. sz. alatt tárgyalt Ptuj-i felirattal egyezik meg a következő brigetioi felirat (Juhász XLIX. t. 377): *FIR*. Ennél feltűnő az *F* alakja. Ilyen formával a kurzív feliratokban ritkán találkozunk, leginkább még egy Pompei-i felirat (CIL IV 7310) *F*-jével vethetjük össze. A *FIR(mini)* stb.) névvel kapcsolatban utalhatunk a fentebb mondottakra. Valószínűleg ebben az esetben is észak-itáliai eredetű személy áll e név mögött.

3. A következő feliratnak (Juhász XLIX. t. 378) Juhász Gy. *IVLD* olvasatát adja. Ez az olvasat kétségtelenül lehetséges, mert a negyedik betűnek *D* az elsősorban számba jövő olvasata. Bizonyos azonban, hogy ez az olvasat több nehézséget is támaszt, mert egyrészt a *Iuld(-?)* névalakot is nehéz volna magyarázni, másrészt pedig az *I.VLD.* vagy *IVL.D.* rövidítések valószínűsége is igen csekély. Ha mégis ragaszkodunk a kétségtelenül kézenfekvőnek látszó *IVLD* olvasathoz, akkor talán még az utóbbi lehetőséget érdemes mérlegelnünk. Az *IVL.D.* rövidítés többféleképpen is feloldható. Lehetne gondolni egyrészt az *IVL(ius) D(edit)* vagy *IVL(ius) D(onavit)*, másrészt pedig az *IVL(ii) D(ecurionis)* vagy *IVL(ii) D(uplicarii)* feloldásokra, hogy más lehetőségekről ne is beszéljünk. Az első esetben ajándékozási, a másodikban pedig tulajdonos felirattal lenne dolgunk.

Érdekes azonban azt is figyelembe vennünk, hogy a kurzív feliratokon elég sokszor előfordul az *O*-nak olyan változata, amelynek alakja a *D*-vel vagy a fordított *D*-vel teljesen azonos (vö. pl. CIL IV 8842, 8870, 9024). Így e feliratnál is fennáll az a lehetőség, hogy *IVLD* helyett *IVLO*-t olvassunk. Ebben az esetben a felirat vagy a *Iulus* név dativusát vagy pedig egy feltehető *Iulo* név nominativusát tartalmazza. A *Iulus* nevet a Pannoniában Carnuntumban⁹⁵, Észak-Itáliában pedig Venétiában⁹⁶ előforduló *Iullus* névvel azonosíthatjuk. Ez kelta eredetű, s így észak-itáliai előfordulása alapján talán a brigetioi *Iul(l)us*-t is Gallia Cisalpina területéről származtathatnánk. Ha a *Iulo* alakot nominativusnak tekintjük, akkor viszont a *Iullus* név *-ön-* képzős származékának magyarázhatjuk.

4. Problematikus a következő felirat (Juhász XLIX. t. 379) olvasata is. Juhász *LOL* olvasatot ad, s ez kétségkívül lehetséges, mert az *L* betűnek kurzív írásban, ha ritkán is, de előfordul ilyen alakja (vö. pl. CIL IV 8767). A *LOL* olvasatot *LOL(li)*-ra vagy *LOL(lius)*-ra oldhatjuk fel. E név Pannoniában Vindobonából ismeretes, s Mócsy észak-itáliai eredetűnek tartja,⁹⁷ ahol valóban széleskörűen elterjedt.⁹⁸

A *LOL* olvasat mellett azonban számításba jöhet még a *COC*, sőt esetleg a *COI* olvasat is, mert kurzív feliratokon előfordul a *C*-nek és az *I*-nek is ilyen alakja (vö. pl. CIL IV 8767, ugyanaz, amelyen az *L*-nek ilyen alakja is szerepel, 8873, 8782). A *COC* olvasatot *COC(cei)*-nek oldhatjuk fel, s ebben az esetben a Pannoniában is előforduló *Cocceius* nevet⁹⁹ nyerjük, amely kelta eredetű és Gallia Transpadana-ban is, Venétiában is elterjedt.¹⁰⁰ Pannoniai előfordulásai (Bruck an der Leitha és Brigetio) valószínűleg Észak-Itáliából vezethetők le.

⁹⁵ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien. 177.

⁹⁶ PID III 123.

⁹⁷ A. Mócsy: id. m. 155.

⁹⁸ PID III 95.

⁹⁹ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannoneien. 170.

¹⁰⁰ PID III 92.

AlO
1.

↑iR
2.

JVID
3.

LOL
4.

↑K↑K↑K
5.

W
6.

KICTA
7.

APRESY
HXI
8.

LB
9.

↑K↑K↑K
KELVS
SUNVS
10.

↑K↑K↑K
MONTZ
11.

6a. kép

A *COI* olvasat esetében nem kell rövidítést feltennünk, amennyiben ezt az alakot a *Coius* név genitívusának tekinthetjük. Ez utóbbi esetleg szintén kelta eredetű,¹⁰¹ bár fennáll az a lehetőség is, hogy eredetibb *Covius* alakra megy vissza, s ebben az esetben *oscus-sabin* névvel van dolgunk. A *Coius* név megfelelőjét az etruszkban is megtaláljuk *cuiē* alakban,¹⁰² ez azonban szintén lehet az *oscus-sabin* *Covius* > *Coius* átvétele.

Mindenesetre a *LOL/COC/COI* olvasatok egymás melletti lehetősége jól szemlélteti a rövid kurzív feliratok olvasásának nehézségeit, amennyiben ezeknél a szöveg rövidsége lehetetlenné teszi, hogy a készítő írásduktusát és betűformáit megbízhatóan megismerhessük, a felsorakoztatható párhuzamok pedig többféle lehetőség is megengednek.

5. Sajátságos olvasatot közöl Juhász az egyik brigetioi *terra sigillata* feliratánál (Juhász XLIX. t. 380): *KIVK*. A *K* betű használata ugyanis a latin helyesírásban rendkívül korlátozott, úgyhogy kétszeri előfordulása egy négybetűs feliratban legalábbis feltűnő volna. Ha alaposabban megvizsgáljuk a feliratot, mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a két *K* alakja között eltérés van, s habár a második *K*-nak az alakja nem ismeretlen különböző korok latin írásában, mégis e feliratban feltűnő, mert a kurzív írásban a *K*-nak olyan alakja használatos, amelynél a jobboldali két szár a függőleges baloldali szárból, nem pedig egymásból indul ki (vö. pl. CIL IV 8566, 8820, 8822, 9067, 9109). Ezt figyelembe véve a második *K*-t aligha tekinthetjük *K*-nak. Ha megfigyeljük, e betű alakja pontosan egy retrográd írású *N*-nek felel meg, úgyhogy nyilván egy fordítva írt kurzív *N*-nel van dolgunk. Ebben az esetben a felirat olvasata *KIVN* lesz, s ebben a *K* betű jelenléte már jólérthető. A *KIVN* betűcsoportot ugyanis *K.IVN*-ra tagolhatjuk és *K(alendis) IVN(iis)*-ra oldhatjuk fel. Ez az edény-felirat tehát valószínűleg keltezését tartalmaz, amelynek vonatkozásaira azonban csak találgatásokra vagyunk utalva (vétél, ajándékozás stb. időpontja?).

6. Mindössze egy ligatúrából áll a következő felirat (Juhász XLIX. t. 381). A ligatúrák a kurzív írásban aránylag ritkák, az egyik gyakrabban előforduló éppen a *VA(le)*, amelynek alakja (vö. pl. CIL IV 8216) azonos a tárgyalt brigetioi felirat első részével. Így e ligatúrát nyilván *VA*-ra kell feloldanunk, amely után még egy betű, éspedig *A* vagy *D* következik. Mivel a *VAA* olvasat nyelvi szempontból nehezen volna valószínűsíthető, bizonyára helyesebb ezt elejtenünk és a *VAD* olvasat mellett maradnunk. A *VAD* alak rövidítésnek látszik, amelyet legegyszerűbb lenne *VAD(i)*-re vagy *VAD(ius)*-ra feloldanunk. A *Vadius* nevet Pannoniában Aquincumból ismerjük, egyébként azonban Mócsy ismeretlennek jelzi.¹⁰³ Valóban a *Vadius* névre eddig máshol nincs példánk, mégis aligha lehet kételkedni, hogy ez a névalak egy jól ismert itáliai névcsoporthoz tartozik. Figyelembe véve ugyanis, hogy ez etruszk-latin vagy általában etruszk-italikus nevekben igen gyakori a *t* ~ *d* váltakozás (vö. pl. *Adius* ~ *Atius*, *Atinnius* ~ *Adinnius*, *Catius* ~ *Cadius*, *Catinus* ~ *Cadinus*, *Cotonia* ~ *Codonius*, *Autius* ~ *Audius* stb.¹⁰⁴), a *Vadius* nevet az etruszk-latin *Vatius* névvel azonosíthatjuk, amelynek továbbképzett alakjai

¹⁰¹ W. Schulze: ZGLE 155.

¹⁰² W. Schulze: ZGLE 155, 168.

¹⁰³ A. Mócsy: id. m. 160.

¹⁰⁴ W. Schulze: ZGLE 68, 76, 79, 130.

széleskörűen elterjedtek Itáliában.¹⁰⁵ Magának a *Vatius/Vadius* névnek etruszk *vati* alakja előfordul Clusiumban. Így a *Vadius* név előkerülése Brigetio-ban a romanizált etruszk elem szerepét hangsúlyozza a korai császárkori Pannoniában.

7. Egy brigetioi *terra sigillata*-n (Juhász XLIX. t. 382) a *VICT^rO¹* feliratot találjuk. E töredéket *VICT^rO¹[RIS]*-ra, *VICT^rO¹[RI]*-re, *VICT^rO¹[RINI]*-re egyaránt kiegészíthetjük. E nevek Pannoniában ismertek¹⁰⁶, Észak-Itáliában pedig különösen elterjedtek¹⁰⁷. Így lehet, hogy e nevek viselői a korai császárkori Pannoniában főleg észak-itáliaiak közül kerültek ki.

8. A következő felirat (Juhász XLIX. t. 383) az *PRILI MAXI* névalakot tartalmazza. Az *A*-nak csak kis része maradt fenn, de olvasata ill. kiegészítése biztosnak látszik. Feltűnő az *PRILI* névalak írásában az utolsó két betű. Míg az előző betűk lapidáris formákat mutatnak, az utolsó kettő kurzív, s az *L* egészen kikalakú, az *I* pedig kétszer olyan hosszú, mint az *L*. Ennek a sajátságos szóvégi *LI*-nek pontos párhuzamát találjuk egy Pompei-i kurzív feliraton (CIL IV 8758). Az olvasatban így nem kételkedhetünk.

Az *Aprilius* gentilicium Pannoniában már korábban is előfordult, két *Aprilius* nevű személyt is ismerünk Carnuntumból, az egyik Mediolanumból való.¹⁰⁸ Így lehet, hogy e név viselői Pannoniában általában észak-itáliai származásúak, ahol e latin eredetű gentiliciumot szintén megtaláljuk.

Bizonyos mértékben problematikus a *MAXI* cognomen. Ezt kézenfekvő volna töredékesnek tekinteni és *MAXI[MI]*-re kiegészíteni, de egyrészt a névalak hosszú szóvégi *I*-vel zárul, másrészt pedig az edénytöredéken az *I* után elég nagy hely van még ahhoz, hogy a következő betű egy részét is látni lehessen, ha ilyen egyáltalán volt. Mindez valószínűtlenné teszi, hogy a *MAXI* betűk után is állt volna még valami. Arra sem igen gondolhatunk, hogy rövidítéssel állunk szemben, mert ebben az esetben inkább *MAX* alakot várhatnánk. Így csak két lehetőséggel számolhatunk: vagy a *Maximus* cognomen valamilyen hibás írásával ill. rövidítésével van dolgunk, vagy pedig *Maxius* alakot kell cognomenként feltennünk. Ez az alak nem állna éppen párhuzam nélkül. Egy Ig-i feliraton *Maxia* névalak szerepel.¹⁰⁹ E nevekkel kapcsolatban két lehetőség áll fenn. Gondolhatunk arra, hogy e névalakok valamiképpen a latin *Maximus*-szal függenek össze. Észak-Itáliából ismerjük a *Maxo* cognoment¹¹⁰, amely nyilvánvalóan a *Maximus* név *-ōn-* képzővel képzett hypokoristikonja. Nem lehetetlen, hogy a *Maximus* alakból ilyen módon elvont *Max-* tőből romanizált barbár környezetben az *-io-* képzővel is képeztek névalakokat. A másik lehetőség az, hogy a *Maxius*, *Maxia*, *Maxo* nevek, amelyekhez még a Dalmatiában előforduló *Maxa* névalakot¹¹¹ csatolhatjuk, nem ill. részben nem függenek a latin *Maximus*-szal össze, hanem bennszülött névadásból származnak. A kérdést bizonyára csak újabb, megbízhatóbb adatok dönthetik el.

¹⁰⁵ W. Schulze: ZGLE 249, 553. Vö. még *faliscus uatia*, E. Vetter: Handbuch der italischen Dialekte. I. 443.

¹⁰⁶ A. Mócsy: id. m. 161, 196.

¹⁰⁷ PID III 141.

¹⁰⁸ A. Mócsy: id. m. 151.

¹⁰⁹ A. Mócsy: id. m. 181.

¹¹⁰ PID III 126.

¹¹¹ M. Falkner: Frühgeschichte und Sprachwissenschaft. 45.

9. Kérdéses az olvasata a következő feliratnak is (Juhász XLIX. t. 384). Juhász ennek *LB* olvasatát adja, azonban a *B* egy hosszú, függőleges egyenes vonallal van baloldalt egybe írva, s így valószínűleg nem *B*-vel, hanem *IB/BI* ligatúrával állunk szemben. Így tehát nem *LB*, hanem *LIB* vagy *LBI* olvasattal kell számolnunk. Ha e felirat egy névalakot tartalmaz, akkor egy *Lib*-kezdetű név mint *LIB(eralis)*, *LIB(onis)*, *LIB(elli)*, *LIB(urni)* stb. rövidítésére gondolhatunk. Ezek közül *Liberalis* előfordul Carnuntumban¹¹², s figyelembe véve e név elterjedt voltát Észak-Itáliában, talán e név viselőjében is onnan származó egyént láthatunk.

10. Egy másik brigetioi *terra sigillata* felirata (Juhász XLIX. t. 385) az *Aelius Magnus* nevet tartalmazza kurzív írásban (így helyesen Juhász). A *Magnius* cognomen Pannoniában egyébként nem fordul elő, viszont Aquincumban ismeretes a *Magnius* gentilicium. Cognomenként Pannoniában eléggé elterjedt ennek valószínű alapszava, a *Magnus* alak. Hasonló a *Magnus* és *Magnius* alakok használata Észak-Itáliában is. E jelenség magyarázata az, hogy romanizált barbár környezetben a gentiliciumokat sok esetben patronymikonokból képezték.¹¹³ A *Magnius* cognomen ezzel szemben annak a barbár nyelvgyakorlatnak érdekes példáját mutatja, amely a cognoment alkotta patronymikonból. Ez annyit jelent, hogy *Aelius Magnus* apja valószínűleg az *Aelius Magnus* nevet viselhette, s az apa cognomenéből képzett patronymikont viselte a fiú cognomenként.

11. Érdekes ilyen szempontból a következő felirat is (Juhász XLIX. t. 386). Juhász ennek *L.MONTANI* olvasatát adja, a közölt képen azonban világosan *L.MONTANII* olvasható. Pannoniában jólismert a *Montanus* cognomen,¹¹⁴ s itteni elterjedése esetleg összefügg gyakori észak-itáliai előfordulásával. A *Montanius* gentilicium azonban egyébként nem fordul elő. Természetesen a fentebb mondottak értelmében e gentilicium létrejötte esetleg Pannoniában is elképzelhető volna, azonban e feltevés alátámasztására semmiféle támponttal nem rendelkezünk. Ezzel szemben viszont a *Montanius* gentiliciumot Észak-Itáliából, Mediolanumból ismerjük (CIL V 6043), s így valószínűnek látszik, hogy ez a gentilicium az észak-itáliai keltáknál jött létre. Ebben az esetben pedig *L.Montanius* észak-itáliai kelta származású személy lehetett.

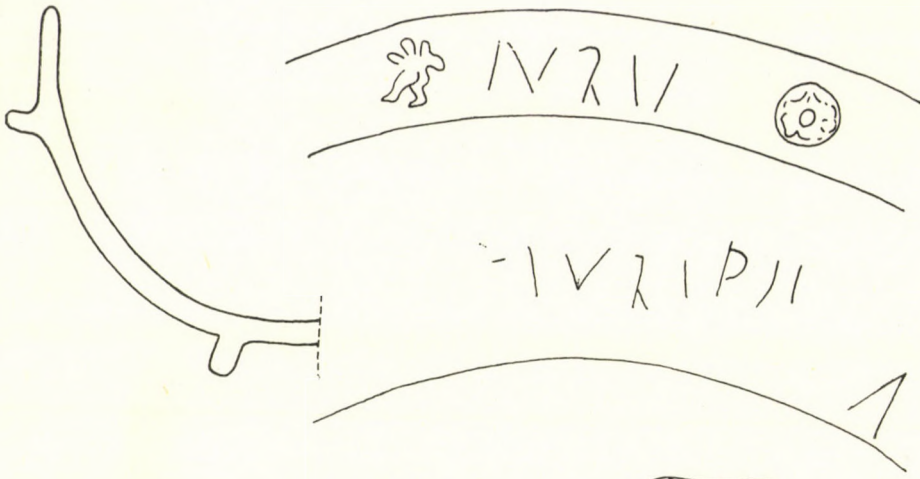
12. A következő két feliratot együtt tárgyalhatjuk (Juhász LXIII. t. 4 vö. 134. l.). Mindkét felirat ugyanazon az edényen van elhelyezve. Ez egy *LMV* bélyeges *terra sigillata*, amely tehát pannoniai viszonylatban elég korainak tekinthető.¹¹⁵ A két feliratnak Juhász *IVLII* és *IVLI PII* olvasatát közli. Ez az olvasat helyes, csupán azzal kell még kiegészítenünk, hogy a *IVLI PII* név után még egy betű olvasható, egy kurzív *A*, amelyben nyilván egy foglalkozás-megjelölés rövidítését kell látnunk. A két név bizonyára az edény egymást követő tulajdonosait jelzi. Mivel mindkét név azonos gentiliciumból áll (a *IVLI* alak nyilvánvalóan szintén *Iulius*, nem pedig *Iulus* genitivusa), feltehető, hogy az edény egymást követő tulajdonosai ugyanahhoz a családhoz tartoztak, s talán mint apa-fiú követték egymást. Mint már Mócsy

¹¹² A. Mócsy: id. m. 178.

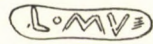
¹¹³ W. Schulze: ZGLE 50 skk.

¹¹⁴ A. Mócsy: id. m. 182.

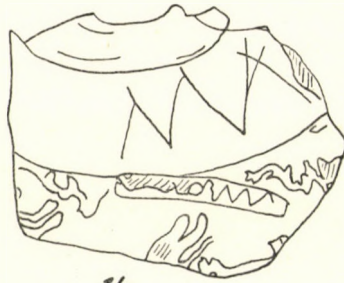
¹¹⁵ Ld. Juhász Gy.: A brigetioi terra sigillaták. 178. L. Barkóczi—É. Bónis: Acta Arch. Hung. 4 (1954) 145.

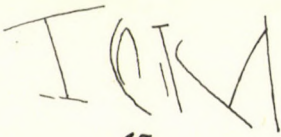
12.

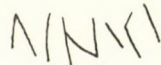
13.

14.

15.

16.

6b. kép

hangsúlyozta, a *Iulius* gentiliciumot viselők egy része, elsősorban a *C. Iulius*-ok valószínűleg észak-itáliai származásúak.¹¹⁶ Jelen esetben a praenomen nem szerepel, ez a támpont tehát elesik a származás meghatározásánál. Érdeemes viszont felfigyelnünk a *Pius* cognomenre. Ez Pannoniában egyébként nem fordul elő. Ismerjük viszont Észak-Itáliából (Venetia, Gallia Transpadana) ezt a cognoment, úgyhogy ez a *Iulius Pius* nevet viselő személy észak-itáliai származása mellett szól. Ami foglalkozás megjelölését illeti, az *A* rövidítést legvalószínűbben *A(ctuarii)*-re, *A(edilis)*-re vagy *A(uguris)*-ra oldhatjuk fel. Minthogy Brigetioban az I. században az *aedilis* méltósággal még nem számolhatunk, lényegében csak az *actuarius* és *augur* megjelölés között választhatunk. Ha a *Pius* cognomen valamilyen módon összefüggésben áll a nevet viselő személyével, ami romanizált barbároknál gyakran előfordul¹¹⁷, akkor talán inkább az *A(uguris)* feloldást részesíthetjük előnyben.

13. Egy brigetioi *terra sigillata* töredékén (Juhász XLII. t. 27) egy karcolt felirat utolsó két betűje olvasható:]CA. Mivel az utolsó betű után szabad hely van, tehát utána más betű már nem állott, a]CA betűket egy *-ca*-ra végződő név mint *Aicca*, *Amuca*, *Ausca*, *Marica* stb. fennmaradt részének tekinthetjük.

14. Ugyancsak töredékesen maradt fenn egy másik brigetioi karcolt felirat (Juhász XXV. t. 11, a karcolt felirat fejjel lefelé van ábrázolva). E feliratnak csak első két betűje maradt fenn, s ezek *AM*[-nak vagy *MA*[-nak olvashatók. Mivel a második betűhöz nem kapcsolódik írásjel, a harmadik betű *A*, *M*, *N* nem lehetett. *T* sem következhetett, mert felső részének látszania kellene. Így a harmadik betű csak *C*, *D*, *E*, *F*, *G*, *H*, *I*, *L*, *O*, *P*, *R*, *S*, *V* lehetett. Az *AM*[olvasat esetén így a Pannoniában ismert nevek közül csak *Ambatus*, *Ambisavus*, *Amoenus*, *Amphio*, *Ampo*, *Amuca*, *Amullu*, a *MA*[olvasatot véve figyelembe pedig csak a *Macrinus*, *Maecius*, *Maesius*, *Magius*, *Magnius*, *Marcus*, *Marius*, *Martius* nevek, ill. a *Mac-*, *Mag-*, *Mai-*, *Mal-*, *Mar-*, *Mas-* kezdetű cognomenek jöhetnek számításba.

15. A Fr. Eichler közölte brigetioi karcolt feliratok közül az egyiknek (Eichler VI. t. 15.) a szerző *IOM* = *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* olvasatát és feloldását adta. E csábító olvasatnak és értelmezésnek van azonban egy nehézsége. Az *M* e feliratban ugyanis voltaképpen nem *M*-nek van írva, hanem egy különálló *I*-t látunk, amelyet egy *I*-vel vagy *L*-lel egybeírt *V* követ. Természetesen lehetne arra gondolni, hogy az *M* egyes vonásainak ez a különálló írása csak hanyag vonalvezetés következménye. Ezt a feltevést azonban kizárja az a körülmény, hogy a *V* baloldali szára felül egy rövid vonással gondosan le van zárva az előző *I*-vel szemben, tehát a felirat írója e betűt az előzőtől világosan el akarta különíteni. Ehhez hozzátehetjük még azt, hogy a második betű voltaképpen egy fordított *D*, amely természetesen olvasható *O*-nak, de fennáll a *D* olvasat lehetősége is. Mindezt figyelembe véve a feliratnak *ID.IVL* olvasatát adhatjuk, s ezt *ID(ibus) IVL(iis)*-re oldhatjuk fel. Így e feliratban valószínűleg szintén egy keltezéssel állunk szemben.

16. A másik kurzív feliratnak (Eichler VI. t. 16) Eichler *AINICI* olvasatát adja, s ez kétségtelenül helyes is. Az ebből adódó *Ainicus*, esetleg *Ainicius*

¹¹⁶ A. Mócsy: id. m. 148 sk.

¹¹⁷ W. Schulze: ZGLE 498 —skk.

név egyébként nem ismeretes Pannoniában, sőt Észak-Itáliában sem. Maga a névalak világosan elemezhető. Szemmelláthatólag egy *-icus* képzővel képzett gentiliciummal állunk szemben, amelynek az alapja egy *Ainius* névalak. Ezt részben pontosan ebben, részben pedig *Aenius* alakban meg is találjuk Itáliában mint egy széleskörűen elterjedt etruszk–latin névcsalád tagját.¹¹⁸ Az *Ainius/Aenius* név maga valószínűleg etruszk eredetű (= etruszk *eini*), a belőle képzett *Ainicus* alak azonban már nem illeszthető bele az etruszk–latin névképzés rendszerébe. Ez a névalak azzal az *-icus* képzővel van képezve, amelynek használatát Észak-Itáliában W. Schulze mutatta ki¹¹⁹, s amelynek elterjedési területe Venétiát, Istriát és a dalmát partvidék Salonáig terjedő részét foglalja magába.¹²⁰ Ez az *-icus* (pontosabban *-ko-* képző, mert az *i* rendszerint a szótóhoz tartozik, mint *Ainius* > *Ainicus* esetében is) a venét névképzés sajátossága, úgyhogy az *Ainicus* név esetében fel kell tennünk, hogy az etruszk(–latin) *Aini(us)* név átkerült venét területre, s itt jött létre az *Ainicus* alak, amelyet a brigetioi *terra sigillata* feliratán találunk. Hasonló esettel állunk szemben valószínűleg a *Staius* ~ *Staticus* észak-itáliai névpár viszonyában is.¹²¹

IV

E három kis felirat-csoport vizsgálata több szempontból is tanulságos. Elsősorban egész sor korábban elő nem forduló névvel gazdagítja a pannonai névanyagot s így egyben Pannonia lakosságára vonatkozó ismereteinket. Nem kevésbé fontos tanulsága e névanyagoknak, hogy benne egyetlen olyan nevet sem találtunk, amelyet bizonyos valószínűséggel a helyi kelta vagy illir lakossággal hozhattunk volna összefüggésbe. Természetesen nem szabad arra gondolnunk, hogy a feliratokon szereplő nevek viselői közül csak azok tekinthetők római polgároknak, akiknél praenomen vagy cognomen is találunk. E feliratok nem hivatalos jellegű emlékek, s így bennük a *tria nomina* rendszere már eleve nem várható, sőt éppen az a feltűnő, hogy *C. Peticius Quartius* esetében mind a három név, *T. Ata(ia)*, *L. Natius*, *A. Adaius*, *M. Bittiu*, *A. Vippius*, *L. Montanius* esetében a praenomen, *Aelius Albucius*, *Aelius Magnius*, *Iulius Pius* esetében pedig a cognomen szerepel. E jelenség okát nyilvánvalóan egyéni okokra kell visszavezetnünk, mert egyébként mindazonokon a területeken, amelyekről a nevek származnak, a praenomen és nomen ill. gentilicium rendszere már a római hatás kezdete és a római polgárjog elnyerése előtti időben kialakult. Így tehát az észak-itáliai, de nem latin eredetű nevek viselői esetében ugyanúgy várhatnánk, hogy vagy a praenomen és nomen vagy pedig a nomen és a cognomen szerepeljen. Minthogy azonban egyáltalán nem ez a helyzet, kétségtelennek látszik, hogy a teljesebb alakban szereplő nevek viselőinél valamilyen személyes okkal, esetleg társadalmi rangigényük fokozottabb hangsúlyozásával kell számolnunk, ha mindhárom nevüket ill. praenomenüket vagy cognomenüket még edényeiken is feltüntették. Ez az eredmény összhangban áll azokkal a régibb¹²² és újabb megfigyelésekkel¹²³,

¹¹⁸ W. Schulze: ZGLE 116.

¹¹⁹ W. Schulze: ZGLE 43.

¹²⁰ J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 75 skk.

¹²¹ W. Schulze: ZGLE 37.

¹²² W. Schulze: ZGLE 488 skk.

¹²³ Az újabb irodalmat összefoglalta Mócsy A.: Ant. Tan. 12 (1965) 39 skk.

amelyek arra figyelmeztetnek, hogy önmagában véve a *tria nomina* akármelyik két elemének hiányából vagy a nem-latin eredetű nomenből nem szabad a név viselőjének peregrinus voltára következtetnünk.

A császárkor elején a római nevek felvételével kapcsolatban két ellentétes tendenciát figyelhetünk meg. Amíg a római polgárjog elnyerése kivételes volt és a *ius Latii*-val rendelkező városokban csak kevesen nyerhették el, addig legalábbis a család római polgárjogot nyert férfitagjai általában római gentiliciumot vettek fel. Jól megfigyelhető ez a jelenség többek közt Atesteben¹²⁴. A társadalmi felemelkedés vonzóereje sokak számára nyilvánvalóan kívánatosá tette ennek utánezását még abban az esetben is, ha nem rendelkeztek római joggal. Hogy ez mennyire széleskörűen elterjedt gyakorlat lehetett a peregrinusok részéről, azt nagyon világosan tanúsítja Suetoniusnak az a tudósítása, amely szerint Claudius császár «a peregrinus jogi helyzetben levő embereknek megtiltotta, hogy római neveket használjanak, legalábbis gentiliciumként» (*peregrinae condicionis homines vetuit usurpare Romana nomina dumtaxat gentilia*, Claud. 25,3).¹²⁵ E rendelet tehát nem általában tiltotta meg a római nevek használatát, s nem is csak bizonyos nomenek (pl. császárnév) védelmére szorítkozott, hanem azt akarta kiküszöbölni, hogy a nem-római jogú városok, települések életében a kisszámú vezetőréteg római polgárjogát és társadalmi helyzetét tükröző névhasználati különbségek elmosódjanak. Lehet, hogy a rendelet indítéka nem is a császárnak vagy környezetének ezzel kapcsolatos aggálya volt, hanem a gentiliciumok használatának bizonyos szabályozására való törekvés éppen az ilyen *ius Latii*-val rendelkező közösségek vezetőrétegétől indult ki, amelynek e rendelet kiadása elsősorban érdekében állott. Bizonyos mértékben e mellett szól Cassius Dionak az a tudósítása (LX. 17,7), amely szerint több új római polgárt feljelentettek Claudiusnál azért, mert nem vették fel a császári gentiliciumot. Ez az adat világosan mutatja, hogy a császári és általában a római gentilicium felvételének vagy nem-viselésének szabályozása nem a császár környezetéből indult ki, hanem az indítékot erre nyilván azok a belső társadalmi feszültségek szolgáltatták, amelyek egyrészt a régibb és újabb római polgárok, másrészt pedig általában a római polgárok és peregrinusok között fennállottak.

Hogy a római felső vezetés mennyire nem tartotta döntő kérdésnek a római gentiliciumok (nomenek) viselését vagy nem viselését, azt mutatja Claudius tridentumi edictuma, amely az új polgárok részére valószínűleg éppen régi gentiliciumaik megtartását engedélyezi.¹²⁶ Ez egyúttal átvezet már annak az előzővel szembenálló irányzatnak a kérdéséhez, amely a régi gentiliciumok megtartására törekedett. Jól megfigyelhető ez a jelenség a *ius Latii*-vel rendelkező Atesteben, ahol a római neveket csak a családok férfitagjai vették fel, a nők azonban megtartották régi venét nevüket, holott a római polgárjogot nemcsak a tisztségeket viselő férfiak, hanem családtagjaik is elnyerték.¹²⁷ Ez arra mutat, hogy volt a Római Birodalomnak sok olyan helyi nemzeti—családi tradícióval rendelkező közössége, amelyben a római polgárjog elnyerése

¹²⁴ J. Untermann: Die venetischen Personennamen. 58.

¹²⁵ E forráshely felmerült különböző (helytelen) értelmezéseit ismerteti Mócsy A.: Ant. Tan. 12 (1965) 42. sk.

¹²⁶ Ezt Mócsy A.: Ant. Tan. 12 (1965) 43 bizonyára helyesen hozza összefüggésbe Cassius Dio említett tudósításával.

¹²⁷ J. Untermann: id. h.

után is ragaszkodtak régi gentiliciumukhoz, s ha bizonyos — a régibb római polgárok részéről érvényesülő — társadalmi nyomás következtében esetleg nem térhettek ki a római név felvétele elől, akkor a római nevet úgy választották meg, hogy hangalakja lehetőleg közel álljon régi nevükhöz (ez persze kizárta a császári gentilicium felvételét) vagy pedig a felvett római névhez még saját régi nevüket is odatették.

E két világosan jelentkező irányzatnak az eredménye bizonyára az volt, hogy a császárkor első századában nagy számban fordulhatott elő a római neveknek a használata peregrinusok részéről, ugyanakkor pedig a korábbi nem-római nevek megtartása az új római polgároknál. Ennek következtében a hivatalos okmányok bizonyos típusaitól eltekintve rendkívül óvatosan kell eljárunk mind a római, mind a barbár nevet viselők polgárjogi minősítésénél.

Igen érdekes a tárgyalt feliratokból nyert névanyag megoszlása származás szerint. Összesen 37 személy neve állapítható meg több-kevesebb biztossággal, s ezek között etruszk—latin, latin—etruszk, oscus—umber, venét, észak-itáliai kelta és észak-itáliai latin nevet különböztethetünk meg. Megoszlásuk a következő:

etruszk—latin

Viscus
T Ata(i)a
Isi(cius)
Apa
Munius
C. Peticius Quartius
Ecius
Rimius
Vadius
Ainicus

venét-istriai

Lasea
Sipo
Taia
Materia
Araius
L. Natus m(iles)
Alo

észak-itáliai kelta

Mogio
M. Bittiu
Iulus
[?Amu]ca

észak-itáliai latin

Ma[rcelli]nus
Fir(mius?)
Fir(mius?)
Aprilius Maxius
Lib(eralis?)
Aelius Magnus
L. Montanius
Iulius
Iulius Pius a(ugur?)

oscus-umber

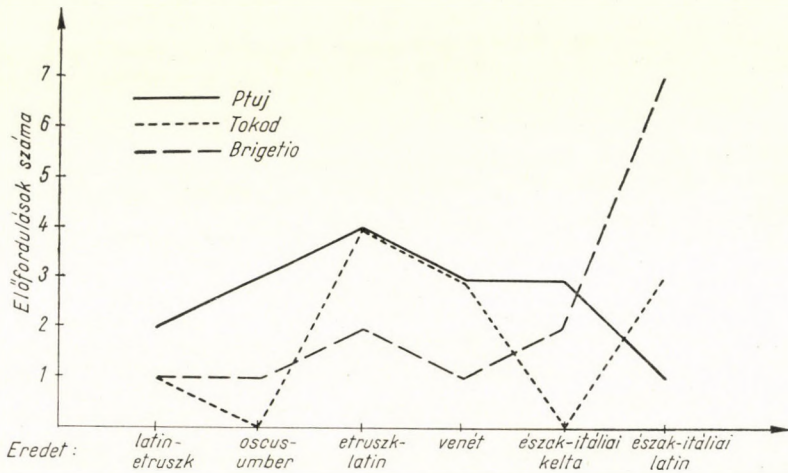
A. Adius
Cluius
Amius
Coius

latin-etruszk

Aelius Albucius
N. Ollubrius
Plius

A névanyag származás szerinti megoszlása igen érdekesen szemlélteti elsősorban, hogy Pannonia itáliai eredetű ethnikai elemei, akikre a pannoniai romanizáció támaszkodott, főleg azokról az itáliai területekről kerültek ki, amelyek Pannoniához legközelebb feküdtek. Így igen jelentős mértékben van képviselve az észak-itáliai venét, kelta és latin névanyag (37 személy közül 21),

azután következik az etruszk—latin (10 személy), majd sokkal szerényebb mértékben jelentkezik a latin—etruszk (3 személy) és az oscus—umber névanyag (4 személy). Bár természetesen 37 név alapján végleges és messzemenő következtetéseket levonni nem lehet — ehhez szükséges volna a teljes korai császárkori pannoniai névanyag elemzése — mégis fennáll annak a lehetősége, hogy ez a lényegében három lelőhelyről származó névanyag a valóságnak megfelelően tükrözi a római települések ethnikai viszonyait. Az észak-itáliai kelta és

7. kép

venét elem jelentősége Pannoniában könnyen érthető. Észak-Itália lakossága már Caesar idejében egyre jelentősebb szerepet kezdett játszani a hadsereg emberanyagának utánpótlásában, s ez a szerepe a továbbiakban is megmaradt. Az etruszk—latin elemek jórészt bizonyára a kereskedelemmel és iparral kell kapcsolatba hoznunk, de nem hiányoztak ezek a hadseregből sem. Feltűnő a közép- és dél-itáliai elemek kis száma ill. hiánya. Ez valószínűleg nemcsak a földrajzi távolsággal magyarázható, hanem Észak-Itália (belefoglalva Etruriát is) nagy gazdasági túlsúlyával Dél-Itália felett, amely gazdasági és népességi expanziójának lehetőségét biztosította. Az észak-itáliai elem jelentőségét Pannoniában már a korábbi kutatás is hangsúlyozta,¹²⁸ s Dalmatiával kapcsolatban ugyancsak azt lehetett megfigyelni, hogy az itáliai eredetű elemek főleg a szomszédos, közeleső észak-itáliai területről származtak.¹²⁹

Mivel ilyen módon a tárgyalt névanyag tanulságai egyáltalán nem állnak ellentétben a korábbi kutatási eredményekkel, viszont a nyelvészeti elemzés segítségével sokkal differenciáltabb kép megrajzolását teszik lehetővé, talán nem felesleges arra sem rámutatni, hogy a névanyag származás szerinti megoszlása a három felirat-csoportban, azaz Ptuj, Tokod és Brigetio esetében figyelemre méltó eltérést mutat. Ez jól látható a mellékelt grafikonon, s feltevésszerűen a következő megfigyelésben foglalható össze. A három település

¹²⁸ A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien. 94 skk.

¹²⁹ G. Alföldy: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Budapest 1965. 185.

ill. lelőhely tárgyalt anyaga fokozatos időbeli egymásutániségot jelent. A tokodi anyag egy része későbbi, mint a ptuji és a brigetioi részben még tovább nyúlik időben. Érdekes megfigyelni, hogy a ptuji és tokodi névanyag összetétele csaknem azonos. Az etruszk-latin és venét elem túlsúlyban van benne, a kettő között az eltérés csak az, hogy Ptujban az észak-itáliai kelta és az oscus-umber elem is jelentősen van képviselve, míg Tokodban hiányzik. Lényegesen eltér ettől a képtől a tárgyalt brigetioi névanyag összetétele. Ebben valamennyi más elem eltörlül az észak-itáliai latin mögött.

Hangsúlyozzuk, hogy a tárgyalt névanyag túlságosan csekély statisztikai jellegű vizsgálatokra, s éppen ezért lehetséges, hogy a megfigyelt jelenségek nem tekinthetők általánosan érvényesnek. Annyit állapíthatunk csak meg, hogy a névanyagnak ez a megoszlása alapján véve jól magyarázható, és valószínűnek látszó történeti fejlődés képe rajzolódik ki belőle. A Pannonia felé áramló itáliai elemek, mint a Ptuj-Poetovio-i névanyag mutatja, még jelentős mértékben romanizált etruszkokból, oscus-umberekből és kevésbé romanizált, tehát eredeti nevüket még megtartó észak-itáliai keltákból és venétekből kerültek ki. Tokodba úgy látszik a délebről származó itáliai elem, az oscus-umber névanyag már nem jut el, s hiányoznak az észak-itáliai kelta nevek is. Utóbbi jelenség lehet véletlen is, de esetleg azt a folyamatot tükrözi, hogy Észak-Itália kelta lakossága rohamosan romanizálódik, s egyre inkább római neveket vesz fel. Ez a folyamat szembetűnően tükröződik a tárgyalt brigetioi névanyagban, amennyiben ebben az észak-itáliai latin nevek mögött a többi itáliai névanyag teljesen háttérbe szorul. Természetesen az észak-itáliai latin névanyag romanizált kelta és venét elemet jelent. Az észak-itáliai latin nevek túlsúlya ezenkívül e terület növekvő gazdasági jelentőségét is mutatja az I. század végén már hanyatló Etruriával szemben. Ha e feltevésszerűen felvázolt kép a további, nagyobb anyagra támaszkodó kutatások során is helyesnek bizonyul, akkor igen érdekes bepillantásunk nyílhat a Római Birodalom belső populációs mozgalmába és gazdasági súlypontjainak eltolódási folyamatába.

A tárgyalt feliratok bizonyos mértékben képet nyújtanak a Pannoniában használt kurzív írásról is. Természetesen semmiképpen sem szabad arra gondolnunk, hogy ez a kurzív írás rendelkezett valamilyen pannoniai sajátossággal. Mint a Pompei-i kurzív feliratok bizonyítják, a kurzív írásnak a császárkorban a tartományokban megjelenő formája lényegében már az i. e. I. században kialakult, s éppen ezért a birodalom területén használt kurzív írás az egyéni sajátosságoktól és írásritmustól eltekintve legalább olyan egyöntetű, mint a lapidáris írás. Az összeállított írástáblázaton (8. kép) összehasonlításként közlöm a Pompei-i feliratok néhány, szempontunkból fontos betűformáját, továbbá egy Angliában talált III—IV. századi kurzív írásos felirat betűanyagát.¹³⁰ Az összehasonlítás a földrajzi és időbeli távolságokon keresztül jól szemlélteti a kurzív írás átfogó egységét.

Igen érdekes a kurzív írással kapcsolatban megfigyelnünk azt, hogy betűformáinak legalábbis egy része nem az írás kurzívvá válása révén jött létre, mint ez a görög kurzív írásnál világosan megállapítható. A latin kurzív írásban találunk olyan betűformákat, amelyekben a kurzívvá válás alig vagy egyáltalán nem jelentkezik, viszont a betű alakja mégis különbözik a lapidáris betűformáktól. Feltűnő elsősorban az *A* betűnek már csak a kisszámú panno-

¹³⁰ JRS 48 (1958) 150, Kelvedon (Essex).

niai kurzív feliraton is megfigyelhető számos (9) változata. Ezek közül egyik-másik valóban a kurzívvá válással vagy az írás gyors és hanyag voltával magyarázható, azonban közöttük olyan archaikus formákat is láthatunk, amelyek a latin írásban a III. században (i. e.) voltak használatosak. E jelentőséget aligha magyarázhatjuk azzal, hogy a kurzív írás a lapidáristól már az i. e. III. században elkülönült s így megőrizhette ezeket az archaikus formákat. Ez már csak azért sem valószínű, mert elsősorban éppen a hivatalos feliratokon alkalmazott lapidáris írásban számolhatnánk archaikus formákkal, nem pedig a mindennapi élet és a pillanat szükségleteit kielégítő kurzív írásnál. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a kurzív írásnak ezek a feltűnő betűformái — az *A*-n kívül még az *E*, *L*, *M*, *O*, *P*, *R*, *V* betűket említhetjük — azokból az észak-, közép- és dél-itáliai lokális ABC-ékből származnak, amelyek a császárkorig az egyes itáliai nyelvek, mint etruszk, venét, oscus-umber stb. írására használatban voltak. Ezekben az ABC-ékben — mint a ránk maradt feliratok bizonyítják — fennmaradtak azok az archaikus betűformák, amelyek a latin írásban a III—II. század folyamán eltűntek.

Nagyon valószínűnek látszik, hogy ilyen módon a latin kurzív írás betűformáinak kialakulása és változatossága szoros kapcsolatban áll az itáliai latin köznyelv kialakulásával, amelynek rohamos térhódítása a szövetséges háború utáni időre tehető, amennyiben a többi itáliai nyelv írásbelisége ettől az időtől kezdve szorul végérvényesen háttérbe a latin írásbeliség mögött, majd tűnik el véglegesen. Úgy látszik azonban, hogy míg a hivatalos feliratokon használt latin ABC-ét lényegében változatlan formában használták egész Itáliában, addig a mindennapi életben alkalmazott kurzív ABC kialakulásában a helyi írások is szerepet játszottak, s a polgárháborúkat követő nagy populációs mozgalmak, telepítések nagy mértékben elősegítették, hogy eredetileg szűkebb körben használt betűformák is általánosan elterjedjenek. A kurzív ABC-ben így bizonyos mértékben egy itáliai «koiné»-t láthatunk, amelynek megfelelőjével nyelvi vonatkozásban is számolnunk kell, ha ez a feliratok sivár hivatalos nyelve és stereotyp fordulatai mögött rejtve marad is előttünk. A Pompei-i kurzív feliratok azonban nyelvi vonatkozásban is sok értékes adatot nyújtanak e folyamat rekonstruálásához. A tárgyalt pannoniai kurzív feliratok közül csak egy szolgáltatott ilyen vonatkozású adatot a *gaudiam gaudiam* alak rögzítésével. Ez a már régen kikövetkeztetett, de csak most előbukkant alak sok tekintetben sejteni engedi azt a nyelvi folyamatot, amely a tartományokban a kurzív írás használatát és elterjedését kísérte.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

JIRI FREL

A BUDAPESTI HÉRAKLEITOS-PORTRÉ

A nosztalgia újjáteremti azokat az arccokat, amelyeket a hagyomány nem őrzött meg, írja az id. Plinius¹, és a római tudósnak ez a megjegyzése jól fejezi ki a történeti realitást. S valóban, az i. e. 4. sz.-tól kezdve «imagines illustrium» díszítik a múltjukra büszke görög városok közttereit: így pl. a dráma három nagy mesterének — Aischylos, Sophoklés, Euripidés — szobrát az athéni közigazgatás 340. és 330. között állíttatta fel a Dionysos színházban. Ez a szokás a hellénizmus korában is folytatódott: a múlt nagy embereinek portréi éppúgy megtalálhatók voltak a pergamoni könyvtárban, mint a memphisi Serapieionban. A rómaiak pedig olykor a görög hírességek — államférfiak, hadvezérek, filozófusok, szónokok, írók, költők, tudósok — leggyakrabban büsztté vagy hermává egyszerűsített képmásaiból valóságos galériát létesítettek könyvtáraikban, villáikban, kertjeikben sőt néha még temetőikben is.² Ennek az intellektuális díszítési formának a legnagyobb szabású alkalmazása Hadrianus császár Tibur-i (Tivoli) villájában valósult meg. A római birodalomba bekebelezett görög városok, szabad múltjuk dicsőségét idézve, saját verésű pénzeiket helyi hírességek képével díszítették.³ Így került Homéros Smyrna, Archilochos Paros, Bias — a hét bölcs egyike — Priéné, Pittakos, Alkaios és Sapphó a lesbosi Mytiléné, Hérakleitos Ephesos, Phythagoras Samos, Hippokratés — az orvostudomány atyja — Kós, Hérodotos Halikarnassos pénzeire. Korunkban, a fényképezés korában a portré automatikusan a kérdéses személy egyéni vonásainak hű visszaadását jelenti.⁴ De egyáltalán nem ez volt a helyzet az ókorban, hiszen valóság-hű portrét csak az i. e. 4. sz.-ban kezdtek készíteni, s majd a hellénizmus idején és a római korban virágzott fel igazán ez a műfaj. Régebbi viszont a portré készítés szándéka, ti. hogy megmintázzák azokat a jelentős személyeket, akik kétségtelenül kiérdemelték, hogy isteneik oltalma alá helyezett emlékművet kapjanak, városuk dicsőségére. Az eredmény: olyan képmás, amely nem a személyiség valóságos külső vonásait ábrázolta, hanem azt az elképzelést fejezte ki, amit az illetőről a társadalom alkotott. Ez különösen áll a távoli múlt hērőszainak képmásaira, amelyek olyan korban készültek, amikor a portrészobrászat már nagyon fellendült, azonban a hērőszok fizikai megjelenésének a leghalványabb emlékképére sem támaszkodhattak. A rekonstrukció tehát maximális művészi hatást érhetett el: nézzük talán Homéros híres későhellénisztikus portréját; kifejezhetetlen tűz kelti életre az elesett aggastyán vonásait, és kihúnyt szemei mögött felesillan a költő-próféta belső világa.

Hérakleitos portréja, melynek az eredetije a 4. sz. harmadik negyedében készülhetett, szintén rekonstruált portré, hiszen a dialektika atyja 500 körül élt. A képmás problémáját az teszi még különösebbé, hogy a mai napig ismerték, anélkül, hogy felismerték volna. Története a következő. A 16. sz. második felének kezdetén Tivoliban egy sorozat fej nélküli márványhermát találtak, amelyek mindegyikén görög felirat volt olvasható: az egykori klasszikus múlt egy görög nagyjának a neve, patronymikonja és hazája. Valószínűleg a középkor kezdetén törték szét ezeket a hermákat, hogy a hasábalakú részt építőköként használják fel. Számos Hérakleitos képmás volt köztük. A hermák csaknem mind elvesztek, de ismerjük őket néhány korabeli tudós antiquarius rajzából, s ezek minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy több Hérakleitos hermát is találtak.

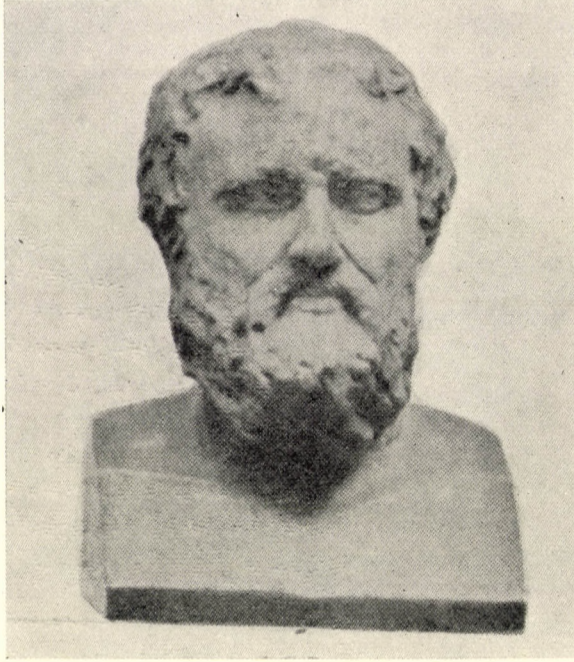
¹ HN XXXV 9.

² Vö. T. Lorenz: *Galerien von griechischen Philosophen- und Dichterbildnissen bei den Römern*. 1965.

³ Vö. K. Schejold: *Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*, 173.

⁴ Vö. V. H. Poulsen: *Les portraits grecs* (1954) 9. 1.; R. Bianchi Bandinelli in: *Enciclopedia dell'arte antica VI* (1965) 695 skk.

Sőt mi több, ezen amatőr tudósok egyike, Pirro Ligorio (1513—1583) lerajzolta a teljes Hérakleitos hermát, azaz egy portréfejjel együtt. Ez a dokumentum ugyanarra a sorsra jutott, amire a többi, ugyanilyen eredetű híradás: a 19. századi tudomány, miután Pirro Ligorio több «csalását» kimutatta, szkeptikusan csaknem teljes egészében elvetette azokat az adatokat, amiket kéziratái és rajzai szolgáltatottak, hacsak nem találtak valami

1. kép. Hérakleitos, British Múzeum

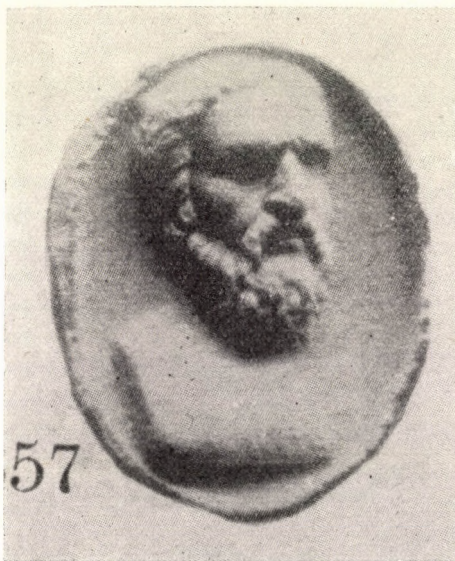
más adatot is, ami igazságát bizonyította. Nem volt igazuk. Természetesen egy 16. században élt amatőrtől nem követelhetjük a modern archaeológia módszereinek szigorúságát. Pirro Ligorio nem tudott görögül, tudása inkább széleskörű volt, mint mély, inkább zavaros, mint szisztematikus. Szívesen kombinált, és egyáltalán nem habozott, hogy saját tetszése szerint kiegészítse a romokat, a márványokat, a feliratokat, hogy értelmezéseit és feltevéseit alátámassza. De nincs jogunk ezt szemére vetni, és őt a modern tudomány mércéjével mérni, de még arra sem, hogy kiválóbb kortársaival összehasonlítsuk. Ezek talán jobb szakértők voltak, de egy sem akadt köztük, aki az emlékek olyan mennyiségét ismerte volna; hiszen Pirro Ligorio Tivoliban folytatott ásásokat 1550-ben és 1568-ban pártfogója, Ippolito d'Este bíboros megbízásából. Tulajdonképpen ezek voltak az első régészeti ásások, céljuk az volt, hogy antik emlékeket találjanak. A mai kutatás egyébként igyekszik rehabilitálni Ligoriot, és tudósításainak értékét.⁵ De még ha a szakállas fejről készült rajz semmilyen biztos támpontot sem tud nyújtani Hérakleitos ikonográfiáját illetően, az mindenképpen biztos, hogy Pirro Ligorio ismerte Hérakleitos képmását.⁶

Erről a hagyományról nem feledkeztek meg. 1779-ben J. N. Azara, ő katolikus fenéségének, a spanyol királynak a Szent Szék melletti minisztere ásásokat kezdeményezett Tivoliban. Az ekkor talált emlékek közül egy különösen szép darabot Napóleonnak, az akkori első konzulnak ajándékozott: az ún. «Alexandros Azarát», a nagy hódító leg-

⁵ E. Mandowsky: — *Mitchel Ch.*, Pirro Ligorios Roman Antiquities (1963).

⁶ U.o. 46. t. d., kat. 79. sz.

jobb portréját. Ez a Louvre-ban őrzött darab fényesen bizonyítja az adományozónak a szabadság hőse iránt érzett csodálatát; mert kétségtelenül ugyanannak a Napóleonnak szólt ez az ajándék, akinek Beethoven dedikálta az *Eroica* kéziratát, hogy azután törölje az ajánlást, amikor Napoleon császárrá kiáltotta ki magát. Azara igen szép antik márványgyűjteményt szerzett, amelyben a Tivoliban talált darabokat nagyrészt megkülönböztették. A portréfejeket modern herma-pillérekre állíttatta, s a következő felirattal láttatta el: *Signum in Tiburtino Pisonum effossum anno MDCCLXXIX Jos. Nic. Azara rest. c.*, ezután pedig három sorban görögül annak a görög hírességnek a neve, patronymikonja és hazája állt, akit a portré feltehetően ábrázolt.⁷ Nyilvánvalóan ismerték a 16. századi feltételezéseket, s Hérakleitos felirata arra a pillérré került, amelyiken portréja állott.⁸

2. kép. Hérakleitos, gemma, Athéni Nemzeti Múzeum

De ezzel a hagyománynak vége is szakadt. Már a 18. században más jelöltek akadtak a filozófus portréjára, nevezetesen a római Capitoliumi Múzeumban levő két fej.⁹ Századunk kezdetén G. Lippold, az antik szobrászat nagy német specialistája Hérakleitosnak tartott egy az i. e. 3. század kezdetén készült fejet, amit a krétai Gortyn-ban találtak.¹⁰ Ez a különösebb műgond nélküli szobor emlékeztet egy kicsit a pénzábrázolásokra.¹¹ Ezt a feltevést más hasonló hipotétikus azonosítások is követték napjainkig.

De el kellett helyezni valahol azt a portrét is, amelyben Azara Hérakleitoszt látta: hat ismert másolat¹² és még egy, a római Nemzeti Múzeumban őrzött fej¹³ tanúskodik arról, hogy milyen tekintélye volt ennek az embernek a rómaiak előtt. A már említett Lippold Pittakost látta bennük, a hét bölcs egyikét, a mytiléné-i törvényhozót és aismnétést, aki az i. e. 6. sz. kezdetén élt. Ez az azonosítás egyszerűen magyarázható: a portré legjobb másolatát, amelyet ma a budapesti Szépművészeti Múzeum őriz,¹⁴ Hermar-

⁷ E. Hübner: Die antiken Bildwerke in Madrid (1862) 19 sk.

⁸ Uo. 158. sz., Arndt-Bruckmann 525/6.

⁹ G. Bottari: Il Museo Capitolino I (1741) 12, 13; Stanza dei Filosofi 2, 3; A. Hekler: Die Bildniskunst der Griechen und Römer 35, 34; Arndt-Bruckmann 675–678.

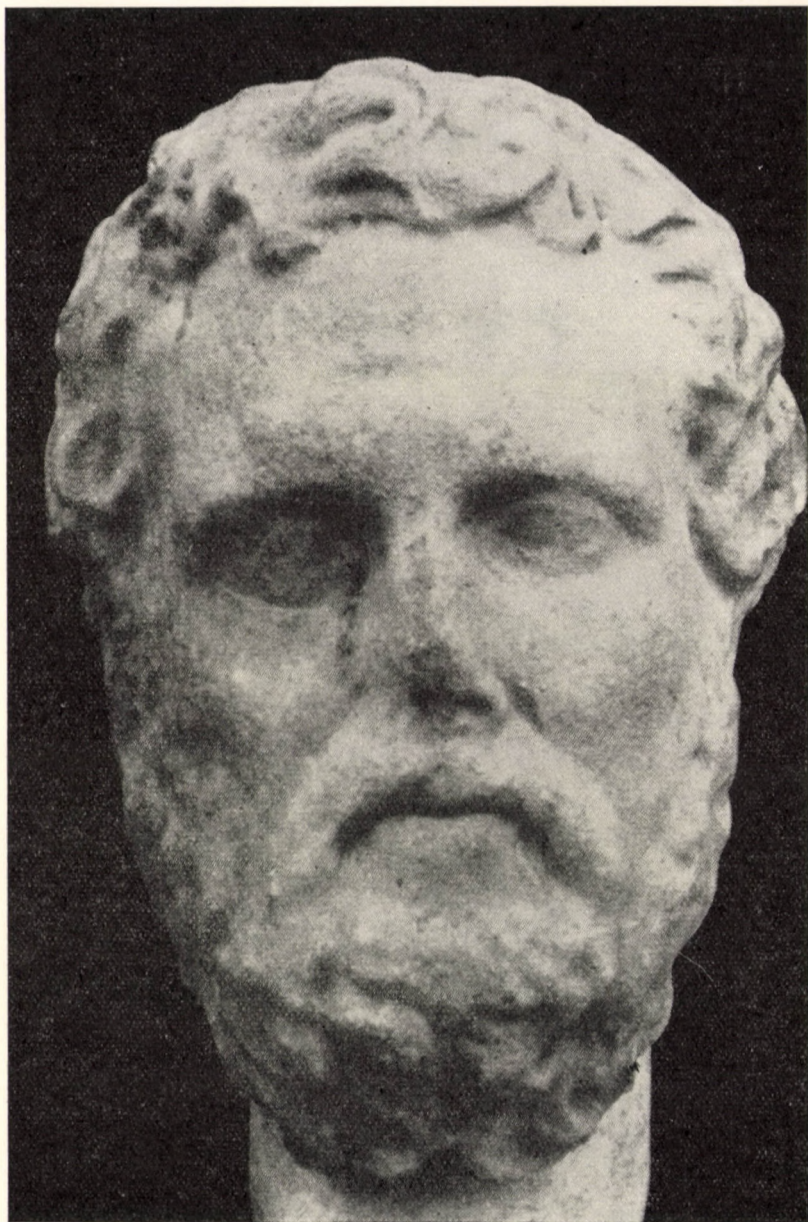
¹⁰ Röm. Mitt. 1911. 153 skk. 4. t.; Scheffold 161, 4.

¹¹ Scheffold 173. 16.

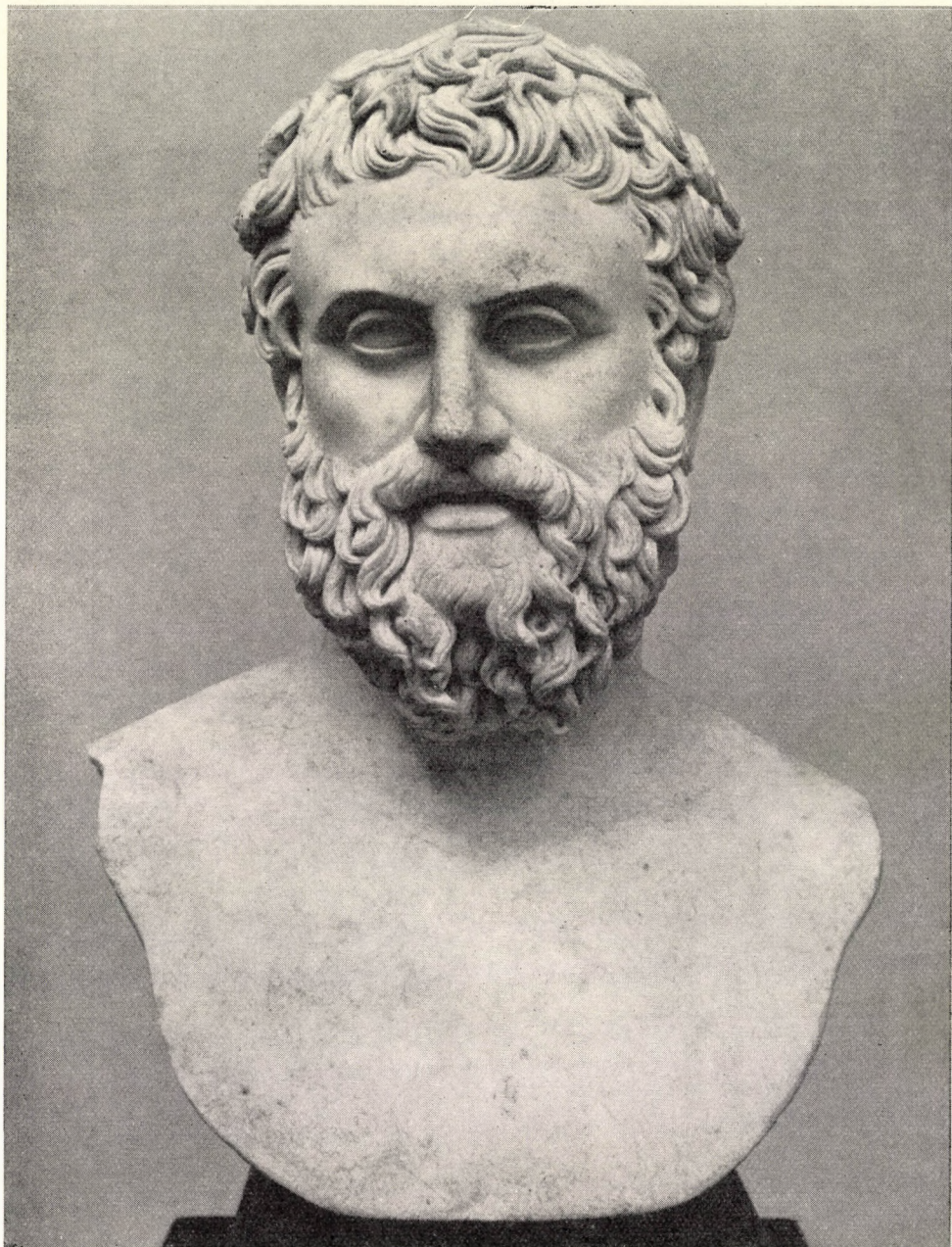
¹² G. Lippold: Griechische Porträtstatuen. 72 skk.

¹³ B. M. Felletti-Maj: I ritratti 10. sz.

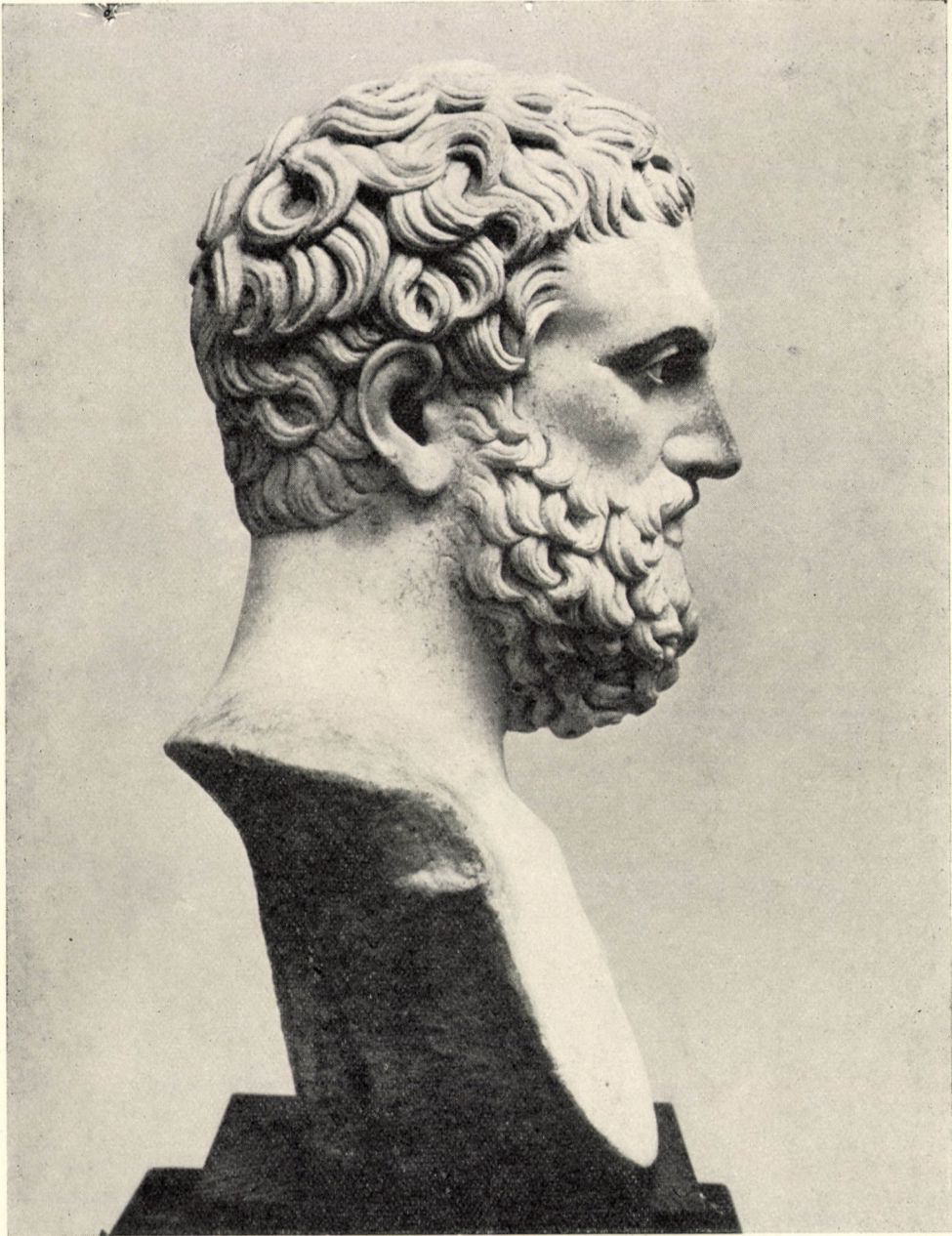
¹⁴ A. Hekler: Die Sammlung antiker Skulpturen 45. sz.

3. kép. Hérakleitos, Róma, Museo Nazionale delle Terme

4. kép. Hérakleitos. Budapest, Szépművészeti Múzeum

5. kép. Hérakleitos. Budapest, Szépművészeti Múzeum

6. kép. Hérakleitos. Budapest, Szépművészeti Múzeum

7. kép. Hérakleitos. Budapest, Szépművészeti Múzeum

chos, a mytiléné-i eredetű Epikuros-tanítvány és követő portréjának¹⁵ kiváló másolatával együtt találták. Ugyan e miatt gondoltak később Alkaiosra¹⁶, a lesbosi költőre, hogy végül kitartsanak az Epikuros-kert filozófusairól készült egyéb portrékkal való hasonlóság mellett.¹⁷

Pedig 1913 óta az archaeológiának rendelkezésére állt a probléma kulcsa. Ebben az évben publikált J. Svoronos, az athéni Nemzeti Múzeum akkori igazgatója csaknem 1000 vésett követ, amit K. Karapanos ajándékozott a múzeumnak.¹⁸ Nagyszerű adományában szerepel többek között egy ovális gemma (legn. átm.: 2,5 cm) protomé ábrázolással: szakállas férfi portréja, akinek kilétét felirat árulja el: Hérakleitos.¹⁹ (2. kép)

Sajnos a darabra nem figyeltek fel, csak egy 1965-ben megjelent, görög portrékról írott könyvben szerepel²⁰ anélkül, hogy felmerülne kétségbevonhatatlan hasonlósága a 7 másolatban ismert képmással. Nyilvánvaló, hogy a hasonlóság nem a legjobb, hanem a gyengébb másolatok esetén a legszembevetőbb. Minél tehetségesebb volt a másoló, annál több önállóságot vitt a reprodukált műbe, annál inkább követte saját korának az elképzelését. Ez különösen igaz a portré-másolatok esetében; nézzünk meg pl. egy sorozat Platón-portré másolatot: a nagy filozófus i. sz. 3. században készült képmásain nyilvánvaló nyomot hagyott a neoplatonizmus. Ha most összehasonlítjuk a gemmán levő mesteri kis arcképet a londoni (1. kép) vagy a római (3. kép) márványfejjel, a hasonlóság megerősíti az azonosságot: ugyanazok az arányok, ugyanaz a szakállviselet, ugyanaz a frizura, az arcvonások és a kifejezés szintén megegyezik. Miután megállapítottuk az azonosságot, nézzük a legjobb másolatot. (4–7. kép)

Az antik hagyomány, ahogy a császárok késői írónál megőrződött,²¹ Hérakleitos komor, irónikus és másokat megvető jellemként írja le. Szívesen ábrázolták őt a vidám Démokritos melankolikus, sőt szomorú ellentétéként. A valóságban ez a felfogás inkább a titkos értelmű, rejtélyes filozófia értelmezéséből adódott, és nem a filozófus individuális vonásainak a tükrözése. A budapesti portréban is van valami ebből a hagyományból: a koncentrált kifejezés, mondhatnánk befelé tekintés, komornak nevezhető hangulat. Nyilvánvalóan a filozófusnak ez az ideája sokkal korábbi időkre nyúlik vissza, semhogy irodalmi utánérzésnek tekinthetnénk. Másrészt megállapíthatjuk, hogy mint portré nem túl jellegzetes, az ábrázolt személyiségnek sem külső, sem belső vonásai nem túl egyéniek. Ha a képmás diszkrétan, de mégis világosan «jellemre» utal, ez inkább a filozófus típusának keretén belül, mint az egyéniség képmásának szintjén történik. Az ok világos: itt rekonstruált portréről van szó, amely művészi módon azt az elképzelést tükrözi, amit Hérakleitosról 150 évvel a halála után a társadalom alkotott. Hogy ez mennyire igaz, könnyen belátjuk, ha összevetjük a portrét Platón vagy Aristotelés sokkal egyénibb képmásaival.

Hátra van még a Hérakleitos-portré korának és eredetének tisztázása. Sok archaeológus összevetette már ezt a portrét a három tragédia-költőnek a Dionysos színházban felállított képmásaival. Ezek alapján nyilvánvaló az attikai eredet, és a készülés ideje is.²² De fontosnak tartunk egy még szorosabb rokonságot a tévesen «3. Sophoklés-típusnak» nevezett portréval, amely talán Démokritost ábrázolja.²³ Ez utóbbi viszont minden tekintetben olyan közel áll Platón képmásához, hogy ugyanannak a mesternek tulajdoníthatjuk.²⁴ Már pedig tudjuk, hogy a Platón-portré készítője az athéni Silanión volt; ő lenne ezek szerint a Hérakleitos-képmás alkotója is?

¹⁵ Uo. 46. sz.

¹⁶ V. H. Poulsen: Acta Arch. (Koppenhága) 14 (1943) 73 skk.

¹⁷ Scheffold 214: Polystratos? — vö. még V. H. Poulsen 17, 23. jegyzet.

¹⁸ Journ. int. d'arch. num. 15 (1913) 145 skk.

¹⁹ Uo. V.t. 357. sz.

²⁰ G. Richter: The Portraits of the Greeks 312. kép. (Nagyon gyenge reprodukció, hibás másolat alapján.)

²¹ Diogenés Laertios, Sidonius Apollinaris.

²² Vö. A. Jouvin: EA 1404 (Vö. a Laterán-Sophoklés típusal); V. H. Poulsen: From the Glyptothek Ny Carlsberg I. (1931) 66. (Vö. Aischylossal).

²³ V. H. Poulsen: Les portraits grecs. 28 skk.

²⁴ J. Frel: Az Orsz. Szépműv. Múz. Közl. 8 (1956) 96.

MEGEMLEKEZÉS

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

1931—1966

*Est luctuosissimum genus mortis, quae
non ex natura nec fatalis videtur
Plinius, ep. 1, 12, 1.*

Nel mezzo del cammin di nostra vita — döbbsen idézzük a «Színjáték» kezdő sorát, mikor Horváth István Károlyra emlékezünk. Első dolgozatát folyóiratunknak az akkor 70 éves Marót Károlyt köszöntő számában közölte; s alig néhány héttel azután, hogy betöltötte küzdelmes, alkotó életének 35. évét, tragikus hirtelenséggel eltávozott körünkől.

1931 július 12-én született Sárváron egy vidéki kisiparos első gyermekeként. Viszontagságos tanulóiévek után Szombathelyen 1950-ben kítűnő eredménnyel érettségizett. A Budapesti Egyetemen 1954-ben latin–görög szakos tanári képesítést szerzett. Ezt követően rövid ideig tanárságát az Ókortörténeti Tanszéken; majd még az 1954. év őszén aspiráns lesz római irodalomtörténetből a Latin Filológiai Tanszéken Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus irányítása mellett. 1958. júniusában védte meg Catullusról írott kandidátusi értekezését, ezután a Szegei Egyetem Klasszika-filológiai Tanszékére neveztek ki adjunktusnak. 1962-ben ugyanott docensi kinevezést kapott, s e minőségben dolgozott 1966. augusztus 29-én váratlanul bekövetkezett haláláig. Tagja volt az MTA Klasszika-filológiai Bizottságának, a TMB Nyelv- és irodalomtudományi Szakbizottságának, a Magyar Ókortudományi Társaság elnökségének és választmányának, s az Antik Tanulmányok szerkesztő bizottságának.

Diákkori első művelődés-élménye roppant sokoldalú érdeklődésnek, fáradhatatlan ismeretszerzési vágynak forrásává lett; a kiapadhatatlan tudásszomj szinte kötelesség-éretté nőtt közlési-tanítási igénnyel párosult. Egyaránt életcéljának tekintette az elmélyült kutatást, új, igazabb tudományos eredmények feltárását, s ezzel párhuzamosan az antik kultúra — elsősorban az irodalom — értékeinek átmentését, közelebb hozását a ma emberéhez. Mindkét területen ritka invenció, sokoldalú termékenység jellemezte. Kevesen ajándékozták meg olyan bőkezűséggel az olvasót a görög és a római irodalom kincseivel, mint ő, a *«pauperum sanguis parentum»*.

Alkata és meggyőződése, az eleven léttel vállalt közössége az ókori irodalom területén is az olyan műfajok felé vonzotta, amelyek közvetlen érzelmi-intellektuális kapcsolatban álltak koruk valóságával, mint a líra és a satíra. Így lett kedves szerzője a kutatónak is, a műfordítóknak is Catullus, a satíraíró Horatius, Iuvenalis, Martialis és Petronius.

Sokoldalú tudományos kutatómunkájának középpontjában a római költészet, ezen belül is Catullus életműve állt. Már néhány korai dolgozata felvillantott eredeti szemléletmódját, amelyet azután kandidátusi értekezésében kiteljesedni láthattunk. A munkát Devecseri Gábor, Catullus avatott toltomácsolója így méltatta: «Áporodott Catullus-kép helyett friss Catullus-kép — ez jellemzi Horváth István Károly írását, és ez az, amit a máig friss Catullus nagyon is megérdemel.» Értekezésének egyes fejezeteit még tovább mélyítette, csiszolta, s egymás után publikálta, magyar és idegen nyelven közreadott tanulmányok formájában. E részletek szétfeszítették a tervezett Catullus-monográfia kereteit, s végül már a római illetőleg az antik líra szintézisének megírását tűzte ki célul maga elé.

Jelentős tanulmányokat szentelt más római költők (Ovidius, Persius, Iuvenalis és mások) műveivel kapcsolatos problémáknak is. Volt azonban magvas mondanivalója Lucretius, Vergilius, Horatius, Sallustius, Origenés, illetőleg Hésiodos, Aischylos, Sophoklés műveivel, valamint az antik mitológia és vallástörténet számos kérdésével kapcsolatosan is. Nem maradhat említés nélkül irodalomszemléletének két jellemző gyümölese, két pompás kis szöveg-összeállítása sem: az «Irodalmi élet a régi Rómában» (1962), amely eredeti szempontjaival külföldön is elismerést aratott, továbbá a *Fontes minores* sorozatban megjelent «Szemelvénygyűjtemény a római császárkor költészetéből» (1965) c. kötete.

Irodalmi érdeklődése és munkássága azonban túlterjedt a klasszikus ókor határain s a humanizmuson át napjainkig ívelt. A fáradhatatlan szervezőerővel, lelkesedéssel és szeretettel létrehozott Tinódi Emlékkönyv (1956) lapjain (nem utolsó sorban a «Sárvár

szerepe a XVI. század magyar kultúrájában» c. dolgozatával) örök emléket állított szülőföldjének. Foglalkoztatták a világirodalom olyan elévülhetetlen problémái is, mint a Hamlet-talány. S legelső írásaitól kezdve izgatták az «Antik kultúra — mai irodalom» kérdései.

Végtelen tárgyszeretete és kérlelhetetlen igazságérzete szólásra készítette minden olyan kérdésben, amelyben mint az antik kultúra hivatott képviselője, illetékesnek érezte magát, legyen az «A görög nevek átírásának problémája», vagy «A klasszikus művek magyarra fordításának módszere». A kétnyelvű Horatius-kötettel kapcsolatos vitában szenvedélyesen hirdeti-védi a korszerű álláspont igazát: a tartalmi-formai hűség követelményét. De nem marad távol az Anouilh Antigonéja körüli vitától sem; számontartja az Oidipus király és az Antigoné bemutatóját is. Lankadatlan munkával megszerzezi Szegeden az Egyetemi Színpadot, s előadja tanítványaival Euripidés Hekabé-ját; a maga fordításában színpadra vitt mű budapesti bemutatója is emlékezetes sikert arat.

Több mint 10 000 verssort felölelő ihletett műfordítói munkásságának gazdagságát csak épp oly felületesen jelezheti ez a számadat, mint a korai görög lírikusoktól s tragikusoktól az Antologia Palatina darabjain át a római klasszikusokig s a későlatin költőkig terjedő hatalmas, több mint 50 nevet felvonultató szerzői névsor. Friss, zamatos, gördülékeny tolmácsolásai egész sor kiadvány értékét emelték. S nem feledkezhetünk meg bátor vállalkozásáról, Petronius Satyriconjának lefordításáról (1963), amely egyszerre tette próbára a költői és prózai fordító leleményét. Fájdalmas vesztesége műfordítás-irodalmunknak, hogy tervezett, s megkezdett teljes Martialisa már nem készülhetett el.

Szólottunk már tudományos, ismeretterjesztő, kritikusi, fordítói, szerkesztő-szervező munkásságáról, de nem lenne teljes a kép, ha hallgatnánk az antikvitás szeretetében fogant, az ókori kultúra iránti érdeklődés ébrentartását — s egyben a közművelődést — szolgáló, színes rádióelőadásairól, igényes TIT előadás-sorozatairól. Tanítványai és kezdő kollégái sokat tudnának beszélni arról, hogy milyen fáradhatatlan, önfeláldozó segítőkészséggel szakított időt szakmai eligazításukra, milyen magávalragadó lelkesedéssel toborzott munkatársakat egy-egy vállalkozása számára. Publikációvá érett szakdolgozatok, az «Irodalmi élet . . .» népes fordítógárdájában felbukkanó új nevek, a kétnyelvű Luxorius, és még számos más munka hirdeti a pedagógus emlékét. Lebilincselő egyetemi előadásai épp oly emlékezetesek maradnak volt tanítványai számára, mint bátorító, inspiráló baráti gesztusai kollégái körében.

A kultúra ügyének lelkes, alázatos, fáradságot nem ismerő szolgálatával, eredeti, de minden póztól mentes, meleg egyéniségével, nyílt, igaz emberségével példaként állhat az ókorkutatás felnövő, és eljövendő nemzedékei előtt. Számos munkában maradt fenn emléke, nyoma alkotóerejének — de épp oly sokhelyütt megmutatkozik majd az elvesztésével támadt hiány.

A szakma krónikása csak elismeréssel adózhat az életmű — a mindössze 13 év természet felölelő, de egy hosszú életnek is díszére váló irodalmi munkásság — előtt. S a posthumus művek látása, — melyek közül nem egy (elsősorban «A római színház», és az «Irodalom és filozófia» c. áttekintés) megírásakor még leendő nagy szintézisek ígérete volt — mélységes fájdalmat ébreszt amiatt, hogy ez a tündöklő tehetség oly korán kihuny. Pályatársai, barátai, tanítványai pedig az antik irodalom szerelmesétől és hivatott tolmácsolójától nem búcsúzhatnak méltóbban, mint Rutilius Namatianusnak, az ókori Róma utolsó rajongó fiának általa fordított szavaival: «Míg a szívünk dobban, nem feled el sohasem . . .»

MARÓTI EGON

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Rövidítések:

Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AntTan	= Antik Tanulmányok — Studia Antiqua
BCO	= Bibliotheca Classica Orientalis
FilKözl	= Filológiai Közlemények
IrKözl	= Irodalomtörténeti Közlemények
MTA I OKözl	= A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei
Nvilág	= Nagyvilág
Ttáj	= Tiszatáj
Vil	= Világosság

Recenziók esetében az ismertetett, illetve megbírált művek címei dőlt betűvel vannak szedve.

1954

1. *J. Cousin: Études sur la poésie latine.* AntTan 1 (1954) 317—318.
2. Horatius I. 1. szatírája. (Ford.) AntTan 1 (1954) 284—286.

1955

3. A szépséges rossz mítosza. AntTan 2 (1955) 30—35.
4. József Attila és a klasszikus metrum. IrKözl 59 (1955) 178—191.
5. *Falus Róbert: Sophoklés.* IrKözl 59 (1955) 392—395.
6. Hartmann von Aue: Armer Heinrich 179—565 sorok ford. Világirodalmi Antológia II. 2. Budapest 1955, 341—345 l. (386 sor ford.)
7. Horatius: Carm. I. 9. (Ford.) Kapoli-Sarkady: A világirodalom története, Budapest 1955, 87 l.

1956

8. A catullusi költészet népi kapcsolatai. Az ELTE Évkönyve, 1955. Budapest 1956. 129—155.
9. Musa Severa — Musa Ludens. AntTan 3 (1956) 92—104.
10. Tinódi Emlékkönyv. Összeállította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Horváth István Károly [és Naszádos István]. Szombathely 1956. 211 l.
11. Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában. Tinódi Emlékkönyv. Szombathely 1956. 43—58.
12. *Trencsényi-Waldapfel Imre: Hésiodos. Munkák és Napok.* IrKözl. 60 (1956) 95—98.
13. *H. Bardon: La littérature latine inconnue I.* AntTan 3 (1956) 310—311.

1957

14. Catulle et la tradition populaire italique. Acta Ant. Hung. 5 (1957) 169—200.
15. Vita Anouilh Antigonejáról. Nvilág 1957/3 458—462.
16. Gondolatok az új magyar Iliászról. Nvilág 1957/9 1424—1428.
17. Horatius I. 10. szatírája. (Ford.) AntTan 4 (1957) 303—305.
18. A kétezer éves Ovidius. Budapest 1957 (584 sor ford.), 54—55; 60—64; 69—72; 99—106; 134—135; 157—158; 164—166.
19. Erősz és Amor. Budapest 1957. (795 sor ford.), 53; 68; 74—75; 79; 83; 85; 99—100; 108—110; 122; 139—143; 151—155; 163—164; 183—185; 187—211. (Euripidés, Dioskoridés, Meleagros, Killaktór, Dionysios, Rhúphinos, Valerius Aedituus, Porcius Licinius, Lutatius Catulus, Catullus, Horatius, Tibullus, Propertius, Priapeia, Martialis).

1958

20. Egy Horatius-sor tanulságai. Magyar Nyelvőr 82 (1958) 183—186.
21. Ovidius számkivetéséről. FilKözl 4 (1958) 533—538.
22. Impius Aeneas. Acta Ant. Hung. 6 (1958) 385—393.
23. Musa Severa — Musa Ludens. BCO 1958/6 361—362.
24. De vita operibusque Ladislai de Macedonia. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Antiqua. Szeged 1958, 28 l. (Társ szerzővel.)
25. Megjegyzések az «Oidipusz király» és az «Antigoné» városligeti bemutatójához. Kortárs 1958/10 629—632.
26. *G. Thomson: Aischylos és Athén.* Társadalmi Szemle 1958/12 107—108.
27. Antik kultúra — mai irodalom. Népszabadság 1958 jún. 5.
28. Három költő — három könyv. AntTan 5 (1958) 283—291.
29. Ovidius: Levél Cotta Maximushoz. (Ford.) AntTan 5 (1958) 83—85.
30. Latin Költők Antológiája. Budapest, 1958 (794 sor ford.: 11; 12; 16—17; 33—34; 76—79; 86—87; 124—128; 154—155; 196—203; 207—210; 213; 128; 219; 221; 222; 226—232. (Catullus, Horatius, Tibullus, Propertius, Ovidius, Martialis, Namatianus.)
31. Világirodalmi Antológia a Középiskolák számára. Budapest, 1958. 120—121: 266. (Euripidés, Propertius ford.)

1959

32. Korszakok és irányok a Catullus-filológia történetében. *AntTan* 6 (1959) 123—135.
33. Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. *Századok* 93 (1959) 773—801.
34. Petronius versei. Fordította, az utószót és jegyzeteket írta: Horváth István Károly. Budapest 1959, 103 l.
35. *G. Thomson: Aischylos és Athén.* Valóság 1959/1 108—112.
36. Szemelvények nagy szónokok beszédeiből. Összeállította Horváth István Károly [és társszerzők]. Segédkönyv a Budapesti Pártbizottság szónokképző tanfolyamának hallgatói számára. Budapest 1959 (daet).
37. *Falus Róbert: Horatius.* Magyar Tudomány 4 (1959) 57—58.
38. Mit tudott az ókor embere a világról? Budapest 1959 (daet).
39. *Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia.* MTA I OKözl 14 (1959) 354—359.
40. Az MTA Klasszika-filológiai Kongresszusa. *AntTan* 6 (1959) 165—180. (Társszerzővel.)
41. Съезд Венгерской Академии Наук по вопросам классической филологии. *Acta Ant. Hung.* 7. (1959) 301—316. (Társszerzővel.)
42. Görög Költők Antológiája. Budapest 1959 (830 sor ford.) 154—156; 359—362; 365; 374—376; 393—395; 405; 431; 435; 460; 463—464; 480—486; 491—492; 497; 503; 505—507; 509; 511; 518—520; 530—533; 538—542; 551; 554—556; 566—567; 586; 591—592; 600; 610—615; 627. (Hippónax, Philoxenos, Platón, Hermésianax, Zénodotos, Leónidas, Anyté, Nikias, Bésantinos, Moschos, Kleantés, Eratosthenés, Dioskoridés, Héliodóros, Antipatros, Meleagros, Alpheios, Philippos, Sekundos, Lukillios, Nikarchos, Ammianos, Killaktór, Dionysios, Lukianos, Rhúphinos, Anakreontea, Orphica, Palladas, Iulianos.)
43. Sophoklész Drámái. Budapest 1959. 469—488 l. (Nyomszimatolók, 372 sor. ford.)

1960

44. *Chronologica Catulliana.* *Acta Ant. Hung.* 8 (1960) 335—368.
45. *Devecseri Gábor: Műhely és varázs.* Élet és Irodalom 4 (1960) márc 11.
46. *Trencsényi-Waldapfel Imre: Vallástörténeti tanulmányok.* Élet és Irodalom 4 (1960) júl. 8.
47. *Tőkei Ferenc: A kínai elégia születése. K'ü Jian és kora.* A MTA I OKözl 15 (1960) 434—444.
48. *Trencsényi-Waldapfel Imre: Vallástörténeti tanulmányok.* A MTA I OKözl 16 (1960) 436—441.
49. Régi görög hétköznapiak. Budapest 1960, 86—89 l. (Philoxenos ford.)
50. H. Heine: Verseik és prózai művek. Budapest 1960, 436. l. (12 sor ford.)

1961

51. *Perse et Neron.* *Studii Clasice* 3 (1961) 337—343.
52. Catullus és Horatius. *AntTan* 8 (1961) 86—90.
53. A klasszikus művek magyarra fordításának módszere. *Magyar Nyelv* 57 (1961) 66—75.
54. Aulus Persius Flaccus — a költő és élete. (Bevezető tanulmány a Persius Szatirái c. kötetben.) Budapest 1961. 5—24.
55. A «Veronai Catullus könyve» és a catullusi líra két alapvető műfaja. A MTA I OKözl 17 (1961) 269—288.
56. Amor und amicitia bei Catull. *Acta Ant. Hung.* 9 (1961) 70—97.
57. Catull und Horaz. Dichter ihrer Zeit. Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum. Berlin 1961, 148—154.
58. Néhány szó a Hamlet-talányról. *FilKözl* 7 (1961) 342—350.
59. Euripidész Válogatott drámái. Budapest 1961, 167—218 l. (Hekabé ford.)
60. Horatius: Összes költeményei. Budapest 1961. (927 sor ford.) 69—71; 147—149; 173—175; 277—279; 289—291; 337; 363—375; 407—411; 415—421; 425—429; 473—479; 487—491; 653—655.

1962

61. Irodalmi élet a régi Rómában. Budapest 1962. (Összeállította, az előszót, magyarázatokat és jegyzeteket írta Horváth István Károly.) 263 l.

62. La technique de traduction de Catulle à la lumière du papyrus de Callimaque retrouvé à Tebtynis. *Acta Ant. Hung.* 10 (1962) 347—356.
63. Egy Origenés-hely problematikájához. *AntTan* 9 (1962) 92—96.
64. A Prométheus-mítosz három évezrede. *Vil* 3 (1962/5) 14—22.
65. Rémuralom vagy papírgaluska. *Ttáj* 16 (1962/7) 2—3.
66. Az elveszett dramaturgia. *Ttáj* 16 (1962/11) 8—9.
67. A görög nevek átírásának problémájához. (Egy Anatole France-fordítás margójára.) *Acta Univ. Szeged. Sectio Ethn. et Ling.* Szeged 5—6 (1962) 117—119.
68. Tibullus és Propertius összes költeményei. Budapest 1962. (1120 sor ford.) 50—52; 58—59; 101—102; 107—114; 117—120; 123—131; 138—145; 164—166; 174; 189—190; 204—206; 229—231; 262—263; 276—279; 294—296.
69. Irodalmi élet a régi Rómában. Budapest 1962. (633 sor ford.) 14—17; 53—55; 60—62; 63—64; 70; 74—80; 81—85; 99—100; 143—144; 146; 148—149; 150; 185—189; 192—194; 198—201; 214—215; 220—222. (Horatius, Propertius, Ovidius, Martialis, Catullus, Petronius.)

1963

70. Római Költők Antológiája. Budapest 1963. (Bevezetés, I—XXIII 1.)
71. Luxorius költeményei latinul és magyarul. [Fordította: Kurucz Ferenc.] Gondozta és ellenőrizte Horváth István Károly. *Acta Ant. et Arch. Univ. Szeged.* 6 (1963) 87 1.
72. Jöemlékezetű néhai Baróti-Szabó Dávid túlvilági levele Rónay György úrhoz. *Ttáj* 17 (1963/3) 1—2.
73. T. Petronius Arbiter: *Satyricon*. Fordította Horváth István Károly. Budapest 1963. 214 1.
74. A hadművészet ókori klasszikusai. Budapest 1963. (Livius-szemelvények ford.)
75. Római Költők Antológiája. Budapest 1963. (874 sor ford.) 91—92; 153—156; 161—163; 201—203; 222—224; 231—232; 233—234; 237; 259—261; 264—266; 285—288; 362—364; 379; 385; 394—395; 415—416; 433—434; 460; 475; 476. (Catullus, Horatius, Tibullus, Propertius, Ovidius, Petronius, Martialis, Ausonius, Namatianus, Luxorius).

1964

76. *Orationes Ladislai de Macedonia*. Edidit I. K. Horváth. *Acta Ant. et Arch.* 7 (1964) (p. 5—6 Praefatio, p. 7—28 *Orationes* I—III).
77. A világnak lángfalain túl... (Lucretius valláskritikája) *Vil* 1964/6 349—354.
78. A mítoszok világa. Itt a Rádiólexikon. Budapest 1964. 197—210.
79. Decimus Iunius Iuvenalis. (Bevezető tanulmány a Iuvenalis Szatirái c. kötetben.) Budapest 1964. 5—49.
80. Római költők antológiája². Bevezetés. 1964 I—XXIII.
81. Görög költők antológiája. Budapest 1964. Előszó 5—15 1.
82. Az új «Pásztori Magyar Vergilius» Nvilág 1964/2 269—273.
83. Görög költők antológiája. Budapest 1964 (830 sor ford.) 109—111; 113; 123; 128; 134; 139—140; 151—152; 350—357; 499—503; 552—558; 578. (Archilochos, Hippónax, Sapphó, Alkaios, Euripidész, Kleantes, Moschos, Meleagros).
84. Euripidész: *Tíz tragédia*. Budapest 1964. (Hekabé ford.), 153—200 1.

1965

85. Szemelvénygyűjtemény a római császárkor költészetéből. (Fontes minores Latini II.) A szöveget válogatta, gondozta és a jegyzeteket írta: Horváth István Károly. Budapest 1965. 204 1.
86. Catulli Veronensis Liber (Kritikai szemle néhány Catullus verseskönyvével kapcsolatos újabb keletű problémáról). *AntTan* 12 (1965) 285—292.;
87. «Róma legelsőbb történetírója» (Megemlékezés C. Sallustius Crispus halálának kétezredik évfordulójára alkalmából) *Ttáj* 19 (1965/7) 576—578.
88. Az örökkévalóság kétezer éve (Devecseri Gábor *Metamorphoses*-fordításáról) *Ttáj* 19 (1965/10) 805—808.
89. Zur Problematik einer Origenes-Stelle. *BCO* 10/1965/2, 116—117.

1966

90. Catulli Veronensis Liber. *Acta Ant. Hung.* 14 (1966) 141—173.
91. Egy szó két betűje a Iuvenalis-filológiában. *AntTan* 13 (1966) 127—141.
92. Aranykor mítosz — aranykor ideológia. *Vil* 10 (1966) 593—600.

93. Héraklész a válaszáton. Ttáj 20 (1966/11) 963—965.
94. «Ein Stern zweiter Ordnung am Himmel der römischen Poesie.» AnTant 13 (1966) 287—293.

1967

(sajtó alatt)

95. L'attitude littéraire de Juvenal et l'ère neuvième. (Elhangzott 1964 áprilisában a Leningrádi Ókortudományi Kongresszuson).
96. La survivance de système étrusque chez le Romains. (Elhangzott 1965 novemberében a Budapesti Klasszika-filológiai Kongresszuson).
97. Az etruszk saeculum-számítás továbbélése a rómaiaknál. AntTan 14 (1967) s. a.
98. Ein Stern zweiter Ordnung am Himmel der römischen Poesie? Das Altertum 13 (1967).
99. A Római Színház. (Egy fejezet az Egyetemes Színháztörténet c. kiadványban.)
100. A régi Róma aranykora. III—IV. Fejezet. (Az irodalom és filozófia. A mindennapok kultúrája.)
101. A félbemaradt álmok városa. Vasi Szemle.

Összeállította

H. DRÓZDIK MARGIT

VITA

BORZSÁK ISTVÁN

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A HORATIUSI *DEDUXISSE* ÉRTELMEZÉSEHEZ

«*Exegi monumentum aere perennius. . .*» c. próbálkozásunkat, amelyben az emlékező horatiusi kép őst: egy újbírói írók öntudatának «piramidális» megnyilatkozását mutattuk be, majd Horatius közvetlen forrásának találgatása helyett az egyiptomi piramisok szerepeltetésének funkcióját vizsgáltuk és egyebek közt a *deducere* igének a diadalmenettel kapcsolatos speciális jelentésére utaltunk, részint 1963. október 11-i előadásunkhoz fűzött megjegyzéseivel, részint egy újabb előadással Trencsényi-Waldapfel Imre folytatta, oly módon, hogy már dolgozata címével («. . . *regalique situ pyramidum altius*») is a staféta baráti jellegét hangsúlyozta. Az 1935-ben publikált papirusz megismeretése — *nisi fallor* — mindenesetre megmozgatta a hazai Horatius-kutatást.

A stafétának azért újabb folytatója is akadt.¹ Reflexióimat köszönettel kell kezdenem. Hálás vagyok az utalásért, amelyből — sajnálatos módon — csak utólag tudtam meg, hogy a pregnáns horatiusi mondat (c. III 30, 13—14: *princeps . . . deduxisse. . .*) értelmezése során kifejtett gondolatom «magva *sajátságosan* már a Kiessling—Heinze-féle kommentárban megtalálható.»² Elismerem, nem lett volna szabad beérem a Kiessling—Heinze-kommentár régi (3., 1898) kiadásával, amelyet diákkorom óta nyűvök és amelyet afféle «zseb-Horácként» 1963 nyarán a Balaton mellé is magammal vittem, — mint Horatius annak idején Platónt, Menandrost, Eupolist, Archilochost, *comites tantos. . .* Ebben a kiadásban pedig nyoma sincs még a győztes hadvezérre való hivatkozásnak.³ A szíves utalás mégis megörvendeztetett, mert úgy érzem, hogy Heinzével — bár tőle függetlenül — tévedni sem szégyen. (Úgy is írhatnám: az, hogy Heinzé *később* a triumphust *színtén* bevonta magyarázatába, önmagában talán nem rontja le az én — máshonnan kiinduló — magyarázatomat.)

Más lapra tartozik az a mód, ahogyan bírálom a szóban forgó költemény 13—14. sorának jobb megértését a bevezetésben jelzett konstrukciók lelkendező üdvözlésével és egynémely megállapításunk megalapozatlanságának bizonygatásával véli előmozdíthatónak. Triumphus-interpretációkat, amely persze még csak nem is központi része gondolatmenetünknek, a továbbiak során tarthatatlannak minősíti ugyan, mégis «esetleg további érvekkel» való támogatását igéri.⁴ Ez mindenesetre csak néhány hozzátételre korlátozódik, majd a «feltétlenül figyelemre méltó», de csak «első látásra meggyőző» triumphus-értelmezéssel szemben «nem kis számban felmerülő ellenérvek» sorakoznak.

Mindenekelőtt egy nyelvi nehézséggel kellene szembenéznünk: «a Thesaurus . . . tanúsága szerint a latinban a *deducere* ige *önmagában* sohasem jelentette a triumphuson való bemutatást, felvezetést. . . A *deducere* egyetlen esetben sem áll magában, hanem mindig a *triumphus* vagy más egyenértékű szó kíséretében, s ilyen kapcsolatban lehet a fenti értelme» stb. Éppen ezért bírálónk «már az elsőnek felmerülő nehézség alapján, pusztán nyelvi szempontból is tarthatatlannak nyilvánítja» értelmezésünket.

Ami a Thesaurust illeti, Stöger «*deducere*»-cikke nem tartozik a legjobbak közé. De éppen a Horatius-irodalomban (mondjuk: Ed. Fraenkelnek bírálónktól is idézett monográfiájában) elég példa kínálkozik arra, hogy a Thesaurus anyagát bővíteni vagy

¹ Maróti Egon: *Princeps Aeolium carmen ad Italiam deduxisse modos*. Ant. Tan. 12 (1965) 27—37. 1. = Acta Ant. 13 (1965) 97—109. 1.

² Ant. Tan., i. h. 28. 1., hozzá a 14. jegyzetben Heinzének hibásan idézett megjegyzése.

³ A 39. jegyzetemben olvasható utalás Heinzé 9. kiadására — egy mellékes hely utólagos ellenőrzésének eredménye.

⁴ I. h. 28. 1.

helyesbíteni is lehet, csak utána kell járni. Ebben az esetben nem is szabad beérnünk a cikk «*de triumpho (et pompa)*» alcím alatt, tizenkét sorban összefoglalt néhány tételével, hanem át kell tanulmányoznunk az *egész*t. Nos, ha bírálónk megnézte volna például azt a Suetonius-helyet (Tib. 16—17), amelyet Matthias Gelzer nem idéz RE-cikkében,⁵ akkor megbizonyosodhatott volna arról, hogy a *deducere* igenis «hordozhatja magában a megkívánt jelentést»: *triumphus ei decretus est . . . ; triumphum ipse distulit . . . , nihilo minus urbem praetextatus et laurea coronatus intravit . . . , unde populo consabutato circum templa deductus est*. De Cicero is ezt írja (Ad Brut. I 3, 2): *. . . tantae multitudinis, quantam capit urbs nostra, concursus est ad me factus; ea cum usque in Capitolium deductus, maximo clamore atque plausu in rostris collocatus sum*. Nem érdektelen a grammatikusok különbség-tétele sem, ld pl. Agroecius «helyesírásí» traktátusának (Ars de orthogr., Gl. VII 121, 21 Keil) idevágó felsorolását: *adducitur quis ad rem inhonestam, perducitur ad studia, deducitur ad honorem*.⁶

Az Augustus későbbi triumphus-engedélyezési gyakorlatára hivatkozó aggályokra⁷ azt feleljük, hogy Horatius még különb «kihívás számba menő merészséget» is megengedett magának, mint azt, hogy egy költői kép erejéig «a római triumphator szerepében tetszelegjen». A kiszolgáló-ivadék még a «királyi asztalt» is vissza merte utasítani, hogy ne *éldödi*, hanem a maga ura maradhasson; vatesi attitűdjeiről nem is szólva.

A könyvészeti alaposagra való törekvés vitathatatlanul üdvös. Mi azonban a triumphus császárkori adományozását illetően a Mommsen «Staatsrecht»-jének első kiadására való általános hivatkozás helyett inkább Suetonius Augustus-életrajzának 38. fejezetét idéztük volna: *super triginta ducibus iustos triumphos et aliquanto pluribus triumphalia ornamenta decernenda curavit*.⁸ Kénytelenek vagyunk bevallani, hogy az eddigi ellenvetések nem győztek meg magyarázatunk tarthatatlanságáról.

Ami a 2. ponttal jelölt fejtegetéseket illeti, készséggel elismerjük, hogy a colonia-alapítás gondolatának bevonása hozzájárulhat a horatiusi kép teljesebb megvilágításához, de semmiképpen sem zárja ki a mi értelmezésünk lehetőségét. Richard Heinze hivatkozott annak idején H. Lotzének egy hasonlatára, a római eleganciával (illetően Horatius ódáival) kapcsolatban a kristályok szabályosságára.⁹ Igen, a «*curiosa felicitas*»-áról híres költő akárhány megfogalmazása olyan, mint egy szép kristály, vagy egy tökéletesre csiszolt drágakő: akárhonnan nézzük, akárhogy forgatjuk, mindig másnak, mindig újnak látszik, precízége ellenére az értelmezések sokaságát kínálja a figyelmes olvasónak, — akárcsak

⁵ RE «Julius (Tiberius)» 483. hasáb.

⁶ Vö. egyáltalán a Thesaurus-cikk «*de comitatu (potissimum honoris causa)*» c. részével, 273, 81 — (a Cicero-hely kiegészítésül: or. de domo sua 28, 76). A *deducere* javasolt értelmezését támogatná a hasonló összefüggésekben szereplő *deportare* bevonása (pl. Tac., Ann. II 26, 4: *adsequi nomen imperatorium et deportare lauream*, Nipperdey és Koester-mann kommentárjával), és a kérdést alkalmasint eldönti a Georgica III. énekének *bevezetése*, a horatiusi záróköltemény győztes hadvezér-hasonlatának feltehető római mintája (10—22. sor):

*Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
Aonio rediens deducam vertice Musas;
primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas;
et viridi in campo templum de marmore ponam. . .
In medio mihi Caesar erit templumque tenebit.
Illi, victor ego et Tyrio conspectus in ostro,
centum quadriusque agitato ad flumina currus. . .*

A *rediens, palmam dare, deducere, victor* stb. összefüggését a római triumphusszal a kommentárok eddig is számon tartották (ld pl. Plessis — Lejay megjegyzéseit; a hely részletes elemzése H. Oppermann Vergilius-tanulmányában, a «Wege zu Vergil» [Darmstadt 1966] c. kötetben, 134 skk. 1.), de a kérdéses horatiusi hely magyarázatában tudtommal nem hasznosították. Nem filológiai érvként hivatkozom végül Deveseri Gábor 1958. évi Catullus-fordításának utószavára (95. l.): «Catullus a görög költészetből világot zsákmányoló római költészetnek előőrse és hódító hadvezére egy személyben».

⁷ I. h. 29. 1.

⁸ Legyen szabad itt ifjúkori RE-cikkünkre («Ornamenta», 1121. hasáb) utalnunk; vagy hogy különb tekintélyt idézzünk: R. Syme: Tac. I 260 (A. Plautius 47. évi *ovatio*-jával kapcsolatban): «no senator had been allowed to celebrate a triumph after 19 B.C.»

⁹ Vö. R. Heinze: Die augusteische Kultur. Leipzig — Berlin 1930, 111. 1.

Tacitus *ablativus absolutus*ai. Rátérve tehát a coloniák alapításának ötletére: a Thesaurus cikkírója is azzal az Aeneis-hellyel kezdi «*colonia*»-fejezetét (p. 273, l. 27—29), mint bírálónk.

Itt azonban visszakanyarodhatunk a bibliográfiai tájékozottság fontosságának kérdésére is. A «Gymnasium» c. folyóiratnak a stafétabot átvételét megelőzőleg megjelent, 1964. évi első számáról van szó, amelynek egyik «Fachbericht»-jében¹⁰ Eduard Norden hajdani Horatius-előadásaira történik utalás: a felejthetetlen mester «az aeol dal átvételét a római *colonia* alapításával (*coloniam deducere*) h~~e~~sonlította össze».¹¹ Nordennel, akiben nemcsak Radke tiszteli mesterét, ez alkalommal sincs szándékomban vitára kelni. Ő feltehetőleg nem mondta volna, hogy a *deducere* ige jelentése *csak* ezt az «egyetlen konkrét vonatkozást engedi meg», a legfrissebb Horatius-parafrázist pedig (Augustus államférfiúi tettehez hasonlatosan «jelentős tett *idegen szellemi értékek* meghonosítása, az itáliai műveltség szerves részévé — *ad Italos modos* — tétele) *biztosan* nem vállalná sajátjának. Az ötletet az ezzel elintézt 2. pont utolsó bekezdése, Munatius Plancusnak a Thesaurus-ból vett sírfelirata és — *last but not least* — a szomjas apuliai földeken élő paraszti népek felemlegetése sem tette számunkra bizonyosabbá.

Kétségtelen, hogy «további figyelmet érdemel» a 3. pont: «a *princeps* megjelölés használata». Bírálóm itt ismerteti az antik ember «elsőségre törekvését» és az ennek jelölésére általában használt *primus*-t, majd úgy véli, hogy Horatius magára vonatkoztatva, önérzetes nyilatkozataiban — metrikai kényszer nélkül — használja a *princeps* szót. «... Használata tehát nem tekinthető véletlennek és jelentőség nélkülinek» — foglalja össze észrevételeit, végül pedig a *princeps*-nek a *primus*-ban «kifejezett pusztá elsőséghöz viszonyított többletét» úgy értelmezi, hogy Horatius azt is kifejezésre akarta juttatni: «vezető szerepet tulajdonít magának az Augustus *princeps* célkitűzéseit — a principatus ideológiáját — támogató költők sorában.» Erre a végeredményre (a fentebb idézett Georgica-helyre való újólagos hivatkozáson kívül) csak annyit bátorkodunk megjegyezni, hogy 23-ban még Vergilius is élt.

MARÓTI EGON

«VERBUM IN COLONIAM DEDUCTUM»

(MÉGEGYSZER HORATIUS, CARM. III. 30,13—14, ÉRTELMEZÉSÉHEZ)

Borzák Istvánnak dolgozatunk kapcsán tett megjegyzéseire¹ — az eleve is szándékolt Horatius interpretáció körén belül maradván — az alábbiakban kívánunk választolni.

I. B. a horatiusi *deduxisse* értelmezésének s az egész azon épülő «konstrukciónak» további megtámogatására újabb építőköveket kíván kibányászni. Az immár egészében átrostált Thesaurus-cikk anyagában azonban megint csak nem akadt a megkívánt jelentést, — tehát a *triumphuson* való felvezetést, kísérést ö n m a g á b a n — kifejező példa. Ez nem a méltatlanul elmarasztalt Stöger hibája, hiszen ő ilyen nem is ígért: a *de* praepositio ugyanis a *de triumpho (et pompa)* címben csupán azt fejezi ki, hogy a *deducere* ige az adott összefüggésben is állhat, de nem azt, hogy e fogalmak kitétele nélkül, önmagában is azonos értékű lenne, — amit B. változtatlanul állít.

Evidens a helyzet az ezúttal teljesebb formában citált Suetonius-hely (Tiber. 17) esetében, hiszen a mondat elején szerepel a *triumphus* szó. Azonfelül a teljes mondatból kiviláglik az is, hogy Tiberius a teutoburgi katasztrófát követő gyász miatt e l h a l a s z t o t t a (*distulit*) a *triumphust*: diadalmenet tehát nem is volt! Nyilván ezért nem hivatkozik a helyre M. Gelzer, akinek semmi oka-célja nem volt, hogy szem elől tévessze a *differre*-ige jelentését.

Még kevésbé lehet szó *triumphusról* a Brutushoz intézett Cicero-levélben (I. 3,2). A történeti tényekről nem is beszélve, látható ez magából a szövegből is, valamint abból a kissé nagyhangú (a Thesaurus adott helyén természetesen nem szereplő) párhuzamos

¹⁰ G. Radke: Tibull und das Corpus Tibullianum, Properz, Ovid. Gymn. 71 (1964) 107. 1.

¹¹ Radke szószerint ezt írja: «Ich möchte nicht versäumen, E. Nordens Deutung des Bildes in c. 3,30 vorzutragen: Er verglich in der Vorlesung die Übernahme des äolischen Liedes mit der Deduktion einer Kolonie (*coloniam deducere*).»

¹ Borzák I.: Néhány megjegyzés a horatiusi *deduxisse* értelmezéséhez. L. föntebb 117 sköv.

fogalmazásból, amely ugyanerről az esetről az utosó *Philippica*-ban olvasható.² Cicero kissé megmosolyogtató szerénykedése (*nihil est in me inane*) ellenére is — mint annyiszor máskor — ezúttal is túlértékeli teljesítményét, érdemeit. Annyira azonban nem rugaszkodik el a valóságtól, hogy valóban *triumphator*-nak adja ki magát.

Agroecius megállapítása viszont nem mond többet, mint amit korábban mi is megállapítottunk.³

Alláspontunk tehát változatlan: a vitatott helyen szó sincs diadalmenetről — ellenében a Cleopatra-ódával (c. I. 37,31–32). A párhuzam azonban nem csak a *triumphus* tekintetében sántít, hanem azért is, mert nem igaz, hogy «az egyiptomi királynő fölött diadalmaskodó Róma nagyságát hangsúlyozza mindkét vers *befejezése*.»⁴ (Kiemelés tőlem, M. E.) A c. 30. ugyanis nemcsak hogy nem ezzel fejeződik be, hanem egész második felében (10–16 sor) nincs erről szó, s ezt megelőzően is csak a 8–9. sorban. De még ha a *humilis mulier — ex humili potens* összecsengés ürügyén Horatiustól eltulajdonítanánk s Rómára ruháznánk a költő dicsőségét, a négy utolsó sor — a vers egyhatoda — akkor is másról szól.

Egyébként, ha került volna is olyan párhuzam, amely az óhajtott jelentést prezentálná: ez még egyáltalán nem jelentené azt, hogy Horatius is ilyen értelemben kívánta használni a *magis deducere* szavát. Ellenben a colonia-alapítás, illetőleg a veterán telepítés összefüggésében mégiscsak kedvezőbb a helyzet, hiszen ebben a jelentésben a *deducere*-ige önmagában is teljesen elfogadott és általánosan használt volt évszázadokon át: ezt bírálóm sem vonta kétségbe.

Nyelvi ellenérvek hiányában tehát fenntartjuk korábbi megállapításunkat, mely szerint az adott összefüggésben — s nem általában! —, Horatius tárgyalt helyén a *deducere*-ige jelentése csak egyetlen konkrét vonatkozást enged meg, a colonia-deductióra utalót, s a *deducere*-igében ehelyütt továbbra is az aeol *metrum meghonosításának* kifejezését látjuk. Értelmezésünk helyessége tekintetében feltétlenül perdöntő párhuzamnak tartjuk a latin nyelv kérdéseit terén nem illetéktelen Gellius következő nyilatkozatát: *Fuisset autem verbum hoc a te civitate donatum, aut in Latinam coloniam deductum*. . . (XIX. 13,3).

2. De álláspontunk nyelvi bizonyítását, amelyet most Gellius-idézetünkkel kiegészítettünk, már korábbi cikkünkben is három tárgyi érveléssel is alátámasztani véltük. Ezekre azonban csak igen hízagos reflektálás történt.

Egy kérdés maradt: a hadvezérei sikereire féltékeny Augustusnak a *triumphus*-tartási jog kisajátítására vonatkozó törekvése. Ezzel kapcsolatos álláspontunkkal szemben két ellenvetés hangzott el. Az egyik azt kifogásolja, hogy a Staatsrecht-nek miért az I. kiadására hivatkozunk. Értelme azonban csak abban az esetben lett volna, ha Mommsen klasszikus műve további kiadásaiiban megváltoztatta volna korábbi álláspontját.

Más a helyzet az idézett Suetonius helylyel (Aug. 28,1) kapcsolatban. Csakhogy Suetoniusnak az Augustus által engedélyezett harmincnál is több *triumphus*-ra vonatkozó közlése nyilvánvalóan valótlan, amit viszont már a múlt századi kommentárok is leszögeztek.⁵

Augustus hosszú-hosszú uralma alatt ugyanis mindössze tíz alkalommal került sor arra, hogy rajta kívül más is diadalmenetet tartson. Igaz, a senatus több ízben is megszavazta ezt másoknak is, azonban vagy éppen Augustus hiúsította meg tribunusi jogai révén (mint pl. egyszer Tiberius esetében is), vagy az illető mondott le (mint például Agrip-

² XIV. 5 2: . . . *me ovanem et prope triumphantem populus Romanus in Capitolium domo detulerit, domum inde reducerit. A deducere egy sajátos előfordulásához ld. legutóbb E. Wistrand: Eranos 63, 1965, 42–46.*

³ Ant. Tan. 12, 1965, 29. o. 19. j. ill. Acta Ant. Hung. 13, 1965, 99. o. 19. j. — Mint ahogy Vergilius ígérte: *primus ego in patriam mecum, modo vita supersit, / Aonio rediens deducam vertice Musas* — is nyilván úgy kell érteni, mint a szándékot a hesiodosi költészet (pontosabban a mezőgazdasági tanköltemény) római meghonosítására. Ahogyan F. Klingner is értelmezi számomra időközben hozzáférhetővé vált könyvében (Vergils Georgica. 1963 Zürich, 247): das könnte nicht anders heissen, als dass er das hesiodische Lied in Rom heimisch machen werde.

⁴ Ant. Tan. 11, 1964, 54 = Acta Ant. Hung. 12, 1964, 114. — A Capitoliummal kapcsolatos feltehető történeti célzás összefüggésében esetleg további figyelmet érdemelnek a Vergilius által említett *Romani triumphus*, vö. Maróti E.: Zur Entstehung von Vergils Georgica. Annal. Univ. Debrecen. I. 1965. 31. o. 41. j.

⁵ L. pl. E. S. Schuckburgh: C. Suetonius Tranquillus, Divus Augustus. Cambr. 1896. ad l. c.

pa is két ízben) «önként», de aligha nem a princeps intencióinak szellemében (vö. RGDA c. 4. Cassius Dio LIV 24).

Igaz, hogy ebből a tíz alkalomból hat — tehát viszonylag sok — esik a c. III. 30 megírásáig, tehát i. e. 23-ig eltelt évekre.⁶ Azonban nyilván Horatiusnak is élénken emlékezetében élt az a gátlástalan történethamisítás, aminek segítségével Augustus megfosztotta az ellenséges vezért párviadalban legyőző M. Licinius Crassust a «*spolia opima*» bemutatásától.⁷ S talán nem kerülte el a költő figyelmét — egyebek között — az a feltűnő körülmény sem, hogy C. Carrinas 30-ban aratott győzelme honorálásaként csak 28-ban tarthatta meg diadalmenetét; nyilván, hogy Augustus előző évi hármass *triumphus*ának fényét a legcsekélyebb idegen ragyogás se kisebbitse.⁸

Konklúzióink: Arra a megtiszteltetésre, ami egyszer megtagadtattott a Claudiusok büszke sarjától, amiről lemondott a kedvelt vő — arra nem támaszthatott igényt még oly átvitt értelemben sem a *libertino patre natus* poéta.⁹

3. Hogy mennyire nem volt szándékunk az adott összefüggésben fejtegetéseink magvát jelentő ötletet eredetinek feltüntetni, azt korábbi tanulmányunkban kellőképpen hangsúlyoztuk.¹⁰ Célunk az volt, hogy kifejtsünk és forrásszerűleg is igazoljunk egy olyan gondolatot, amely — tudtunkon kívül — Norden részéről egyszer mint lehetőség már elhangzott. Radkének a *Tibullus*-szemléjében elbujtatott közlése utólag is elkerülte figyelmünket.¹¹ Különben Nordennek ez a megjegyzése nem ment át a filológiai köztudatba: ezt mi sem bizonyítja ékebben, mint az a körülmény, hogy a maga eltérő álláspontjának exponálásakor B. sem tartotta szükségesnek állást foglalni ezzel az értelmezési lehetőséggel szemben.

A *princeps* szó használatával kapcsolatos óvatos elemzésünkkel szembeállított megjegyzésre, hogy ti. 23-ban még Vergilius is élt — csak annyit mondhatunk, hogy ezt Horatius is tudta; ennek ellenére korábbi és későbbi nyilatkozatai a maga primátusát illetően teljesen egybehangozóak.¹²

⁶ Ld. már V. *Gardthausen*: Augustus und seine Zeit. Lpz. 1891. I. 1054 II. 663, újabban pl. P. *Sattler*: Augustus und der Senat. Göttingen 1960, 11. *Mócsy A.*: Der ver-tuschte Dakekrieg des M. Licinius Crassus. *Historia* 15, 1966, 511—514.

⁷ Vö. A. *Degrassi*: *Inscriptiones Italiae XIII/1*. (Róma 1947) p. 87. 345. 570—71. ill. 631—33. 636. 643—44. 647. 657.

⁸ Így R. *Hanslik*: PW-RE VIII A 150 (s.v. M. Valerius Messalla Corvinus).

⁹ Vö. időközben megjelent *Curus Achaicus* c. dolgozatunk konklúzióját, *Ant. Tan.* 13, 1966, 73, u. *Acta Ant. Hung.* 14, 1966, 369.

¹⁰ *Ant. Tan.* 12, 1965, 32., vö. még a 30. jegyzetet.

¹¹ Mellesleg a *Norden* megjegyzését áthagyományozó *Radke* idézett megjegyzésének a folytatása is alátámasztani látszik álláspontunkat: «das wäre eine neue Metapher, zu der auch Horat. a.p. 129 passen könnte.» Ugyanakkor Horatius-szemléjében *Radke* elutasítja *Fuchs* ötletét.

¹² A fontosabb helyeket l. *Ant. Tan.* 12, 1965, 34—36. ill. *Acta Ant. Hung.* 13, 1965, 106—108 és a vonatkozó lábjegyzetekben.

KÖNYVSZEMLE

CORPUS DER MINOISCHEN UND MYKENISCHEN SIEGEL. Kiadják: *F. MATZ* és *H. BIESANTZ*. I. kötet: *A. SAKELLARIOU: DIE MINOISCHEN UND MYKENISCHEN SIEGEL DES NATIONALMUSEUMS IN ATHEN.* (Gebr. Mann; Berlin, 1964.) 23 lap, 516 tábla. Ára: 105 DM.

A glyptika emlékei a krétai és a mykénei leletanyag egyik fontos csoportját alkotják. A vésett kövek jelentősége igen sokrétű: a relatív kronológia értékes támpontjai, főleg Krétán, ahol egyazon pecsét agyaglenyomatait különböző lelőhelyekről ismerjük; felhasználásuk miatt (elsősorban pecsétek voltak) nélkülözhetetlen forrásai a gazdaságtörténetnek. A gemmák ábrázolásaival a művészettörténet és a vallástörténet kutatás egyaránt foglalkozik.

A vésett kövek régészeti felhasználhatóságát erősen csökkenti az a körülmény, hogy időrendjük részleteiben tisztázatlan. A kronológiájukkal foglalkozó kutatások legnagyobb akadályja az anyag jellegéből adódik: jelentős hányada magángyűjteményekben van, ill. régi ásatásokból származik; továbbá a valóditól nehezen megkülönböztethető hamisítványok állandó zavarótényezőt jelentenek. A keltezés kérdését azonban önmagában az sem oldja meg, hogy ma már hiteles ásatási rétegekből és síregyüttesekből szépszámú gemmát ismerünk. Számolni kell ugyanis azzal a lehetőséggel, hogy egy-egy kő földbe, ill. sírbakerüléséig több nemzedéken át is öröklődhetett. Valószínűleg ennek tudható be, hogy a vaphió-i lelet vésett kövei több, egyébként időben szétválasztható stílust képviselnek. A pylosi ásatások precízen megfigyelt rétegeiből pedig olyan összetételű anyag került elő, amely a mykénei gemmák időrendjét megoldani igyekvő korábbi kutatások eredményeit kétségessé tette. Az anyag szétválasztását még az is nehezíti, hogy a kora minói és a mykénei korban a sírokat olykor évszázadokon át használták, és az összetartozó mellékletek elkülönítése nem mindig lehetséges.

Igy tehát a legfőbb kronológiai alap a pecsétek és gemmák formája és ábrázolása tipológiai fejlődésének a vizsgálata, a technikai sajátosságok és az anyag figyelembevétele. Ezt kell összeegyeztetni a külső körülmények alapján keltezhető kövek és agyaglenyomatok által nyújtott támpontokkal.

A. Furtwängler és G. Karo¹ kevés anyag ismeretében kidolgozott, de mégis iránymutató korszakbeosztása után a knössosi ásatások elsősorban a krétai anyag rendszerezésére nyújtottak lehetőséget. J. A. Evans² kronológiájába igyekezett beépíteni a glyptika emlékeit is. A módszer következtelenségére többen is utaltak: a három periódus és az alperiódusok nem egyeztethetők össze egyértelműen a figurális ábrázolások, különösen a glyptika lassúbb ütemű fejlődésének korszakaival. Ezt az ellentmondást sokan igyekeztek megoldani, legutóbb V. E. G. Kenna;³ átmeneti periódusok beiktatásával. Más utat választott F. Matz,⁴ aki úttörő jelentőségű vizsgálatai eredményeként a következő skémát javasolta: 1. A formálódás időszaka: kora minói kor — közép M. II. 2. klasszikus kor: közép M. III. — késő M. II. 3. a hanyatlás időszaka: késő M. III. Az egyes korszakok időtartamának némi módosításával ugyanezt a szisztémát vette át H. Biesantz.⁵ A. Sakellariou⁶ Kréta nagy történelmi korszakaival igyekezett párhuzamosítani a glyptika stílusorszakait: 1. Praepalatiális stílus. 2. Az első paloták stílusa. 3. A második paloták és postpalatiális stílus.

¹ A. Furtwängler: Die antiken Gemmen. Leipzig, 1900. III. 27 kk., ill. G. Karo: A. M. 35. (1910.) 178 kk.

² J. A. Evans: The Palace of Minos at Knossos. I.—IV. London, 1921—1936.

³ V. E. G. Kenna: Cretan Seals. Oxford, 1960.

⁴ F. Matz: Die frühkretischen Siegel. Berlin, 1928.

⁵ H. Biesantz: Kretisch-mykenische Siegelbilder. Marburg, 1954.

⁶ A. Xénaki-Sakellariou: Les cachets minoens de la Collection Giamalakis. (Ét. Crète. X.) Paris, 1958.

A beosztások közös hiányossága, hogy a nagy stíluskorszakokon belüli stílusirányzatok, — amelyek részben kétségtelenül egykorúak, — időrendjét nem tisztázták. Sakellariou a második paloták periódusán belül naturalisztikus, dekoratív — palota, szkematikus és talizmán stílust választ szét (a legutolsó t.k. nem egységes), de ezek egymáshoz való időbeli viszonya legnagyobbbrészt megoldatlan probléma. Így tehát a nagy korszakokon belüli fejlődésről keveset tudunk, és ennek következményeként a gemmák jó részét jelenleg csak igen tág időhatárok között keltezhetjük, és a fő stíluskorszakokon belüli (Sakellariou beosztásának 3. periódusa pl. kb. 600 évet fog át!) helyüket nem tudjuk megjelölni.

Már említettük, hogy a mykénei gemmák időrendje tisztázatlan. A megoldatlan kérdések közé tartozik ezen kívül a krétai és mykénei glyptika viszonya. Kétségtelen tény, hogy bizonyos mértékű közös fejlődéssel, ill. bonyolult kölcsönhatással számolni kell. Ezért egyesek, pl. H. Biesantz, tagadják, hogy stíluskülönbség lenne a krétai és mykénei vésett kövek között. Biesantz a Strukturforschung útját járva igyekezett az eltéréseket kimutatni, ill. magyarázni. Néhány mutatványdarabon tetszetősen szemléltethető a kétféle Strukturprinzip, valójában azonban a lelőhely nélküli kövek esetében e módszer segítségével nem választható el a krétaitól a mykénei. A lernai kora-helládikus pecsétlenyomatok felfedezésével pedig ez a probléma túlnőtt a mykénei kor keretein, és a szárazföldi és krétai glyptika viszonyának kérdésévé vált.

Az eddig elmondottakkal még korántsem mérítettük ki a megoldatlan problémákat, de talán ez is elég annak szemléltetésére, hogy a kutatás adós a krétai és mykénei glyptika bizonyos alapproblémáinak megoldásával.

A Mainzi Akadémia F. Matz javaslatára elhatározta a krétai és mykénei pecsétek corpusának kiadását, hogy az átfogó történeti szintézis alapfeltételei megteremtődjenek. A szerkesztésre F. Matz és H. Biesantz kapott megbízást. A corpus tervezete a következő: (Zárójelben a feldolgozó szakember neve)

1. Herakleioni Régészeti Múzeum. (N. Platon.)
2. Herakleioni Giamalakis Gyűjtemény. (A. Sakellariou.)
3. Athéni Nemzeti Múzeum. (A. Sakellariou.)
4. Kisebb görögországi gyűjtemények (H. Biesantz.)
5. Oxford, Ashmolean Múzeum. (V. E. G. Kenna.)
6. London, British Múzeum; Cambridge, Fitzwilliam Múzeum. (V. E. G. Kenna.)
7. Angol magángyűjtemények. (V. E. G. Kenna.)
8. Paris, Cabinet des Médailles. (H. Van Effenterre.)
9. Kisebb európai gyűjtemények. (H. Biesantz.)
10. Amerikai gyűjtemények. (V. E. G. Kenna.)
11. Tipológia. (H. Biesantz.)

Az egyes részek terjedelme különböző, általában egy, ritkábban több kötetet (pl. herakleioni Rég. Múz.) igényelnek. A corpus magába foglalja a gemmák agyaglenyomatait is, és a mykénei pecséteken tágabb értelemben a mykénei kultúra elterjedési területén előforduló korábbi (neolitikus, kora- és középbronzkori) pecsétlőket is érti. Kimaradnak viszont a hieroglyph jelekkel díszített kövek, mivel ezek gyűjteményét a lenyomatokkal együtt) egy másik vállalkozás keretében E. Grumach készíti.

Elsőnek a területi szempontokat követő tervezet harmadik része jelent meg egy kötetben. A Sakellariou, akit a krétai és mykénei glyptika elismert kutatójává a Études Crétoises sorozatban megjelent gemma könyve és több kisebb tanulmánya tett, az Athéni Nemzeti Múzeum anyagát dolgozta fel, amelyből kiemelkedő jelentősége a mykénei pecsétek páratlan értékű gyűjteményének van. A kötet az egész vállalkozás szempontjait ismertető szerkesztői megjegyzések vezetik be, majd a szerző előszava következik a feldolgozott darabok periodizációs problémáinak rövid összefoglalásával. Ezután találjuk az indexeket: leltári szám, lelőhely, anyag, forma, téma és keltezés szerint.

Néhány neolitikus pecsétlő előzi meg a mykénei glyptika emlékeit. Sakellariou átmeneti periódus néven közli a mykénei «B» sírkerület vésett köveit. A többi anyagot a kutatás jelenlegi állásának megfelelően nem osztotta be alperiódusokra, hanem mykénei-kor címen lelőhelyként csoportosítja. Ennek az a legnagyobb előnye, hogy a leletegyüttesek együttmaradnak. A keltezés külső támpontjaira minden lelőhelynél rövid bevezetésben utal.

A jóval kisebb krétai anyagot a már korábban ismertetett beosztása szerint taglalja.

A kötet technikai kivitelezése rendkívül fényűző: minden gemma külön lapra kerül, és mindenegyes példányról legalább 3 felvételt találunk: az eredetiről, annak gipsz-

öntvényéről ill. rajzáról különféle nézetű fényképeket közölnek, és ha szükséges, a formát is reprodukálják. Mindenegyedűleg gemmához rövid leírás és irodalomjegyzék tartozik még. A könyv kiállítása rendkívül tetszetős, és jól áttekinthető: az athéni Nemzeti Múzeum 517 gemmáját 544 oldalon közli a szerző. Ennek egyetlen «hátránya», hogy a kötet magas ára miatt kisebb könyvtárak számára nem lesz hozzáférhető.

Ezek után természetesen érdeklődéssel várjuk a folytatást, hiszen ezzel egyre több publikálatlan anyagot ismerhetünk meg, és egyre közelebb kerül a szintézis lehetősége.

SZABÓ MIKLÓS

J. MELLAART: EARLIEST CIVILIZATIONS OF THE NEAR EAST. London (Thames and Hudson) 1965. 143 lap, 30 színes tábla, 78 rajzos illusztráció

J. Mellaart ezen könyve az ősrégészeti kutatások egy jellegzetes területén megindult óriási arányú fejlődés betetőzése és egyben új horizontok megismerésének nyitánya. A munka eredetileg az impozáns «The Dawn of Civilizations» c. kötet (London, 1961) részeként íródott. A kutatási terület ismeretanyaga viszont olyan rohamosan bővült, hogy e kiadás számára a tanulmányt máris jelentősen át kellett dolgozni. Ennek is köszönhető — J. Mellaart széleskörű tájékozottságán kívül — hogy a munka a legújabb kutatások eredményeivel is megismertet. Az összefoglalás természetesen magán viseli az előázsiai-kisázsiai jelenlegi ősrégészeti kutatások általános tendenciáit.

a) Előázsiaiában kezdetben a fejlett városállamok felkutatásának melléktermékeként kezelték az ősrégészeti leleteket, amelyek legjobb esetben mint «festett kerámiák» szerepeltek. Legjellegzetesebb példái Susa, Samarra, és maga Tell Halaf. (L. le Breton Iraq 19. 1957. 79 skk.; E. Herzfeld, Die Vorgeschichtlichen Töpfereien von Samarra. Berlin, 1930.; M. Oppenheim — H. Schmidt, Tell Halaf. I. Die prähistorische Funde. Berlin, 1943.)

b) Később megindulnak Mezopotámiában is az önálló ősrégészeti kutatások. Ezek nyitányaként az Ur-i ásatásokkal párhuzamosan végzett al Ubaid melletti feltárás tekinthető. Egy új korszak igazi bevezetésének azonban M. E. L. Mallowan Arpachiyah-i (Iraq 2. [1935] 1—178.) és részben ninivei feltárásai (AAA 20. 1933. 71 skk.) tekinthetők. Ennek az angol irányítás alatt állt munkának legutolsó, ősrégészettel kapcsolatos eredményei az Uqair halmon (JNES 2. [1943] 131—158.) és Eriduban végzett (Sumer 3. [1947] 85—111. és 6. [1950.] 27—33.) feltárások.

c) Részenben az eddigiekkel párhuzamosan folyt, részben tovább folytatódott az észak-iraki őskori tell-ek feltárási programja. Kezdetének Tepe Gawra hatalmas méretű kutatása tekinthető (Excavations at Tepe Gawra, I., II. Philadelphia, 1935., 1950.) Elsőként a Tell Hassuna-i feltárások éreztették, hogy még a mezopotámiai ősrégészet előtt is milyen új távlatok nyílhatnak. Itt ugyanis egy Ninive-ben már jelentkezett, a halafinál korábbi leletanyagot ismertünk meg (JNES 4. [1945.] 255—284). 1948-ban felfedezték ennek egy déli variánsát is, amelyet a Matarrah-i lelőhely fémjelez (JNES 12. [1952.] 2—75). Az Uruk melletti Hajji Muhammad Eridu korai rétegeivel együtt egy ettől részben független, de az al Ubaid anyagnál ugyancsak idősebb déli variánsnt jelent. A nagy lépést az időben visszafelé — de a fenti ásatások eredményeiből kiindulva — R. J. Braidwood irak-kurdisztáni programja tette meg. Ennek során felfedezte a neolithikus forradalom feltételezett időpontjához tartozó neolithikus leletanyagot, és a neolithikus forradalomra magára vonatkozó elgondolások egy részét igazolta, egy részét más megvilágításba helyezte (gondoljunk csak a kerámia keletkezésének Jarmóban pontosan megfigyelt körülményeire).

A sokrétű, rendkívül gazdag és viszonylag jól és gyorsan publikált mezopotámiai ősrégészeti anyag azt eredményezte, hogy a neolithikus civilizáció kialakulásáról, terjedéséről és a későbbi fejlődésre gyakorolt hatásáról viszonylag egyszemélyes kép alakult ki. Ennek egyik jele volt a R. J. Braidwood és K. M. Kenyon között lezajlott vita is (JRAI 89. [1959] 35 skk.). A vitához alapot adtak azok a nem kevésbé jelentős eredmények, amelyek Szíria, Palesztina és Jordánia tengerparti és belső területein végzett ásatásokon, Eynanban és főleg Jericho-ban jelentkeztek. A «termékeny félhold» két exponált területére korlátozott kutatások kellős közepébe szinte belerobbantak a brit régészeti iskola anatóliai ásatási eredményei. Ezeknek első lépése Beycesultan feltárása a korábbi, ugyancsak fontos anatóliai korai bronzkori vagy chalkolithikus feltárások anyagához, Alishar, Alaça, Trója,

Kusura és részben Mersin leletanyagához kapcsolódik. További eredményei — mint közismert — Haçilar, Catal Hüyük, valamint Çan Hasan és Dorak felfedezése. A szakemberek óriási érdeklődéssel és teljes egyetértéssel fogadták ezeket az új eredményeket, melyek azt bizonyítják, hogy a neolithikum egy adott, viszonylag korai időpontjában Anatólia a legfejlettebb előázsiai terület volt. Természetes azonban, hogy szükségesnek látszott ezeket is beilleszteni az előttük megismert előázsiai anyagtipusok fejlődési rendszerébe. Továbbá, az anatóliai leletek esetében még egy sajátos feladat is volt: megkeresni a Délkelet-Európa felé vezető szalákat, kimutatni, hogy az európai paraszt-társadalmak létrehozásában mikor és milyen szerepük volt. Fő kérdés lett természetesen az egyes legkorábbi neolithikus típusok korábbi helyi gyökereinek a kimutatása is. E kitűnő összefoglalás ürügyén ezt kísérel meg és teljesíti teljes sikerrel J. Mellaart, nyilvánvalóan népszerűnek szánt, de nélkülözhetetlen szakkönyvnek számító művében.

Könyvének 12. oldalán J. Mellaart jól áttekinthető táblázatban összesíti mondani-valóját az előázsiai neolithikus és chalkolithikus kultúrákról. Koncepciója szerint a még a palaeolithikummal többé-kevésbé szervesen összefüggő mezolithikum emlékanyagai után a proto-neolithikum, majd a kerámika nélküli neolithikum (aceramic neolithic), a kerámikát ismerő neolithikum a festett kerámiával és egyes területeken a chalkolithikummal egyidőben, végül a chalkolithikum leletei, illetőleg kulturális emeletei következnek. Az e korokra megadott abszolút időpontok lényegében a C 14 vizsgálatok adatain alapulnak, amelyeknek a jelek szerint J. Mellaart feltétlen híve. A relatív időrendi viszonyok, illetőleg határok megjelölésére viszont más jellegű adatokat használ. Szerinte például a kerámika nélküli neolithikum kezdete egybeesik az első termesztett gabona megjelenésével, és a kerámikát már ismerő neolithikum legkorábbi szakasza természetesen a legkorábbi monochrom edényművességet ismeri. Nagy vonalakban e szakasz középső idejében lesz általános a festett kerámikák sok helyi változatot mutató köre. Sőt, úgy látszik, hogy terminológiailag a kerámikát már ismerő neolithikum és a korai chalkolithikum között ott húzhatjuk meg a határt, ahol a monochrom kerámikák után fellépnek a többszínűre festett edények. Éppen így, a késői chalkolithikum kezdetét nagy általánosságban az ún. «dark burnished ware» megjelenése jelzi.

Rövid, de fontos megjegyzései vannak J. Mellaart-nak a mezolithikus alapkultúrákról. Ezek jellemzője az egészen intenzívvé vált «food gatherings». Az egyes területeken nem egyenlő mértékben fejlettek, és természetesen, itt jobban, ott kevésbé ismertek. Előbbi ténnyel összefügg, hogy a neolithikus forradalom kulturális eredményei területről-területre mások és mások. Egyes helyeken évszázadokkal korábban lehetünk tanúi fontos felfedezéseknek. A legújabb eredmények például azt bizonyítják, hogy Előázsiaiban legalább három területen létrejött önállóan a neolithikus civilizáció: a Zagros hegység nyugati lejtőin és völgyeiben, a török és kurdisztáni Mezopotámia dombos vidékein és végül a dél-anatóliai plátón. A három terület korábbi mezolithikus lakossága végeredményben két alapnépességre vezethető vissza. Közép-keleten és Közép-Ázsiában egy specializált geometrikus mezolithikum jelentkezik, csont vagy fa nyélbe foglalt mikrolitokkal, nyílhegyekkel. Fő csoportjuk, a Zagros hegység Zarzi típusa esetében valószínű, hogy a Kaukázus környéki orosz sztyeppék palaeolithikus anyagából származik. Fő lelőhelye Shanidar (B2 réteg). Palesztinában, Szíriában, Libanonban viszont a Kebarai és Nebeki csoportok éltek. Analógiáik Anatólia Belbaşi-Beldibi nevű csoportjában vannak meg. Utóbbi azért is nevezetes, mert legutóbb palaeolith jellegű sziklarajzokat és művészeti alkotásokat fedeztek fel anyagában. Ez a Çatal Hüyükön talált korai neolithikus, és a palaeolithikus barlangi festményekre emlékeztető falfestmények ismeretében legalábbis meggondolásra késztet. Kézenfekvő az a megállapítás, hogy itt első esetben figyelhetünk meg az őskor és az újabbkor közötti kulturális folyamatosságot.

A szerző a következőkben a fenti mezolithikus alapokra felépülő protoneolithikus csoportokat ismerteti, elsőnek, a Zagros anyagát (Karom Sahir), majd Palesztina és Jordánia protoneolithikumát, a már régen ismert, de egészen széles összefüggésekbe talán csak most először helyezett Natufi csoportot. Ennek vezéranya pl. Eynan-ból ismert. Ide tartozik Jericho legkorábbi emlékanyagája is. Jericho «pre-pottery B» kultúrájában ennek a Natufi-örökségnek hirtelen magva szakad, megjelenik Ras Shamra a közvetítésével (V—A) az anatóliai síkságról egy új népesség. Végül a Jericho B anyaggal egyidős jarmoi és iráni (Tepe Guran, Tepe Sarab, Tell Shimsara) leleteket tárgyalja a szerző. Itt, elsősorban Jarmo és az iráni lelőhelyek összefüggésében olyan finom megkülönböztetéseket tárgyal, amelyek nemcsak az új régészeti feltárások eredményeit, hanem Mellaart rendkívüli anyagismeretét is dicsérik.

A negyedik fejezet Szíria és Libanon kerámikus neolithikumát (Jericho, Byblos, Ras Shamra, etc.), az ötödik a már idézett Hassuna és Samarra kultúráit ismerteti, valamint Délmezopotámia legkorábbi emlékanyagát (Eridu és Hajji Muhammad csoportok).

Ez végeredményben jól ismert, közölt leletek kitérő és rövid összefoglalása. Nem így a következő, hatodik fejezet, amelyben Észak Irán mindmáig alig ismert chalkolithikus kultúráival ismerkedhetünk meg. Ezek között a magyar kutató figyelmét az ún. Dalmatípusú leletanyag azonnal megragadja, meg akkor is, ha Mellaart hangsúlyozza, hogy itt nem lehet szó közvetlen összefüggésekről a Balkán és köztük Magyarország Körös-Starčevo anyagával (116. o.).

A hetedik fejezet Anatólia újabbkőkori és korai chalkolithikus emlékéanyagának, az utóbbi tíz év nagy felfedezéseinek ismertetése. A szerző itt tökéletesen elemében van. Fontos része az, ahol Anatólia és Délkelet-Európa neolithikumának a kapcsolatait elemzi. Számunkra a következő két megállapítás a fontos: a (Körös-)Starčevo emlékéanyagot közvetlen a Protosesklo utánra helyezi, és a velük rokon bulgáriai festett edényeket Hacilar II-vel hozza kapcsolatba.

Remek fejezet foglalkozik a mezopotámiai Halaf, és Obéid anyagával. A tárgyával. A tárgyalás ilyen hangsúlyozottság is kifejeződik az, hogy ebben az időszakban, a késői chalkolithikum és a korai bronzkor határán Anatólia fejlődése megreked. A Halaf időszakban még virágzik a Can Hasan művelődés. Az ötödik évezredben azonban északi származású, alacsonyabb kulturájú népek inváziója jelentősen lesüllyeszti Anatólia műveltségét, ugyanakkor Dél-Mezopotámiában soha nem látott virágzás indul meg, az Obéid-művelődés. Ettől kezdve Irántól Mersinig minden terület fejlődése Dél-Mezopotámia hatása alatt áll, amely hatás és előny csak megszilárdul a városi civilizáció közvetlen ősében, az Uruk-korban.

Mindezt — és ennél még sokkal többet — valójában művészet volt ebbe a kis könyvbe belezsúfolni. A neves kiadó új sorozatának (Library of the Early Civilizations) méltó kezdete Mellaart könyve, amelynek kivitele, a színes képek és ábrák szépsége minden dicsőretet megérdemel. A könyv a legkényesebb ízlésű könyvbarát és a legspecializáltabb szakértő érdeklődésére egyaránt méltó.

MAKKAI JÁNOS

ÉTUDES ÉTRUSCO—ITALIQUES. Mélanges pour le 25e anniversaire de la chaire d'Étruscologie à l'Université de Louvain. Louvain, 1963, 326 lap, 27 tábla.

A tanulmánykötet a Franz De Ruyt professzor számára alapított etruszkológiai tanszék fennállásának negyedszázados évfordulója alkalmából került kiadásra, s fő célja annak a dokumentálása, hogy milyen gyümölcsöző együttműködést teremtett a tanszék fennállása során olasz és belga tudósok között.

A bevezető tanulmányban F. De Ruyt professzor, akinek nevét több mint három évtizede az etruszk haláldémonról, Charunról írt monográfiája tette ismeretessé, az etruszkológia komplex kutatási módszeréről szól, rámutatva azokra az új kutatási irányokra, amelyek az etruszk kutatások korábbi korlátainak kitágításához vezettek. Az egyik legfontosabb ezek között, hogy az etruszk kultúrát mind nagyobb mértékben az egész itáliai történelemben beágyazva személik, s a szűkebb értelemben vett! etruszkológia etruszk—italiai kutatásokká tágult. Ezt a helyzetet tükrözi az etruszkológia központi kutatóintézetének, a firenzei Istituto di Studi Etruschi-nek cím-bővítése Istituto di Studi Etruschi ed Italici-vá 1949-ben, továbbá — római megfelelőjéhez hasonlóan — a louvaini tanszék elnevezése is. Ennek kell természetesen megnyilvánulnia a tanulmánykötetnek címében és tartalmában is. A 8 olasz és 5 belga kutató (köztük négy F. De Ruyt tanítványa) tanulmányai közül nyolc szorosabban vett etruszk, öt egyéb itáliai tárgyú problémákkal foglalkozik.

Az etruszk tanulmányok közül *F. Magiè* tudománytörténeti tárgyu: a vatikáni Museo Gregoriano Etrusco kialakulásával és jelentőségével foglalkozik az etruszk kutatások történetében, közben érdekes adatokat nyújtva a pápai állam etruszk-gyűjtéseinek és az első itáliai etruszk-gyűjtemények kialakulásának kérdéséhez. Két topográfiai tanulmány közül a jelentősebb és terjedelmesebb L. *Gasperini* munkája: «Monterano, Déletruria egy kisebb központja». A tengerparti zóna nagy központjai és az etruszk történelemben kiemelkedő szerepet játszó, antik forrásokból név szerint ismert egyéb nagy központok mellett csak az utóbbi években kezdett a figyelem újra az Etruria belsejében fekvő, látható történelmi szerephez alig jutott területek felé fordulni, amelyek azonban mégis a bázisai voltak a nagy városállamok gazdasági életének. Ezt példázza a feltételeken az antik Manturanum-mal azonosított Monterano és környéke etruszk leleteinek áttekintése. A Mi-

gnone folyó bal partján fekvő település (amelyhez a túlsó parti nekropolisz tartozik) az i. e. 7. sz.-tól a római korig terjedő emlékanyagával Caere történetéhez kapcsolódik. Virágkora a 7—5. század, amelyben bányászatának, mezőgazdaságának, állattenyésztésének termékeivel táplálta a nagy tengerparti «fővárost», s egyúttal iparának vásárlója volt: a sírok mellékletei a caerei műhelyekben készült vázafajták. A 4. században Caere hanyatlásával Monterano virágkora is végetért, szegényes emlékei földművesek és pásztorok szűkös életéről tanúskodnak. *G. A. Secchi Tarugi* tanulmánya, amely a Clusium közelében fekvő Montepulciano antik nevét és fennmaradt emlékanyagát tekinti át, egyenlőre még inkább kutatási feladatokat és lehetőségeket jelez, mint eredményekről számol be.

A többi öt etruszk tanulmány régészeti-művészeti tárgyú. *J. Poupé* az etruszk bucchero-edények egy érdekes csoportját, a protokorinthosi formájú aryballosok példányaikat állította össze, s vizsgálta időrendjüket, valamint — a De Ruyt-iskola komplex módszerének megfelelő képzettsége révén — felirataikat is. A 38 váza közzététele hasznos munka, 7 sz. végi—6. sz. elejei datálásuk helytálló, a csoport jelentőségét azonban majd az fogja megadni, ha a korinthosi árut utánzó egyéb etruszk bucchero edényekkel együtt kerülnek tárgyalásra, s ennek a tárgyalásnak természetesen a nem bucchero technikával készült etruszko-korinthosi keramikára s annak a bucchero vázákkal és műhelyeikkel való kapcsolataira is ki kell terjednie. Ugyancsak az archaikus korba vezet *G. Caputonak*, *É. Etruria régészeti főfelügyelőjének* cikke a nemrégiben Quinto Fiorentinóban feltárt 7—6. századi tholos-sír ún. tuskés üvegedényéről, amelynek etruszk eredetét valószínűsíti, egykorú és későbbi hasonló etruszk leletek áttekintése után. *M. Pallottino*, a római egyetem etruszkológus professzora, aki De Ruyttal együtt volt Giglioli növendéke, s ma elismert vezéralakja az etruszk kutatásoknak, «Egy görög-anatóliai ikonográfiai szkéma Etruriában» címen a Volterra és Fiesole körzetében elterjedt, álló harcos-relieffel díszített 6. századi etruszk kő-sztélék ábrázolását anatóliai mintaképekre vezeti vissza, s — egyelőre problematikus módon — a szkéma etruszai meghonosodását lykiai vándor művész vagy műhely megjelenésével magyarázza. *R. Bartocchini*, a római Villa Giulia Múzeum nemrégiben elhunyt igazgatója egy vulcei templom ásatásairól írt, a datálás és a templomban tisztelt isten személye körüli bizonytalanságokra utalva. *F. Lambrechts*, a De Ruyt-iskola mindedig legkiválóbb tanítványa, akinek nevét az etruszk magistratusokról írt monográfiája fiatalon ismertté tette, etruszk felirattani tanulmányainak sorában egy elveszettnek hitt határköfelirat megtalálásáról számol be.

Az itáliai tárgyú tanulmányok közül kettő, *G. Luglié* és *T. Hackensé* részben etruszkológiai vonatkozású. *G. Lugli*, Róma topográfiájának kitűnő ismerője «Az antik Róma úthálózata» c. tanulmányában azt bizonyítja, hogy a későbbi Rómából kiinduló nagy útvonalak a Róma helyén létesült legkorábbi települések idején kirajzolódtak ösvények, kocsutak és terelő utak folytatásai. A kötet egyik legfontosabb tanulmányában a fiatal De Ruyt növendék *T. Hackens* a *javisae* szó és a mögötte rejlő fogalom eredeti jelentését vizsgálja. Meggyőzően mutatja ki, hogy a szó eredetileg vízgyűjtő medencét vagy kutat jelentett a szentélyek közelében, s a ma gyakran használatos értelmét (szentélyből eltávolított fogadalmi ajándékok gyűjtőhelye) akkor kapta, mikor a capitoliumi *javisae*-t a vízvezeték-hálózat kiépítése után ilyen célra használták. Nem fedi a szó antik jelentését a *stips* szónak a mai szakirodalomban a *javisae*-vel azonos értelmű használata: eredetileg csak a szentélyekben elhelyezett pénz-ajándékokat jelentette. A tanulmány — azokkal együtt, amelyeket a szerző e tárgyról más helyütt tett közzé — értékes adatokat és szempontokat tartalmaz az antik szentélyek fogadalmi ajándékainak elhelyezéséről, az ezzel kapcsolatos szokásokról és vallásos elképzelésekről.

A. Maniet professzor tanulmánya az oszk és latin nyelv lexikális egyezéseinek módszertani kérdéseit vizsgálja konkrét példákon. Végül két terjedelmes, különböző értékű és jellegű tanulmány délitáliai tárgyú. *A De Ruyt*-tanítvány *J. Poucet* 70 lapos tanulmánya a sabinok eredetéről szóló antik hagyomány gondos elemzése, amelynek eredményeképpen világosan kirajzolódik a kétféle verzió képe a hagyományban: a Cato—Varro—Strabón-féle autochthon elmélet és a Gn. Gellius-Hyginus féle perzsa—spártai származtatás. A kötet utolsó tanulmányában *V. A. Sirago* Apulia történetét foglalja össze «a függetlenségtől a római hódításig», jórészt közismert adatok alapján.

A kötetnek, a közölt tanulmányok eredményein túl, számunkra egy másik igen fontos tanulsága is van. Nem egyszer merül fel a kérdés, érdemes-e és lehetséges-e Magyarországon olyan ókori kultúrákkal foglalkozni, amelyeknek emlékényaga hazai ásatásokból nem ismeretes. Régebben a tagadó válasz mélyén a «magyarcélú tudomány» klebelsbergi koncepciója állt, amely szerint a társadalomtudományok egyes területeit nálunk annyiban és olyan módon kívánatos művelni, ahogy azok a magyar földdel vagy a magyar történelemmel és kultúrával közvetlen kapcsolatban állnak. Ma, e koncepció szűk látókörűségének felismerése után, a rezignált választ inkább a lehetőségek korláto-

zottságával szokták indokolni. A louvaini tanszék munkája, amelyről a fenti kötet tanúságot tesz, mintaszerű cáfolata ennek. Egy Itáliától távol fekvő kis ország bizonyította itt be, hogy képes az etruszkológiában az itáliai és az egyetemes kutatás számára jelentős eredményeket felmutatni, viszonylag szűk bázisokon, s elsősorban az amúgyis adott lehetőségek ésszerű és rendszeres kihasználásával, nem pedig egy tudományágnak a többi rovására való aránytalan túlfejlesztésével. A bázisok: a római kutatóintézet (amely a belgáknál is valamennyi történettudomány kutatására szolgál) és a belgiumi egyetemeken és múzeumokban rendelkezésre álló néhány kutatói állás. Az előttünk fekvő eredmény magyarázata egyrészt ezeknek a bázisoknak az ésszerű felhasználása: a római intézetben rendszeres és megfelelő tartamú ösztöndíjak biztosítása a valóban kutatással foglalkozni kívánó és arra rátermett emberek számára, továbbá a tudományos állásoknak nem «előlegként» való kiosztása — visszavonás gyakorlati lehetősége nélkül olyanoknak, akik kutatói képességeikre vonatkozólag még csak reményeket nyújtottak, hanem a további eredményes munka biztosítékát nyújtó kéz, komoly eredmények alapján. Ez azonban csak az egyik oldala a kérdésnek; a másik a tudományos irányítás, a kutatási témáknak a lehetőségek, adottságok helyes felmérésén alapuló kijelölése. Az olasz kutatók, mint ez az elmúlt évtizedek során sokszor bebizonyosodott, érthető módon a maguk számára tartják fenn a hazai jelentősebb ásatások végzését és közzétételét; ezekhez összehasonlíthatatlanul jobb előfeltételeik vannak más országok kutatóinál (egy-egy szórványos kivételtől eltekintve) s ezen a területen alig lehet más országnak reménye arra, hogy jelentőségében az olaszokéhoz hasonló munkát végezhesen. Ugyanakkor a feltárt anyag bőségétől elárasztott olasz kutatóknak kevesebb alkalmuk van egy-egy történeti-filológiai kérdés vagy egy-egy emlékcsoport részletesebb elemzésére, s a tapasztalat azt mutatja, hogy hálásan és a legnagyobb készséggel nyújtanak segítséget más országok kutatóinak ilyen jellegű munkákhoz. A nemzetközi tudományos munkamegosztásnak ezt az ésszerű módját a fenti kötet olasz és belga kutatóitól származó tanulmányai témájának nagyjából megoszlása is mutatja, s a lehetőségek ésszerű kihasználásának eredményességét eléggé bizonyítja, hogy a kötet legjobb tanulmányai éppen a belga kutatóknak (Hackens, Poucet, Poupé) olyan munkái, amelyek a fenti követelmények a leginkább megfelelnek: az ókori írott források vagy a szakirodalom gondos, elemző feldolgozásán, a lehetőségek határain belül teljes anyaggyűjtésen alapuló, módszertanilag biztosan megalapozott kutatások eredményei, tehát éppen azok a fő erényeik, amelyek állandó itáliai tartózkodás nélkül is elérhetők, s amelyeknek eléréséhez nem jelentene döntő előnyt, ha a szerző Itáliában élne.

Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a fentebb az etruszkológiával kapcsolatban elmondottak *mutatis mutandis* más területekre is érvényesek. A magyar kutatás természetesen nem érheti el az ókortudomány minden területén a legmagasabb nemzetközi színvonalat. Az azonban, hogy egyes területeken — amelyeket természetesen az adott kutatók tehetségének sajátosságai, «iskola-alapító» képessége illetve vezethetősége határoznak meg — elérje, legfontosabb feladataink közé tartozik, mert az ilyen «esücteljesítmények» egész hazai kutatásunk perspektíváit tágítják, beleértve a «magyarcélú» kutatásokat is, s magukkal ragadják azokat, akik objektív vagy szubjektív okokból elmaradtak tőlük. Ezért kell minden tanulságot, mint a fenti kötetét is, megszívelni, amelyet ennek a célnak érdekében értékesíteni lehet.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

M. GIL: *היית הבלתי חסידים בחיפה*. KHIVI HA-BALKHI, THE KHURASANI ATHEIST Merhavya, 1965. 8° 106 lap.

Chivi al-Balchi a középkori zsidó vallástörténet legérdekesebb és legproblematicusabb alakja. Bibliakritikus és szabadgondolkodó. A IX. század elejéről Balchból, Chorasán egy városából — a Radaniták főállomásáról — származik, amelynek egykori nagy zsidó településére az arab geográfusok említette Bab al-Jahud (a zsidók kapuja) és al-Jahudijja (zsidónegyed) elnevezések utalnak. Iszlámhívók és heretikusok, rabbaniták és karaiták kohójában érlelődött meg a zsidó származású Ibn ar-Ravendi és Chivi szemlélete (W. J. Fischel, *Historia Judaica*. VII. 1945. 37—38.). A Bibliára feltett és elveszett — nyilván arabul megszerkesztett — 200 kérdésű zsidó irodalomban többen említik és idézik. Abu Amram al-Tiflisi és Szaádja elleniratot készítettek. Az utóbbinak verses töredéke felbukkant és kiadásra került a cambridgei genizából (I. Davidson: *Saadia's Polemic against Hiwi al-Balkhi*. New York, 1915.). Azontúl még kétszer jelent meg a szöveg: S. Poznanski (*היית הבלתי חסידים בחיפה*. Varsó, 1916.) és S. A. Wetheimer. Jerusalem, 1925. 17—68.) gondozásában.

M. Gil negyedszer közli a válasziratot, a legszerencsétlenebb időpontban, mert szinte egyszerre jelent meg Szaádja polémiájának újabb töredékével — a Davidson kiadta kéziratnak elejével —, amelyet ugyancsak Cambridgeben fedezett fel a geniza új sorozatában J. Schirmann (שירוש החדשים מן הגניזה). Jerusalem, 1965. 31—41.). Tehát már megjelenésekor elavult.

Gil marxista módszerű tanulmánya nem ismeri sem a maga elődjét (Kritika judejskoj religii. Moszkva, 1964. 27—29, 438—442.), sem Chiviét (P. Kraus: Beiträge zur islamischen Ketzergeschichte. Rivista degli Studi Orientali. XIV. 1934. 93—129, 335—379.).

Időközben Chivi felől is előkerült néhány adat: Szaádja említi Jesája-kommentárjában ad LIX. 4 (M. Zucker: על חזונו של יסאי על התורה. New York, 1959. 16.) és Qirqiszânî a Genesis-kommentárjában (ezt Zucker professzortól tudom).

A könyvecske jól tájékozott képet nyújt Chivi korának és hazájának vallási viszonyairól. Itt-ott mégis akadnak botlások. A חזונו של יסאי-ról azt tartja (pp. 36, 42, 50.), hogy Chivi ellen íródott és nem tudja, hogy két folytatását megletem és kiadtam (HUCA. XXVII. 1956; XXXV. 1965.). Szaádja nem gondolt Hósánájában Chivire (Siddur R. Saadja Gaon. Jerusalem, 1941. 243.), hanem a kanaáni őslakók egyikére (pp. 35—36.).

Poznanski szövegkiadását idézi, de nem látta, csupán Davidsonét és Wertheimerét. Ezeknek jegyzeteit értékesíti. Az utóbbinak értelmetlen olvasatát az utolsó sorban kritikátlanul átveszi, holott az új szöveg segítségével hibátlanul kiegészíthető (a két sor egybetartozását Schirmann sem vette észre):

לעושי רצונו מתח שבים נכת[ח]ת
אור רוע לצדיק ולישרי לב משמחה

Egy olvasatra szeretnék kitérni és háttérét megvilágítani. Szaádja Chivit két-színűséggel vádolja: hol hívő, hol hitetlen (40. szakasz):

כאשר יאמר משל הגנוראים
היננים לא מן הראים ולא מן הגושאים

«Ahogy az arab közmondás tartja:

A struce se nem madár, se nem teherhordó állat.»

A לוא-הראים-ot Löw Immánuel לוא-הראים-ra javította (I. Goldziher, ThLZ. XLI. 1916. 126.) — s ezt átvették a későbbi szövegkiadások —, ami megfelel a Goldziher és Friedländer idézte arab közmondásnak Damíríból: «A struce se nem madár, se nem teve.» Tanítványom, Raj Ferenc, figyelmeztet arra, hogy a struce perzsa neve (šutur murgh = tevemadár) már magában hordja a közmondás elemeit.

Véleményünk szerint a לוא-הראים eredeti olvasatát nem is szükséges javítani, hiszen a לוא (kánya) állatnév (Lev. 11 : 14.) a párhuzamos helyen לוא-הראים-nak hangzik (Deut. 14 : 13.) s a לוא-הראים ige helyett (Ps. 18 : 11.) a párhuzamos helyen לוא-הראים áll (II. Sám. 22 : 11.)

Az arab közmondás meséből lett. Ennek keleti eredetijét egyelőre még nem tudom megjelölni, de Kazinczy Ferenc valahonnan ismeri (Munkáji. IX. Pest, 1814. 366.): «A struce. A sebes futású szarvas meglátta a struccot s azt mondta: Futni ugyan a struce nem igen tud, de bezzeg tud, tudom, repülni. — Másszor ismét a sas látta a struccot repülni. Amint látom, úgymond, repülni nem tud, de úgy vélem, annál jobban fog futni tudni.»

Erre vonatkozik Aranynek Az elveszett alkotmányban (I. 288.) tett megjegyzése: «Ómaga, mint a Kazinczy röpülő strucca . . . » (Barta János, Irodalomtörténet. XLVII. 1959. 66.).

Kívánatos volna most már a két szöveg együttes és mihamarabbi kiadása.

SCHIEBER SÁNDOR

HÍREK

HARMATTA JÁNOS

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG BIZANTINOLÓGIAI KONFERENCIÁJA

A MTA Klasszika-filológiai Bizottsága, a Nemzetközi Bizantinológiai Társaság Magyar Nemzeti Bizottsága és az Ókortudományi Társaság 1964. október 12-én és 13-án bizantinológiai konferenciát rendezett. A magyar bizantinológia történetében először történt meg, hogy a tudományszak képviselői és munkásai összegyűltek eredményeik, célkitűzéseik megvitatására. Ennek az eseménynek tudománytörténeti jelentősége indokoltá teszi, hogy — ha megkésve is — megemlékezzünk róla.

Korunkat bizonyára joggal nevezhetnénk a kongresszusok korának. A második világháborút követő időben az intenzívebbé váló nemzetközi kapcsolatok, a távolságoknak a gyors légiközlekedés által bekövetkezett eltűnése, a tudományos kutatók számára világszerte megfigyelhető növekedése, a tudományszakok gyorsabb fejlődését lehetővé tevő tudományos eredmények és kutatóeszközök felhalmozódása a tudományos kongresszusok és konferenciák egyre növekvő áradatát hozták létre. Az óriási méretű, több ezer résztvevőt felvonultató kongresszusoktól a szinte tisztán idegenforgalmi célokat szolgáló kongresszusi rendezvényekig az ilyen tudományos összejöveteleknek széles skálája alakult ki, sokszor és sokakban már azt a benyomást keltve, hogy inkább akadályozzák, mintsem elősegítik a tudományos kutatást. E bizonyos mértékben kaotikus fejlődés problémáját az utóbbi időben egyre inkább az olyan szűkebb célkitűzésű konferenciák rendezésével igyekeznek megoldani, amelyek a szakembereknek csak kisebb csoportjait mozgósítják, s így a tárgyalt problematika és a bemutatott eredmények valamennyi résztvevő számára áttekinthetők. Célkitűzéseiben és méreteiben ilyen jellegűnek tervezték a rendező szervek az első magyar bizantinológiai konferenciát is, s az teljes mértékben meg is felelt a várakozásnak.

A konferencián 4 előlesen összesen 14 előadás hangzott el. A megnyitó előadást «A magyar bizantinológia helyzete és feladatai» címmel *Moravcsik Gyula* tartotta, s kutatásunk elért eredményeit és megvalósítandó feladatait a magyar föld és Dél-Oroszország honfoglalás előtti és a magyar nép középkori története szempontjából vizsgálva tekintette át, ill. jelölte ki.¹ Ezután hangzott el a konferencia egyetlen, külföldi tudóstól tartott előadása: *A. Daskalakis* athéni professzor «Rigas Velestialis, martyr et héros de la liberté des peuples balkaniques et les problèmes de ses contacts possibles avec le mouvement de Martinovits» címen az újjörög—magyar kapcsolatok egyik érdekes problémáját világította meg.

A többi előadás a témák történeti sorrendjében következett. *Czeplédy Károly* «Zémarchos és Ualentinós útleírásához» c. előadásában a bizánci tudósítás *Ektag* helynevének földrajzi meghatározását és magyarázatát adta. Ez az elnevezés, amelyet a bizánci tudósítás «Arany-hegy»-nek értelmez, de amelynek jelentése valójában «Fehér-hegy», a nyugati türk kagán tartózkodási helye. Ezt a kínai évkönyvek Kucától északra a Fehér-hegy környékén jelzik. Ugyanennek a hegynek «Arany-hegy» neve a kagán székhelyének kijáró epitheton. Ennek döntő bizonyítéka, hogy az arab források szerint a karluk kagán székhelye viseli az «Arany-hegy» nevet. Így oldható fel az ellentmondás a török *Aq-tay* «Fehér-hegy» valódi jelentése és a bizánci tudósítás «Arany-hegy» értelmezése között. Az előadáshoz *Harmatta J.* szólt hozzá, s arra mutatott rá, hogy a török *Aq-tay*-gal szemben a bizánci *Ektag* alak a név szogd formáját, ill. hangalakját tükrözi.

Harmatta János «A Bizánc és a Távolvelet közötti kereskedelmi út a VI. században» c. előadásában a VI. század első feléből származó *᾽Οδοποιία τῆς Ἐδῆμ τοῦ παραδείσου*

¹ Az előadás megjelent, ld. *Moravcsik Gyula: A magyar bizantinológia helyzete és feladatai. Ant. Tan. 12 (1965) 1—11.*

c. bizánci útleírás adatait elemezve rekonstruálta a bizánciak VI. századi távolkeleti kereskedelmi útját. Az útvonal Egyiptomból indult ki, s onnan Arábiába vezetett. Ezután háromféle lehetőség volt a további útra. Lehetett elsősorban Perzsia, Elam, az indiai heftalita birodalom, az Indus-torkolat, Surasthene, Dekkan, Kerala érintésével Ceylonba hajózni vagy magában Indiában a szárazföldön utazni. Egy másik lehetőség az volt, hogy Arábiából Afrikába, az axumita birodalomba, majd onnan közvetlenül Kis-Indiába, azaz az Indus-folyótól nyugatra elterülő vidékre hajóztak. A harmadik lehetőség abban állott, hogy az axumita királyságból elindulva közvetlenül Nagy-Indiát, azaz Surasthenet keresték fel. A Ceylontól tovább haladó útvonal Kelet-Indiában a Gangesz-vidéken érintette az ún. Brähmaņa-oroszágot, a kínai források *Po-lo-men*-jét. Az útleírás ezután Hátsó-Indiát *Eviltac* néven említette, s külön állomásokként Assam — Qamarunt és Khmer — Kamboját emelte ki. A kereskedelmi út végpontja és célja *Tzinista, Thinai* (Kína) volt, amelyben ebben a korban a Biblia csodaországát, Edemet (Édent) vélték megtalálni.

Nagy Tibor «Az avarok és a bizánci külpolitika» c. előadásában korábbi «*Studia Avarica*» címen² megjelent tanulmányainak problematikáját érdekes megfigyelésekkel építette tovább. *Moór Elemér* «A bizánci hangjelölés kérdéséhez» címen felfolyvasott előadásában a barbár nevek bizánci átírásainak problémájával foglalkozott s többek között megvilágította a -di- betűkapcsolat hangértékének kérdését.

Csallány Dezső «Népvándorlás- és honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolataink» c. előadásában összefoglaló áttekintést adott a magyar föld és Bizánc népvándorlás- és honfoglaláskori történeti kapcsolatait tükröző régészeti leletanyagról s rámutatott azokra a történeti tanulságokra, amelyek e leletek, mint többek közt a Gorzsa—Szikáncs-tanyai egyedülálló bizánci pénzlelet elemzéséből adódnak.³

Váczy Péter «Böles Leo császár és a magyarok páncélja» c. előadása a forrásanyag alapos elemzésével azt igyekezett valószínűsíteni, hogy a honfoglaló magyarok valóban használtak páncélt. Az előadás egyik érdekes mozzanataként Váczy részletesen cáfolta azt az újabban felmerült felfogást, amely szerint Árpád Kurszán *kündü* félreállításával voltaképpen csak bitorolta a fejedelmi hatalmat. A sok új szempontot felvető előadást *Csallány Dezső* és *Harmatta János* egészítették ki még további régészeti és irodalmi anyaggal hozzászólásaikban.

Kádár Zoltán «Későantik és bizánci képtípusok a VII—VIII. századi magyarországi korongos fibulákon» c. előadásában az avarkori magyarországi korongos fibulák sokat tárgyalt problémáját világította meg új szempontból. *Gáldi László* «A bizánci görög vers hatása a román verselésre» c. előadása hatalmas anyag meggyőző elemzésével bizonyította, hogy a bizánci görög vers sokoldalú kiterjedt hatást gyakorolt a román verselésre. *Dévai Gábor* «Újabb eredmények a bizánci zene kutatási területén» címen azokról a magyaránnyú kutatásokról számolt be, amelyek főleg az Athos-hegyi kolostorok bizánci zenei anyagát tárták fel az utóbbi időben s ezzel új alapot teremtettek a bizánci zene további kutatása számára.

Bizánc későbbi történetével és kapcsolataival foglalkoztak a további előadások. *Székely György* «Dél-Itália és Bizánc a XII. században» c. előadásában áttekintette Dél-Itália és Szicília bizánci kapcsolatainak sokoldalú formáit. Behatóan tárgyalta Dél-Itália gazdasági fejlődésének és forgalmának azokat a mozzanatait, amelyek Bizánchoz fűződnek. Foglalkozott a dél-itáliai selyemhernyótenyésztés és selyemgyártás kezdeteinek problémájával, s a monteverginei kolostor oklevelei alapján kimutatta, hogy e gazdasági ág a X—XI. században északabbra terjedt, mint Catanzaro, s fejlődése megelőzi az 1147-ben Palermoba foglyul vitt selyemszövőők ismertebb szerepét. Megvilágította a dél-itáliai városok bizánci egyháztörténeti, egyházművészeti kapcsolatait s a dél-itáliai görög egyházak és remeteségek latin érintkezéseit. A dél-itáliai városi mozgalmak, a német császári akciók és a normann hódítás összefüggéseinek áttekintése kapcsán megvizsgálta a görög lakosság, szervezet és egyház sorsát a normann hódítás utáni időben és összegezésül kiemelte azt az eredményt, hogy az olasz Dél nagysúlyú görög kultúrája a normann uralom alatt is tovább élt. Az előadáshoz *Harmatta János*, *Moravcsik Gyula* és *Czegeledy Károly* szólt hozzá.⁴

Győrffy György «Magyar—bolgár—bizánci kapcsolatok a XIV. század elején» c. előadásában kiadatlan Anjou-kori oklevelek alapján a magyar—bolgár—bizánci kap-

² Ld. *Nagy Tibor*: *Antiquitas Hungarica* 1 (1947) 56 skk. és 2 (1948) 131 skk.

³ Az előadás megjelent, ld. *Csallány Dezső*: *Népvándorlás-honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolatok*. Jóna András Múzeum kiadványai 5. Nyíregyháza 1965. 22 1.

⁴ *Székely György* előadása «L'Italie du Sud et Byzance aux Xe—XIe siècles» címmel az *Acta Ant. Hung.*-ban fog megjelenni.

csolatok egyik XIV. század eleji epizódját világította meg. Ennek főhőse *Ivan dictus Oroz* volt, a Róbert Károlyval szemben álló Theodor bán temesi nagybirtokos sógora, aki az 1316 utáni években mint a bolgár cárok hadvezére és diplomatája tűnt fel, s a bolgár—bizánci harcokban és diplomáciai tárgyalásokban egészen 1333-ig fontos szerepet játszott.⁵ A konferenciát *Somogyi Árpád* «Bizánci stílusigazodású festészeti korszakai Magyarországon és egy némely kapcsolata a magyar művészettel» c. érdekes új szempontokat felvető előadása zárta be.

A bizantinológiai konferencia az értékes tudományos eredményeken kívül többféle tanulsággal is járt. Megmutatta elsősorban, hogy egy tudományág felmérése — még ha az csak egy szűkebb kutató csoportot ölel is fel — termékeny és szükséges a további fejlődés szempontjából. A magyar bizantinológiát kétségkívül jórészt annak a szükség-szerűségnek a felismerése hozta létre, hogy a magyar őstörténet és középkori történet tanulmányozása a bizánci források ismerete nélkül elképzelhetetlen. A magyar bizantinológiának ez a nemzeti feladata ma is változatlanul érvényben van. Kétségtelen azonban, hogy a fejlett és a nemzetközi tudományos életben is nagy szerepet játszó tudományágak művelőire nemcsak a nemzeti szempontból fontos feladatok megoldása hárul, hanem egyre nagyobb fontosságú számukra a tudományok középponti problémáinak tanulmányozása is, sőt a nemzeti történet szempontjából fontos kérdések magas színvonalú megoldása is csak így válik lehetségessé. Ezt a magyar bizantinológia legkiválóbb képviselői mindig is érezték, s ezt a bizantinológiai konferencia is világosan megmutatta. A magyar—bizánci történeti, régészeti, művészettörténeti kapcsolatok mellett szóhoz jutott a bizánci történet, a bizánci zene, Bizánc és különböző európai államok történeti kapcsolatainak problematikája is, világosan szemléltetve azt a sokoldalú tudományos igényt, amelyet ma bizantinológiai kutatásunknak ki kell elégítenie.

Amikor így a bizantinológiai konferencia meggyőzően mutatta meg több szempontból is a bizánci tanulmányok fontosságát Magyarországon, ugyanakkor arra is rádöbbsentett, hogy voltaképpen e kutatások biztosítására, folytatására és fejlesztésére még a legszerényebb szervezeti alapokat sem teremtettük meg. Magyarországon a bizantinológiának sohasem volt egyetemi tanszéke, s ha ez a múlt század végén még talán elfogadható volt, ma a nemzetközi tudományos világban egyre visszasább benyomást kelt, hogy az elmúlt fél évszázad alatt nagy nemzetközi tekintélyre szert tett magyar bizantinológia voltaképpen egyetlen magyar egyetemen vagy más tudományos intézményben sincs szervezettel képviselve. Bizonyára ennek a következménye azután az a szomorú helyzet is, hogy a konferencia mintegy 25 résztvevője között csak 1 kutató volt hivatásos bizantinológus. Ez a jelenség éles ellentétben áll mind a tudományok múltjával, mind pedig a tudományok iránt megnyilvánuló jelenlegi igényekkel. Ha nem akarjuk, hogy e fontos tudományok eltűnjön a magyar tudomány területéről, megmentéséért feltétlenül tennünk kell valamit.⁶

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

«A GÖRÖG VÁZA. MŰVÉSZET, KÉZMŰVESSÉG ÉS KERESKEDELEM»

(A NÉMET TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÓKORTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KONFERENCIÁJA)

1966. október 27—29. között folyt Schwerinben a Német Tudományos Akadémia Ókortudományi Intézetének a rostocki egyetem ókortudományi intézetével közös rendezésben a fenti címmel tartott konferenciája, mintegy hetven résztvevővel, akiknek fele a német egyetemek hallgatóiból került ki, másik fele pedig a vendéglátó országon kívül a Szovjetunió, a Német Szövetségi Köztársaság, Anglia, Svájc, Norvégia, Bulgária és Magyarország váza-kutatóiból.

A konferencián összesen 27 tudományos előadás hangzott el. Az első *G. v. Lückentől*, a rostocki egyetem professzorától, a német klasszika archaeológia nesztorától a

⁵ Vö. *Győrffy György*: Történelmi Szemle 7 (1964) 537—541.

⁶ Köszönetemet fejezem ki *Csallány Dezső*nek, *Czegledy Károlynak*, *Győrffy György*nek, *Moór Elemér*nek és *Székely György*nek, akik előadásuk szövegét vagy kivonatát e beszámoló céljaira rendelkezésemre bocsátották.

schwerini vázagyűjtemény megszerzéséről (W. Helbig vásárolta a múlt század hetvenes éveiben) és tartalmáról szolt. *J. Irmscher* a Corpus Vasorum Antiquorum német kötetinek szervezéséről beszélt a németek bekapcsolódásától a nagy nemzetközi vállalkozásba a mai napig. *E. Langlotz*, a bonni egyetem ny. professzora «A görög vázaképek értelméről» c. előadásában azt a tételét igyekezett újabb anyaggal bizonyítani, hogy a 6–5. századi athéni vázak képei összefüggésben vannak sepulchrális felhasználásukkal; a legmeggyőzőbb a dervenii új bronzkratér értelmezése volt. *F. Eckstein* (Freiburg i. Br.) egy colmari amphora problémáiról beszélt: a szigeti geometrikus vázán attikai és kyprosi elemek keverednek. *M. Riemschneider* (Leipzig) a görög és phryg vázak 8–7. századi kapcsolatait vizsgálta, s az utóbbiak prioritása mellett foglalt állást. A korinthusi keramikával foglalkozó előadások közül a legérdekesebb *S. Boriskovskaia*-é (Leningrád, Ermitázs) volt: a Fekete tengeri görög városokban talált korinthusi import-kerámia áttekintése után — az eddigi felfogással szemben — arra az eredményre jutott, hogy a 6. sz. közepétől Korinthusnak közvetlen kapcsolatai voltak ezzel a területtel. *A. Seeberg* (Oslo) a párizsi Louvre híres oszlop-kratérjának, az ún. Dümmler-kratérnak új értelmezését kísérelte meg, azokhoz csatlakozva, akik ünnepi ritus megjelenítését látják képein. *N. Sidorova* (Moszkva) a moszkvai Puskin Múzeum legfontosabb korinthusi vázáit mutatta be, meggyőző attribúciókkal.

A legtöbb előadás természetesen az athéni fekete- és vörösalakos vázafestészetéről szolt. *V. Zinserling* (Jéna) «Fiziognómiai tanulmányok az archaikus és klasszikus vázafestészetben» c. előadásában a realiztikus vonásokat kutatta a 6–5. századi keramikában, nem választva el élesen a realiztikus és a szándékoltan portré-szerű mozzanatokat. *E. Kluwe* (Jéna) «A Peisistratidák korának vázaművészete és tanulságainak értéke az athéni tyrannosok gazdasági és művelődési politikájának vizsgálatában» címen főként már ismert eredményeket foglalt össze. *W. Rudolph* (Berlin) a vázaképek sport-ábrázolásaihoz szolt hozzá, érdekesen fejtegetve azokat a problémákat, amelyek a mozdulatok pontos megfigyelésének és az uralkodó ábrázolási törvényeknek a konfliktusából adódtak. *E. Paul*, a leipzig egyetem tanszékvezetője az attikai «Bandhenkel» esészek egy új mesterét mutatta be egy lipsei munkájából kiindulva. *W. Herrmann* (Leipzig) a lipsei egyetemi gyűjtemény elveszett és ma már csak egykorú fényképekről ismert értékes vázafestőedekéi közül kísérelt meg egyet az Amasis-festőnek tulajdonítani.

Az attikai vörösalakos vázafestészetéről szolt előadások közül kiemelkedett a konferencia legszebb előadása, *G. v. Lüken* professzoré a schwerini Onésimos-csészeről; az antik művészet értő szeretetétől áthatott előadás elsősorban Onésimos ló-típusainak vizsgálata alapján szállt szembe Beazley új felfogásával, amely a mestert összeolvasztotta a Panaitios-festővel. *W. Schindler* (Berlin, Winckelmann-Institut) az érett klasszikus kor vázáinak kompozíciós elveit vizsgálta, érdekesen választva szét különböző irányzatokat, de nem szerencsés terminológiájá («dór», «ión» stb. kompozíció) érthető ellenzésre talált. *B. Döhle* (Berlin) az attikai dráma és a vázafestészet kapcsolatait vizsgálta az 5. sz. első felében, elsősorban Aischylos műveinek időrendjéhez adva értékes új szempontokat. *N. Losseva* (Moszkva) a Puskin Múzeum néhány attikai vörösalakos vázáját mutatta be, nem mindig meggyőző attribúcióval. *A. Greifenhagen*, a nyugat-berlini antik-múzeum igazgatója néhány ez évben szerzett új vörösalakos mester-vázát ismertett érdekes ikonográfiai kommentárokkal. *A. B. Follmann* (Bonn) jól felépített előadásában a Pán-festő munkásságát helyezte el kora athéni vázafestészetében.

Az itáliai kerámia-műhelyekről szolt előadások közül *Szilágyi J. Gy.*-é az etruszkokorinthusi vázafestészet osztályozásának új rendszerét ismertette, s az első csoport, a polychrom vázak anyagát osztotta műhelyekre és mesterkezékre. A legérdekesebb előadást az itáliai keramikáról *B. B. Shefton*, a newcastlei egyetem professzora tartotta; egy kis spanyol múzeumban (Vichben) i. e. 400 k. készült etruszk vörösalakos vázát talált, amelynek képei pontos másolatai az Achilleus-festő Vulciból előkerült, a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött i. e. 440 körüli vázájának. Az eddig ismert néhány hasonló esettel szemben itt nem egykorú másolatról van szó, ami kétségtelenül bizonyítja, hogy az importált attikai vázát nagy becsben tartották s legalább egy generáción keresztül őrizték a házban sírbetevése előtt, még pedig egy olyan korszakban, mikor az athéni—etruszk kapcsolatok meglehetősen meglazultak. *E. Rohde*, a berlini Pergamon Múzeum antik osztályának vezetője gyűjteménye campaniai feketealakos figurális vázáit mutatta be, műhely-összefüggéseket nyomozva. *K. Zimmermann* (Rostock) a délitáliai halas tálaknak a NDK-ban őrzött példányairól beszélt. *A. Voscsimina* (Leningrád, Ermitázs) az Ermitázs praerómai üvegedényeit tekintette át, s a déloroszországi darabok görög keletkezését vetette fel, függetlenül F. v. Bissing korábbi, ugyanide konkludáló fejtegetéseitől. *Th. E. Haevernick* (Mainz) azt a lehetőséget vetette fel, hogy ezek az üvegedények Déloroszországban készültek, s onnan jutottak a Földközi tenger vidékének egyéb területeire — olyan

feltevés, amelyet még súlyosabb érvekkel kellene igazolni. Lazábban kapcsolódott a konferencia tárgyához B. Böttger (Berlin) előadása («Besimított díszítés a dunai római tartományok edényein»), amelyben ezt a Pannóniában is ismert díszítésmódot kísérelte meg ethnikumhoz kötni.

A konferencia előadásait szinte kivétel nélkül az jellemezte, hogy kiindulópontjuk nem az anyagtól távol álló teoretizálás volt, hanem az antik vázákkal való közvetlen kapcsolat. A konferenciának ezt a jellegét igen szerencsésen húzta alá az, hogy a schwerini múzeum negyedszázada elzárt vázagyűjteményének bemutatásával kapcsolódott össze. A kis gyűjtemény anyaga most a Corpus Vasorum Antiquorum egy következő kötete számára megtisztítva és részben restaurálva került bemutatásra, aminek külön jelentőséget adott az is, hogy a vázák túlnyomó része még közöletlen. Így egy-két idősebb német kutató kivételével a konferencia résztvevői most először ismerkedhettek meg azokkal a vázákkal, amelyeknek egy része már kézikönyvek reprodukcióiból is közkincsévé vált a görög művészettörténeti kutatásnak. A korinthusi vázák közül egy átmeneti korszakbeli alabastron szárnyas démonnal, két korai korinthusi gőmbaryballos telt táncosokkal és egy középkorinthusi állatfrízes skyphos érdemel kiemelést. Valamivel gazdagabb a feketealakos anyag, közte egy igen érdekes pseudo-chalkisi amphorával, egy attikai ál-Panathénaia amphorával, az Edinburgh-festő kis nyak-amphorájával (Haspels, Att. Bf. Lekythoi 219, 68) és néhány kisebb késői darabbal. A gyűjtemény kiemelkedően legfontosabb része kétségtelenül az attikai vörösalakos vázák remekművekben gazdag sorozata, amelyből elég a híres Onésimos-csészére (Beazley, ARV² 325,73) a még ugyancsak archaikus Harrow-festő amphorájára (ARV² 273,19) A. oldalán szatír és óz elragadó képével, az archaikus és klasszikus korszak közti átmenet egyik legnagyobb mesterének, a Pán-festőnek két nyak-amphorájára (ARV² 553,37—8), a korai manierista Disznó-festő egyik főművére, a zenetanulást ábrázoló hydriájára (ARV² 565,41), a Pán-festőhöz közelálló Alkimachos-festő egy oinochoéjára (ARV² 533,60), a gyűjtemény leghíresebb darabjára: a Pistoxenos-festő névadó remekművére, a Héraklést és Linost ábrázoló skyphosra (ARV² 862—3,30), vagy a klasszikus kor más ismert mestereinek, a Villa Giulia festőnek (ARV² 618,6 korai helyekratér, a B. oldal távolugró atlétája és edzője szinte pontos mása a budapesti Szépművészeti Múzeum ugyancsak tőle származó pelikéje A. oldalának), a Lewis- (ARV² 974,23) és a Nausikaa- (ARV² 1108,13) festőnek egy-egy fontos művére utalni.

Jóval kevésbé gazdag, de néhány kimagasló értékű darabot tartalmaz az itáliai vázák gyűjteménye. Néhány etruszk példányá közt egy clusiumi műhelyben készült bucchero oinochoét találunk préselt domborművel, a Phantom-csoport egy ráfestett díszítésű kancsóját, és a Malacena-műhely egy szép feketemázás kantharosát. A délitáliai vázák sorát egy campaniai feketealakos situla-amphora nyitja meg, a legértékesebbek azonban a vörösalakos sorozat darabjai közt vannak: a Primato-festő egy lovas sírszobrot ábrázoló lucaniai amphorája, a campaniai és paestumi vázafestészet határán álló Caivano-festő egy harangratérja sokat vitatott tragédia-jelenettel (Trendall, PBSR 20, 1952, 17, no. 362) és egy amphorája, egy protolucaniai harangkratér és az apuliai és campaniai vázafestészet néhány könnyen névhez köthető, jelentéktelenebb darabja. A gazdag vázagyűjtemény mellett a klasszikus anyagot a múzeumban csak néhány 6—5. századi campaniai terrakotta lap, s mindenek előtt a híres későhellénisztikus márvány Homéros-portré képviseli.

A konferencia rendezését semmi sem dicséri jobban, mint az a tény, hogy az előre meghirdetett programban csak egyetlen változás volt, s az előadások kibővített szövegének egy éven belül önálló kötetként való kiadásáról is gondoskodás történt. A schwerini konferencia rendezői példát mutattak arra, hogyan lehet a monstrummá dagadt konferenciák és kongresszusok járványszerűen terjedő és növekvő áradatában, amely az eredeti tudományos célkitűzést többnyire elsodorja, olyan megbeszélést tartani, amelynek keretei nem lépik túl az emberi teljesítőképesség határait, tárgya alkalmas a sokoldalú tudományos megvitatásra, résztvevőinek és főként előadóinak köre pedig szigorúan a megadott témáról valóban mondanivalóval rendelkezőkre korlátozódik, kirekesztve a megbeszélés tudományos célkitűzéseitől függetlenül előadásukkal szerepelni kívánókat. A kitűnően sikerült schwerini értekezlet újabb bizonyossága annak, hogy tudományos szempontból eredményesek csak az ilyen konferenciák lehetnek.

HARMATTA JÁNOS

A PYLOSI KIRÁLYSÍROK

A mykénéi írásbeliség megfejtése óta a görög őstörténet kutatásának középpontjában a pylosi Englianosnál felfedezett mykénéi palota és írásos emlékei állanak, amelyek sok tekintetben teljesen új kép kialakítását tették lehetővé a mykénéi görögségről. Míg a görög—amerikai ásatások amerikai részlege Blegen professzor vezetésével Englianosnál dolgozott, a görög részleg Sp. Marinatos irányítása alatt a Pylosi Királyság különböző lelőhelyein folytatott ásatásokat az elmúlt 10 év folyamán azzal a céllal, hogy a terület homérosi topográfiáját tisztázza.

Ezeknek az ásatásoknak a folyamán került sor Peristeria ásatására, amely 11 km-re befelé fekszik Kyparissia parti várostól Triphyliaiban. Mindjárt felfedezése után kiderült, hogy a mykénéi korban Peristeria volt a mykénéi kultúra legjelentősebb központja a

1. kép

Peloponnésos nyugati részén, amelynek szerepe itt hasonló volt Mykénééhez a Peloponnésos keleti részén. Peristeria a Kyparisseis folyó bal partján fekszik egy dombon, amelynek meredek oldalai a déli kivételével természetes erődtítményt alkottak. A déli oldalt így vastag kyklópikus fallal erősítették meg.

Peristeria akropolisán három *tholos*-sírt tártak fel. Ezek közül az 1. sz. a legnagyobb és legmonumentálisabb kupola-sír a mykénéi «Atreus kincsesháza» és «Klytaimnéstra sírja» és az orchomenosi «Minyas kincsesháza» után. Belső átmérője 12 m, bejáratának magassága 5,10 m, szélessége 2,39 m. A legbelső szemöldökkő még helyén fekszik, 24 tonna súlyú. Ez és a másik két *tholos*-sír is ki volt rabolva, azonban néhány szép aranytárgy úgy látszik elkerülte a rablók figyelmét. Az egyik egy granulációs technikával több mint ezer kis arany gömböcskéből készített arany gyöngy, amely a korabeli fémművesség kiemelkedő remeke. Igen érdekes egy aranylemez, amely talán egy faláda borítása lehetett. Ezen 7 fiatal férfi alakja maradt fenn, a legmagasabb közöttük bal kezét a mellén tartja, a másikkal jellegzetesen gesztikulál. Az egész ábrázolás egy békés felvonulás benyomását kelti, s így inkább krétai (minósi), mintsem mykénéi jellegű. Ebben az összefüggésben nyer jelentőséget az a tény is, hogy a nagy *tholos*-sír baloldali ajtófélnén két knossosi kőfaragó jel foglal helyet. A *tholos*-sírok korában, az i. e. XV. század elején, Peristeria uralkodói szemelláthatólag erős krétai kapcsolatokkal rendelkeztek.

Az ásatások során Marinatos arra lett figyelmes, hogy a 3. sz. *tholos*-sírt egy csaknem pontosan 2 m vastag falgyűrű rongálta meg. Ennek a rendeltetését kutatva arra a

feltevére jutott, hátha ez is itt régibb aknasírok bekerítésére szolgált, akárcsak a hasonló falgyűrű Mykénében. Ezért 1965-ben e falgyűrű mentén folytatta az ásást, s először a 3. sz. *tholos*-sírt tárta fel, majd elérve ennek padlószintjét, még mélyebbre ásott s ekkor egy 2,70 m × 0,80/0,90 méretű aknasírt fedezett fel, amelyből szebbnél-szebb aranytárgyak kerültek elő. A kirabolt temetkezés maradványai mellett talált *pihos-amphora* és *amphora* alapján ítélve, de önmagában véve is a kincs világosan ugyanabból a korból (i. e. XVI. sz.) származik, mint a mykénéi aknasírok Schliemann által feltárt leletei, sőt lehet, hogy az aranytárgyak egy része ugyanabban a műhelyben készült, mint a Mykénében talált aranykészítmények.

A gazdag leletanyagból kiemelkedik egy nagyméretű (20 cm átmérőjű aranycsésze (l. 1. kép), amely méretével és finom kivitelével felülmúlja a megfelelő mykénéi darabot. Egy másik aranycsésze valószínűleg az ún. «Kefti» típusú csészék előzményének tekinthető. A többi lelettárgyak közül említést érdemel az arany diadéma és az arany madáralakok. Különösen érdekes ezek között a bagoly megjelenése, amely Kakovatos és Englianos után most már a harmadik lelőhelyen bukkan elő Pylosban. Mind Blegen, mind Marinatos egymástól függetlenül arra gondolt, hogy a bagoly nagy szerepe Pylosban összefügg a Nélidák hagyományával. Egy mítosz szerint ugyanis az orchomenosi Minyasok egyike bagollyá változott s ebből a királyi ágából származott Chloris, Nestornak az anyja. Lehet, hogy a pylosi és az athéni bagoly-ábrázolások között is van valamilyen összefüggés. Marinatos feltevése szerint a bagoly-ábrázolások megjelenése Athénben esetleg azzal magyarázható, hogy a Nélidák egyik ága Athénbe menekült. Vallástörténeti szempontból is érdekes egy aranytárgy, amelyből 5 példány került elő, s amelyben két lepke-szárny borostyán-motívummal olvad egybe. Lehet, hogy ezek lélek-szimbólumok.

Az akna-sír feneke nagy aranylemez darabokkal volt borítva. Ez azt a benyomást keltette, mintha az aranytárgyak eredetileg egy aranylemezzel borított ládában vagy esetleg aranylemezekkel díszített textiliába burkolva kerültek volna a sírba. Lehetséges, hogy az akna-sírnak az a része, amelyben ezek a tárgyak előkerültek, voltaképpen a sírnak egy rejtékhelye volt, mert a csontmaradványokat és a kerámikai mellékleteket egy nyerskő fallal elválasztva találták meg.

A peristeriai akna-sír leletei, amelyeket a mykénéi aknasírok Schliemanntól kiásott leletanyaga óta a legjelentősebb mykénéi kori aranyleletnek tekinthetünk, arról tanúskodnak, hogy Mykénében (és Tirynsön) kívül Peristeriában az i. e. XVI. században egy másik nem kevésbé jelentős fejedelmi központ is létezett a Peloponnésoson. A leletek közeli rokonsága arra mutat, hogy a két fejedelmi család rokonságban állhatott egymással, s Nestor nagy tekintélye talán bizonyos mértékben Pylos egykori fénykorának visszfénye még az eposzban. Történeti szempontból nem kevésbé fontosak a peristeriai aknasírokat követő kupola-sírok krétai kapcsolatai, amelyek esetleg lehetővé teszik a krétai lineáris A írás megismerésének feltevést Pylosban az i. e. XV. század első felében. E nagy jelentőségű leletek részletes közzétételét mindenesetre nagy érdeklődéssel várjuk.*

¹ *Sp. Marinatos* «A Gold Treasure from the Realm of Nestor» c. cikke (ILN 1965, dec. 4. 31–32) és személyes közlései alapján, amelyekért e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

LEVÉLSZEKRÉNY

AZ ANTIGONE FORDÍTÁS TÖRTÉNETÉHEZ

Az «Antigone» fordításával kapcsolatban, amely az Antik Tanulmányok múlt számában jelent meg, szükségesnek tartanám a következő kiegészítés közlését. Az «Antigone» fordítását még Németh Antal dr., a Nemzeti Színház akkori igazgatója rendelte meg nálam, nyilván azzal a szándékkal, amit említett is nekem, hogy a címszerepet Tőkés Annával fogja eljátszatni. Én a fordítást idejében elkészítettem és 1944. őszén be is adtam a színháznak. Akkoriban a Színművészeti Főiskola igazgatósági titkára Keckés András volt, aki azóta feleségével Izland szigetére költözött. Azért kell megemlítenem őt, mert ő ismerte ezt az «Antigone»-fordítást és ő hívta fel a figyelmet erre az új fordításra, amely még nyomtatásban nem jelent meg. Keckés Andrásnak, amint az új «Antigone»-fordítást megismerte, első dolga volt felhívni rá Gellért Endrének, a Színművészeti Főiskola tanárának s egyúttal a Nemzeti Színház főrendezőjének figyelmét, aki a darab fordítását át is adta a Színművészeti Főiskola vezetőségének. Gellért Endre, aki az «Antigone»-előadás rendezésére is ki volt szemelve, örömmel fogadta az új fordítást, a régít visszavonta a kijelölt szereplőktől, és az egész darabot az én fordításomban szándékozott előadni. Ez meg is történt, úgyhogy a Színművészeti Főiskola 1949. évi vizsgaelőadásán a szereplők már ezt a szöveget mondták. Az adathúség kedvéért közlöm a növendékek vizsgaelőadásának színlapját:

Vezető tanár és főrendező: Gellért Endre. Segédrendező: Gyökössy Zsolt I. évf. Az előadások 1949. május 27-, 28-, 29-, 30-, 31-én és június 1-én folytak le. A növendékek közül rendező volt Berényi Gábor IV. évf. A szereplők a következők voltak: Kreon, Thebai királya — Molnár Tibor IV. évf., Eurydike, a felesége — Lénárd Judit II. évf., Haimon, a fia — Gosztonyi János IV. évf., Antigone, Ismene, Oidipus leányai — Kohut Magda IV. évf., Békés Rita IV. évf., Hírnök — Sinkovits Imre II. évf., 1. Thebai-i polgár — Bagó László III. évf., 2. Thebai-i polgár — Tándor Lajos III. évf., 3. Thebai-i polgár — Gera Zoltán II. évf., 4. Thebai-i polgár — Márkus László II. évf.

Ebben a színlapban figyelemre méltó, hogy ez a vizsgaelőadás hatszor került színre, ami maga mutatja az előadás sikerét. Igaz, hogy egészen kivételes tehetségű szereplői is voltak, és elsősorban az ő érdemük, hogy ekkora sikerre vitték az «Antigone»-t.

RÉVAY JÓZSEF

MÉG EGYSZER A IUVENALISI *NONA AETAS* KÉRDÉSÉHEZ

Egy évvel 1964. nov. 30-án elhangzott előadásom kéziratának megküldése után, Horváth István Károly kollégám válaszul szánt észrevételeit 1966. jan. 28-án kaptam meg. Így jelent meg a két írás együtt az Ant.Tan. 1966. évi 1. számának vitarovatában (B.: 116–127., H.: 127–141. l.), négy hónappal a tudományszakunkat oly súlyosan érintő esemény: fiatal kutatótársunk tragikus halála után. Most, mikor a *discipulus magistra antevertens* már nem vitázhat tovább, emlékének kegyelettel, tudományunknak pedig az ügy érdemét illető néhány megjegyzés el nem hallgatásával tartozunk:

H. nyilván félreértette a 117 sk. lapon olvasható gondolatmenetemet, amikor úgy vélte, hogy én «dicsérőleg» emeltem ki Knoche alapvető és nélkülözhetetlen munkájának eredményei közül a P «detronizálását» (130. l.)

H. az eredeti *nunc*-kal szemben (130. l.) «a fölébe írt» *nona*-t védelmezte. Ez annyit jelent, hogy a vita folyamán sem láthatta a P kérdéses helyét (facsimiléjét közöltem az Acta Class.Debr. II. füzetében, a 72. lapon): a *nona* nem interlineáris glossza, hanem az

ugyanannyi betűből álló *nunc* van a P-ben átírva *nona*-ra. «Fölébe» is írtak mindenesetre valamit: *nonum saeculum*.

Azt, hogy én C. Fr. Herrmann 1854. évi praefatiójának kritikus mondatát Vianello alapján idézem-e (132. l.) a két kiadás fellapozói nyomban megállapíthatják, vö. Acta Class. Debr. 2 (1966) 70. l. Be kell viszont vallanom, hogy J. de Deckernek H.-tól (134. l.) idézett művét nem használtam.

Paleográfiai érveimet egy apró helyesbítéssel és három további «kiragadott példával» egészítem ki. Helyesbítésre szorul H. «négy betűje»: a Iuvenalis-szöveg hagyományozásának «sötét századaiban» nem négy betűt, hanem egy rövidítést tévesztett el (vagy akart megmagyarázni) valamelyik közreműködő. További példa gyanánt pedig hivatkozunk Tacitus Germaniájának 36. fej.-ére, amelynek beteg szövegét (*ubi manu agitur, modestia ac probitas nomine superioris sunt*) legutóbb K. Wellesley a 4. századi *N* (*non*) és a 9. századi *N* (*nomine*) összetévesztésével magyarázta (Gnom. 37 [1965] 702). K. Kumaniecki hívta fel a figyelmemet Cicero egy helyére (De or. II 88, 361), ahol a nyilvánvaló *nunc* helyét a hagyomány egyik ágazatában az értelmetlen *non* foglalta el — hasonló okból. Utalunk végül a Caesar-kéziratok *noster*-compendiumainak téves feloldásaira, vö. W. Hering, Die Recensio der Caesarhandschriften (Berlin 1963), 95. l.

Elhetett-e Róma 800. évfordulójának tudata Iuvenalis nemzedékében, «mely közvetlenül az emlékezetes ünnepségek után élte ifjúságát»? (136. l.) A költőnek — mint a 138, 41. jegyzetből megtudjuk, — «az 50-es években már élnie kellett». Ha R. Syme-nak hihetünk (Tac. I 499; II 774 sk. l.), Iuvenalis húsz évvel Claudius százados ünnepségei után született, tehát «egészen fiatalon» (137. l.) is bajosan telhetett el a nerói második aranykor eljövételének misztikus reményével.

Válaszcikkében H. már nem ragaszkodott 8×110 éves kronológiai számításához. Az 1000. év is csak forrásokkal nem igazolható számítások eredményeképpen lehetne «*decimum saeculum* kezdetének szimbolikus pillanata» (135. l.).

A lényeg tekintetében döntőnek véljük a «logikailag abszurd, szövegkritikai szempontból elképzelhetetlen» *lectio difficilior* elutasítását a 133. lapon és a 30. jegyzetben, ahol H. «teljes mértékben egyetért azzal, — hogy akár *nona aetas*-szal, akár *nunc aetas*-szal kezdődik is a kérdéses passzus, — egyaránt jól illeszkedik a szövegösszefüggésbe.» *Quod erat demonstrandum*. Épp csak ennek a furcsa helyzetnek a magyarázatában (és bizonyos alapvető módszertani stb. kérdésekben) tértünk el egymástól.

BORZSÁK ISTVÁN

MŰFORDÍTÁS

HÉSIODOS

ISTENEK SZÜLETÉSE

Kezdjük a dalt immár Helikón múzsái nevével!
Ők lakják e hegyet, Helikón magas, isteni ormát,
kék, ibolyásszínű forrás partján kicsi lábbal
járják táncukat és oltára körül Kroniónnak.
Ők miután Hippukréne, Perméssos avagy szent
Olmeios vize gyöngéd tagjaikat mosogatta,
rendbeszedik szép tánckarukat Helikón magas ormán,
édes vágyat kelt ez a kar, dobbannak a lábak.
Innét indulnak sűrű ködöt öltve magukra,
¹⁰ éjszaka járnak, szépséges hang száll körülöttük,
zengik az aigistartó Zeust meg az argosi Hérát,
őt, a dicső úrnőt, aki lépked arany sarujában,
s aigistartó Zeus lányát, a bagolyszemű Pallast,
Phoibos Apollónt s Artemis istennőt a nyilakkal,
s azt, ki ölelve a földet, meg-megrázza: Poseidónt,
szent Themis úrnőt, s Aphroditét, ki kacsint a szemével,
és az aranykoszorús Hébet és véle Diónét,
Létót, Iapetost, meg a görbeeszű Kronos álnok
lelkét, Hajnalt és a Napot meg a szép Teliholdat,
²⁰ és Gaiát és Ókeanost, a nagyot, s a sötét Éjt,
s mind az örökké élő isten szent születését.
Egyszer dalra tanították meg Hésiodost, míg
szent Helikón lejtőjén őrizgette a nyáját.
Ez volt első szózatuk, ezt mondták legelőször
lányai aigistartó Zeusnak, olymposi múzsák:
«Hitvány pásztori nép, szolgáltok csak hasatoknak!
Tudjuk a sok füllentést, mind a valóra hasonlít,
tudjuk zengeni mégis a színigazat, ha akarjuk!»
Így szóltak hozzám az igazszavu isteni lányok,
³⁰ s adták friss ágát a babérnak, hogy leszakasszam,
botnak, megbámulni valót, meg az isteni hangot
ültették el bennem: hirdessem, mi leszen s volt,
zengjem a boldog, örökkéélő isteneket mind,
s rajtuk kezdjem a dalt és velük hagyjam is abba.
Ámde nekem mi közöm mindehhez, szikla-e, tölgy-e? . . .
Hallod-e, kezdjük a múzsákon, kik fenn az Olympos
termeiben Zeus nagy lelkét eltöltik örömmel,
zengve a himnuszt és hirdetve, mi van, mi leszen s volt,
egy hangon, s ajkukról csörgedez el nem apadva

- 40 édes szózat, válaszol is Zeus nagy palotája
 istennők liliomhangjára vidám kacagással,
 és ezt visszahangozza Olympos hóborította
 orma s az isteni termék mind; kieresztik a hangjuk
 s zengik az istennők a haláltalanok születését,
 kezdve a kezdeteken, Földtől s Égtől kik eredtek,
 és kik ezektől, minden jónak az osztogatói.
 Zeusszal másodjára, az istenek és a halandók
 atyjával kezdik dalukat s vele végzik a múzsák,
 mert nincs nála nagyobb isten, sem erőre kiválóbb.
- 50 Embereket s a gigasokat is kidalolva, Olympos
 termeiben Zeus nagy lelkét eltöltik örömmel
 lányai aigistartó Zeusnak, olymposi múzsák.
 Zeus Kronidésnak Pieriában szülte meg őket
 Mnémosyné, az Eleuthér lejtőjén ki királynő,
 s ők hoznak feledést a bajokra, nyugalmat a gondban.
 Mert szerelemben töltött bölcs Zeus véle kilenc éjt,
 távol a többi haláltalanoktól szent nyoszolyáján,
 és hogy az év elmúlt és évszakok új sora indult,
 fogytak a holdak s teljes lett nagy száma napoknak,
- 60 Mnémosyné megszülte kilenc egyforma leányát,
 kik csak az énekekkel gondolva a gondot elúzik,
 legmagasabb hófödte olymposi csúcs közelében.
 Ott járnak körtáncukat, ott van szép palotájuk,
 mellettük van a Vágnak a háza s a szép kharisoknak.
 És ünnep ha virágozik, szép hang hagyja el ajkuk,
 mindenség törvényeit éneklük, meg a józan
 isteni életmódot, szép hang hagyja el ajkuk.
 Akkor szép hangjukkal büszkélkedve felérnek
 zengve az isteni dalt az olymposi csúcsra, köröttük
- 70 visszahangozza a föld, kedves zajt ver fel a lábuk,
 míg atyjukhoz mennek, Zeushoz, az égi királyhoz,
 fennmennydörgőhöz, ki parázsló mennyköveket szór,
 mert atyján, Kronoson, diadalt vett, s rendben elosztott
 mindent, rangot is egyformán a haláltalanok közt.
 Hát minderről zengtek dalt az olymposi múzsák,
 fenséges Zeus édes lányai mind a kilencen,
 Kleió, Melpomené, Euterpé s véle Thaleia,
 Terpsikhoré, Erató, Polyhymnia Uraniával,
 s Kalliopé, minden nővérénél ki kiválóbb,
- 80 mert fényes fejedelmek hű kísérete-társa
 Van, hogy megtisztelnék a Zeus-táplálta királyok
 közt valakit s ránéznek már születéskor a múzsák,
 ennek a nyelvét öntözi édes harmat, amannak
 szájából mézízű szó folyik és mikor ítélt,
 ráfüggesztik a népek mind szemüket, s az igazság
 biztos alapján tesz törvényt s a szavával azonnal,
 súlyos bár a viszály, ő az, ki megoldja megértőn.
 Mert a királyok azért eszesek, hogy a téren a népet
 könnyen visszahelyezzék megsértett igazába,

⁹⁰ megfordítva ügyét meggyőző lágy szavaikkal.
 Hogyha a térre kilép, mint istenséget imádják
 hízelkedve, s az összefutott népből kimagaslik.
 Hát ez a múzsák szent adománya az emberi nemnek.
 Mert csak a múzsák s messzelövő nagy Phoibos Apollón
 jóvoltából lesznek a dalnokok és citerások,
 míg a királyok Zeus jóvoltából; kit a múzsák
 kedvelnek, boldog, szájából ömlik az édes
 szó, s valahányszor a gyász elfogja a lelket, a gondban
 még el nem fásultat, s szenved tőle az ember,
¹⁰⁰ múzsák hű szolgája, a dalnok, a régi nagyoknak
 hírét zengi s a boldog olymposi isteneket mind,
 rosszkedvét feledi s gondjára se gondol az ember
 vissza, borúra derút hoz az istennők adománya.
 Üdv nektek, Zeus lányai, adjatok énnekem édes
 dalt, zengjétek örökkéélők szent születését,
 mindazokét, kik eredtek Földtől s csillagos Égtől,
 és a sötét Éjtől s akiket Tenger vize táplált.
 Sorra beszéljétek arról, hogy lettek legelőször
 istenek, és föld és folyamok, meg a végtelenül nagy
¹¹⁰ tenger, tágas mennybolt, s fényes csillagok ott fenn,
 és kik ezektől lettek, minden jó adományok
 osztogatói, az istenek, és köztük hogyan oszlik
 meg rang és vagyon és hogy lett az övék az Olympos.
 Ezt mind mondjátok nekem el ti, olymposi múzsák,
 kezdve a kezdeteken s hogy létre mi jött legelőször.

Elsőnek jött létre Khaos, majd Gaia követte,
 szélesmellű Föld, mindennek biztos alapja
 — isteneké is, kik hófödte olymposi csúcson
 laknak, s kik lent mélyen a Tartaros éji kódében —,
¹²⁰ és Eros, az ki a legszebb mind a haláltalanok közt,
 elbágyasztja a testet, az istenek és a halandók
 keblében leigazza a józanságot, a böles észet.
 Szült Khaos és Erebos lett gyermeke és a sötét Éj,
 szült a sötét Éj, s tőle eredt Aithér meg a Nappal,
 mert szerelembe vegyült Erebosszal s lett viselőssé.
 Gaia először méltó párját hozta világra,
 csillagos Égboltot, hogy mindent ez beborítson,
 és legyen Uranos áldott istenek égi lakása.
 Aztán szülte a nagy hegyeket, meghitt ligetekkel,
¹³⁰ hol dombos-völgyes tájékon laknak a nymphák,
 és ő szülte a zordon tenger végtelen árját,
 Pontost, még szerelem nélkül, majd Uranos ágyán
 mélyörvényű Ókeanost, Koiost s vele Kriost,
 fenséges Hyperiónt, Iapetost vele együtt,
 Theiát és Rheiát s Themis úrnőt Mnémosynével,
 fénykoszorús Phoibét s kedvességgel teli Théthyst.
 Végül megszületett a ravasz Kronos, ő valamennyi
 közt legkisebb s legcudarabb, gyűlölte az apját.
 Aztán Kyklópsok gögös népét szüli Gaia,

140 Brontést és Steropést és még Argést, a kegyetlent,
Zeusnak a dörgést ők kölcsönzik s művük a villám.
Másban az isteni fajra hasonlítottak egészen,
ám szeme egy nőtt csak mindnek, homlok közepében.
Éppen azért hívják őket Kyklóps nevezettel,
mert kerek egy szeme ült mindnek homlok közepében,
ám volt bennük erő, izom és a dologra ügyesség.
Földnek s Égnek még született három fiusarja,
órjások, bátrak, nevüket nem jó felidézni,
indulatos fiak ők: Kottos s Briareós a Gyésszel.

150 Két vállából száz roppant kéz lendül előre
mindegyiküknek s vállból még ötven fejük is nőtt,
ormótlan testrészeik avval lettek egészzé,
és a hatalmas testekben félelmes erő volt.

Földanya: Gaia, meg Uranos: Égisten valamennyi
gyermeke mindjárt kezdetben gyűlölte az apját,
mert sorban mihelyest közülük csak megszületett egy,
elrejtette a föld mélyén mindet, hogy a fényre
föl ne kerüljenek, és még tetszett is neki álnok
tette, de bánatosan sóhajtott Gaia, az órjás

160 Földanya és maga is rút cselst szőtt Uranos ellen.
Szürke acélhoz gyorsan létre, belőle az első
sarlót elkészítve, övéinek ily szavakat mond,
átérezve baját, hogy bátrakká tegye őket:

«Kedves gyermekeim ti, enyéim s dolyfös apáé,
bárcsak hallgatnátok rám, vállalva a bosszút,
mert méltatlan tettet apátok tett legelőször.»

Így szólt, ám elfogta a félelem ott valamennyit,
egy se felelt, a ravasz Kronos egymaga bátorodott fel,
és mindjárt ily szókkal szólította meg anyját:

170 «Édesanyám, fogadom, hogy megteszem azt, amit elvársz
tőlem, s átokverte apánkra nem is hederitek
többé, mert ő tett méltatlan tettet először.»

Így szólt, s Gaia, az órjás Földanya szíve örömmel
telt meg, a jólköszöriült sarlót odaadta kezébe,
s leshelyen elrejtette fiát, kitanítva a cselre.

Jött — a sötét Éj volt a kísérete — Uranos is már,
Gaiát vágyódó szerelemmel akarta ölelni,
minden irányba kinyújtózott, s fia balkeze lesből
tört rá, míg jobbában feltartotta az órjás,

180 jólköszöriült sarlót, avval jó apja szemérmét
hirtelenül lenyiszálta s egész erejét beleadva
dobta a háta mögé, de kezéből nyomtalanul nem
tűnt el: ahány véresepp csordult ki belőle s aláhullt,
mind az ölébe fogadta a Föld, s megszülte időre
zordon erinnyeket, s a gigasokat, ezt a kemény fajt,
melynek fegyvere csillog s hosszú dárda kezükben,
s szülte az erdők nympháit, híres meliákat.

Apja szemérmét meg lenyiszálva az éles acéllal
szárazföldről mély tengerbe vetette be mindjárt,

- 190 hogy hosszú ideig ringassa—sodorja a hullám;
 isteni bőrről cseppent fényes hab körülötte,
 abból lép ki a lány a kythérai partra először,
 majd innét tovaúszva elér Kypros szigetéhez.
 Ott, hol a szép istennő lép, a szemérmes, a partra,
 karcsú lába alatt pázsit nő; Aphroditének,
 «habszültének», vagy Kythereiának, koszorúsnak
 hívják istenek és a halandók, mert a habokból
 lett s aztán a kythérai néphez jött el először.
 Hívják Kyprogeniának Kypros szigetéről
 és Philomédésnek, mert «médosz» a férfi szemérme.
 Ennek, alighogy megszületett, Eros és gyönyörű Vágy
 lettek a társai, együtt léptek az isteni körbe.
 Osztályrésze pedig kezdetől fogva maradt ez,
 istenek és a halandók közt ez jut neki tisztül:
 lányos csacska beszédek, ígézete csalfa mosolyoknak,
 mézes-mázos szó, édes szerelem gyönyörével.
 Titánoknak hívta saját atyjuk valamennyit,
 gyermekeit gúnyolta nagy Úranos evvel a névvel
 nagyratörőknek, azért, mert nagy tettekre törekvők
 210 voltak, balgatagon, megtorlást vonva fejükre.
 Nyx, a sötét Éj, szülte az éjszinü Kért, meg a Sorsot,
 és a Halált meg az Alvást, Álmodók tarka rajával,
 és úgy szült Nyx, hogy senkit sem ölelt nyoszolyáján.
 Aztán szülte a gúnyos Mómost és a Siralmat,
 s Hesperidákat, kik túl Ókeanos birodalmán
 őrzik a szép arany almákat, s ahol érnek, a kertet.
 Nyxnek a lányai még a kegyetlen Kérek, a Moirák:
 Klóthó és Lakhesis, meg a harmadik: Atropos, ember
 jó és bal sorsát tőlük nyeri már születéskor,
 220 s férfi vagy isten lép túl mértékén, utoléri,
 s fel nem hagynak az istennők dühös indulatukkal,
 míg csúfúl meg nem fizet érte, ki bűnt követett el.
 Még Nemesist is szülte, bajára az emberi nemnek,
 Nyx, a veszélyes, majd a Csalódást és a Szerelmet,
 s pusztító Aggkort, meg Erist, a viszály keverőjét.
 Gyűlölt istennő, Eris is szült, szülte a kínos
 Fáradtságot, az Éhséget, Feledést, meg a könnyes
 Fájdalmat, meg az Öldöklést, meg a Harcot, a Küzdést,
 Versengést, Kétértelműséget s a Hamis Szót,
 230 Törvénysértést, és ami jár a nyomában, a Romlást,
 Esküt, amely mindig nagy bajt hoz a földi lakókra,
 hogyha az ember szántszándékkal tesz hamis esküt.
 Pontos minden gyermeke közt Néreus a legelső;
 ő mindég igazat mond; hívják őt az Öregnek,
 mert megfontoltan szól és jóságos, a törvényt
 nem feledő, az igaznak, a jónak is ő a tudója.
 Aztán mégegyszer Gaiát megölelte a Tenger,
 és nemzette a nagy Thaumast, s Phorkyst, az erőset,
 szépareú Kétót s az acélszivü Eurybiét is.

- 240 Néreus gyermekeit még istennők is irigylik,
 Dóris szülte a terméketlen tengeren őket,
 Ókeanosnak, a körbe-folyónak, széphaju lánya,
 ím ezeket: Plótó, Speió, meg Pontoporeia,
 Eukranté meg Prótomedeia, Pherusa Saóval,
 Eudóré, Thetis és Glauké s vele Amphitrité,
 Pasitheé, Erató s Euniké rózsakönyökkel,
 és kedves Melité és Eulimené meg Agaué,
 Kymothoé s a Thoé, Halié és véle Galéné,
 Nésaié és Aktaié és Laomedeia,
- 250 Dóris meg Panopeia s a szépalakú Galatea,
 Hippothoé, a szeretnivaló, s rózsás könyökével
 Hipponoé, meg Kymodoké, aki megszeliíti
 ködbeborult tenger hullámvását meg a szélvész
 — Amphitrité s Kymatológé is vele vannak —,
 Dótó, Prótó, Dynamené meg Lysianassa,
 Kymó, Éioné meg a szépkoszorús Halymédé,
 Léagoré meg Glaukonomé, a mosoly szeretője,
 Pulynoé és Autonoé, s Nésó Pronoével,
 kedves termetű Euarné, külsőre hibátlan,
- 260 szépalakú Psamathé, s tündöklő, égi Menippé,
 Euagoré és Eupompé és véle Themistó,
 s Némertés, aki apja igaz lelkét örökölte.
 Ím, a derék Néreus ágyékából kik eredtek,
 ötven lány, s jó mesterséget tud valamennyi.
 Thaumás a mélyörvényű Ókeanosnak a lányát
 vette el, Élektrát, gyoslábú gyermekük Iris,
 s széphaju Harpyiák, és Ókypetés meg Aelló,
 kik gyors szárnyaikon szélvész és saskeselyűket
 érnek utól s versengve röpkülnek a röpke idővel.
- 270 Phorkysnak szépareú Graiákat szüli Kétó
 — már születésükkor hajuk ősz volt, így «Öregeknek»
 hívják őket az égi lakók meg a földi halandók —,
 szépleplű Pemphrédót, sáfrányleplű Enyót,
 s Kétó szülte a Gorgókat, kik az Éj birodalmát
 lakják, Ókeanos túlpartján, Hesperidákkal,
 Sthennó, Euryalé, s aki bajba jutott, a Medusa,
 hármuk közt a halandó, míg örökifju a másik
 kettő, ámde a Kékshaju isten nem szeretett mást,
 és a tavaszban pompázó réten megölelte.
- 280 Így amikor Perseus a szerencsétlent lenyakazta,
 véréből hős Khrysaór meg a Pégasos ugrott
 rögtön elő; az arany kardot forgatta az ifjú,
 míg nevet Ókeanos forrásai adtak a lónak.
 Ez meg szárnyra kapott s elhagyta a földet, a nyájak
 tápláló anyját, fent Zeus házába fogadta,
 s ő hordozza a mennydörgést, villámot azóta.
 Khrysaórtól szülte a hírneves Ókeanosnak
 gyermeke, Kalliroé, háromfejű Géryoneust, kit
 Héraklés, a hatalmas hős ölt meg, kaszalábú

- 290 ökrei mellett hullámoktól vert Erytheián,
akkor nap, hogy az Ókeanos hullámain átkelt
s széleshomloku marháit Tirynsbe vezette,
Orthost s Eurytiónt agyonütve, ebet meg a pásztort,
Ókeanos túlsó partján, ködlepte karámban.
Kalliroé szült még egy másik szörnyeteg órját,
emberhez se, haláltalan istenhez se hasonlót,
barlang mély üregében, az isteni szörnyet, Ekhidnát.
Félig széparcú és fényes szembogarú lány,
félig nagytestű kígyó, félelmetes órjas,
300 nyersét evő, tarkán csillámló, isteni földben,
odvas szikla alatt ott van barlangja a mélyben,
emberi szállás, isteni székhely messze van onnét,
hol számára az istenek ezt a lakást kijelölték.
Föld színét arimos nép lakja, a mélyben Ekhidna,
és a halál nem fér hozzá, nem fér az öregség.
Azt mondják, szerelemmel e tájon ölelte Typhaón,
szépszemű lányt ama törvénytípró rettenetes szörny,
s ez méhébe fogadva, keményszivü gyermekeket szült.
Elsőnek született meg Géryoneus ebe, Orthos,
310 majd kit megközelíteni vagy szólítani néven
nem jó, Hadés érchangú ebe, Kerberos, ádáz,
durva, szemérmetlen szörny, ötven fejjel a törzsén.
Harmadikul Lerné hydráját szülte Ekhidna,
bajra tudósat, kit maga hókaru Héra nevelt fel,
váltig hős Héraklés ellen forrva dühében.
Mégis, Zeus hős magzata, gyermeke Amphitryónnak,
végzett Lerné szörnyével, vele volt Iolaos,
Arés híve, tanácsaival segitette Athéné.
Még a Khimairát szülte Ekhidna, a lángot okádót,
320 rettenetes, gyors lábú szörnyet, szörnyen erőset.
Volt három feje: egy tűzpillantással orozlán,
másik kecskefej, és sárkánykígyó az utolsó,
kecske közepén, sárkány hátul, elől meg orozlán,
orrán-száján forró tűz szörnyű heve árad,
Pégasos ölte meg és a derék hős, Bellerophontés.
Phixet szülte, a kadmosi thébaiak veszedelmét,
Orthos igája alatt s Nemeában a gyilkos orozslánt.
Ezt is Zeus felséges hitvese, Héra nevelte,
és Nemeában a völgybe helyezte, bajára a népnek,
330 ölte az embereket s iszonyat töltötte be tőle
Trétost és Apesast, a magaslatokat Nemeában,
míg elpusztult Héraklésnak hős erejétől.
Kétónak s Phorkysnak utolsó sarja a mérges
kígyó volt, aki éjszínú mélyében a földnek
színarany almák hú őrzője a messze határon.
Íme, ezek Kétó és Phorkys utódai rendre.
Ókeanost Téthys megajándékozta folyókkal,
szülte a Neilost, Alpheiost és Éridanost is,
Strymónt, Maiandrost és szülte a szépvízü Istrost,

- 340 Phasist és Rhésost s az ezüstszínű Akhelóost,
 Nessost és Rhodioszt és Heptaporost s Haliakmónt,
 Grénikost és Aisépost, Simoeis folyamistent,
 Péneioszt, Hermost, szépséges Kaikos árnját,
 Sangariost meg a nagy Ladónt és Parthenioszt is,
 isteni Euénost, Ardészkost és a Skamandrost.
 Szent lánygyermekeket szült még Téthys, kik a földön
 Phoibos Apollónnal s a folyókkal a zsenge fiúkat
 emberré nevelik — Zeus bírta reájuk e tisztet —:
- 350 Peithó, Admété, Élektre, Dóris, Ianthé,
 Hippó, Prymnó, Uranié, amaz isteni arcú,
 Kalliroé, Klymené, Klytié, Zeuxó, meg Idyia,
 Pasithoé, Ianeira, Rhodeia, Thoé, Galaxauré,
 Pléxauré, meg a csábító szépségü Dioné,
 Mélobosis meg a fürge Thoé meg a szép Polydóré,
 kedves termetű Kerkéis s a tehénszemű Plutó,
 Perséis, Xanthé, kedves Petraia, Menesthó,
 Eurynomé, Métis, sáfrányszín leplű Telestó,
 Európé, Eudóré, Khryseis meg Akasté,
 Ókyroé, Amphiró, s szépek szépe, Kalypsó,
- 360 Ázsia asszonya, és a Szerencse: Tykhé, a szeszélyes,
 végül Styx, ki tekintélyben túltesz valamennyin.
 Mindezek Ókeanosnak s Téthysnek legidősebb
 lányai, ámde sokan vannak rajtuk kívül is még,
 háromezer szép gyöngébokájú Ókeanos-lány,
 kik mindenhol a földön, szétszéledve nyüzsögnek,
 s tenger mélyén, istennők ragyogó ivadéka.
 Még ugyanennyi folyó is van, harsogva iramlók,
 Ókeanos fia mind és mindnek Téthys az anyja,
 nincs ember, ki nevét meg tudná mondani mindnek,
- 370 ismeri mindet a nép, amely ott él épp körülötte.
 Theiának fia Élios s a leánya Seléné,
 Nap s Hold, s fénylő Éós is testvérük, a Hajnal,
 ő, ki világít emberi nemnek s égilakóknak,
 — Theiát meg Hyperión kényszerítette magához.
 Kriosszal szerelembe vegyülve az isteni úrnő,
 Eurybié, Astraioszt s Pallast hozta világra,
 és Persést, aki mindenkin túltett a tudásban.
 Astraiosnak erőslelkű szeleket szül a Hajnal:
 tisztító Zephyros, Boreas, sebesen tovaszálló,
 és Notos, istennő istentől szülte e hármat.
 380 Szülte utánuk a Hajnalsillagot Érigeneia,
 s rendre a többit, az ég fényes csillagkoszorúját.
 Ókeanosnak a gyermeke, Styx, Pallast megölelve
 Féltékenységet s Győzelmet hozta világra,
 és az Erőszakot és az Erőt, akiket maga mellett
 tart mindig maga Zeus, a hatalmas mennyköves isten,
 széket nélkülük el nem foglal, a háza se teljes,
 útra se kel soha, hogy — testőreiként — ne követnék
 Styx, örökéletű Ókeanos-lány így javasolta

390 ezt az olymposi Zeusnak, csillagsátor urának,
 akkor nap, hogy az isteneket felhívta magához,
 s szólt: ki a titánokkal szemben most vele harcol,
 elnyeri majd a jutalmát és ami tiszteletet bírt
 eddig az isteni rendben, megtarthatja tovább is,
 s kit Kronos országlása alatt rang nélkül, ajándék
 nélkül hagytak, most elnyerheti már, ahogy illik.
 Elsőnek Styx ért az olymposi csúcsra, magával
 hozta a gyermekeit, mert így tervezte el atyja,
 megtisztelte ezért Zeus bőséges jutalommal,
 400 hogy legyen ő legszentebb eskü az istenek ajkán,
 gyermekeit meg Zeus tartotta örökre magánál.
 Így híven megtett mindent, ahogyan megígérte
 és maga Zeus a királyi hatalmat vette kezébe.

Phoibét Koios csábító nyoszolyája fogadta,
 s istennő miután istennel esett szerelembe,
 szülte a kék leplet viselő Létót, a szelídet,
 mindig jót, akinél nincs jobb az olymposiak közt,
 mert jóságos az emberhez s a haláltalanokhoz,
 s szülte a jónevű Asteriét, akit elvezet egykor
 410 Persés nagy házába, hogy ott legyen ő a királyné.
 Asterié méhéből jött Hekaté a világra,
 kit megtisztelt Zeus Kronidés ragyogó adománnyal,
 adva a terméketlen tengerből meg a földből
 osztályrészt neki, megbecsülést is a csillagos égben,
 így lett legtiszteltebbé a halálatlanok közt.
 Még most is valahányszor akármely földi halandó
 áldozatot bemutat s könyörög hozzá, ahogy illik,
 és szólítja nevén Hekatét, nagy megbecsüléshez
 jut, mert jótakaró istennő hallja imáját
 420 s gazdaggá teszi őt: a hatalmából telik erre.
 Minden rangból, mit csak Gaia meg Uranos összes
 gyermeke egyenként nyert, osztályrész neki is jut,
 s Zeus nem nyúlt az erőszakhoz vele szemben, amit bírt
 egykor a titánok közt, megtarthatta tovább is,
 úgy, ahogy osztozkodva kiadták ősi időkben.
 Abból sem látott kárt, hogy testvére sosem volt,
 égben, földön, tengeren is neki jár az ajándék,
 annál több az előnye, hiszen Zeus fogja a pártját.
 Ő pedig annak van hasznára, akit maga választ,
 430 és az válik csak ki a vásártéren a népből,
 vagy mikor emberpusztító harc várja a férfit,
 annak a pártján áll Hekaté, akit erre kiválaszt,
 s tőle való a csatában a győzelem és a dicsőség,
 és a királyok mellett ő ül, hogyha ítélnék.
 Férfiak is versenyben erőiket össze ha mérik,
 ő pártolja, segíti a győzteseket diadalra.
 És ki legyőzte vetélytársát, haza is viszi könnyen
 versenydíját és örül és büszkék a szülők is;

mert Hekaté, ha akarja, segíthet a jó lovasoknak.
 440 Kik keresik kenyerük kék tengeren, úttalan úton,
 Földrázó istenhez imádkoznak s Hekatéhoz,
 és a vadászsákmányt is az istennő szaporítja,
 ám egykönnyen foszt meg tőle, ahogy neki tetszik.
 Hermés mellett ő szaporítja karámban a nyáját,
 szarvasmarhákat, kecskék széles legelőjét,
 s dúsgyapjú juhokat; gyakran gyarapít a kevésből,
 vagy mikor úgy tetszik neki, csak keveset hagy a sokból.
 Így bár anyjától született testvértelen egynek,
 tiszteletük jeleit halmozzák rá a halandók,
 450 s Zeustól nyert tisztsége szerint a fiúk nevelője,
 mindé, kik csak utána születtek; rangja nem egy van,
 ám kezdettől fogva fiúk nevelője a tiszte.

Szült Rhea, hogy Kronos ő rá tette szerelme igáját.
 Sarjai: Histia, Démétér meg arany sarujával
 Héra, s erős Hadés, akinek mélyben van a háza
 s szíve könyörtelen, és a morajló Ennosigaios,
 és ki az istenek és a halandók atyja, a bölcs Zeus,
 ő aki mennydörög és megrázkódtatja a földet.
 Ám Kronos őket, amint kijutottak a szent anyaméhből
 460 és anyjuk térdéig elértek, sorra lenyelte,
 attól félve, hogy ők is az Ég ivadékai, s egyszer
 egyikük elveszi még ő tőle királyi hatalmát.
 Mert megtudta a Földtől és meg a csillagos Égtől,
 hogy rámérve a végzet: gyermeke, bármily erős is,
 majd leigázza, hogy így Zeus kívánsága beteljen.
 Nem volt nyugta ezért, résen volt, sorra lenyelte
 gyermekeit; rettentő gyász sújtotta le Rheiát.
 Am amikor már Zeusszal, az istenek és a halandók
 atyjával volt várandós, édes szüleit ment
 470 megkérdezni, a csillagos Égboltot meg a Földet,
 tudnak-e adni tanácsot, hogy szülhetne titokban,
 s titkon szült kedves fia bosszút állna az atyján
 mindazokért, kiket álnokszívű nagy Kronos elnyelt.
 És nem kérte hiába a kedves lány a szülőket,
 elmondtak mindent, mit tartogatott a királynak,
 nagy Kronos úrnak s büszkeszívű sarjának a végzet.
 Aztán Kréta kövér szigetén Lyktosba vezették,
 hogy legutolsó gyermeke készült jönni világra,
 Zeus, a nagy isten; az órjas Földanya vette magához
 480 Krétának tágas szigetén ápolni, nevelni.
 Röpke sötét éj árnyain át elhozta magával,
 és Lyktoshoz elérve, az isteni Földnek ölében
 elrejtette, a mély barlangban, sziklafal ormán,
 ott, ahol Aigaion magas, erdős csúcsa mered fel.
 Férjének meg, az Ég sarjának, az ősi királynak
 kódarabot nyújtott át gyolcspólyába takarva.
 Ez megfogta a nagy követ és gyomrába leküldte,

nem gondolva meg azt a szerencsétlen, hogy e kővel
 megváltottan, baj nélkül, kit senki le nem győz,
 490 élve maradt fia és készül már őt leigázni,
 és megfosztva a rangtól lenni helyette királlyá.
 Testben-lélekben gyorsan felnőtt a királyfi,
 tagjai fénylők voltak; amint gördültek az évek,
 Gaia, a Földanya volt, aki szótta a csejt Kronos ellen,
 ánde saját fia volt, aki mesterséggel, erővel
 kényszerítette az elnyelt gyermekeket kiokádni.
 Elsőnek jött vissza a kő: ez ment le utószor,
 aztán Zeus emlékjelnek leszögezte a földre,
 isteni Pythóban, Parnassos alatt, hol a széles
 500 út visz, s majd a halandók eljönnek csodalátni.
 Zeus oldotta le atyjának testvéreiről is
 láncokat; Kronos indulatában rakta reájuk.
 S megszabadulva a jótettért élt bennük a hála,
 így neki adták azt, amit addig Gaia dugott el:
 dörgést, mennykővet, ég villámát, füstösen égőt;
 ebben bízva vetette hatalma alá a világot.

Iapetos feleségül vette el Ókeanosnak
 széplábú lányát, Klymenét, s a közös nyoszolyán hált.
 És szült is Klymené hőlelkű gyermeket, Atlast,
 510 szülte Menoitios órját és ő szülte Prométheust,
 tarkaeszü titánt, meg a kurtaeszű Epimétheust.
 Embernek kezdettől fogva csak árt ez utóbbi,
 mert ő vette először Zeustól át az agyagból
 gyúrt asszonyt szűzen. Góg volt a Menoitios átka,
 messzetekintő Zeus füstölgő mennykőve érte
 s balga fölénye miatt Erebos mélyére leküldte.
 Atlas tartja a tágas eget zord végzete folytán
 föld peremén, széphangú Hesperisek közelében,
 áll, és tartja fején, meg-megtámasztva kezével,
 520 mert ezt szabta ki rá osztályrészéül a bölcs Zeus.
 És ugyanő a ravaszdi Prométheust durva bilincsel
 oszlop törzséhez szorosan láncolta—kötötte,
 s ellene szélesszárnyú saskeselyűt is uszított,
 hogy máján lakmározzék, amely éjszaka mindig
 annyit nő, mennyit napközben a sas harapott ki.
 Széplábú Alkméné hős fia végre megölte
 ezt a gonoszt és megmentette nehéz nyavalyától
 Iapetos sarját, gyötrelmeitől szabadítva,
 és nem tett az olymposi Zeus ellen, ki az égből
 530 arra ügyelt, hogy a thébai Héraklésnek a híre
 sok népet tápláló föld színén gyarapodjék.
 Ezt fontolva meg és fia hírére többre becslve,
 megfékezte dühét, mit a titán ellen idáig
 táplált, mert Kronidés tervével szembeszegült ez.
 Mert mikor osztzkodtak az istenek és a halandók
 Mékónéban, a marhát feldarabolta vigyázva,

s úgy szolgálta fel azt, hogy Zeus ne figyeljen a cselre: zsiros belső részekből s jó húsdarabokból rakta az egyik halmot, bőrbe, pacalba takarva,

540 mig a fehér csontok kupacát fényes zsiradékkal fedte le nagy ravaszul s jól elrendezve kínálta. Szólt hozzá a halandók s istenek atyja imígyen: «Iapetos fia, nagy fejedelmek közt a legelső, osztottál, de az egyik félnek kedvez az osztály.» Zeus így róttta meg őt az örök terv ismeretében, ámde az álnokszívű titán így felel erre, elmosolyodva szelíden, a cselet forgatva eszében: «Zeus, te dicső, minden más istennél ki nagyobb vagy, válaszd azt a rakást, amelyik lelkednek esik jól.»

550 Szólt ravaszul, míg Zeus az örök terv ismeretében, bár átlátta a cselet, a halandó emberi nemnek rosszat forralt lelkében, s ez teljesedett be. Két kézzel felemelte tehát a fehér zsiradékot, s gyűlt rekeszizma köré a harag s a szívében a méreg, hogy csontot lát csak fortéllal rakva halomba. Attól kezdve haláltalanoknak a földi halandók oltár lángján áldozatul csak csontokat adnak. Fellegeket gyűjtő Zeus ekkor mondta dühében: «Iapetos fia, nincs nálad ravaszabb a világon,

560 jaj, kedves, hogy mindig csak csel jár az eszedben.» Így szólt Zeus dühösen s az örök terv ismeretében, és nem tudva feledni azóta se megcsalását, kőrisfák koronáján át nem adott kinemalvó lángot a földilakóknak már ezután soha többé. Ámde megint megcsalta derék fia Iapetosnak, mert kinemalvó tűz lángját, mely messze világít, rejtve husáng szárába, kilopta. Szívébe belémart fellelgyűjtő Zeusnak a düh, hogy látnia kellett földi halandók közt a tüzet, mely messze világít.

570 Hát fizetett is bajjal az emberi nemnek a tűzért. Földből gyúrt Héphaistos, a híres sánta kovács, Zeus terve szerint valamit, mi szemérmes szűzre hasonlít, ezt felövezte, fel is cicomázta bagolyszemü Pallas, öltöztetve fehérbe, fején meg a mesteri fátylat elrendezte az istennő keze, látni csodás volt; s frissen nyíló réti virágból Pallas Athéné fűzött szép koszorút homlokdíszéül a szűznek, végül aranyból vont pártával megkoszorúzta. Ezt maga mesteri kézzel készítette a híres

580 sánta kovács, hogy Zeus atya kedve szerint tegyen evvel, s ékítette a pártát sok dísszel, csoda látni, állatokat mintázott rája, a föld meg a tenger állatait, sokfélét, fénylik rajtuk a szépség, bámulatos mind, mintha csak élne s akarna beszélni. Így miután elkészült, nem csupajó, de a szép rossz, istenek és a halandók gyűlésébe vezette

Zeus a bagolyszemű istennőtől felcicomázott
 asszonyt, bámulták a haláltalanok s a halandók,
 látva a cselet. amit elhárítani nem tud az ember,
 590 mert ez az asszony lett ősanja az asszonyi nemnek.
 Tőle eredt a szeszélyes női nem, asszonyi fajta,
 mely csak azért van a háznál, hogy baj sújtsa a férfit,
 ínséget ha talál, menekül, tele kamra a vágya.
 Mint amikor rendjén befedett kaptárban a méhek
 táplálják a heréket, akik csak a rosszra serények,
 míg amazok napszálltaig röpködnek egész nap,
 építgetve a lépet a kasban szőke viaszból,
 ám a herék a fedett kaptárban tétlenül ülnek,
 mások fáradnak s ők potrohukat teletöltik,
 600 úgy a halandó férfiakat sújtotta a női
 nemmel a fentről dörgő Zeus, mert nem tesz az asszony
 jót soha, csak rosszat, s forrása további bajoknak.
 Mert ki a házasságból nem kér, megmenekülhet
 asszony nyűgétől, de elér a keserves öregség
 napjaihoz s nincs támasza, még ha mit enni maradt is,
 míg él, ámde ha meghal, széthordják vagyonát majd
 távoli vérei; mégis, megnősülhet az ember,
 s hozhat jóra való, józan feleséget a házhoz,
 akkor a jó egyensúlyban van még csak a rosszal,
 610 ám aki természettől fogva komisz feleségre
 lelt, míg él csak, súlyos terhet vett a nyakába,
 szívét-lelkét kór üli meg, s nincs ellene gyógyír.
 Zeust megcsalni, eszén túljárni bizony lehetetlen,
 mert lám, Iapetos fia is, bár tette nemes volt,
 Zeus bosszúja elől mégsem menekült meg, a végzet
 kényszere rakta reá a bilincset, akármily okos volt.

Atyjuk megharagudva az óriás Obriareóstra,
 és Kottosra, Gyésre, kemény köteléssel e hármat
 megköti, mert féltékeny volt szörnyű erejükre
 620 s nagyságukra, ezért őket földmélyi homályba
 küldte le; kínoknak helye volt a lakásuk a mélyben,
 és a kerek föld végső pontján, messze szegélyén,
 hol hosszú ideig szenvedtek gyászt a szívükben.
 Ám ezeket Kronidés meg a többi haláltalan isten,
 ők, akiket szült széphajú Rheia foganva Kronostól,
 Gaia tanácsa szerint felhozták újra a fényre.
 Mert nekik ez mindent megmondott híven előre,
 hogy nyernek győzelmet s hírnevet is velük együtt.
 Mert réges-rég küzdöttek dühös indulatokkal
 631 egymás ellen erőt próbáló ütközetekben
 630 titánok s valahány isten csak eredt Kronos úrtól.
 Othrys hegycsúcsáról titánok hada támadt,
 fenn az Olymposon ők, minden jó osztogatói,
 szépfürtű Rheiának a sarjai gyűltek a hadba.
 Ígő álltak szemben háborgó indulatukban

tíz hosszú esztendón át harcolva szünetlen,
s nem volt megnyugvás, a viszály dúlt, vége se látszott
még sehol, egyformán állt mindkét oldal esélye.
Akkor tettek a meghívottak elé, ahogy illik.
640 nektárt s ambrosiát, mit máskor az istenek esznek,
s megnőtt mindegyikük dagadó kebelében a lélek,
mert ettek s ittak nektárt nemes ambrosiával.
Akkor az istenek és a halandók atyja imígy szólt:
«Föld s Ég sarjai, halljátok szavamat, ti dicsőek,
hadd mondok ki, amit kebelemben mondat a lélek.
Mert egymással már mi nagyon régóta csatázunk,
lesve, melyik fél győz s kik jutnak majd hatalomra,
titánok vagy ahány isten csak eredt Kronos úrtól.
Most ti mutassátok hát roppant öklötöket fel
650 titánokkal szemben a borzalmas viadalban,
s el ne felejtsetek: mi barátságunkba fogadtunk
benneteket s a mi tervünk volt, hogy megszabadulva
nyirkos ködből visszakerüljetek újra a fényre.»
Így szólt s erre felelt a derék Kottos neki mindjárt:
«Ő te csodálatos, azt, amit elmondtál, tudom én is,
s tudjuk mind, hogy a versenyt senkisémm állja eszeddel:
isteneket fenyegette fagyos vész és te kivédted.
Így mi is árnyékból, ködből böles terved alapján
jöttünk vissza megint, irgalmatlan köteléktől
660 megszabadulva, pedig nem volt rá semmi reményünk,
fenséges Kronidés. Mi ezért elszánt akarattal
védelmezzük uralmatokat harcolva keményen
titánokkal erőt próbáló ütközetekben.»
Szólt s meghallgatták minden jó osztogatói
és helyeseltek az istenek és vágyódtak a harcra
egyre mohóbban mind, s nem irigylendő viadalhoz
készültek fel az istennők és istenek aznap,
titánok s valahány isten csak eredt Kronos úrtól,
és akiket Zeus hívott vissza sötét Erebosból,
670 rettentőek, erősek, nem fog rajtuk a fegyver,
két vállukból száz roppant kéz lendül előre
egyformán mindnek s vállból ötven fejük is nőtt,
ormótlan testrészeik avval lettek egészsé.
Akkor a titánokkal szemben hadba vonulva
órjás sziklákat tartottak nagy kezeikben.
Átellenben a titánok feltöltik a hadsort,
megnő bátorságuk, s mindkét fél erejéről
tettekkel bizonyít, hogy a tenger végtelen árja
attól lesz visszhangos, a föld dübörög, meginogva
680 felnyög az ég, s megrázkódik tőből az Olympos
isteni mozdulatoknak a lendületére, a rengés
terjed s elhat a Tartarosig, lábak dobogása,
szörnyű harci kiáltás s fegyverzaj kavarnak.
Sok sóhajt okozó nyilat ott egymásra kilöttek,
mindkét oldalról fel egészen a csillagos égig

- ért a hadak lármája, amint egymásra rohantak.
 Már maga Zeus sem túrtóztette tovább a haragját,
 mert megtelt vele keble; egész erejét kimutatta,
 sebbel-lobbal szállt le az égből és az Olympos
 690 ormáról villámfényben, keze mennyköveket szórt,
 mennydörgött a magasban, villámfény a nyomában,
 s szüntelenül járt isteni tűz szent lángja cikázva,
 meggyulladt s dübörögve nyögött fel az életadó föld,
 égett körben az erdő és jajgatva vonított.
 Felforrott a talaj, hullámai Ókeanosnak,
 s terméketlen tenger, húzódott a meleg gőz
 föld mélyén lakozó titánokhoz, de a lángnyelv
 felcsap az isteni légbe lobogva, s akármily erősek
 voltak is ők, szemüket villám tüze elvakította.
- 700 Izzott már a Khaos, szörnyű látvány a szemeknek,
 és a füleknek hírt is szörnyű hallani róla.
 Mint amikor Föld és a kiterjedt Ég a magasból
 egymáshoz közelítettek, volt ekkora láрма:
 Gaia lehuppant s fentről Uranos is lehanyatlott.
 Most meg az istenek összecsapása okozta a lármát.
 Föld rengett, port vert fel a szélvész és a viharban
 mennydörgött, villámlott, égve csapott le a mennykő,
 felséges Zeus fegyvere, keltve zavart, riadalmat
 mindkét hadsor közt a középén, a durva viszálynak
 710 hangja magasra csap, és az erőt tettek bizonyítják.
 Míg nem lankad a harc, elszántan törnek előre
 egymás ellen erőt próbáló ütközetekben.
 Küzdők sűrűjébe az elsők közt elegyedtek
 harcok szomjúhozója, Gyés s Kottos Briareósszal,
 háromszáz kősziklát ormótlan kezeikből
 dobtak a titánokra, s a nyílzápor betakarta
 sűrű árnyékkal mindet, s számúzve a mélybe
 raktak durva bilincset rájuk, mert kezeikkel
 győztek, a titánok bár gőgjük nagy, lekerültek
 720 földtől oly távolra, amily távol van az ég fent.
 [Mert a homályos Tartaros oly távol van a földtől.]
 Mert égből lezuhanva kilenc nap tart az esése,
 s ér tizedik nap a rézüllő céljához, a földre,
 723^b [és a homályos Tartarosig földtől ugyanannyi,]
 és földről lezuhanva kilenc nap tart az esése,
 s ér tizedik nap a Tartarosig, céljához az üllő.
 Körben rézfal fut s háromszoros éj köde ömlik
 szűk nyílása köré; tartó gyökerükkel idáig
 nyúlnak a terméketlen tenger s föld le fölülről.
 Ott rejtőznek azóta a titánok ködös árnyban,
 730 felleggyűjtő Zeus ahogy elrendelte, kívánta,
 hol végződik a föld, a dohos szagú messze vidéken.
 Vissza se tudnak jönni, a rézkapukat be Poseidón
 zárta mögöttük, fal fut körben rakva magasra,
 s bátorszívű Gyés, Kottossal s Obriareósszal,

áll őrt, aigistartó Zeushoz hű ez a három.
 Ott a sötét földnek meg a földmély Tartarosának,
 terméketlen tengernek meg a csillagos égnek,
 sorban mindennek forrása van és a határa,
 szörnyű dohszagban, mit az istenek is megutáltak,
 740 mély gödör, oly mély, hogy nyílásától fenekéig
 az sem jut, ki egész esztendőt szánná az útra,
 örvénylő viharok csapkodnak erre meg arra,
 még a haláltalan istenek is borzadnak e szörnyű
 látványtól. A sötét Éj borzalmas palotája
 áll ott, kék felhők közt elrejtőzve egészen.
 Nyx palotája előtt áll Iapetos fia, Atlas,
 s tartja fején az eget, meg-megtámasztva kezével,
 nem lankadva; a réz küszöbön jön szembe naponta
 Éjszaka és Nappal, s egymás közelébe hogy érnek,
 750 egymást üdvözlik, de az egyik jön ki az ajtón,
 megy be a másik, nincs együtt soha otthon a kettő,
 mert ha az egyik házon kívül járja a földet,
 bennmarad és ott vár idejére a házban a másik,
 míg a sor aztán rákerül és útjára elindul.
 Az visz földilakóknak fényt s mindent bevilágít,
 ez karján a Halál testvérét hozza, az Alvást,
 Nyx, a veszélyes, szürke, ködös felhőbe takarva.
 Mert ez a két fia is Nyxnek vele lakja a házat,
 Hypnos meg Thanatos, félelmetes istenek, őket
 760 fényes napsugarak sosem érik, sem, ha az égre
 megy fel Hélios, akkor sem, mikor este lenyugszik.
 Ám békésen járja az egyik a földet, a tengert,
 s megközelíti az embert mézédés nyugalommal,
 míg vasból van a másik szíve, a lelke kegyetlen
 rézből, és embert ha utólér, el nem ereszti
 többé, gyűlölik őt a haláltalan istenek is mind.
 Szemben a földmély istene visszhangos palotáját
 lakja, erős Hadés fenséges Persephonéval,
 szörnyű eb van előtte, kegyetlen, az őrizi a házat
 770 álnok fortéllal: ki belép, csóválja körötte
 hízelkedve a farkát és füleit leereszti,
 ám aki egyszer bent van már, nem hagyja kilépni,
 lesben ül és felfalja, ki szökni igyekszik a házból,
 melyben az úr Hadés, fenséges Persephonéval.
 Az lakik erre, kitől borzadnak az istenek is mind,
 Styx, legidősebb lánya a körben visszairamló
 Ókeanosnak, távol a többi haláltalanoktól
 áll sziklák oltalma alatt híres palotája,
 körbefutó oszlopsor ezüstből tartja az égnek.
 780 Thaumás lánya, a gyors lábú Iris jön a hírrel
 néha a tenger széles hátán át, valahányszor
 visszavonás, versengés kél a haláltalanok közt.
 És ha hazug szót ejt ki olymposi isten az ajkán,
 Zeus már küldi is Irist, hozza az isteni esküt

messze vidékről, gyűjtse arany korsóba a hűvös,
soknevű tiszta vizet, meredek szirtfal magasából
bőven alácsorgót; föld mélyén Ókeanosnak
mellékága az éji homályban szent folyamából
szókteti fel, s az egészből egy tized az, mi előtör.

790 Mert földet s tengert körülönti kilenc tizedével,
majd az ezüst hullámok a sós tengerbe ömölnek,
egy rész tör fel a sziklán, isteneket fenyegetve.
Mert aki erre megesküszik és ez az eskü hamis volt,
bár isten, ki lakik hófödte olymposi csúcson,
egy kerek esztendőt fekszik s nem jut levegőhöz,
ambrosiával, nektárral nem üdíti az ajkát,
fekszik hangtalanul s lélegzet nélkül, alétlan,
kábult álm fátyla alá rejtőzve az ágyán.

800 És ha betegségének hosszú éve lejárt is,
még nehezebb próbák várnak rá sorra: kilenc év
távol a többi haláltalanoktól, számkivetésben,
sem gyűlésbe velük nem járhat, sem lakomára.
Mind a kilenc év így telik el, hogy majd tizedikben
fent az Olymposon isteni társak közt legyen ismét.
Ekkora esküt bíztak az istenek el sose múlt
ősi vizére a Styxnek, mely kövecses talajon fut.

Ott a sötét földnek meg a földmély Tartarosának,
terméketlen tengernek meg a csilagos égnek,
sorban mindennek forrása van és a határa,

810 szörnyű dohszagban, mit az istenek is megutáltak.
Márványból kapufélfa, küszöb rézből nem inog meg,
mély gyökerekbe kapaszkodik, ott is nőtt ki magától.
Távol minden más istentől itt e küszöbnél
laknak a titánok, túlsó partján ködös úrnek,
míg a dicső Zeus híres társai, hú segítői
messze az Ókeanos partján lakják palotájuk,
Kottos s véle Gyés; Briareóst meg, a legderekkabbat,
Ennosigaios, a zúgva morajló tette vejévé,
nőül hozzáadva leányát, Kymopoleiát.

820 Így miután kivetette a titán-népet az égből
Zeus, megszülte utolsó sarját Gaia, Typhóeust,
mert arany Aphrodité által maga Tartarosé lett.
Nagy tettekre való kezein kidagadnak az izmok,
lábai el nem fáradnak soha, száz feje nőtt ki
vállából s félelmes kígyófej valamennyi,
elfeketült nyelvekkel nyaldos, az isteni száz főn
lángok lobbannak pillái alatt a szemekben,
csak néz és tűz villan fel valamennyi fejében,
s minden félelmes fejben még hangok is ülnek,
830 mindenféle csodálatos értelmű színezettel.

Van, hogy az istenek értik csak, mit mond, de van úgy is,
hogy mint fékétől szabadult bika bömből a hangja,
máskor meg felbődül, akár a kegyetlen oroszlán,

- máskor, hallani is rossz, mint az ebek ha ugatnak,
 máskor csak sziszeg, ám visszhangozzák a hegyormok.
 Aznap nagy baj volt küszöbön, jóvátehetetlen:
 isteneket s a halandókat hogy majd leigázza.
 Csakhogy az istenek és a halandók atyja időben
 észbekapott, dörgött száraz villámmal, a föld is
 840 megremegett körben meg az ég boltíve felette,
 föld mélyében a Tartaros, Ókeanos meg a Tenger.
 Útnak eredt az olymposi úr, s megrendül a nagy hegy
 isteni lába alatt, az egész föld nyögve felel rá.
 Két tűztől gyullad meg a kék, ibolyásszinü tenger,
 villámtól s forró párájától ama szörnynek,
 izzó szélviharoktól, s mennykövek égi tüztől.
 Felforrott a talaj, meg az ég, meg a tenger egészen,
 s nagy hullámok csapkodják torlódva a partot,
 isteni léptek lendületére, a föld belerendül.
 850 Reszket Hadés, holt lelkeknek alant a királya,
 s titánok, Kronos is köztük, mély Tartaros alján,
 mert nincs vége, se hossza a rettenetes hadizajnak.
 Összeszedett Zeus minden erőt s öltötte magára
 fegyvereit, villámot, dörgést, s mennykővet, izzót,
 és az Olymposról lenn termett és odasújtott,
 és valahány feje volt csak, felperzselte a szörnynek.
 Így fékezte meg és szíjostorral fenytette,
 ez meggörbedt és lezuhant és Gaia nyögött fel.
 Tűz tört fel mennykő-sújtotta királyi tagokból
 860 ott ahol elnyúlt, erdős Etna alá letaszítva,
 nagy darabon meggyulladt tőle a föld, ez az órjas,
 gőzölgött és olvadozott is, akárcsak az ón, ha
 értve a módját, öntik a tégelyen át a legények,
 s mint a vas, ámbár minden más fémnél ridegebb ez,
 völgyben, a hegy lábánál égő tűz vele is bír,
 s olvad a föld mélyében Héphaistos keze által,
 így olvadt meg a föld lobogó lángok melegében.
 — Őt meg a Tartarosig hajította le Zeus, a haragvó.
 Minden fúvó, párával teli szél e Typhóeus
 870 sarja — Notos, Boreas meg a tisztító Zephyros nem:
 isteni sarj ez a három s hasznos az emberi nemnek.
 Ám vaktában nyugtalanítja a többi a tengert,
 hogyha lecsapnak a szürke, ködülte habokra, halandók
 súlyos bajba kerülnek, szélvész forгатagában.
 Jobbról s balról fújnak s szétszórják a hajókat,
 pusztítják a hajósokat és nem tud menekülni
 senki, ha szembetalálja magát a habokban ezekkel.
 És ugyanők a virágos föld végnélküli síkján
 tönkreteszik földönszületett ember kezeművét,
 880 fergeteges zajjal, s mindent teleszórva homokkal.

Így miután amit istenek elkezdtek, befejezték,
 s titánoknak a rangja felől döntöttek erővel,

mind biztatták Zeust, az olymposi messzetekintőt,
Gaia tanácsa szerint legyen ő az uruk s a királyuk,
ő meg a többieket mindet tisztjükbe helyezte.

Zeus első felesége az Értelem asszonya, Métis,
istenek és a haladók közt legtöbb a tudása,
ám amikor megjött az idő, hogy Pallas Athéné
szülje meg, őt mégis Zeus csellel félrevezette,
890 s addig hízelgett neki, míg elnyelte egészben.
Ezt a tanácsot Gaia s a csillagos Uranos adta,
mert azt gondolták, ne legyen másé a királyi
tisztesség, csak Zeusé, mind a haláltalanok közt.
Mert ígért bölcs gyermekeket Métisnek a végzet,
és elsőnek a lányt, a bagolyszemű Tritogeneiát,
azt, kiben ész meg erő van, az apjával egyenlő,
majd ezután más gyermeke is születik, ki királya
istennek s embernek lesz, s nagy erő a szívében.
Csakhogy Zeus Métist, mindezt megelőzve, lenyelte,
900 így jót s rosszat az istennő neki jelzi belülről.
Másodikul feleségül vette Themist, ki a hórák:
Törvényesség, Jog s a virágzó Béke szülője
— földi halandók munkájára ezek felügyelnek —,
s moirák anyja, akiknek nagy tisztséget adott Zeus,
hogy Klóthó, Lakhesis, meg a harmadik, Atropos, ossza
jó vagy bal sorsát a halandó földilakóknak.
Eurynomé, aki Ókeanosnak a lánya, a kedves,
három lánynak az anyja, a széparcú kharisoknak,
Aglaié és Euphrosyné s Thalié ez a három.
910 Szempillájuk alól szerelem pereg olvatagon le,
és minden pillantásuk szépséges ígézet.
Gabnában dús Démétér ágyába fogadta
Zeust és szülte fehérkarú Persephonét, akit aztán
anyjától Hadés rabol el — s nem tiltakozik Zeus.
És azután lett széphaju Mnémosynébe szerelmes,
így lett Mnémosyné a kilenc múzsának az anyja
— rajtuk arany fejdísz, csak a dal meg az ünnep a gondjuk.
Létó gyermeke Phoibos Apollón és nyilazó szűz
Artemis istennő, legszebb ivadéka az Égnek:
920 aigistartó Zeusszal esett szerelembe az anyjuk.
Héra virágzó szépségében lett az utolsó
asszonya istenek és a halandók égi urának,
és Hébet meg Arést s Eileithyiát neki szülte.

Zeus a fejből szülte bagolyszemű Tritogeneiát,
egymaga, félelmes szűzet, seregek vezetőjét,
felséggest, aki kedvet lel harcban, hadizajban.
Héra pedig szintúgy szerelem nélkül maga szülte
Héphaistost, féltékeny versengésben urával,
ez mesterségben kitűnő ivadéka az Égnek.

⁹³⁰ Amphitrité s messzemorajló Ennosigaios
gyermeké nagy Tritón, az erős, félelmetes isten,
tenger mélyén anyjával s a királyi apával
él az arany palotában. Arésnak, a pajzsbeverőnek
szülte a Félelmet meg a Rettenetet Kythereia
— űk a fagyos harcban hősök sorait riogatják
együtt városok elpusztítójával, Arésszal —,
s Harmoniát, kit a dölyfös Kadmos vett feleségül.

Atlas lányát, Maiát, Zeus szent ágya fogadta,
űgy született meg a híres Hermés, isteni hírnök.
⁹⁴⁰ Kadmos lánya, a szép Semelé, szerelembe vegyűlve
Zeusszal, szűlte Diónysos istent, dűs örömosztót,
istent ő, a halandó, s most mindkettejük isten.
Alkméné Héraklést szűlte, a hűst, az erűst,
Zeusszal, a felleggyűjtűvel szerelembe vegyűlve.

Aglaié, a legifjabbik valamennyi kharis közt,
Héphaistosnak, a nagy bicegűnek lett felesége,
Szűke Diónysos meg aranyfűrtű Ariadné,
Minós lányát vette el és Kronidés a leánytól
távoltartja ezűrt a halált s vénsűget örűkre.
⁹⁵⁰ Nagy Zeusnak s az aranyсарujű Hérának a lányát,
Hébét, széplábű Alkméné hűs fia nyerte,
Héraklés, az erős, nagy munkait befejezve,
hű feleségűl hűborította olymposi ormon.
Az boldog, ki nagyot cselekedve, haláltalanok közt
lakhat, távol minden bajtól és örűkifjan.

Szűlte sosem fáradt Napnak neves Őkeanos-lány,
Perséis, Kirkét és Aiétést, a királyt is.
Ez, fia földilakűkra sugárzű Őeliosnak,
űgy, ahogy istenek elterveztek, Őkeanosnak
⁹⁶⁰ széparcű lányát feleségűl vette, Idyiát,
és arany Aphrodité által keltett szerelemben
széplábű Médeiát szűlte urának Idyia

Most pedig űdv nektek, kik fenn az Olymposon éltek,
s nektek is, ő szigetek, szárazfűld, sűsvizű tenger!

Szűljön hát dalotok most már, edesszavu lányok,
lányai aigistartű Zeusnak, olymposi műzsák,
rűluk, akik bár istennűk, de szeretve halandű
fűrfít, szűltek gyermeket, isteni lényre hasonlűt.
Démétér, a nagy istennű, űgy hozta világra
⁹⁷⁰ Plutost, Iasiűn hérűszt szerelemmel űlelve,
Kréta kűvér fűldjén, hárűmszor vont ekenyomban;
Plutos, a jűtékony, fűldet s tengert bebarangol,
és aki rálel, vagy kinek ő szűkken tenyerére,
gazdaggű teszi azt, megajándékozza vagyonnal.

Kadmos Harmoniát, arany Aphroditének a lányát vette el és szép falkoszorús Thébaiban ez Inót meg Semelét meg a kedves Agauét és Polydórost szülte, meg Autooné is, Aristaios feleségét.

- Khrysaórnak Kalliroé, szép Ókeanos-lány,
 980 egyé válva a nagyszivü hőssel arany szerelemben, szülte fiát, aki lett a halandók közt legerősebb, Géryoneust, hős Héraklés végzett vele mégis, ökrei kedvéért a haboktól vert Erytheián.
 Tithónosnak a rézvértés hőst szülte a Hajnal, Memnónt, éthiopok fejedelmét, s Émathiónt is, majd szült még egy híres hőst Kephalosba szeretve, ritkaerős Phaethónt, a haláltalanokra hasonlót, kit viruló ifjúságának zsenge korában mint játékos gyermeket elragadott a mosolygó
 990 Aphrodité: szentséges templom lett a lakása, ő meg a szentély éjszaka éber szelleme, őre. Aiétésnek, a Zeus-táplálta királynak a lányát Aisón gyermeke nőül vette, mivel sose múlt istenek így tervezték, ő pedig állta a próbát, mit rárótt, nem is egyfélé, a király, a hatalmas és gőgös Pelias, ez a féktelen, ostoba bűnös. Mindezt elvégezve, sokat szevedve, Iólkos partját érte el újra a fürge hajóval Iasón, rajta a szépszemü lány, kit vett viruló feleségül
 1000 Aisón gyermeke, népek pásztora; gyermekük is lett, Médeios, kit fenn a hegyen Philyré fia, Kheirón felnevel és táplál, hogy a nagy Zeus terve beteljen.

Sósvizü tenger öregjének, Néreusnak a lánya, istennők közt is ragyogó Psamathé szüli Phókost, Aiakos öt aranyos szerelemmel ölelte; a másik meg Péleushoz ment, az ezüzlábú Thetis úrnő, s szülte Akhilleust, pusztító kedvében orozslánt.

- Aineias meg szülte a szépkoszorús Kytheireia, Ankhisés hőssel kedves szerelembe vegyülve,
 1010 sok mély völgygel szegdelt, erdős Ida-hegy ormán.
 Kirké, lánya a Napnak, a nagy Hyperionidésnek, szült szerelemben a hosszantűró hős Odysseusnak két fiat — Agrios és a királyi Latinos e kettő —, [és arany Aphrodité által még Télegonost is.]
 Távoli rejtekben, nagy messze, a szent szigetek közt, ők a dicsó tyrrhének népe felett fejedelmek.
 Nausithoosnak s Nausinoosnak az apja Odysseus, anyja Kalypsó istennő, ki szerette Odysseust.
 Hát ezek istennő létükre szeretve halandó
 1020 férfit, szültek gyermeket, isteni lényre hasonlót.

[Szóljatok asszonynepről már, édesszavu lányok, lányai aigistartó Zeusnak, olymposi Múzsák. . .]

MAGYARÁZATOK

Klasszika-filológiánk régi adósságát törlesztjük, amikor első teljes magyar fordítását adjuk közre Hésiodos Theogoniájának, tehát annak az archaikus remekműnek, amely a görög mitológia első, máris a filozófia elzsmecsíráit érlelő összefoglalása. Személyes adósságomnak is éreztem e munka elvégzését, azóta, hogy a költő másik főművét, a Munkák és Napokat lefordítottam és kétnyelvű kiadásban, kommentárnak szánt terjedelmes tanulmányok kíséretében közrebocsátottam (1955); e tanulmányok már a Theogoniára is tekintettel voltak, s annak egészére és nem egy részletére vonatkozóan kellő felvilágosítással szolgálnak. Ezekből csak a legszükségesebb esetben ismétlek meg valamit, jobbára olyankor, amikor az újabb szakirodalom követeli meg egy-egy kérdés újabb mérlegelését. Magától értetődően feleslegesnek ítéltam az olyan értelmezéseket is, amelyeket az olvasó a közkézen forgó mitológiai kézikönyvekben, szöveggyűjteményekben vagy éppen az általános lexikonokban megtalál. Így alábbiakban jobbára egy-egy részletinterpretációt talál az olvasó, első tekintetre taláalomra kiragadott példákat. Arra törekedtem mégis, hogy a mű olyan egy vagy más szempontból problematikussá sorait válaszssam ki, amelyek közelebbi megbeszélése a mű egészét, Hésiodos történeti helyzetét, költészet-, vallás- és filozófiatörténeti szerepét, előzményeit és utókorát is bizonyos mértékig megvilágítja.

1. *Helikón*: hegység Boiótiában, legmagasabb csúcsa 1749 m. Pausanias által i. sz. II. századában feljegyzett helyi hagyomány szerint a mitológiai ősidőkben Alóeus óriás-gyermekei, Ótos és Ephialtés mutattak be először áldozatot e helyen a múzsáknak és nyilvánították a múzsák szent hegyének a Helikónt. Poseidón és Askra fiával, Oioklosszal együtt ez utóbbi anyjának a nevére ugyanők alapították a hegy tövében a falut, amelyet Hésiodos (Erga 640) a maga szülőhelyének vall. Az alapítási mondára nézve Pausanias, aki Askrának már csak egyetlen fennmaradt tornyát láthatta, egy Hégésinos nevű költő epikus töredékét idézi. Viszont a Helikónon a múzsák tiszteletének még számos kézzelfogható jelét tapasztalhatta, többek között a közeli Thespiai lakóinak a múzsák ünnepén itt rendezett versenyjátékait, a múzsáknak és a múzsák dajkájának, Euphémének szobraiát, valamint mitológiai énekesekét és valóságos költőket, mint pl. a múzsákkal versengeni merészkedő Thamyrisét, már megvakítva és törött lanttal a kezében, és magáét Hésiodosét, akinek ábrázolását Pausanias nem tartja hitelesnek, mert a szobrász kitharát helyezett a térdére, holott a császárkori szerző a költő saját szavaiból (Theog. 30) azt olvassa ki, hogy nem húros hangszerrel, hanem babérággal a kezében volt szokása előadni műveit. A Helikónon őrzött tripusok között a legrégebbiről azt közölték Pausaniasszal informátorai, hogy ez azonos avval, amelyet a költő az euboiai Khalkisban, az Amphidamas temetése alkalmából rendezett versenyjátékon győzelme díjául nyert s amelyet saját vallomása szerint (Erga 658 — 659) a helikóni múzsáknak szentelt, azon a helyen, ahol őt az ének művészetébe bevatták (Paus. IX. 29 — 31). Ez az adat, valamint az a körülmény, hogy a még 1882-ben megkezdett ásatások idáig nem hoztak felszínre olyan emléket, amely a helikóni múszakultusz Hésiodos korát megelőző történetének szolgáltatná régészeti bizonyítékát, első tekintetre mintha támogatná azokat, akik — mint pl. K. von Fritz, Festschrift Bruno Snell, 1956. 34 — úgy vélik, hogy Hésiodos előtt ilyen kultusz nem is létezett, kialakulására csupán Hésiodos

a Theogonia prooimionjában foglalt élménye adott alkalmat, már akár a hely géniuszának hálás költő maga az alapító, akár a költő emlékét a helyi múzsakultusz keretében megőrizni kívánó honfitársai. Egyiket sem tartjuk valószínűnek, mindenképpent azért nem, mert az Alóeus gyermekeire utaló alapítási monda semmiképpen sem hozható kapcsolatba Hésiodosszal, annál inkább Poseidón istennel, kinek Helikónios melléknevét már Homéros (Y, 404) ismeri, s ennek a mondának, mint alább még látni fogjuk, olyan mozzanata is van, mely a múzsák számára és nevére nézve Hésiodoshoz képest régibbnek látszó változatot képvisel, olyat, amelyet éppen Hésiodos koncepciója szorít utóbb háttérbe. Mindez azt valószínűsíti, hogy *Kronión oltárát*, amely körül Hésiodos költői látomásában (Theog. 4) a helikóni múzsák lejtették táncukat, Kronos fiának, Zeusnak éppen mint a múzsák atyjának állították a Hésiodos által bizonyára többször is felkeresett, de az ő látogatásai idején már elismert kultushelyen. Vö. Fr. Schachermeyr: Poseidon. 1950 és G. Roux: Bulletin de Correspondance Hellénique LXXVIII. 1954, 22—48.

5—6. «A *Perméssos* és az *Olmeios* a Helikón alatt egyesülnek és ugyanabba a Kópais tóba ömlenek, Haliartos közelében» (Strabón IX. 2,19). — *Hippu kréné*: «a ló forrása»; Strabón (VIII. 6,21) és Pausanias (IX. 31,3) már úgy tudják, hogy Bellerophontés szárnyas lova, a Pégasos fakasztotta patájával a kősziklában. Hésiodos ezt a hagyományt nem említi, ami annál feltűnőbb, mert a Pégasos születésének a mítoszát (Theog. 281) ismeri, Bellerophontéhoz való viszonyát (uo. 325) is számontartja, s etimologizáló hajlamát követve, a Pégasos nevét — nyelvészetiileg természetesen tarthatatlanul — a *πηγή* szinonimájával, a *πηγή* szóval hozza kapcsolatba: «nevet Ókeanos forrásai adtak a lónak» (uo. 283). Feltűnő az is, hogy Pausanias (II. 31,12) egy ugyanilyen nevű forrást Troizénban is a Pégasos lábnyomából eredeztet. Igaza lesz Wilamowitznak (Der Glaube der Hellenen. I. 208.): a forrást az ősi elképzelés szerint bizonyára a ló alakjában megjelenő Poseidón fakasztotta, aki különben Hésiodos szerint is apja volt a Pégasosnak (Theog. 278). Ez a genealogiai viszony tehermentesíti Poseidónt azoktól a thériomorf vonásoktól, amelyek nem férnek meg többé a harmadik istennemzedék tökéletes anthrópomorfizmusával: a csodátévő ló különvállik a tengeren a halandó királyokhoz hasonlóan uralkodó istentől. Így ha a Pégasos szerepe a helikóni forrás fakasztásában még ismeretlen is Hésiodos előtt, nem áll ellentétben az ő gondolatvilágával, sőt éppen annak vonja le egy logikus konzekvenciáját. Antoninus Liberalis az i. e. II. században működő Nikandros «Átváltozások» című mitológiai tanítókölteményéből meríti a következő elbeszélést (Met. IX. vö. még Ov. Met. V. 250—678): Amikor Pieriában megszülettek a múzsák, Zeus és Mnemosyné leányai, Émathiában, azaz Makedóniában az autochthon Pieros uralkodott, és neki is született kilenc leánya. A királyleányok zenei versenyre hívták ki a múzsákat, de alulmaradtak, a múzsák büntetésből madarakká változtatták őket. De mikor a múzsák mutatták meg művészetüket, az ég meg a csillagok, a tenger és a folyók megálltak, sőt a gyönyörűségtől megbabonázva a dal- és táncverseny színhelye, a Helikón nőni kezdett az ég felé, mindaddig, amíg Poseidón parancsára a Pégasos meg nem állította, a hegy csúcsába vágva patáját. A motívumsornak ez az utolsó láncszeme talán nem független Alóeus — illetőleg már Homéros λ, 306 szerint valójában Poseidón — fiainak helikóni szerepétől: az Olymposra az Ossát és az Ossára a Péliont akarták helyezni, hogy feljussanak az égbe, s céljukat el is érik, ha Apollón le nem nyilazza

őket (λ, 305–320, vö. Hésiodos fr. 9. Rzach). — A ló patája által a sziklában fakasztott forrás motívuma széleskörűen elterjedt, a középkori Nagy Károly-mondakörben, a mi László királyunkra vonatkozó helyi hagyományokban stb., vö. Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. 1929², I. 281. K. Simrock: Handbuch der Deutschen Mythologie. 1874⁴, 88. Horváth Cyrill: Szent László-legendáink eredetéről. 1928, 43.

11. *Argosi Héra*: a már Homérosnál (Δ, 8) is előforduló melléknév az istennő egyik legfontosabb kultuszhelyét, illetőleg — a mitológia nyelvén — egyik legkedvesebb tartózkodási helyét jelöli, vö. még Δ, 51–52.

22. A homérosi eposzok költőjének saját személyéről hallgató, s legfeljebb az énekmondó típusát általános vonásaival ábrázoló tárgyilagosságával szemben merőben új és irodalomtörténetileg nagyjelentőségű tény, hogy *Hésiodos* a művön belül megnevezi magát s ezáltal valósággal eltávolíthatatlan pecséttel jelöli meg szerzői tulajdonát. Másik főművében, a *Munkák és Napokban* konkrét önéletrajzi adatokkal is szolgál, a testvérével folytatott peren kívül hallunk apjáról, akit szegénysége kényszerített arra, hogy a kisázsiai, aiol *Kymét* elhagyva, a tengeren átkeljen és a *Helikón* közelében, *Askra* szűkös viszonyai között keressen boldogulást (Erga 633–640), valamint a költő saját, egyetlennek mondott tengeri útjáról, s részvételéről az *Euboa* szigetén, *Khalkisban*, *Amphidamas* temetésén rendezett versenyjátékokon (uo. 650–657). Minthogy más forrásból tudjuk, hogy *Amphidamas* i. e. a VII. század elején esett el a *lélanthosi* háborúban, ez az utalás *Hésiodos* működését i. e. a VII. század első felére keltezi. Az a bejelentés pedig, hogy a *khalkisi* versenyen kiérdemelt győzelmi díjat — egy *tripust* — az őt dalra tanító *helikóni* múzsáknak ajánlotta fel, költői felavatásának a színhelyén (Erga 658–660), a *Theogonia* 22. sorának hitelesítő pecsétjét a *Munkák és Napokra* is kiterjeszti.

23. Ahhoz a jelenethez, amelyben *Hésiodost* a *helikóni* múzsák költővé avatják, sok tekintetben tanulságos párhuzamot nyújt az *Ószövetség* elbeszélése *Mózes látomásáról* a *Hóreb* hegyén (Exodus III–IV). Itt is, ott is egy-egy pásztor a nyáj legeltetése közben jut el a szent hegyre, *Mózes* a *Hórebre*, *Hésiodos* a *Helikónra*, s az istenség — az *Egyetlen*, illetőleg a *Kilencség* — a szent hegyen nyilatkozik meg a váratlanul felavatásban és az előtte álló küldetésre nézve utasításban részesülő próféta, illetőleg rhapsódos előtt. Az egyező vonások, amelyek még szaporíthatók volnának, nem tekinthetők a véletlen játéknak, de természetesen a két elbeszélés egyike sem vezethető le a másikból, hanem — akárcsak az aranytól a vasig egyre silányabb fémekkel jellemzett világkorszakok mítosza a *Munkák és Napokban* (109–201) és az *Ószövetség* *Dániel könyvében* (II. 31–45) — közös előázsi forrásokra, illetőleg mintákra utalnak. De a közös forrásokkal magyarázható egyezéseknél nem kevésbé jelentősek az eltérő környezetnek és különböző költői szándékoknak megfelelő eltérések. Ilyen mindjárt az a megilletődött, de elfogulatlan felismerése a hely szentségének, amely a *Helikón* ibolyaszínű forrásai körül a természeti szépség felfokozott intenzitásában nyilatkozik meg s amelyhez *Hésiodos* bátran közeledhetik, mihelyt szakít környezetének csak az éhes gyomor kielégítésével törődő mindennapiságával, szemben a természet rendjét felfüggesztő csoda légkörével a *Hóreb* hegyén, ahol a csipkebokor lángokban

ég, a nélkül, hogy elégne, s ahol a szent és a profán között húzódo éles határvonalat a próféta csak saruját levéve, arcát eltakarva lépheti át.

25. Olymposi múzsák: nem áll ellentétben a múzsák «helikóni» jelzőjével; Helikónon van nevezetes, Hésiodos számára leginkább hozzáférhető kultusz-helyük, de mint égi istennők, Zeus leányai, otthon vannak az Olympos palotáiban, ahol már Homéros szerint (A, 603–604) az istenek lakomáit naphosszat Apollón lantja és az ő szép hangon egymásnak felelgető énekük gyönyörködteti. Hésiodosnál helikóni, azaz a költői ihlet pillanataiban a viruló természet szépségére közvetlenül rálátott, és olymposi, azaz emberi szemek számára hozzáférhetetlen jelenlétük valósággal egymást tükrözi: «rendbeszedik szép tánckarukat Helikón magas ormán» (8), illetőleg «fenn az Olympos termeiben Zeus nagy lelkét eltöltik örömmel» (36–37).

26. A megszólítás többszáma a költő mindennapi környezetét jelenti, a pusztán anyag érdeküknek élő átlagembereket, akik fölé a megszólított maga éppen azáltal emelkedik, hogy észreveszi a múzsák jelenlétét, meghallja és meghallgatja szavukat. A magasabbrendű tudás birtokában a beavatatlanok tömege iránt megvetést kifejező, hasonló formulák közül a legközelebb e sorhoz a Pál apostol levelében (ad Tit. 1,12) is idézett Epimenidés-töredék (fr. 1. Diels) áll, különösen, ha magunkévá tesszük M. L. West (Hesiod, Theogony. 1966, 162.) helyes észrevételét: az a körülmény, hogy az első félverset Kallimakhos (hymn. I. 8) nominativusként használja fel, nem mond ellent annak a Maximus Tyrus tudósításával valószínűsíthető feltevésnek, amely szerint eredeti összefüggésében ez is vocativus volt, evvel a többszámmal szólították meg az Igazság és Igazságosság istennői, Alétheia és Diké a krétai Diktaion Zeus-barlangjában hosszú álmából ébredő, a krétaiak hazug átlagából az igazság hirdetésére kiválasztott Epimenidést: *Κρητες ἀει ψεύσται, κατὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί.*

27. Hésiodos itt (*ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα*) — mint sok más esetben is — egy homérosi sornak (*τ, 203: ἴσκει ψεύδεα πολλὰ λέγων ἐτύμοισιν ὁμοῖα*) ad, nem is annyira csekély módosítása, mint inkább egész környezete révén merőben új jelentést. Homérosnál az inkognitóját még megőrizni kívánó Odysseus úgy mondja el koholt kalandjait a kérdezősködő Pénelopénak, hogy azokat a valóság hozzáelegyített elemei elhihetővé tegyék. A fordulat hésiodosi értelmét a következő sorban foglalt, a gondolat dialektikus egységét az *ἴδμεν* anaphorájával is hangsúlyozott ellentéte határozza meg: *ἴδμεν δ', εὖτ' ἐθέλωμεν, ἀληθέα γηρύσασθαι.* A homérosi sor módosított felhasználása azonban semmi esetre sem jelenti annak Homéros ellen fordítását, mint pl. E. G. Schmidt még legújabban is magyarázza: «e szavakban, úgy látszik, Homéros és követői elbeszélő módjának a bírálata foglaltatik, amely Hésiodos véleménye szerint nem tartja magát elég szigorúan a valósághoz» (Sammlung Dieterich, Bd. 38. 1965², 151.). Bár e vélemény mellé nagytekintélyű elődök volnának felsorakoztathatók (pl. E. Rohde, E. Meyer, W. Jaeger), fenn kell tartanom a Munkák és Napok kétnyelvű kiadásában (1955, 22) bővebben kifejtetteket: «...nem Homérosról határolja el magát Hésiodos, hanem a saját költészetén belül különbözteti meg a valóságot a képzelet színeibe öltöztető mítoszokat azoktól a parainetikus-didaktikus részletektől, amelyek az erkölcsi tanítást vagy éppen gyakorlati tudnivalókat közvetlenül nyújtják.» Következik ez

egyrészt abból, hogy Hésiodos múzsái maguk vallják a költészet mindkétféle lehetőségét a magukénak, tehát egyiket sem vetik el, másrészt és legfőképpen abból, hogy maga Hésiodos sem zárkózik el a mitológia olyan elbeszéléseitől, amelyek csak a művészi visszatükrözés bonyolult közegén keresztül «hasonlítanak» a valóságra, bár többnyire a valóság mélyebb összefüggéseire világítanak rá, mint a józan életbölcselet közvetlen, oktató hangú kifejezései. Sőt Hésiodos nemcsak hogy a homérosi mitológia legfőbb témaköreit is beépíti genealógiai rendszerébe (Akhilleus: 1006–1007; Aineias: 1008–1010; Odysseus és Kirké: 1011–1016; Odysseus és Kalypsó: 1017–1018), hanem az ősmitológiai képzelet olyan megdöbbentő forrásaiból is merít, amelyeket Homéros purifikáló tendenciájának megfelelően vagy teljesen elkerül (pl. az egymást erőszakos cselekményekkel váltó istennemzedékek keleti eredetű mítosza: 116–210, 453–506, vö. legújabban W. G. Lambert és P. Walcot: *A New Babylonian Theogony and Hesiod*. Kadmos. IV. 1965, 64–72.) vagy amelyekről legalább szemelláthatóan distanciálja magát; Marót Károly idevágó tanulmányai közül a legfontosabbak: *Zur religionsgeschichtlichen Wertung Homers*. Yearbook of the New Society of Letters at Lund. 1924, 151–169; *Kronos und die Titanen*. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*. Vol. VIII. 1932, 48–82 és 189–214; *Homerus Expurgans*. Uo. Vol. XXX. 1959, 1–11. Hésiodosnál a mítosz «koholt» jellegéből csak az következik, hogy eltérő, vagy éppen egymásnak ellentmondó változatai egyenértékűek lehetnek, — feltéve, ha azok «a valóra hasonlítanak», azaz természet vagy társadalom realitása jut bennük meggyőzően kifejezésre. Ezért bocsáthatja közönsége elé szabad választásra a Munkák és Napok (106–107) az aranykortól a vaskorig hanyatló nemzedékek mítoszáts az evvel epikai tartalmában bajosan összeegyeztethető Prométheus- illetve Pandóra-mítoszt, mert úgy találja, hogy mindkettő alkalmas az osztálytársadalom kegyetlen ellentmondásai közé került ember világhelyzetének érzékeltetésére. A Theogonia számos kínálkozó példája közül elég legyen a moirákra, a sors, a kiszabott végzet istennőire utalni, akik egyszer mint a sötét éjszakát megszemélyesítő Nyx szerelem nélkül világrahozott leányai (217), másszor mint Zeus és Themis szülöttei (904) szerepelnek. A két egymásnak ellentmondó hely egyikét sem kell későbbi interpolációnak tekintenünk, mint ahogyan W. Ch. Greene (Moirai. 1963,² 29) is helyesen beszél «a moirák kettős családfájáról», amely ebben a kettősségében igényel magyarázatot. A moirák mérik ki a jót is, a rosszat is az embereknek, mihelyt megszületnek (219), aminthogy nevük is az «osztályrészt» jelenti (vö. *μοῖρα* ~ *μόρος* ~ *μέρος*), ők szabják ki a szükségyszerű véget is, amit senki el nem kerülhet, mihelyt egyszer megszületett. A korai elégiában merül fel a *μοῖρα θανάτου* kifejezés (Kallinos I. 15; Tyrtaios V. 5), de már Homéros is a «halál moirájára» gondol az Akhilleus ajkára adott szavakban (*ω*, 29): *μοῖρ' ὀλοή, τὴν οὖ τις ἀλεύεται, ὅς κε γένηται*, mert «az élet mellett ott van a halál», ahogyan a mi Madáchunk mondja, jellemzően már a Teremtés művét bemutató első, mennyei színben, a «bűnbeesés» előtt. Ilyen értelemben mihelyt megindul a születések sora, a moirák is jelen vannak, hiszen a genealógiai mítoszok már Anaximandrosz evolucionizmusát előlegező magvát jelentő fokozatos elkülönüléseknek csak akkor van értelmük, ha minden létezőnek — a Khaos «tátongó» ürességéből kilépő első létezőktől kezdve — megvan a maga «osztályrésze». Ezért Khaos leányának, Nyxnek a leányai a moirák — kívül állnak a Gaia-Uranosz öspártól szerelemben születettek és leszármazottaik nemzedékrendjén, s lényegüknek halálos-sötét oldalát jellemzi, hogy olyan testvéreik vannak, mint Thanatos, a Halál, és Oizys, a Sira-

lom, és Mómos, a Gáncs — hogy ismét Madáchot idézzük, éspedig előbbi idézetünk tőszomszédságából: «a tagadás ősi szelleme» a görög mitológiában; nem érdektelen ebben az összefüggésben, hogy egy Aisópos-mese (102. Haus-rath), amely Zeust, Prométheust és Athénét a hésiodosi világalakulás-konceptiótól eltérően mint teremtő isteneket mutatja be, Mómost a Teremtés bírálójaként állítja szembe velük. — A moirák születésének az a mítosza, amely Zeus viláгурalmának olymposi rendjébe illeszkedik, párhuzamos a hórák születésével, aminthogy funkciójuk is rokon az övékével. Mindkét istenhármaságnak apja Zeus és anyja Themis, a Törvény megszemélyesítése. S mint a hésiodosi genealógia általában a leszármazási viszonytal fogalmi úton is leírható összefüggést, illetőleg módosulást fejez ki (vö. P. Philippson: Genealogie als mythische Form, 1936), úgy itt is Themis leányaiban a törvény fogalma differenciálódik, éspedig a hórák és moirák kétszer három tagból álló sorozatában párhuzamosan, egymást kiegészítve, de egymást kölcsönösen meg is világítva. A hórák mint az évszakok istennői a természet világában törvényszerűen ismétlődő rendet, s egyéni neveikkel — Diké: a Jog, Eunomia: Törvényesség, Eiréné: Béke — a társadalom világában megkövetelt, annak rendjét biztosító törvényességet jelentik. A moirák mint Zeus és Themis leányai is alapjában véve ugyanazok, mint Nyx leányai — Klóthó, aki fonja, Lakhesis, aki «átveszi» a fonalat, végül Atropos, az «elfordíthatatlan», aki a fonalat elvágja, későbbi elképzelések szerint mindenestre akkor is, ha G. Thomsonnak (Aischylos és Athén. 1958, 52) igaza van, s ez utóbbi neve eredetileg éppen a «gyorsan pörgőt-forgót», azaz az orsót jelenti. A kérlelhetetlen végzettségűséget mégis enyhíti, hogy a moirák is abba a megmásíthatatlan törvényszerűségeken alapuló rendbe illeszkednek, mint a hórák, s bár ez utóbbiak annak derűsebb, a moirák viszont sötétebb oldalát képviselik, az összhangnak ők is elengedhetetlen tényezői. Hát még — ha, mint Hésiodos (907—910) teszi — mindjárt hozzágondoljuk a kétszer három istennőt kilencre kiegészítő khariszdot, bár más anyának, Eurynoménak, de ugyancsak Zeusnak a leányait, az ajándékozó kedv, a kecsesség, a hála istennőit, akiket hármójuk egyéni nevei — Aglaia, Euphrosyné, Thalia — a «ragyogóaknak, derűseknek, virulóknak» jellemez. S a velük kiteljesedő szent Kilences, a világ objektív rendje és harmóniája, amely szinte megköveteli azt a másik Kilencet, akiknek nincs más feladatuk, mint ezt a harmóniát visszhangozni. De ezek már nem Hésiodos, hanem Pindaros múzsái, akik az elveszett Zeus-himnusz szerint annak köszönheték születésüket, hogy az istenek maguk követelték az ének hangját, amely a kialakult világrendet méltóképpen dicsőítse. Úgy hisszük ugyanis, hogy mindazt, amit W. F. Otto a himnusz Aristeidés-féle kivonata alapján megfigyelt (Die Musen. 1954, 28), ki kell egészítenünk a Clemens Romanus által idézett töredékkel (30,6. Snell), amelyből kitűnik, hogy a múzsák Themisszel és kétszer három leányával kezdik az éneket. Ime, a már Hésiodosnál is egymás mellett egyenlő joggal megálló változatok hogyan válnak végtelen változatosságban kibontakozó további mítoszok alapjává. És ebben mutatkozik meg a legszembetűnőbbben a hórebi és a helikóni «kinyilatkoztatás» különbsége. A helikóni múzsák egyenesen rászabadítják Hésiodost és követőit a valóságot sokszínűen és hajlékonyan visszatükröző képeket játékaúra, a «füllentésnek» egyetlen korlátozását állítva fel, megintcsak pindarosi megfogalmazásban: «Méltó, hogy az ember szép szóval illesse az isteneket» (Ol. I. 35—36). A hórebi kinyilatkoztatás szükségképpen kánon kialakulására vezető szellemét viszont a Mózes előtt megnyilatkozó Elohimnak legalábbis szerkezeti helye szerint Theog. 27—28

mellé párhuzamnak kínálkozó kijelentése jellemezheti: «... ez az én nevem mindörökké és így kell megemlékezni rólam nemzedékről nemzedékre» (Exod. II. 3. 15).

31. Annak ellenére, hogy M. L. West kitűnő új kiadása Rzach és Mazon *δρέψασαι* olvasatát újítja fel, fordításunk alapja a továbbra is helyesebbnek ítélt *δρέψασθαι*, először az *Antiquitas Hungaricában* (I. 1947, 20–21) kifejtett, a *Munkák és Napok* kétnyelvű kiadásában (1955, 67) s főleg a *Vallástörténeti tanulmányokban* (1960,² 517–518) további érvekkel alátámasztott meg-gondolás alapján. Érvelésünk egyik irányával különben pontosan egyezik K. von Fritz megállapítása (i. m. 32): «... ha Hésiodosnál maguk a múzsák szakították volna le a babérágot, akkor kitalált történet volna az, amit elbeszél». Ezzel szemben West az egész helikóni jelenet fikció, illetőleg álomlátás jellegét hangsúlyozza, amellyel szerinte megférne a motívum. Csakhogy megfeledkezik arról, hogy egy merőben elképzelt, költői elbeszélésnek is megvan-nak a maga belső törvényei, és az álomlátás is, mihelyt egy költői elbeszélésnek válik részévé, e törvényeknek is (és nemcsak az alvás és álmodás lélektani törvényeinek) engedelmeskedik. Márpedig a helikóni kinyilatkoztatás éppen a hórebi kinyilatkoztatással mint ugyanannak a keleti mintának másirányú továbbfejlesztésével egybevetve lépten-nyomon azt a tendenciát mutatja, hogy a költő számára a természet a maga természetes szépségében bámulatra-méltó, az (*θηητόν*) a viruló babérág is, amelyet mint valami hatalmi jelvényt botjának: az énekmondó kitüntetett jelvényének választ, jelképül a maga elhivatottságának is, de jelképül a természetnek is, amelynek ölen elhivatott-ságának a tudatára ébredt. Így megvan a szubjektív realitása annak a kijelenté-sének, hogy az ibolyaszínű forrás körül táncoló múzsák figyelmeztették a babérágra, azaz adták neki, hogy leszakassza magának, amire a legjobb közép-kori kéziratok nagyobbik része és olyan értő ókori olvasó mint Lukianos (Diss. c. Hes. és méginkább Rhet. praec. 4) által igazolt *δρέψασθαι* alapján gondolnunk kell. A természet rendje felett álló csoda világába utalná e moz-dulatot a *δρέψασαι* olvasat, amelyet csak úgy értelmezhetnénk, hogy a múzsák maguk szakították le az ágat és adták oda választottjuknak, tehát cselekvően avatkoznak bele a történések menetébe. Mint Elohim, aki Mózes botját azáltal avatja a prófétai elhivatás jelvényévé, hogy már a felavató jelenetben a természet rendjét felfüggesztő csodát tesz, illetőleg tétet meg választottjával általa (Exod. IV. 2–4), előjelül és biztosítékul azoknak a csodáknak, amelyeket majd a prófétának tennie kell történelmi hivatásának teljesítése során (uo. 17). S mert Mózes történeti szerepe éppen a cselekvés lesz, a «nehéz szavú és nehéz nyelvű» prófétát kiegészítheti testvére, Áron, az ékesbeszédű, akit Elohim ad «szája gyanánt» Mózes mellé. A múzsai felavatás is egy feladatra való kiválasztást jelent, de ez a feladat éppen a valóság kifejezése, a természet és a társadalom rendjének az istenek születéséről szóló elbeszélések összefüggé-sében való értelmezése, valójában — egy mindjárt hangsúlyozandó módosulás-sal — az, amit Pindaros elveszett Zeus-himnusz maguknak a múzsáknak tulajdonított. Éppen ezért őt nem helyettesítheti senki, aki az ő nevében be-szélne, a múzsai felavatás lényege az éppen, hogy a kiválasztott «szájából ömlik az édes szó» (97). A felavatásban részesülő próféta kezdeti vonatkozásá-nak csak egy röpke kérdés felel meg, melyben Hésiodos — egy már az *Odyseiá*-ban (*τ*, 163) a *δρυός* mellett álló, de értelmileg a *πέτρος*-re is vonatkoztatandó *παλαιφάτου* jelző által régi mondásnak minősülő, de az *Iliasban* (X, 126) a hési-

dosi értelmet jobban megközelítő fordulattal — csodálkozását fejezi ki, hogy az ihlet lelkiállapotában olyan dolgokkal vállal közösséget, amelyek mindennapi élete — illetőleg a költői felavatásban nem részesült mindennapi ember — szempontjából jelentéktelenek; «tölgy» és «szikla» a 35. sorban ugyanis éppen olyan «poláris kifejezések», mint pl. a magyar «hetet-havat» vagy «tücsköt-bogarat». E sor, amelyben egy pillanatra mintha kívülről nézné a költő a maga elragadottságát, különben is, a proimionon belül a legélesebb cezurát jelenti utána közvetlenül indokoltnak tetszik az 1. v. lényegének a megisméltése «kezdjük . . . a múzsákon. . . » És e sortól előlről és hátra ugyanolyan távolságra az egymásnak megfelelő 32. és 38. sor hasonlóképpen érzékelteti a «körülkeresztet» 35. sor kiemelt helyét, de nemcsak ezt, hanem a múzsák a halandó énekes számára paradigmául szolgáló énekének és a költő a halhatatlan múzsákat utánzó énekének a szoros egymásnak-megfelelés ellenére fennálló különbségét is. H. Schwabl is megfigyelte a közelmúltban (Hermes XCL. 1963, 409), hogy a 35. sornak mint szakaszhatárnak ilyen előre és hátra egyaránt kiható formai szerepe van, az utána következő négy sor (36, 37, 38, 39) fordított sorrendben, «tükörképszerűen» ismétli meg az előtte álló négy sor (34, 33, 32, 31) egy-egy elemét: nyomatékos szavát (39 → 31: *αὐδή, αὐδήν*, amit ez utóbbi helyen a kéziratok többségével szemben indokolatlanul javítottak *αἰοδήν*-ra Rzach és Mazon; 37 → 33: *ὑμνεῦσαι, ὑμνεῖν*), gondolatát (36 → 34), vagy éppen több szóra terjedő akkordját, félversét (38 → 32: *τὰ τ'ἔσσόμενα πρό τ'έόντα*). Hi-csak az volna, ha megállnánk az egyezések megállapításánál, bár mint a 31. sorban *αὐδήν* West kiadásában már érvényesülő helyreállítása mutatja, bizonyos heurisztikus értéke már ennek is megvolt. De ne feledjük: még a később kialakuló játékos écho-versekben is azon mérhető le a mesteri hozzáértés, mennyire tud a költő az ismétlődő szótagoknak vagy szavaknak új értelmet vagy új helyzeti értéket adni, esetleg olyat, ami kiegészíti, vagy éppen ellenkező értelműre fordítja a megisméltelt szótagot, szót vagy szócsoportot. Itt sem érdektelen pl., hogy *αὐδή* csak a megisméltésben, azaz a múzsák hangjára való alkalmazásban veszi fel az *ἀκάματος*, fáradhatatlan, kiapadhatatlan jelzőt, első jelzője, *θέσεις* még csak «istentől-ihletettet», «isteni-eredetűt» jelent, ami semmit nem ad hozzá az előtte álló igéhez (*ἐπέπνευσαν*), s Hésiodos meggyőződését a saját hangjára vonatkozóan is kifejezheti. Még fontosabb — bár ugyan-ebben az irányban hat —, hogy a 38. sorban, a múzsák énekére vonatkoztatva, a tárgykör kibővül a jelenidővel (*τὰ τ'έόντα*), míg a halandó énekének a tárgyköre a jövőre (*τὰ τ'ἔσσόμενα*) és a múltra (*πρό τ'έόντα*) korlátozódik. Az emberek között a jós az, akinek a tudása az idő mindhárom aspektusát felöleli; Homéros (A, 70) a mindentudó Kalkhasról állítja ugyanazt (*ὅς ἤδη τὰ τ'έόντα τὰ τ'ἔσσόμενα πρό τ'έόντα*), amit Hésiodos a mindent megéneklő múzsákról (*εἰρεῦσαι τὰ τ'έόντα τὰ τ'ἔσσόμενα πρό τ'έόντα*). De a jövőmondó nem a múzsáktól, hanem többnyire Apollóntól nyeri mindentudását, ahogyan az isten maga dicsekszik vele Daphné előtt Ovidiusnál (Met. I. 517—518): . . . *per me quod eritque fuitque — estque patet*, bár természetesen ami a második hexametert kiegészíti: *per me concordant carmina nervis*, már egyben Apollón viszonyát a jövőmondáshoz kiegészíti viszonyával a költészethez. Éz pedig ugyanúgy utal Apollón és a múzsák kapcsolatára is, mint éppen a Daphné-metamorfózis babérfája, amely a múzsai felavatás jelvényét, a babérágat is szolgáltatja. S ha az idő három aspektusából a költő tudásának hésiodosi meghatározásában a jövő (*τὰ τ'ἔσσόμενα*) hiányoz-nék, azt mondhatnánk, hogy a múzsák a jövőbelátás isteni adományát tartották fenn maguknak, amely ha halandónak jut, úgy is a Kassandra-sors a

múzsák kiválasztottjának derűs alakjától (vö. Theog. 96) idegen árnyékát vethetné reá, mint pl. Meropsra és Polyidosra már Homérosnál (B, 831 ill. N, 666). A feltűnő azonban az, hogy a múzsák isteni tudásának a többlete a halandó énekeséhez képest a jelent illeti, azt éppen, amit a romantikus felfogás a felületesen vidám átlagember köznapi érdeklődésének a körébe utal (vö. pl. Berzsenyi: *A Melankólia* vagy Kisfaludy Károly: *Múlt, jövő, jelen*). A helyes magyarázathoz itt is a hórebi felavatással való egybevetés vezethet. Mózes kérésére Elohim így nevezi meg magát: «Vagyok aki vagyok, és mondá: Így szólj Izráél fiaihoz: a *Vagyok* küldött engemet hozzátok» (Exod. III. 14). A LXX — már nem függetlenül a hésiódosi hagyományt is továbbfejlesztő görög filozófiai terminológiától — mind az istenség lényegét meghatározó jelzői mellékmondatban, mind a szokatlanul főnévi szerepben, a «küldött engemet» alanyául szereplő verbum finitumot határozott névelős participiummal fordítja: *ὁ ὄν*, helyesen, mert a héber szövegnek is az az értelme, hogy az istenség az egyetlen létező, amelynek a létezés a szó teljes értelmében tulajdonítható, azaz amely — Platónnal szólva — *τὸ ὄντως ὄν*. Egyezik evvel az istenségnek az a meghatározása, amelyet Zeus dódónai papnőinek tulajdonít Pausanias (X. 12,10): «Zeus volt, Zeus van, Zeus lesz», hiszen az istenséget az definiálja, hogy nemcsak «volt» és «lesz», mint a születés és halál két határpontja között folytonosan változó és alakuló halandók, hanem «van», s ezért kielégítően jellemezhető az idő három aspektusával együttvéve, ugyanúgy, mint a teljes mértékben egyedül rá vonatkoztatható jelenidővel. A plutarchosi De Iside et Osiride általunk (Oriens Antiquus 1945, 166) helyreállított proimionja alapján következtettünk (Munkák és Napok 1955, 174–175. Vallástörténeti tanulmányok 1960,² 174. l.) olyan egyiptomi tanításra, amely az istenségnek az idő három aspektusát átérő létformáját azonosította a tudat sajátosan isteni formájával (vö. Parmenidés fr. 3. Diels-Kranz: *τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστίν τε καὶ εἶναι*), azaz a múltat, jelent és jövőt felölelő tudást az istenek egyetlen olyan tulajdonának tekintette, amelyből nem ad részt a halandóknak; a halhatatlan isteneknek fenntartott tudás-rész itt is a «van» kategóriája. Ennek felel meg, ha Hésiodos a halandó költő által megragadható valóságot a «volt» és a «lesz» kategóriáira korlátozza, míg a «van» kategóriáját, azaz a «levéssel» szemben a tiszta «létet» nemcsak objektíve, hanem a megismerés szempontjából, szubjektíve is az isteni szférába utalja. Hérakleitos és Parmenidés ellentéte tehát Hésiodostól mért ellentett irányú eltávolodásukkal is kifejezhető, ami a sokat vitatott kronológiai kérdés szempontjából talán annyit is jelent, hogy nem kell feltétlenül egyiket sem mint a másik tagadását értelmeznünk, hanem Hésiodoshoz viszonyíthatjuk mindkettőt, amennyiben Parmenidés csak a «van» kategóriájának tulajdonít valóságot, Hérakleitos a «volt» és «lesz» között szüntelenül mozgó «levésnek», s «volt», «van» és «lesz» teljessége nála legfeljebb az örök változást magát jelképező tűzre nézve marad érvényben (fr. 30. Diels — Kranz). Ha Hésiodost a múzsák arra szólítják fel, hogy arról énekeljen, «ami lesz és ami volt», de maguk az Olymposon arról énekelnek, «ami van, ami lesz és ami volt», a költészetében másutt is lépten-nyomon kitapintható keleti forrásokra kell gondolnunk, meg arra, hogy apja a kisázsiai Kyméből költözött Boiótiába, ahonnan talán nem is csak a homérosi epika korai ismeretét, hanem a később ugyancsak a kisázsiai görögség körében kialakuló görög filozófia egy s más «magkezdeményét» is magával hozhatta már. Annyi bizonyos, hogy a halandó költő énekének és olymposi paradigmájának egymáshoz való viszonya már a görög filozófia ellentétes

irányainak kibontakozását megelőzően azt az idea-tant előlegezi, amellyel Platón utóbb a hérakleitosi dialektikát és az eleáta ontológiát akarta kibékíteni. De míg a Theogonia prooimionja egyben a görög filozófia nyitányának is tekinthető, Platón idea-tanát elmélet és tapasztalati valóság végletes szétválasztása következtében csak Aristotelés korrekciója mentette meg attól, hogy zsákutába vezesse az európai gondolkodást. Viszont K. Reinhardt (Platons Mythen. 1927) helyesen mutat rá, hogy éppen ez a filozófiai zsákutca volt alapja Platón költői nagyságának, azaz vezette őt szükségképpen a mítosz megújítására. Hésiodost éppen a paradigma halandó költő számára elérhetetlen voltának a tudata, a «van» kategóriája közvetlen megragadhatóságának kilátástalansága tartotta vissza világgépének teljes következetességgel filozófiai megfogalmazásától, azaz kötötte őt a mítoszhoz, tehát a világ valóságait alakulásukban megragadó, az elbeszélést a «volt» és a «lesz» pólusai között kibontó epikus költészethez.

50. Abból a koncepcióból kiindulva, hogy a költő énekének a paradigmája — a már jelzett fenntartásokkal — a múzsák olymposi éneke, joggatenkinthető 43—52 a mű előrebocsátott tartalmi kivonatának, mintegy a múzshimnuszba foglalt propositio thematisnak. Feltűnő azonban ebben az összefüggésben a gigások kiemelése: ezenkívül csak egyszer fordulnak elő a Theogoniában, 185—186 említi Gaiának a Kronos által megcsonkított Uranos véréből született gyermekei között, s tömören leírja fényes fegyverzetüket, hosszú dárdáikat. A «gigantomakhiáról», azaz a gigásoknak az olymposi istenek ellen indított, csúfos bukásukkal végződő küzdelméről Hésiodosnál szó sem esik; annál nagyobb szabású a titánok és az olymposi istenek ugyancsak ez utóbbiak teljes győzelmével végződő küzdelmének az ábrázolása (617—819). Apollodóros, aki sok más tekintetben is Hésiodostól eltérő hagyományt közöl, a gigantomachiát egyenesen Gaia által kitervelt bosszúhadjáratnak tünteti fel a legyőzött és kegyetlenül megbüntetett titánok miatt; a harc lefolyása igen hasonló a titanomachiához. Ezután — és ebben már megegyezik Hésiodossal — Gaia megszüli a Tartarossal való nászából Typhónt (Bibl. I. 6,3), hogy ez a szörnyeteg álljon bosszút a gigásokért. Ily módon az a motívum, hogy Gaia bosszulót szül — előbb a gigásokat, azután Typhón-Typhóeust —, Apollodórosnál megkettőződik, ráadásul a gigások születésénél (*Γῆ δὲ περὶ Τιτάνων ἀγανακτοῦσα γενῆ Γίγαντας ἐξ Οὐρανῶν*, I. 6,1) feledésbe merül, hogy Kronos még Rheiától való gyermekei születése előtt megcsonkította atyját. Hésiodosnál — logikusan — éppen ekkor születtek Uranos kiömlő és Gaia által felfogott véréből a gigások, akik tehát a titanomachia idején is megvoltak, s minthogy ilyenformán ők is Uranos és Gaia gyermekei, részvételüket a titánok harcában Hésiodos nem is tartja szükségesnek külön kiemelni. Gigásoknak és titánoknak az az «összekeverése», amely a gigásokat is említő és itt-ott Gigantomachia címen idézett ciklikus Titanomachiától (vö. F. G. Welcker: Der epische Cyclus. II. 1849, 412—413.) Horatiusig (III. Carm. 4) megfigyelhető, úgy látszik, a hagyomány eredendő vonása, és a szétválasztás az, amit utólagos reflexió eredményének kell tekintenünk. Még az sem bizonyos, hogy Xenophanés fr. 1. Diels — Kranz 21 ellentmond ennek; igaz, hogy itt egymás mellett kerülnek említésre a titánok és a gigások és a kentaurok harcai, mint az ünnepi lakomához méltatlan mítoszok, de az nem világos, hogy titánok és gigások együtt harcoltak-e az istenekkel, vagy külön-külön, vagy éppen a titánok az istenek ellen, de a gigások a kentaurok ellen. A Batrachomyomachia (171) egy parodisztikus utalása ugyanis

egy «gigasok és kentaurok harcának» nevezhető epikumra enged következtetni, amely hasonló lehetett a kentaurok és lapithák harcához. A komikus eposz hésiodosi indítása (Batr. 1 ~ Theog. 1) valószínűsíti, hogy a prooimion 7. sorában a gigasok említése nem erre utal, hanem ugyanarra, amire a Theogonia prooimionjának 50. sora: a gigasoknak nem valamilyen «helyi» csetepatéjára, hanem világraszóló nagy harcára, amely vagy a titanomachia után következett, mint annak méltó folytatása, illetőleg része, vagy éppen azonos vele. Van különben tudomásunk még egy Hésiodos-paródiáról — mert az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a Békaegérharc sem csak a Homéros-paródia igényével lépett fel —, amely még határozottabban bizonyít legalábbis annyit, hogy a gigantomachiát a helikóni múzsák énekében kiemelkedő jelentőségű mozzanatok tekintették a hellénisztikus korban, s ez csak úgy volt lehetséges, hogy a prooimion 50. sorában vállalt kötelezettséget, amely a gigasok mítoszáat ígérte, a titanomachiával (617—819) abszolváltnak tekintették. A gigasok születésére vonatkozó másfél sor (185—186) ugyanis sem ki nem elégíthette azokat, akik az eposztól a propositio thematis valóraváltását várták, sem alkalmat nem adhatott arra a parodisztikus továbbfejlesztésre, amelyről Ovidiusnál olvassunk. Antoninus Liberalis alapján szólunk már Pieros király kilenc leányáról, a múzsák vesztes vetélytársairól. Pausanias azt is tudja, hogy ezek a királyleányok ugyanazokat a neveket viselték, mint a múzsák, sőt mindazok, akik a görög hagyományban mint valamelyik múzsá fia szerepelnek, valójában ennek a Pierosnak az unokái (IX. 29,1). A múzsák és a halandó királyleányok vetélkedésének feldolgozásában Ovidius, mint a Metamorphoses alapvető célkitűzése és nem egy konkrét mítosz tekintetében, valószínűleg ugyanazt a Nikandrost követi, akit Antoninus Liberalis egyetlen kézírata a párhuzamos elbeszélés forrásaként jelöl meg. Ovidius többlete Antoninus Liberalishoz képest nyilvánvalóan a költői szöveg többlete a tartalmi kivonathoz képest; a költői nyelv gazdagsága s nem egy részletvonás természetesen Ovidius sajátja; amit ismerünk Nikandrostól, nem jogosít fel arra, hogy költői tehetség tekintetében Ovidius mellé állítsuk, bár éppen *poetica facultas*-át Cicero (de or. I. 16) is elismeri. Mégis nyomós okunk van azt gondolni, hogy Ovidius elbeszélésének legjelentősebb tartalmi többlete nem a római, hanem a hellénisztikus görög költő leleménye; Antoninus Liberalis rövid, csak az átváltozási mítosz lényegét összefoglaló prózai szövege Ovidiusszal közös forrásából mint számára érdektelent mellőzte. És éppen ezen a ponton az antik valláskritika egy megíratlan fejezetével állunk szemben. Mert a királyleányok nem egyszerűen dalversenyre kelnek, hanem vitába szállnak a múzsákkal, és pedig olyan váddal illetik őket, amely a múzsák Hésiodoshoz intézett szavait (Theog. 26—28) fordítja szembe velük (Ov. Met. V. 308—310):

*Desinite indoctum vana dulcedine vulgus
fallere; nobiscum siqua est fiducia vobis,
Thespiades, certate, deae . . .*

A nymphákból választott versenybírák előtt meg is indult mindjárt az egyenlőtlen agón, amelyből természetesen a helikóni múzsák kerülnek ki győztesen, s megszegyenült halandó versenytársaik örökké csacsogó szarkákká változnak. De addigra már elhangzott a helikóni múzsák éneke ellendarabjának szánt, tehát a hésiodosi Theogoniát ellenkező értelműre fordító istenkáromlás, amely az istenek tetteit azáltal kisebbíti, hogy legyőzött ellenfeleiket, a gigasokat és Typhoeust tünteti fel győztesnek. A gigasokat, akiket a Theogonia

prooimionja kiemelten említ a célkitűzésben, de akik a mű során azután csak egészen futólag kerülnek szóba, és Typhoeust, aki Hésiodosnál a titanok legyőzése után születik meg. Ha itt viszont a gigasok legyőzéséhez csatlakozik megszületése, a titanok viszont egészen elmaradnak, arra vall, hogy Nikandros is azonosította a titanomachiát a gigantomachiával, s így nem talált ellentmondást a prooimion és az eposz között. Tehát legalább egy hellénisztikus doctus poetát állíthatunk a magunk véleménye mellé, amely szerint ilyen ellentmondás Hésiodosnál nem is mutatható ki. De milyen alapon tulajdonítjuk Ovidius vallomását Nikandrosnak? Pieros leányai átváltozási mítoszának egészére nézve Antoninus Liberalis egyetlen fennmaradt kézírata, a Codex Palatinus Gr. 398 széljegyzete jelöli meg a forrást Nikandros Átváltozásainak (*Ἐτεροιούμενα*) IV. könyvében. A tudatlan tömeget édes hazugságokkal félrevezető műzsák támadásában viszont nemcsak Hésiodos szavai visszhangoznak ellenkező előjellel, hanem a Hésiodost Homérosszal együtt az istenekre vonatkozó tanítás meghamisításával vádoló Xenophanés is (különösen fr. 11. Diels). S a kolophóni születésű Nikandros, úgy látszik, bár a klarosi Apollón-szentély papja volt (életrajzi adataira nézve I. F. Susemihl: *Gesch. d. Gr. Litt. in d. Alexandrinerzeit*. I. 1891. 302), hajlott a századokkal korábban ugyancsak Kolophónból Dél-Itáliába kivándorló Xenophanés nézetei felé. Csak így magyarázható, hogy bár maga Damaiosnak nevezi apját, a Suda-lexikon mégis Xenophanés fiának mondja őt. Az antik életrajzi hagyomány egy sajátos vonásáról van itt szó, arról, hogy irodalomtörténeti személyeket jellemez Hésiodos genealógiai mítoszainak a módszerével: az apa neve, minden életrajzi hitelesség igénye nélkül, egyszerűen arra szolgál, hogy a fiú költői munkásságában kibontakozó tehetséget jellemezze. Így szerepel pl. a szicíliai népköltészetet az irodalomba elsőként emelő Epikharos atyjaként Tityros, ugyancsak a Suda-lexikonban (*ActAntHung* 14, 1966, 2). Xenophanés hagyományait természetesen többféle vonatkozásban ápolhatta Nikandros: mindketten írtak közös szülővárosuk alapításáról, illetőleg történetéről, Nikandros a Kolophónból származó költőkről is, s ebben a művében bizonyára Xenophanésről is megemlékezett. Bár a Hésiodos-interpretáció szempontjából már közvetve is alig bír jelentőséggel, hadd említsem meg, hogy a Pieros leányainak ajkára képzelt ének végkifejlete is talán Xenophanéshez kapcsolódik; fr. 15 — 16. Diels — Kranz csak Homéros és Hésiodos anthrópomorf mitológiájának a *d a b s u r d u m* vezetése érdekében említi az állatalakú isteneket, amelyeneket t. i. maguk az állatok készítenének maguknak, ha értenének a művészethez. Ebben az összefüggésben, annak bizonyítására, hogy az ember a maga képére és hasonlatosságára teremtette, illetőleg teremti mindig és mindenütt a maga isteneit, hozza fel példának Xenophanés az aithiopsok pisze és fekete, a thrákok kékszemű és vöröshajú isteneit; az egyiptomiak thériomorfizmusáról láthatólag nem vesz tudomást, holott ha hihetünk az apophtegmatikus hagyománynak (A13. Diels — Kranz), más vonatkozásban Xenophanés az egyiptomiak vallását is bírálta. Vajon nem az itt mutatkozó következetlenségnek a Hésiodos-paródia játékos hangnemébe illő, a kómiikus hatást éppen egy újabb következetlenség becsempészésével — a csak elképzelt istenek félni és félelmükben új alakot ölteni is tudnak! — kiváltó korrekció-e, ha a kilenc halandó királyleány ellen-theogoniája az egyiptomi thériomorfizmust is a Xenophanés által bírált görög anthrópomorfizusból vezeti le? Mert a gigasok és Typhóeus elől csúfosan megfutamodó istenek meg sem állnak Egyiptomig, ahol elválnak, mégpedig egytől-egyig egyiptomi istenek jól felismerhető állatalakját öltik magukra,

mint pl. Hermés ibisét, a Hérodotos (II. 156) által is a macskafejű Bubastiszal azonosított Artemis macskáét. E motívum nikandrosi eredetét Antoninus Liberalis egyértelműen bizonyítja, bár nála Typhón önálló elbeszélés — a XXVIII. — címadója, de az említett kéziratban a széljegyzet ennek is Nikandros műve IV. könyvében jelöli meg a forrását. A görög istenek thériomorfvá átváltozásában kevés a különbség Ovidius és Antoninus Liberalis között; az egyetlen, ahol Ovidius alighanem más forrásra támaszkodva igazított Nikandrosra, Zeus—Juppiter esete; ő Antoninus Liberalis szerint Pallas Athénével együtt nem menekül, Ovidius szerint Juppiter is Egyiptomba kerül és állatalakot ölt, természetesen Juppiter Ammón kos-alakja ez, amit az Egyiptom iránt egyébként is feltűnően érdeklődő római költő (vö. Ann. Univ. Bud. Sectio Philol. VI. 1965, 11) az egyiptomi és a görög istenek egyeztetése során mint a legáltalánosabban ismert azonosítások egyikét nem kívánt mellőzni. Porphyrios (de abst. III. 16) szerint a motívumot már Pindaros ismerte, de ez utalásból legfeljebb annyi tűnik ki, hogy a Typhón elől menekülő istenek állati mezbe bújnak, anélkül, hogy menekülésük célpontjául Egyiptomot megadva, a költő az egyiptomi állatkultusz magyarázatára használná fel a mítoszt. Egyébként Pindarosnál — egész költészete ismeretében — szó sem lehet a múzsák énekét közvetítő Hésiodos kigúnyolásának a szándékáról. Vö. még Apoll. Bibl. I. 6. 3 és főleg Lukianos, De sacrificiis 14—15, ahol a gigasok elől Egyiptomba menekülő istenek átváltozásával ironikusan megmagyarázott thériomorfizmus mellett szóba kerül az egyiptomi vallásnak egy másik vonása, az éppen, amellyel Xenophanés is gúnyolódott már, ti. egyes istenek bizonyos ünnepekre előírt siratása: «Ha istenek ezek, ne sirassátok, ha pedig emberek, ne áldozatok nekik» (A13. Diels — Kranz). Mellesleg egy általánosabb érvényű, Aristotelés által idézett dilemmájának egyik oldala Hésiodos theogoniai szemléletére is talál: «Ugyanolyan istenkáromlást követnek el azok, akik azt vallják, hogy az istenek születnek, mint akik arról beszélnek, hogy az istenek meghalnak, mert mindkét állításból az következik, hogy olyan idővel is kell számolni, amelyben nincsenek vagy nem voltak istenek» (A11. Diels — Kranz). Evvel pedig maga Xenophanés mutatott rá példát, hogy Hésiodos és az egyiptomi vallás bírálatához közös szempont is található.

54. *Mnemosyné*: a múzsák anyja; nevének jelentése: «Emlékezet»; Aiskhylos (Leláncolt Prométheus 460—461) szerint azáltal lett az emlékezet (*μνήμη*) a múzsák anyjává, hogy Prométheus feltalálta a betűvetést, azaz az írás által megtámogatott emlékezet a költészetnek — és nemcsak a költészet illetőleg a mű fennmaradásának — a feltétele. Másfelől az is kétségtelen, hogy abban az időben, amikor — függetlenül attól, hogy az írás segítségével vagy a nélkül jött-e létre — a mű a rhapszódoszok révén, élőszó útján jutott közönségéhez, az emlékezetnek még nagyobb volt a szerepe, mint azután, hogy a hallgatóközönséget szélesebb körben felváltotta az olvasóközönség. És az alkotáslelektani tény sem hagyható figyelmen kívül: az egyén és a közösség emlékezetében felhalmozott ismeretek — nem utolsó sorban, de nem kizárólagosan formai készségek vagy éppen formulák — az ihlet pillanataiban oly mértékig jelenvalók, hogy a költőnek mindig és fennakadás nélkül az áll éppen a rendelkezésére, amire szüksége van, a nélkül, hogy minden egyes esetben számot tudna adni arról, mi az, amit alkotóan reprodukál, mi az, ahol invenciója szabadon érvényesül; a kielégültség érzése leginkább akkor kíséri az alkotást, ha az alkotó maga úgy érzi, hogy megtalált, és nem kitalált valamit. Ennyiben

fejezi ki — a már érintett genealógiai szemlélet játékszabályai szerint — Mnemosyné neve azt az alapvető szerepet, amely a múzsák tevékenységében, az ihlető sugallatban az emlékezetnek, s ami a közösségre vonatkoztatva evvel egyértelmű: a hagyománynak jut. Mnemosyné neve azonban felidézi ellentétét is: *lésmosyné* a. m. feledés, mert a múzsák édes ajándéka, a költészet, búfelejtő vigasztalást jelent az embereknek. Ez természetesen csak egyik oldala a költészet hatásának; a görög irodalom első poétikai vitája, Pénélopé Phémioshoz, és Télemakhos Pénélopéhez intézett szavai az Odysseiában (α , 337—359) a másik oldalt is megvilágítják: Pénélopé a mindent megszépítő mitológiai hagyomány vigasztaló szavait várja csapásokkal sújtott helyzetében az énekestől, Télemakhos a költészet jogát védi meg a valóság kíméletlenül hűséges ábrázolásához, mégpedig a jelenkort illetően is. Hogy Hésiodos sem esik e tekintetben sem egyoldalúságba, bizonyítja a már megbeszélte 27—28, továbbá annak a tudatossága, hogy a költészet nem a felszín jelenségeit, hanem a «mindenség törvényeit» (66) veszi elsőrendűen célba, sőt — többek között — az is, hogy ugyanazok a múzsák, akik az ének édes összhangját biztosítják a költő ajakán, a nép vezetőinek igazságos ítélkezését is érelik (80—97) — legalábbis elvben, a Theogonia által felállított követelmények rendszerében, mégha — mint Hésiodos saját, a Munkák és Napokban a költőt az elnyomottak mellé álló Diké alakjának teljesebb kidolgozására ösztönző élménye mutatja — a valóságban ennek, legalábbis a vaskorként jellemzett osztálytársadalom viszonyai között, gyakrabban éppen az ellenkezője következik be.

60. A múzsák: Mnemosyné leányai, kilencen vannak, mint már Homérosnál is, legalábbis az ún. kis Nekyiában (ω , 60). Homéros különben hol egyes számban (az Ilias élen egyszerűen istennő *θεά* gyanánt), hol többes számban szólítja meg őket. Számuk ingadozásának adatai közül említsük meg Pausanias (IX. 29,3) alapján azt a hagyományt, amely szerint a helikóni múzsakultusz mitológiai megalapítói, Ótos és Ephialtes három múzsát tiszteltek; ezek névszerint: Meleté, a Gondosság, Mnémé, az Emlékezet, Aoidé, az Ének, tehát egytől egyig ún. beszélő nevek. Ha nem is mindig «beszélő», de átlátszó értelmű név a kilenc múzsa-név Hésiodosnál is, Kleió: a Hírnév, Euterpé, a Gyönyörködtető, Thaleia, a Virágzás vagy az Ünnepe, Melpomené, az Éneklő, Terpsikhore, a Táncban-gyönyörködő, Erató, a Kedves, Polymnia, az Énekben-gazdag, Urania, az Égi, és Kalliopé, a Széphangú; talán egyik vagy másik nem is egyéb, mint Hésiodos költői leleménye, aminthogy nevet adni valamely felismert valóságnak vagy a közismert valóság egy odáig még nem tudatosított vonatkozásának Hésiodos számára elsőrangú költői teljesítmény, s pl. alább Néreus ötven leánya közül (240—262) a korábbi hagyományban is megnevezetten szereplő néhányhoz (mint pl. Thetis vagy Amphitrité) ő csatolja a többi, általában a víz természetének egyik vagy másik vonását jellemző, könnyen értelmezhető neveket; hasonló mondható Ókeanos leányairól, míg Ókeanos megnevezett fiai általában valóságos folyók, azaz valóságos földrajzi neveket viselnek (337—370; vö. K. Deichgräber: Die Musen, Nereiden und Okeaninen in Hesiods Theogonie, 1965). Mintha csak a dolgok megnevezésének az az ösztöne vezetné Hésiodost, amit egy monoteisztikus tradíción belül megvalósítható mértékig az ókori Kelet elbeszélő hagyományainak egy ágában figyelt meg Heller Bernát (Die Scheu vor Unbekanntem, Unbenanntem in Agada und Apokryphen. 1940); nem ismeretlen ez különben a magyar népmesében sem, mint pl. a megfogalmazásában talán túlságosan «irodalmia-

sított», de tartalmában mindenesetre hiteles felsőtiszaei népmese mutatja: Hogy hijják a szelet? (Fóris Mária gyűjtése, Kovács Ágnes bevezetésével. 1956, 307–311.) Annál figyelemre méltóbb, hogy a reális földrajzi nevek közé nem elegyít költöttet, bármily kínálkozó volna is; inkább, miután földrajzi látkörén belül a legnevezetesebb folyókat — Ókeanos és Téthys fiait — felsorolta, s utána Ókeanos és Téthys leányait is — részben más összefüggésből is ismert mitológiai neveket, mint Kálypsó, Tykhé, Styx, vagy éppen a világrésznek is nevet adó Asié —, azt az érdekes megállapítást teszi, hogy valamennyi folyót nehéz volna felsorolni, mert soknak csak azok ismerik a nevét, akik éppen mellette laknak (369–370). Íme, a helynévkutatásnak ma is érvényes szempontja! Egészen más természetű elhallgatás az ún. névtabu, amire szintén akad példa Hésiodosnál: Kottosról, Briareósról és Gygésről mondja (148), hogy nem jó őket néven nevezni (*οὐκ ὀνομαστοί*). A következő (149) sorban azután mind a hármat mégis megnevezi. A tilalom úgy látszik összefoglaló nevükre vonatkozik: százkezűek (*ἑκατόγχειροι* vagy *ἑκατόγχειρες*), amelyet vagy teljesen elkerül, vagy bonyolult körülírással pótol, de ki egyetlen egyszer sem mond, holott erre a Theogonia során legalább ötször lenne alkalma s mint a szónak homérosi előfordulása is igazolja (A,402), hexameterbe illesztése semmi nehézséget nem okozna.

116. *Khaos*: nem a «nyers és rendezetlen tömeg», ahogyan főleg Ovidius (Met. I. 7) alapján a köztudatban él, hanem maga a tátongó üresség (*χαίνειν* a. m. tátongani, száját tátani, ásítani). F. Lämmli (Vom Chaos zum Kosmos. I. 1962, 125–133) többszörösen megkérdőjelezett feltevése, hogy Ovidiusra — talán Poseidónios közvetítésével — az ószövegségi Teremtéstörténet hatott, már azon a tényen zátonyra fut, hogy a héber *tohu-vabohu* (Gen. I. 2) maga is két «ürességet» jelentő kifejezés ikerszószerű összekapcsolása (vö. H. Gunkel: Genesis. Göttinger Handkommentar zum AT. I/1. 1922,⁵ 103). A LXX *ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος* fogalmazása mögött tehát már görög filozófiatörténeti előzmények keresendők, ezek pedig Poseidóniostól függetlenül kerülhettek Ovidiushoz, illetőleg közvetlen forrásához — talán ez esetben is Nikandroshoz.

326. *Phix*: a thébai mondakörből ismert Sphinx nevének boiótiai nyelvjárási változata (vö. Platon, Kratylos 414D).

717–819. Valamennyi klasszikus alvilág-leírás közül Hésiodosé áll legközelebb az eurázsiai folklór túlvilág-elképzeléséhez, a magyar népmeséhez is, a túlvilágra vezető veremmel, a felső világ alvilági gyökereivel, Égnek és Alvilágnál a földtől mért egyenlő távolságával, az Alvilág óriás lakóinak, többek között az Éjszakának nagyszabású palotáival — még a rézküszöb sem ismeretlen a folklórban. A sokszor meglepő párhuzamok megközelítően teljes felsorolására sincs itt terünk, de legtöbbször megtalálható Berze Nagy János posztumusz könyvében: Az égigérő fa. 1958. Csak egy, a néphagyományokban gyakran visszatérő képre hadd utaljak röviden: lenn, a Tartaros mélyén áll a sötét Éjszaka magas palotája, előtte tartja vállán Atlas az eget. S a palotában laknak Nyx és Hémera, Éjszaka és Nappal, akik a réz küszöbön találkoznak, köszöntik egymást, de egyik jön, a másik megy: soha sem tartózkodnak egyszerre a palotában. Akárcsak abban az észtt népmesében, amelyről Reguly Antal informálta Ipolyi Arnoldot (Magyar mythologia. II. 41): Ámerik eloltja és lefekteti esténként a napot, Koit reggelenként meggyújtja és új pályára

indítja, jó szolgálatukat a mindenség atyja avval jutalmazná, hogy egymáséi lehetnének, de Ámerik, a leány, és Koit, a fiú inkább örök mátkapár kívánnak maradni, ezért soha nincsenek együtt. Azaz mégis, egy évben egyszer, négy hétre; igen, mert az észet mítosznak nemcsak Éjszaka és Nappal, hanem a „fehér éjszakák” természeti tüneményével is számolnia kell. — Mitológiai és népmesei más-világ elképzelésekre egyébként egyaránt jellemző a vízszintes és a függőleges irányban mért legnagyobb távolság gyakori egybeesése. Hésiodosznál érdemes megfigyelni azt is, hogy erre már ő maga kifejezetten utal néhányszor, anélkül, hogy az ellentmondás kiegyenlítésére törekednék, pl. Theog. 334–335, 620–623. Nincs tehát szükség arra a szövegjavításra, amelyet Wilamowitztól (Euripides Herakles. III, 260) vesznek át Rzach és Mazon: *πείρασιν ἐν μεγάλοις* helyett *σπειρήσιν μεγάλας*. A hesperisek aranyalmáiról van itt szó, akárcsak Theog. 215–216, s ezekről éppoly kevésbé kívánja a költő eldönteni, hogy „a föld távoli szélein”, „Ókeanos partján túl” található-e fel, vagy pedig valahol „mélyen a föld alatt”, mint ahogyan a Nyugaton letűnő égitesteknek is valamiképpen és valameddig a föld mélyén kell tartózkodniuk, hogy Keleten bukkanjanak fel újra. S ha már éppen a hesperisek kertje horizontális és vertikális elhelyezkedésének ellentmondását vettük példának, hadd utaljunk arra is, hogy ugyanez az ingadozás figyelhető meg pl., ha Argirus-mesénket legközelebbi újjörög rokonával (Kretschmer 59), hasonlítjuk össze, vö. Humanizmus és nemzeti irodalom. 1966, 220–226. Népmeséink Tündérországának általában a klasszikus, és ezen belül a hésiodosi túlvilággal rokon más vonásairól szöveg- és Vallástörténeti tanulmányok 32, 151, 512 stb.; ezekről is, valamint Argirus-mesénk aranyalmáinak a hesperisek aranyalmáival való rokonságáról sokoldalúan Kardos Tibor monográfiája: Az Árgirus-széphistória. 1967.

1021–1022. E folytatást ígérő zárósorokkal kezdődik a bizonytalan hitelű és csak töredékekből — bár újabb papirusz-leletek révén egyre szaporodó töredékekből — ismert Asszonyok Katalógusa, illetőleg Éioiai csak nemrégiben előkerült prooimionja (PapOxy. 2354, ed. Lobel. Vö. R. Merkelbach: Die Hesiodfragmente auf Papyrus. 1957, 3. J. Schwartz: Pseudo-Hesiodieia. Recherches sur la composition, la diffusion et la disparition ancienne d'oeuvres attribuées à Hésiode. 1960, 435–436. K. Stiewe: Philologus CVI. 1962, 292). Ez olyan régi Hésiodos-példány feltételezését támogatja, amely a Katalógust közvetlenül csatlakoztatta a Theogoniához; a ciklusba az Aspis (Héraklész pajzsa) is beletartozott, mégpedig alighanem mint a Katalógus egyik — de nem egyetlen — epikus szélességgel kidolgozott részlete. Erre vall, hogy az Aspis is avval a formulával kezdődik, amelytől a Katalógus «Éioiai» alcímét kapta s amely általában egy-egy halandó nőnek valamilyen istennel való nászát bevezette: *ἦ ὄλη . . .* = vagy amilyen volt, amikor. . . Az Aspisban Héraklész egyik részletesen elbeszélte kalandját vezet be anyja, Alkméné szépségének és Thébaiba érkezésének, majd Zeus és Alkméné szerelmének a leírása. A Theogonia utolsó nagyobb egysége (962–1020) nem halandó nők és istenek, hanem istennők és halandó férfiak szerelméről és e szerelemből született kiváló hősökről szólt, de megpendíti már előbb (940–944) az Éioiai témáját is, és Semelé — Dionysos anyja — mellett éppen Alkménét — Héraklész anyját — említi ebben a vonatkozásban. Ami Semeléről elhangzik, áll a mindjárt utána említett Alkménére is: halandó nő létére az istennel kötött szerelmi frigy halhatatlan isten anyjává tette. Ez még nem mondana ellent annak, hogy a Katalógus

— az Aspisszal együtt — a Theogonia szerves folytatása; magára a Theogoniára egyenesen jellemző, hogy meg-megpendít előre egy témát, amit később részletesebben fejt ki, vagy utóbb — a rendszerben elfoglalt helye szerint — röviden megismétel valamit, amiről már előbb részletesen beszélt. S még azt is kiemelhetjük, hogy Héraklés a Theogoniának is kedves hőse, senkinek másnak a hőstetteire nem tér annyiszor vissza, mint éppen Héraklésére, aki Typhón és Ekhidna gyermekei felett vett győzelmeivel valósággal a gigantomachia (vagy titanomachia) utóvédharcait vívja, s megszilárdítja az olymposiak uralmát a földön. A Theogoniában még a Prométheus-mítosz is Héraklés dicsőségének a nagyobbítására szolgál (526—531); a sas, amelyet az emberszerető titán ellen küld Zeus, és amelyet Héraklés öl meg, más források szerint (Apoll. Bibl. II. 5,11) ugyanúgy Typhón és Ekhidna sarjadéka, mint pl. a lernéi hydra (313) vagy a nemeai oroszlán (327) a Theogonia szerint is. De nemcsak legtöbbször, hanem a legnagyobb nyomatókkal is Héraklésről esik szó; ő az egyetlen hős, akit mint erkölcsi eszményt állít közönsége elé a költő (954—955) — arisztokratikus közönsége elé-e, amelynek körében magukat Héraklés leszármazottainak vallók is lehettek, vagy már paraszti közönsége elé, amely a maga veritékét is megbecsülve érezhette a megalázó szolgálatban végzett nehéz munkával kiérdemelt halhatatlanság mítoszában? Éppen Boiótiában mindkét lehetőséggel, sőt talán a két tényező együtthatásával is érdemes számolni. De mindenesetre, a Hésiodost népszerűsítő rhapszódos-előadások közönsége nem érezhette az askrai költő Héraklés-kultuszától idegennek az Asszonyok Katalógusának olyan, a Theogoniához közvetlenül kapcsolódó szerkezetét, amely az Aspist is magában foglalta; egyébként Héraklés különleges, egyenesen Theog. 950—955-re emlékeztető megbecsülésének a nyomai a Katalógus töredékeiben is fellelhetők (vö. különösen Fa. 5. Merkelbach; bár éppen a szempon-
tunkból érdekes, az «oroszlán szívű» Héraklés homérosi himnuszára is emlékeztető 26—33 sorokat a papirusz is a hitelesség iránt már az ókorban felmerült kétségeket jelző obeloszokkal látja el). Mindez azonban nem érintheti a Theogoniának mint eredetileg önálló egységnek azt a sajátos kompozícióját, melyet egészében az ószövegségi Teremtés Könyvével vethettünk egybe (Das Altertum. V. 1959, 141). Utólag látom, hogy J. G. Frazer hasonló párhuzamot vont a Genesis és Apollodóros Bibliothecája között (Apollodorus, The Library. I. 1954, XXXII—XXXIII). De a Bibliothecára nem, csak a Genesisre és a Theogoniára lehet jellemző az, amit kompozíciójukból a rokon tendencia magyaráz: a világ teremtésével kezdődő genealógiák Jákob gyermekeiig, illetőleg azok Egyiptomba költözéséig, a Genesisben, a világ alakulásával kezdődő genealógiák Odysseus és Kírké gyermekeinek, köztük Latinos királynak a leszármazásáig, egyik esetben a tizenkét törzs kanaáni honfoglalásának, a másik esetben a görögök itáliai gyarmatosításának a történeti folyamatként ábrázolt világrendbe illesztésével. Ez utóbbi kérdésnek nem sokkal azelőtt még, hogy Hésiodos dalversenyen győzött s bizonyára érdekes költői tapasztalatokat is szerzett az euboiái Khalkisban, éppen a dalverseny színhelyén, az itáliai gyarmatosításban elsőrendűen érdekelt Euboián gyakorlati jelentősége is volt.

Fordította és magyarázatokkal ellátta
TRENCSÉNYI WALDAPFEL IMRE

K Ö N Y V S Z E M L E

F. Matz — H. Biesantz: Corpus der minoischen und mykenischen Siegel. I. (Ism. Szabó Miklós)	122
J. Mellaart: Earliest Civilizations of the Near East. (Ism. Maklay János)	124
Études etrusco-italiques. (Ism. Szilágyi János György)	126
M. Gil: Khivi Ha-Balkhi, the Khurasani Atheist. (Ism. Scheiber Sándor)	128

H Í R E K

Harmatta János: Az Ókortudományi Társaság Bizantinológiai Konferenciája	130
Szilágyi János György: „A görög váza. Művészet, kézművesség és kereskedelem”	132
Harmatta János: A pylosi királlysírok	135

L E V É L S Z E K R É N Y

Révay József: Az Antigoné-fordítás történetéhez	137
Borzák István: Mégegyszer a <i>nona aetas</i> kérdéséhez	137

M Ű F O R D Í T Á S

Hésiodos: Theogonia. (Ford., bev. és magyarázatokkal ellátta Trencsényi-Waldapfel Imre)	139
---	-----

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján frásban kell kérni.

Ára : 20,— Ft

Kötetenként előfizetve : 30,— Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
FŐBIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János*. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly* II. Görög történeti chrestomathia. Szerk. *Borszák István*. Bp. Tankönyvkiadó. 291. I.+I—XVI. t.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly*. III. Római történeti chrestomathia. Szerk. *Borszák István*. Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 288 l.

Barkóczy László — *Bóna István* — *Mócsy András*: Pannonia története. Szerk. *Harmatta János*. Budapest 1963. Tankönyvkiadó. 151 l.+24 t.

2. MONOGRÁFIÁK:

K. Marót: Die Anfänge der griechischen Literatur. Vorfragen. 1960. Akadémiai Kiadó. 527 l.+I—III. tábla.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Klasszikus arcképek 1964. Akadémiai Kiadó. 101 + +97 +163 +84 +80 +153 +64 +115 +123 +109 l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 571 +XXXII.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Aristotelés: Organon. Fordította *Rónafalvi Ödön* és *Szabó Miklós*. Szerkesztette és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Szalai Sándor*. Budapest 1961. Akadémiai Kiadó. (Görög és latin írók 7.) 574 l.

Terentius: Phormio, Az Élődsi. Fordította, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt írta *Maróti Egon*. A bevezető tanulmányt írta *Trencsényi-Waldapfel Imre*. 1961. Akadémiai Kiadó. 239 l.

Persius: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*. A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly*. Budapest 1961. Akadémiai Kiadó. 100 l.

Sukaszaptati. A papagáj hetven meséje a csalfa asszonyokról. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta *Töttössy Csaba*. Budapest 1962. Magyar Helikon. 249 l.

Iuvenalis: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*. A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly*. (Görög és latin írók. 9.) Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 390 l.

Pseudo-Longinos: A fenségről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Nagy Ferenc*. (Görög és latin írók 10.) Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 130 l.

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József*. A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

P. Vergilius Maro: A szűnyog. Fordította *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits, J. Harmatta, Gy. Moravcsik* redigit *I. Trencsényi-Waldapfel*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4. (1961.) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l.

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XIV. KÖTET

2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON, SZILÁGYI JÁNOS
GYÖRGY, TÖTTÖSSY CSABA,
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA I. III. EM.
24-25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 05, 915, 111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Szilágyi János György*: Etruszkó-korinthusi polychrom vázák 177
Hahn István: Appianos és Alexandria 223
Fülep Ferenc: Ókeresztény üvegedények a Magyar Nemzeti Múzeumban 239

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

- Töttössy Csaba*: A Šukasaptati-változatok és a jaina-szerzőség kérdése 249
Horváth István Károly: Az etruszk *saeculum*-számítás továbbélése a rómaiaknál . . . 254
Szádeczky-Kardoss Samu: Avarok és griffek Priskosnál, Hérodotosnál és a régészeti leletanyagban 257
Harmatta János: Bizánc és az arab hódítás 262

VITA

- Dobrovits Aladár*: *Exegi monumentum* 267
Maróti Egon: *Aere perennius* 303
Kákossy László: Augustus és Egyiptom 307

ETRUSZKO – KORINTHOSI POLYCHROM VÁZÁK*

Azóta, hogy A. Blakeway felismerte az etruszko—korinthusi vázák kutatásának jelentőségét és elhanyagoltságát,¹ egészen a legutóbbi évtizedig alig haladt előre ezen a területen a kutatás. Hogy a helyzet milyen lassan kezdett megváltozni, arra jellemzők a fájdalmasan fiatalon meghalt angol etruszkológusnak, W. Llewellyn Brownnak az etruszk oroszlán-ábrázolásokról szóló postumus művében olvasható sorok: a korinthusi festett vázák etruszk utánzatainak története, úgymond, még megírásra vár; óriási és kevésbé hálás feladat ez, amely azonban fokozatosan remélhetőleg mégis elvégzésre kerül.² Ő maga jelentős részt vállalt ebből néhány csoport összeállításával, de még többet a fiatal olasz régész Giovanni Colonna, aki három tanulmányában nemcsak az ismert etruszko—korinthusi vázák jelentős részét dolgozta fel, hanem a feldolgozás módszerét is lényegesen finomította.³ Az ő nyomában jártak F. Zevi kutatásai,⁴ újabban pedig D. A. Amyx tett közzé értékes megfigyeléseket, a korinthusi keramikára vonatkozó tanulmányainak mintegy melléktermékeit.⁵

* A Német Tudományos Akadémia schwerini «A görög váza. Művészet, kézművesség és kereskedelem» c. konferenciáján 1966. október 29-én elhangzott előadás.

A jegyzetekben és a katalógusban a szokásosakon kívül a következő rövidítések vannak:

Amyx = D. A. Amyx: Some Etrusco—Corinthian Vase-Painters. Studi in onore di Luisa Banti, Roma 1965, 1 skk.

Boehlau = J. Boehlau: Aus ionischen und italischen Nekropolen, Leipzig 1898 (lapszám nélkül, a katalógus a 101. lapon).

Brown = W. Llewellyn Brown: The Etruscan Lion, Oxford 1960 (lapszám nélkül, a katalógus az 58—9. lapon).

Colonna I. = G. Colonna: Il ciclo etrusco—corinzio dei Rosoni, SE 29 (1961) 47—88

Colonna II. = G. Colonna: La ceramica etrusco—corinzia e la problematica storica dell' Orientalizzante Recente in Etruria, Arch. Class. 13 (1961) 9—24.

Hanfmann = G. M. A. Hanfmann: A Polychrome Vase, The Bulletin of the Fogg Museum of Art 9 (1940) 44—9 (lapszám nélkül, a katalógus a 48—9. lapon).

Karo = G. Karo: De arte vascularia antiquissima quaestiones. Diss. Bonn, 1896 (lapszám nélkül, a katalógus a 37—8. lapon).

Materiali = Materiali di antichità varia. Catalogi delle cessioni di oggetti archeologici ed artistici effettuate dallo Stato nei casi previste dalle leggi vigenti.

Mingazzini = P. Mingazzini: Vasi della Collezione Castellani, Roma 1930.

SE = Studi Etruschi

¹ JRS 25 (1935) 145.

² *Brown* 52; vö. még G. Matteucig: Poggio Buco, The Necropolis of Statonia, Berkeley—Los Angeles 1951, 16—7.

³ *Colonna I.*, II. és Bull. Comm. 77 (1959—60) 3—21.

⁴ Arch. Class. 17 (1965) 28—33.

⁵ L. a Rövidítéseket.

Ezúttal az etruszko—korinthosi keramika egyetlen csoportjáról, a figurális díszítésű polychrom vázákról lesz szó. A csoport első tárgyalója G. Karo volt, aki disszertációjában hat darabjával foglalkozott.⁶ Röviddel utána J. Boehlau két új darabbal gyarapítva ismételte meg Karo listáját.⁷ Mindketten még afelé hajlottak, hogy az egész csoportot görög műhelyek termékének tartásák. A következő évtizedek inkább az elemzés, mint az anyaggyarapítás terén hoztak új eredményeket, s Poulsen,⁸ majd két évtizeddel később Payne⁹ véglegesen eldöntötte, hogy a csoport az etruszk művészet körébe tartozik. A 19. század végén abbahagyott munka folytatása csaknem fél századon át késett, s a csoporttal Boehlau után először foglalkozó G. M. A. Hanfmann jelentős tanulmányában 12 vázát sorolt fel,¹⁰ ezek közül azonban egy sem azonos a Karo és Boehlau munkájában tárgyaltakkal.¹¹ A két egymástól független listát Brown egyesítette és egészítette ki 24 vázára.¹² Az alábbi katalógus 63 művet foglal magában, a leglényegesebb azonban nem a számszerű gyarapodás, hanem az, hogy ennek birtokában lehetségessé vált a kísérlet az etruszko—korinthosi polychrom vázák műhelyek és mesterek¹³ szerinti csoportosítására. Aligha kell azonban külön hangsúlyozni, hogy ez a csoportosítás ismereteink mai állása mellett nem lehet több pusztán kísérletnél.¹⁴

Mint az elnevezés is mutatja, a csoportban foglalt vázák összetartozásának alapja a díszítés azonos technikája. Etruszko—korinthosiak, tehát csak a formájukban, díszítésmódjukban és alapvető technikájukban (a vázafelületnek a váza agyagjától eltérő színű és anyagú festésében — szemben az impasto- és bucchero-edényekkel) korinthusi utánzó, etruszk műhelyekben készült vázák tartoznak ide; másfelől polychromok, vagyis az alakos díszítést (a következőkben csak az alakos díszítésű vázákról lesz szó) nem a Korinthusban ekkor már általános feketetalakos technikával viszik az edény falára, hanem az alakok körvonalait és belső részleteit bekarcolva rajzolják a sötétszínű edényfelületre, s a bekarcolt rajz részleteit járulékos fehér és lilásvörös színekkel élénkítik. A legszembetűnőbb különbség a polychrom és a feketetalakos technikával készült vázák között tehát az, hogy a feketetalakosoknál az alakok világos háttérből emelkednek ki, a polychrom vázáknál az alakok és a háttér színei között nincs különbség, csak a bekarcolt vonalak teszik őket felismerhetőkké, különösen a mai néző számára, minthogy a járulékos színek a legtöbb vázáról részben vagy teljesen lekoptak.

A polychrom csoportot tehát csak a technika azonossága fűzi össze. *Önmagában* ez nem jelent sem stílusbeli, sem időrendi együvé tartozást, sőt, mivel a technikának, mint látni fogjuk, Korinthus mellett nemesak a keleti görög keramikában, hanem az itáliai helyi agyagművességben is megvannak az

⁶ Karo 37—8.

⁷ Boehlau 101. A nála 3. sz. alatt felvett vázát nem tudtam azonosítani. Boehlau leírása szerint a Pescia Romana-mester egy orvietoi olpéjáról van szó, ezt azonban az ottani gyűjteményekben nem találtam meg. Gondolni lehet az alábbi katalógus 30. vázájára, ez azonban nem olpé, hanem oinochoé.

⁸ F. Poulsen: Der Orient und die frühgriechische Kunst, Leipzig—Berlin 1912, 134 (ő volt az első, aki kimondta, hogy az egész polychrom csoport etruszk eredetű).

⁹ H. G. G. Payne: Necrocorinthia, Oxford 1931, 208.

¹⁰ Hanfmann 48—9.

¹¹ Ha nála a 6. sz. nem azonos Boehlau 3. vázájával; vö. fent a 7. jegyzetet.

¹² Brown 58—9; az ő 23. sz. vázája nem létezik.

¹³ Helyesebbnek látszik ennél a technikánál nem «festő»-ről beszélni.

¹⁴ A következőkben az egyes vázákat a szöveget követő katalógus sorszámával említjük

előzményei, s ugyanez a helyzet stílusukkal is, az ide sorolható vázák nem egyszer az «etruszkó—korinthosi» fogalmának fent meghatározott kereteit is többé—kevésbé átlépi. Ebben a sem művészileg, sem keletkezési idejét tekintve nem homogén csoportban azonban ma már három nagyobb egységet lehet világosan elkülöníteni: I. a Monte Abbatone-ciklus nagyméretű amphoráinak mesterait, II. a Castellani-ciklus «miniaturistáit» és III. Vulci-i mestereket.

I

A *Monte Abbatone-ciklus* — Colonna szerencsés kifejezését használva¹⁵ — a caerei nekropolisznak arról a lelőhelyéről kapta a nevét, amelyben a ciklus három vázája előkerült. A ciklus eddig ismert darabjai mind nagyméretű, 40—55 cm magas nyak-amphorák. Formájuk az ún. nikosthenési, vagyis a szájjperemtől a vállig ívelő szalagfülű ellátott típus rokona, tehát biztosan helyi hagyományból fejlődött.¹⁶ A ciklusban ennek az amphora-formának három változata van: *a*) gömbölyded, enyhén bikonikus test; konkáv, zömök nyak (pl. 2, 10); *b*) tojásdad, lefelé részsütösen keskenyedő test, fölfelé szélesedő nyak (pl. 8, 9); *c*) tojásdad test, erősen kifelé ívelő fülek (13—18).

Egy mester munkássága könnyen elkülöníthető az ide tartozó vázák képein: a *Monte Abbatone-mesteré*, akinek két amphorája a Lerici Alapítvány Monte Abbatone-ásatásainak 384. sírjából került együtt elő (3,4; 6—8. kép); az ő műve egy edinburghi (1; 1—4. kép) és egy amsterdami (2; 5. kép) és egy párizsi amphora (11) is. Vonalai lendületesek, s mulatságos, szinte groteszk fantázia jellemzi. Etruszk kollégáinak többségéhez hasonlóan nem annyira ábrázolni akar, mint díszíteni, sajátos vonzódással a játékos és a különös felé. Az állatok testét mezőkre osztja fel, amelyeket vagy üresen hagy, vagy bekarcolt függőleges hullámvonalakkal, félkörökkel, pikkelyekkel díszít s vörös vagy fehér fedőszínnel tölt ki. Mindennek semmi köze az ábrázolt állatok valóságos anatómiájához, s emellett a bal lábakat fehérre, a jobbkat vörösre festi, elől azonban a lábaknak ez a festése a testen is folytatódik. A jobb hátsó combra gyakran két-három nagy vörös korong van festve. Az egyes részeket többnyire kettős kontúrvonalak határolják el egymástól, köztük olykor fehér pontok sora. Az alapszín — egyúttal az edényfal alapszíne is — sötétbarna, mint egyébként is az etruszkó—korinthosi vázák állatalakjain. A nyakon ezt a barna alapszínt csak a tövében festett fehér pontok sora színesíti. A vállzónát nem vonja be ez a barna festés, szabadon hagyott felületét fehér járulékos szín takarja s többnyire korong-rozetták díszítik (a Scheurleer-amphorán vonal-nyalábok). A képsáv alatt egy-két széles festetlen sáv van, a füleken vörös X. Jellegzetesek az állatok merev, lécszerű mellső lábai és a valószínűtlenül megnyúlt állat-testek alatt a térkitöltő alakok: szopó borjú, madarak, virágok. A képsávban többnyire két hosszú állatalak van, testük közepe a fül alá esik. Az uralkodó vázaforma az *a.* változat.

A Monte Abbatone-mester csak a jelenleg legjobban felismerhető, de távolról sem a legjelentősebb művésze a *Monte Abbatone-csoportnak*, ennek a cikluson belül szorosabban összetartozó együttesnek. A csoporton belül a

¹⁵ Colonna I. 48.

¹⁶ Vö. T. J. Dunbabin: *The Western Greeks*, Oxford 1948, 253 és 7. j. (további irodalommal); T. Dohrn: *Die etruskische Bandhenkelamphora des 7. Jh. v. Chr.*, Studi in onore di Luisa Banti, Roma 1965, 143 skk.

1—4. kép. Monte Abbatone-mester: Amphora. Edinburgh, Royal Schottish Museum Katal. 1.

Monte Abbatone-mesterhez igen közel áll a töredékesen fennmaradt firenzei amphorájáról (5; 9. kép) elnevezett *Marsiliana-mester*; tőle való egy másik amphora is, a polychrom vázákon szokatlan témával: kentaur és nyúl ábrázolásával (6; 10–11. kép), továbbá egy bisenzioi amphora Viterbóban (23). Vázáinak díszítő szisztémája azonos a Monte Abbatone-mester amphoráiéval (a nyakon fehér pontsor, a váll festetlen, a képmezőben az alakok alatt és fölött vékony vonal, a képmező alatt egy-két széles sáv), csak

5. kép. Monte Abbatone-mester: Amphora. Amsterdam, Allard Pierson Museum. Katal. 2.

a vállon a vonal-nyalábokat szereti alkalmazni. A kettős kontúrvonalakat általánosan használja, a lábakon is, ami egyelőre ismeretlen a Monte Abbatone-mester vázáin. A lábak közül a jobboldaliakat fedi fehér és a baloldaliakat vörös színnel. Jelentősebb az, hogy a Marsiliana-mester alakjai sokkal organikusabb felépítésűek, mint a Monte Abbatone-mesteréi. Bár ő is ismeri és használja a test dekoratív mezőkre tagolását, alakjai eleven lények, amelyek cselekszenek és mozognak. Így nem is marad hely az állatok hasa alatt térkitöltő motívumok számára, az egyes alakokat viszont gyakran nagy levél-rozetták választják el egymástól.

6—7. kép. Monte Abbatone-
mester: Amphora, részletek.
Cerveteri, Museo Civico. Ka-
tal. 3.

A Monte Abbatone-csoport magvához tartozik a grottaferratai amphora is (7); formája, díszítő rendszere és rajza igen szoros rokonságban áll a két fent tárgyalt mesterrel, de egyikükkel sem azonos kéz munkája. A díszítő rendszer azonossága és karcsú, megnyúlt testű állatalakjainak stílusrokonsága köti a Monte Abbatone-csoporthoz egy Bisenzioból származó firenzei amphora

8. kép. Monte Abbatone-mester: Amphora, részlet. Cerveteri, Museo Civico. Katal. 4.

(9; 13. kép) mesterét. Kettős kontúrvonalakat használ, az állatok bal lábát fehér, a jobbat vörös színnel fedi, de az amphora-forma *b.* változatán. A fehér pettyek az állatok nyakán és a fehér hullámvonalak az edény-nyakon ugyancsak olyan sajátosságai, amelyek az eddig említett vázákról hiányzanak. Viszont a vázaforma és az állatok nyakának fehér pettyei hozzá kapcsolnak egy Cerveteriben talált másik amphorát (8; 12. kép), jóllehet ennek rajza számos bizonytalanságával és korrekcióival világosan más mesterkézről tanúskodik. A Villa Giulia egy közöletlen amphorájáról (12) egyelőre csak annyit lehet biztosan mondani, hogy kétségtelenül a Monte Abbatone-csoportba tartozik.

Jól felismerhető egyénisége a ciklusnak a Tarquiniában talált négy amphora (13–16) mestere, akit az etruszko–korinthosi vázafestészet kiváló kutatójának emlékére *Brown-mesternek* neveznek. Nem nehéz felismerni kapcsolatait a ciklus már ismert vázáival: egész díszítés-rendszere, a fehér pont-sor a nyak tövében, a fehér hullámvonalak a nyakon, a kettős kontúrvonalak (olykor fehér pontok sorával kitöltve) az alakok rajzában és maguk az ábrázolt állatok típusai is ismerősek a Monte Abbatone-csoport amphoráiról. Még azok közül a vonások közül is, amelyek látszólag elkülönítik a Brown-mestert az előbbiektől, nem egy éppen a ciklus többi vázájával való kapcsolatra utal, így

9. kép. Marsiliana-mester: Amphora. Firenze, Museo Archeologico. Katal. 5.

mindenekelőtt a nagy korongok, amelyek két vagy négy részre osztva jellegzetes térkitöltő díszei a Brown-mester állatfrízeinek, vagy a négy vázája közül hármon a képmező alatt megjelenő egymásba fonódó bekarcolt félkörök sorai. Feltűnő ugyanis, hogy a ciklus mestereitől díszített amphorák közül az *a.* változat ebben a rendkívül jellegzetes formájában ornamentális díszítéssel is

10—11. kép. Marsiliana-mester: Amphora. Műkereskedelem. Katal. 6.

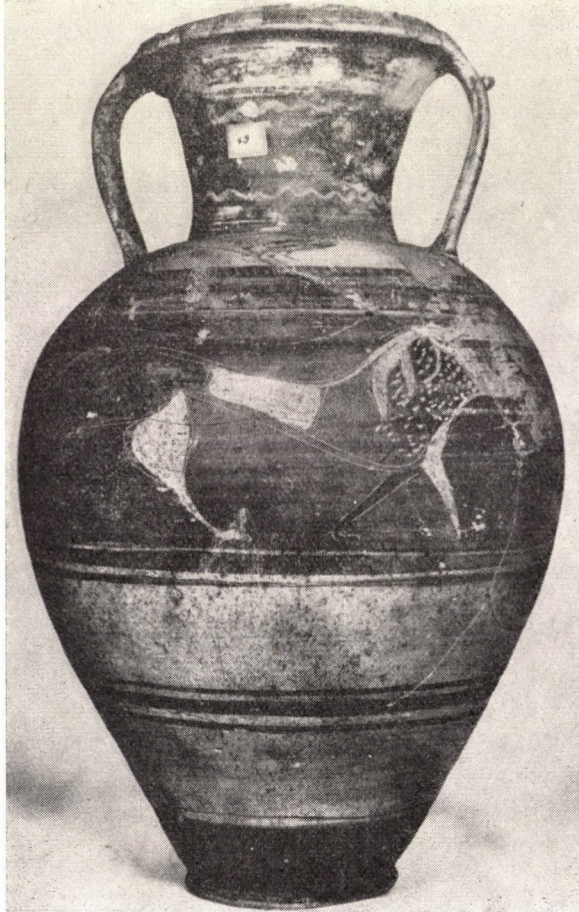
12. kép. Amphora a Monte Abbatone-csoportból. Cerveteri, Museo Civico. Katal. 8.

előfordul, még pedig a leggyakrabban éppen az egymásba fonódó félkörívek (*archetti intrecciati*) kettős sorával az edényt testen,¹⁷ s legalább egy esetben egy *a.* változatot képviselő amphora «képmező»-jében az állatok helyett kettősztott korongok sorát találjuk, kettős kontúrvonallal és ugyanazzal a színézzel, mint a tarquiniai amphorákon.¹⁸ Így annyi mindenesetre bizonyos, hogy azokban a fazekasműhelyekben, amelyekben a Monte Abbatone-ciklus egyes mesterei dolgoztak, *archetti intrecciati*-val és felezett korongokkal díszített amphorákat is készítettek.

¹⁷ Az *archetti intrecciati*-val díszített vázák csoportjáról: *Boehlau* 92—3; *Colonna* II. 15 és 3. j. Néhány amphora: *Mingazzini*, tav. 23, 8 és 9 (a rozetták a vállon mint a Monte Abbatone-mesternél); *Not. Scavi* 1930, 29, fig. 16 (az *a.* és *b.* forma-változat ugyanabból a tarquiniai sírból); *Matteucci*: i. m. (fent 2. j.) pl. 19, 19 (a 10. polychrom amphorával közös sírból); *SE* 33 (1965) tav. 98, d (Fattoria del Borghetto-ból, Chiusi mellett).

¹⁸ *J. P. J. Brants*: *Greek Vases* (Description of the Ancient Pottery in . . . Leiden, Part II), The Hague 1930, pl. 14, 81. *Colonna* (II., 13, 12. j.) pajzsoknak tartja ezeket a korongokat, de ez kétséges. Vö. *Amyx* 11.

Másfelől nem egy olyan lényeges vonása van a Brown-mesternek, amely elválasztja a Monte Abbatone-csoport mestereitől. Ilyen a fehér kontúrvonalak gyakori alkalmazása az állatok rajzában, ilyen a fülek gazdag, gondos kivitelű ornamentikája, a pont-rozetták a képmezőben, a polychrom nyelv minta-sor

13. kép. Amphora a Monte Abbatone-csoportból. Firenze, Museo Archeologico. Katal. 9.

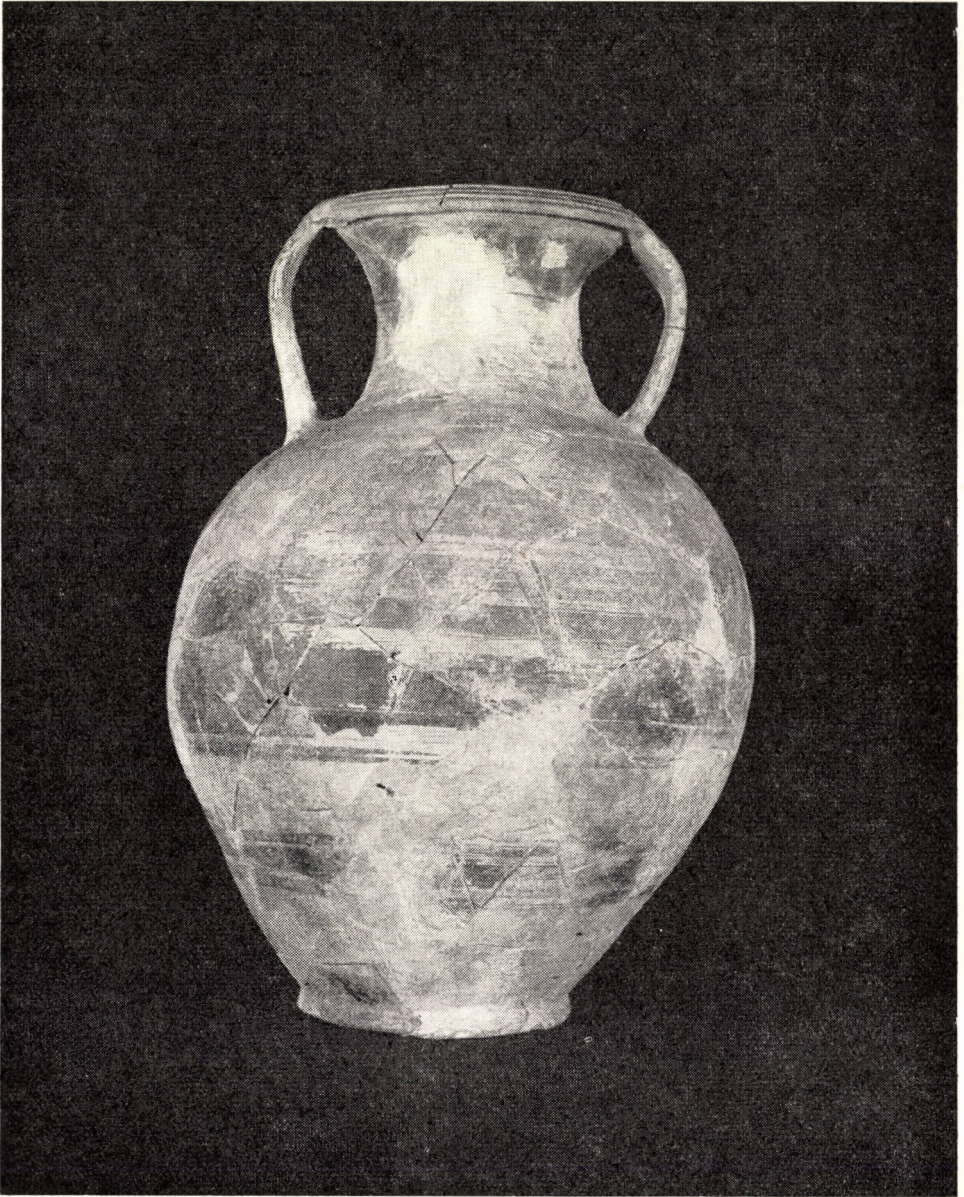
a vállon, az említett nagy korongok, amelyek alakos fríz térkitöltő díszeként eddig csak a Brown-mester vázáiról ismeretesek, s ilyen nem utolsó sorban alakjainak monumentalitása, amely festőibb hatású, mint a Monte Abbatone-csoport mestereinél. A Brown-mester emellett a vázaforma olyan változatát használja (c. változat), amely eddig ismeretlen a Monte Abbatone-csoportban. Ha mindezek folytán nem tartozik is a Monte Abbatone-csoporthoz, a fent említett okok kétségtelenné teszik, hogy a Brown-mester is a Monte Abbatone-ciklus művészeinek egyike.

Ma még eléggé hézagosa az ismereteink e ciklus mestereinek összefüggéseiről, de két váza is van, amely mintegy összeköti a Monte Abbatone-csoportot a Brown-festővel. Az egyik a Poggio Bucoban talált és Berkeleyben őrzött amphora (10), amelynek tanulmányozását a H. R. W. Smith professzor szíves közvetítésével a Lowie Museum of Anthorology laboratóriumában Frank A. Norick vezetésével készült színes felvételek tették először lehetővé (14—16. kép). A legelő szarvas, lépő ló és szájában szarvasagancsot tartó oroszlán alakja olyan szorosán kapcsolódik a Brown-mester vázaképeihez, hogy csak a váza rossz fenntartása miatt kell függőben hagyni a kérdést, nem az ő kezeműve-e. Elég csak a szarvasfejre, a lóalak hátsó lábaira és az oroszlán jobban látható első felére utalni, amelyek részleteikben is pontosan megtalálhatók a Brown-festő egy-egy vázáján. Ugyanakkor a fehér pontokkal kitöltött kettős kontúrok, a függőleges hullámvonalakkal kitöltött mező a szarvas testén, vagy a pont-sor a nyak tövében a Monte Abbatone-csoport és a Brown-festő vázáinak közös sajátosságai, ugyanígy a nyakat kettéosztó vízszintes reliefszerű is, amely a Brown-festő négy tarquiniai vázáján nincs meg, viszont megvan a grottaferatai amphorán (7) és a Brown-festő kettéosztott pajzsaival díszített leideni amphorán. Az edényforma is mintegy középúton áll az *a* és *c* változat között, s a Brown-festő tarquiniai vázáinak sok jellemző vonása (a fehér korong-rozetták a nyakon, a váll nyelvmintái, az egymásba fonódó bekarcolt félkörök az edény alján) hiányzik a berkeley-i amphoráról, helyettük a Monte Abbatone-csoportban szokásos díszítést találjuk.

Egyetlen nézetének ismeretében még nagyobb óvatossággal kell kezelni a Pomerance-gyűjtemény amphoráját (10bis; 17. kép). Hippokamos-alakja egyedülálló a polychrom vázakon, ugyanígy térkitöltő díszítései is, de a szarvas feje a berkeley-i (10) és a grottaferatai (7) amphorára emlékeztet, s a ló-lábak rajzának is több párhuzama van a Monte Abbatone-csoportban, ahol a váll rozettái is gyakoriak. Mindenképpen bizonyos, hogy a Pomerance-gyűjtemény vázája ugyanúgy, mint a berkeley-i amphora, a Monte Abbatone-ciklusba tartozik, és szorosabbra fűzi a kapcsolatot a cikluson belül a Monte Abbatone-csoport vázái és a Brown-festő között.

A ciklus egy további mesterének felfedezését a Leric Alapítvány új tarquiniai ásataásainak köszönhetjük. Két amphorája (17—18; 18—19. kép) csúcspontját jelenti a kora-archaikus kor etruszk rajzművészetének. Egy jellegzetes díszítő-motívumáról, amely egy bika-alakjának homlokán jelenik meg (18) és másik amphoráján a kettestű «párduc» orrán tér vissza, *Hurok-mesternek* nevezzük. Nem akarva elébevágni a két amphora készülő publikációjának, legyen szabad csak röviden utalni arra, hogy a Hurok-mester szürrealisztikus művészetében igen kevés a korinthusi elem, annál több az olyan, amely a keleti görög festészethez, s még több, amely a faliszk impasto-edények rajzain is megőrzött helyi hagyományokhoz kapcsolja. Ugyanakkor nem egy vonása félreismerhetetlenül mutatja rokonságát a Monte Abbatone-ciklus többi vázáival (az amphora-forma *c* változata és *archetti intrecciati* a képmező alatt, mint a Brown-mesternél; sziluettmadarak a vállon, mint a bisenziói amphorán; kettős körvonalak, fehér pontsor a nyak tövében, bekarcolt függőleges hullámvonalakkal díszített mező az állatok testének közepén, mint a Monte Abbatone-mesternél; stb.). Így a Hurok-mestert is a ciklus művészei közé kell sorolni.

Jóval kevesebb bizonyossággal állíthatjuk ezt egy másik mesterről, a *Pian di Mole-mesterről*, aki két eddig ismert vázájának (19—20) lelőhelyéről kapta a nevét. Sajnos, mindkét amphora olyan rossz fenntartású, hogy

14. kép. Amphora a Monte Abbatone-ciklusból. Berkeley, Lowie Museum of Anthropology.
Katal. 10.

15—16. kép. Részletek a 14. kép amphorájáról

17. kép. Amphora a Monte Abbatone-ciklusból. New York, Pomerance-gyűjtemény
Katal. 10bis

18. kép. Hurok-mester: Amphora. Róma, Fondazione Lerici. Katal. 17.

reprodukálásuk lehetetlen, s közvetlen vizsgálatuk is igen nehéz. A vázaforma szokásos a ciklusban (*b* változat), az ábrázolt állatok típusai azonban többnyire ismeretlenek (szárnyas oroszlán, lángsörényű legelő szarvas, madártestű őz [?]), s a mester jellegzetes térkitöltő, illetve elválasztó motívumainak (lótusz-szerű virágok, ág kettős levélsorral) sincs párhuzama a Monte Abbatone-ciklus vázáin.

A ciklus időrendi helyzetére vonatkozólag jelenleg igen kevés konkrét adattal rendelkezünk. A három caerei, a két tuscaniai amphorának és a Hurok-mester két vázájának leletegyüttese még közöletlen.^{18a} A Poggio Buco-i G. sír nem sokat mond a vázák keletkezési idejéről, mert Berkeleyben őrzött leletei

^{18a} *L. Cavagnaro Vanoni* szíves levélbeli közlése szerint a két utóbbi sírt «korábbi sírablók annyira feldúlták, hogy lehetetlen volt megállapítani, hány temetkezés volt az egyes sírokban és melyikhez melyik váza tartozott».

19. kép. Hurok-mester: Amphora. Róma, Fondazione Lerici. Katal. 18.

egy teljes évszázadra oszthatók el.¹⁹ Így pillanatnyilag a legbiztosabb kiindulási pont a Brown-mester négy amphorájának tarquiniai sírlelete. Sajnos, ebben sincs görög import-keramika, amely az abszolút datálást megkönnyítené, és a geometrikus díszítésű etruszko–korinthosi vázák sem sokat mondanak, de annál többet a sírban talált négy alakos díszítésű etruszko–korinthosi olpé:²⁰ valamennyi az Olpé-ciklusba tartozik, tehát keletkezésük nagy valószínűséggel az 580–560 közti időre tehető,²¹ minthogy nem tartoznak a ciklus legkorábbi anyagába és úgy látszik, nem Vulciban, hanem a központi műhelyek egy «fiókvállalatában», Tarquiniában készültek. Így a Brown-mester tarquiniai vázái ebben az időben vagy ennél korábban készülhettek.

A kérdés csak az, mennyiben érvényes a Brown-mester munkásságának ez a terminus ante quem-e az egész ciklusra. Annyi bizonyos, hogy legalábbis a cik-

¹⁹ W. L. Brown: *AJA* 56 (1952) 99.

²⁰ Az egész leletről G. Cultrera: *Not. Scavi* 1924, 401–2.

²¹ L. erről bővebben: *Ant. Tan.* 14 (1967) 29–46.

lus magvát képező Monte Abbatone-csoport vázái (1—12) nagyjában egykorúak. Tagadhatatlan annak a lehetősége, hogy az *a*, *b* és *c* változatot képviselő amphorák — vagyis a Monte Abbatone-csoport és a Brown-mester amphorái — egy időben készültek. Támogatja ezt a feltevést egyrészt a fentebb említett tény, hogy a felezett korongok motívuma egy *a* változatú amphorán és a Brown-mester amphoráin jelenik meg, másrészt a Poggio Buco-i G. sír, amelyben együtt került elő a *b* típusú 10. amphora és egy *archetti intrecciati*val díszített *a* típusú amphora.²² Csak egyetlen súlyos érv szól mégis az ellen, hogy a Monte Abbatone-csoport vázait egészükből az 590—580 körüli évekre tegyük: az 5. amphora lelőhelye. Mint ismeretes, a Marsiliana helyén egykor létesült etruszk település ismeretlen okokból i. e. 600 körül megszűnt, és — legalábbis mint település — később sem jelenik meg többé az etruszk történelemben. A firenzei amphora Corsini herceg 1893-as marsilianai ásatásaiból származik.²³ Az ásatásokról sajnos semmiféle feljegyzés nem maradt fenn, a röviddel megtalálásuk után a firenzei múzeumnak ajándékozott leletek lelőhelye azonban minden kétséget kizáró módon biztosított. Minthogy a Monte Abbatone-csoport stilsztikailag is szorosan összefüggő, fel kell tennünk, hogy a Monte Abbatone-ciklus kezdetei legalábbis a 600 körüli évekig nyúlnak vissza.^{23a} A Brown-mester és a csoport szoros kapcsolatai folytán valószínű, hogy munkássága legalábbis részben egyidejű a Monte Abbatone-csoporttal.

Ez tökéletesen megfelel a ciklus stílustörténeti helyzetének. Colonna helyesen mutatott rá, hogy a ciklus vázái tipikus képviselői az etruszk művészet szuborientalizáló irányának,²⁴ amelynek virágkorát ő a századforduló előtti és utáni két évtizedre helyezte. Már fentebb utaltunk arra, hogy a «szuborientalizáló» eklekticizmus a ciklus jellemző vonása, annyira, hogy egyes darabjait csak vonakodva lehet «etruszkó—korinthosi»-nak nevezni²⁵ (ugyanaz áll a polychrom műfaj néhány olyan darabjára is, amely a jelenleg elkülöníthető csoportok közül egyikbe sem sorolható, pl. a 22). Ezért a korinthosi keramikával való összevetés sem ad szinte semmiféle biztos támpontot a datálásra: néhány elem, amelynek a korinthosi keramikában bizonyos datáló értéke van, a Monte Abbatone-ciklus vázáira a keleti görög keramikából is kerülhetett.²⁶ Emellett nem szabad elhanyagolni az etruszk polychrom vázafestészet említett helyi összetevőit sem. A vázaformáról és egyes stílus-vonásokról már fentebb volt szó. Ami magát a «polychrom» technikát illeti, nehéz

²² L. fent a 17. jegyzetet.

²³ *A. Minto*: Marsiliana d'Albegna, Firenze 1921, 15—7; a VI. sír tartalmáról, amelyben az amphorákat találták, uo. 20—31.

^{23a} A 3. és 4. amphora sírjában talált italo-geometrikus díszítésű váza és a 8. amphorával egy sírból előkerült korai korinthosi alabastron támogatja ezt a datálást, de értékükre vö. fent a 18a jegyzetet.

²⁴ *Colonna* II., 16 és 6. j. (ő csak a *Brown*-nál felsorolt vázák «nagy részéről» beszél, de világos, melyekre gondol).

²⁵ Ez bizonyos tekintetben az egész polychrom csoportra vonatkozik; vö. *Brown* 58 is.

²⁶ A Monte Abbatone-mester legtöbb vázájának és a Pomerance-amphorának vállán, valamint a Brown-mester amphoráinak nyakán látható pontokkal körülírt korong-rozetta Korinthosban viszonylag későn, valószínűleg csak a késő-korinthosi periódusban jelenik meg, a keleti görög keramikában azonban már a 7. század utolsó negyedében; vö. *Chr. Kardara*: Rhodiaké angeiographia, Athén 1963, 174, 147. kép, 12. sz. (a datáláshoz *R. M. Cook*: *Gnomon* 37, 1965, 506). Ugyanez áll a bekarcolt keresztrel tagolt korong-rozettákra is: *Colonna* II., 13—4.

eldönteni, hogy a késő-protokorinthosi és az ún. átmeneti korszak (i. e. 625—610) korinthisi vázái voltak-e a közvetlen mintaképei, vagy a rhodosi ún. «fekete-színes edények»;²⁷ mindenképpen kétségtelen azonban az, hogy az etruszko—korinthisi polychrom vázafestészet keletkezésében jelentős szerepe volt a bekarcolt impasto-edények helyi hagyományának is, amely a bucchero-keramikában folytatódott. Ebből a hármass forrásból, a korinthisi, a keleti görög és a helyi hagyományokból, merített a Monte Abbatone-ciklus ornamentikájának és alakjainak világa is. A korinthisi, s még inkább a keleti görög összetevők világosan felismerhetők, de félrevezető a ciklus vázaképeivel kapcsolatban a népművészetet vagy a gyermekrajzokat emlegetni, még pedig «olyan gyermekek rajzait, akik már felnőtt-rajzokat láttak».²⁸ Fentebb megkíséreltük legalább egyes jobban ismert mesterek művészi világát röviden jellemezni. A vázák nézője nem szabadulhat a gondolattól, hogy a ciklus legjelentősebb művészeinek «monstruózus fantáziái»-ban²⁹ nem lehet pusztán esetlenséget keresni, hanem a faliszki impasto-edények, illetve elődeik kép-világának visszhangját kell látnia bennük,³⁰ s éreznie kell, hogy egy saját törvényeivel rendelkező művészi világban van, amelyben a pillanat szeszélye és a különös fölötti öröm, tehát — a szó művészettörténeti értelmében — a groteskség uralkodik.

Igen nehéz a felelet arra a kérdésre, hol voltak a ciklus vázáinak készítő műhelyei. A legbiztosabb kiindulási pont a vázák lelőhelye. A ciklus magvát alkotó 13 amphora (1—12) közül ötnek a lelőhelye ismeretlen, négy Cerveteriből, egy-egy pedig Bisenzióból, Marsilianából, illetve Poggio Buco-ból került elő. Mindez amellet szól, hogy a ciklus készítési központja Cerveteriben volt; ezt megerősíti az a feltűnő szellem- és stílusbeli rokonság is, amely a ciklus darabjai és egyéb Cerveteriben készült egykorú festett edények között észrevehető.³¹ A többi lelőhely sem cáfolja ezt, mert mindegyik a caerei műhelyek hatósugarán belül fekszik. Végleges megoldását a műhely-lokalizálás kérdésének azonban csak a geometrikus díszítésű rokon vázák feldolgozása után remélhetjük.

Nehéz eldönteni, hogy a Brown- és a Hurok-mester is műhely-társa volt-e a Monte Abbatone-csoport mestereinek. A caerei bucchero-keramikában akadnak párhuzamai a Brown-mester földíszeinek,³² és stílusa is eléggé közelálló a ciklus magvához. Tarquinia, a vázák lelőhelye sem zárja ki semmiképpen azt, hogy a mester Caereben dolgozott. Mai tudásunk mellett azonban mégis nyitva kell hagyni a kérdést és lehetségesnek tartani azt, hogy a Brown- és a Hurok-mester műhelye Tarquiniában volt. Még nagyobb a valószínűsége annak, hogy a Pian di Mole-mester működésének színhelyét Caerén kívül kell keresnünk; határozott döntést azonban ma még ebben az esetben sem lehet megkockáztatni.

²⁷ *Brown* 58, 1. j.; vö. még *Colonna* II., 11 és 14—5, továbbá a technika korinthisi kezdeteinek datálásához *Amyx* 7, 5. j.

²⁸ *Brown* 58; hasonlóan *Colonna* (II., 16), aki a népművészetet is említi.

²⁹ *Colonna* II. 16.

³⁰ Vö. *F. Messerschmidt*: Beiträge zur Chronologie der etruskischen Wandmalerei, Diss. Halle 1928, 23—4 («elképzhető, hogy a Grotta Campana a faliszki művészet hatása alatt áll») és *Colonna* II. 16. A faliszki keramika legalaposabb tárgyalása még ma is *L. Adams Holland*: The Faliscans in Prehistoric Times, Roma 1925, 72—115.

³¹ L. pl. *E. Pottier*: Vases antiques du Louvre I., Paris 1898, pl. 33, D. 144; pl. 34; D. 153; a csoportról *Mingazzini*, 112—5.³² Pl. *L. Banti*: Die Welt der Etrusker, Stuttgart 1960, Taf. 12, 2.

³² Pl. *L. Banti*: Die Welt der Etrusker, Stuttgart 1960, Taf. 12, 2

II

Minden tekintetben egészen más jellegű a polychrom vázák másik nagyobb ciklusa, a *Castellani-ciklus*. A Monte Abbatone-ciklus mesterei a nagy formátumot szerették, a Castellani-ciklus művészei a miniatűr-formákhoz vonzódtak: a kedvenc vázaforma itt a 8—11 cm magas csúcsos aryballos, és ez jellemző a vázákat díszítő ábrázolásokra is. Úgy látszik, hogy a Villa Giuliában őrzött olpéjának egykori tulajdonosáról elnevezett *Castellani-mester*, akinek munkásságát a legrészletesebben ismerjük, valóban a vezető egyénisége volt a ciklusnak, sőt valószínű, hogy úttörője volt a polychrom technika alkalmazásának az etruszko—korinthosi vázafestészetben. Egy régebbi tanulmányban megkíséreltem munkásságát összeállítani (32, 44—47) és művészi világát jellemezni.³³ Colonna egy elveszett, egykor Mannheimban őrzött aryballossal gyarapította ezt a listát (48);³⁴ ehhez járul még egy furcsa módon «befejezetlen» firenzei aryballos (20—21. kép) Tarquiniából (51). Az állatok testének színes mezőkre osztása, a mester egyik fő jellegzetessége, teljesen hiányzik a firenzei vázán, mégsem nehéz felismerni a mestert tipikus alakjairól: a futó bika és a lépő oroszlán budapesti aryballosán (44) is visszatér. Különösen jellemző a bika rajza; ez az egyik legfontosabb érv amellett, hogy a satricumi oinochoé (26) is a Castellani-mesternek tulajdonítsuk, Mingazzini³⁵ korábbi feltevéését igazolva. Ezzel egyúttal új perspektívák nyílnak a mester komponáló és rajzművészete határainak megítéléséhez is. Komolyan mérlegelni kell azt is, nem sajátkezű műve-e a Vulciból származó berlini aryballos (50; 22—24. kép). Feltűnő a hasonlóság a baloldali oroszlán és a Castellani-olpé (32) oroszlánjának feje, ugyanennek az oroszlánnak mellső lábai és a mester tipikus futó bikái között, a jobboldali oroszlán hátsó lábának belső rajza pedig a 26, 44—48 vázán tér vissza. Mindenesre, ha egyáltalán sajátkezű, feltétlenül késői műve lehetett; ezt igazolja a karcsú vázaforma is.

A mellső láb belső rajza köt össze a berlini aryballossal egy Cerveteriben talált vázát (53), amelynek formája, díszítési rendszere, a háromszög a «kutya»³⁶ testén (vö. 48) és a palmettadísz a két állat között (vö. 47) igen szoros kapcsolatra mutat a Castellani-mesterrel, bár a rajz bizonyosan a ciklus egy másik mesterétől származik.

Valamivel távolabb áll a Castellani-mestertől, de kétségtelenül a ciklushoz tartozik egy sokkal szerényebb tehetség, a *Newcastle-mester*. Csúcsos aryballosainak díszítési rendszere azonos azzal, amelyet a Castellani-mester alkalmazott, alakjainak tárháza azonban sokkal szegényesebb: eddig ismert három vázáján (54, 55, 56; 25—28. kép) mindig ugyanaz a két balra lépő állat ismétlődik: oroszlán és szárnyatlan griff. Az alakok színes tagolása is váltakozó nagyobb fehér és vörös zónákká egyszerűsödik. Rendszeresen alkalmazza a lábak vörös—fehér festését, ahogy a polychrom vázák valamennyi mestere, kivéve a Castellani-mestert és a Castellani-ciklus néhány más darabját (21, 43, 50, 53, 58).

³³ Ant. Tan. 4 (1957) 179—98 és SE 273—84. Vö. *Amyx*, 8—9.

³⁴ *Colonna* I., 48, 3. j.

³⁵ *Mingazzini*, 122 («csaknem bizonyosan ugyanettől a kéztől»); én korábban helytelenül cáfoltam ezt: Ant. Tan. 4 (1957) 182, 6. j.

³⁶ Így *E. Lissi—P. Pelagatti* a publikációban, Not. Scavi 1955, 68; valójában nyilván oroszlánról van szó.

20—21. kép. Castellani-mester: Aryballos. Firenze, Museo Archeologico. Katal. 51.

Egy adolphsecki amphora (21) rossz fenntartása lehetetlenné teszi, hogy helyzetét a ciklusban pontosabban meghatározzuk. A Halszálka-minta a kentaur testén a Castellani-mester két oroszlánját idézi (44, 47), a ló combjainak belső rajza ennek vadállatait, s a rajzok stílusa egészében bizonyos hasonlóságot mutat a saticiumi oinochoéval (26). Ennek ellenére a castelporziano amphorával kapcsolatban egyelőre csak laza összefüggésről lehet beszélni a Castellani-ciklus többi vázájával.

Némi kételkedéssel vonható csak be a ciklus tárgyalásába egy barcelonai aryballos (49) és a polychrom vázák egyik legkülönösebb példánya, az oslói aryballos (43; 29—31. kép). Az aryballos-testből és oinochoé-kiöntőből összeolvasztott formának a késő-protokorinthosi keramikából ismerjük előképét.³⁷ A váll és az edényalj levélsora nem jelent meglepetést, annál inkább a képszalag. Már a bekarcolt palmettalótusz-sornak és a frízt alul-fölül határoló fonat-sornak is hiába keressük párhuzamát az etruszko—korinthosi polychrom vázákon, a legérdekesebb azonban maga az állatfríz, szokatlan genre-csoportjaival (nyúlra vadászó kutya és madár, karmai közt nyulat tartó madár, leopárd őzborjával a szájában). Nem akarva elébevágni a közeli részletes publikálásnak, csak a Castellani-ciklus vázáival való általános stílus-rokonságra utalunk, amely mindenestre feljogosít arra, hogy az etruszko—korinthosi keramika e jelenleg egyedülálló, érdekes egyéniségének művét a ciklusba soroljuk.

A ciklus periferiáján áll egy Columbus-alabastron Frankfurtban (58; 32—33. kép), amelyen az állatok testét még sokkal következetesebben borít-

³⁷ R. Lullies: Antike Kleinkunst in Königsberg, Königsberg 1935, Taf. 5, Nr. 23.

22—24. kép. Castellani-mester(?): Aryballos. Berlin, Pergamon Museum. Katal. 50.

25—26. kép. Newcastle-mester: Aryballos. Newcastle, Greek Museum. Katal. 54.

27. kép. Newcastle-mester: Aryballos. Róma, Fondazione Lericci. Katal. 55.

28. kép. Newcastle-mester: Aryballos. Róma, Fondazione Lerici. Katal. 56.

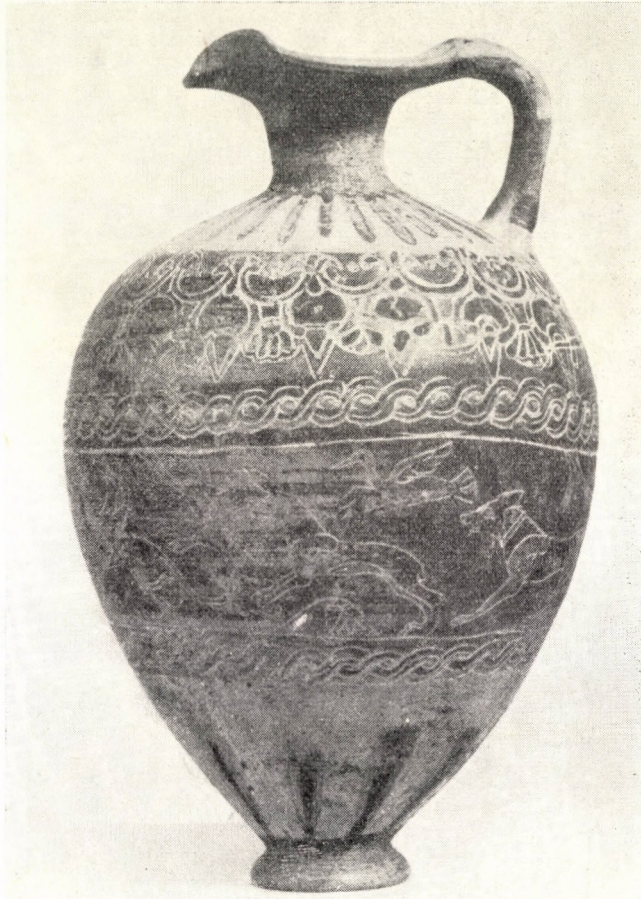
ják fehér pontok, mint az oslói kancsón.³⁸ Ennek a másodrangú «miniaturistának» durva rajza talán e technikában gyakorlatlan mesterre vall.

A Castellani-ciklus vázáinak datálására elsősorban a veii és caerei sírleletek adnak szilárd támaszpontokat, míg azok az újonnan közölt vázák, amelyeket a mannheimi aryballossal állítólag közös sírban találtak, a 7. század eleje és a 6. század közepe közti másfél évszázados időszakban oszlanak el.³⁹ Ami a veii leletet illeti, a *terminus post quem*-et megadja a Kutya-festő⁴⁰ itt előkerült későprotokorinthosi polychrom olpéja; másfelől egyetlen váza sincs

³⁸ Ennek a pettyezésnek a megjelenéséről a Tomba Campana freskóin és pusztán dekoratív jelentéséről *Brown*, 174—5.

³⁹ *A. Greifenhagen*, CVA Mannheim 1, München 1958, 51 (a sírletről és még fellelhető darabjairól, amelyeket e kötetben a 6. és 38—40. táblán közöl).

⁴⁰ *J. L. Benson*: Die Geschichte der korinthischen Vasen, Basel 1953, 15, Nr. 4; vö. *L. Banti*, EAA II., Roma 1959, 308.

a leletben, amelyet feltétlenül 600 utáni időre kellene keltezni. Jóllehet a Castellani-mester vázáinak sok eleme inkább a kora-korinthosi, mint az átmeneti periódusra jellemző, meggondolandó F. Zevinek az a javaslata,⁴¹ hogy a mester működésének kezdetét korábbra helyezzük, mint én tettem; az sem látszik feltétlenül szükségesnek, hogy az alsó határral átlépjük a századfordulót. Így a Castellani-mester működésének idejét kerekén a 7. század utolsó negyedére lehet datálni. Ezen az időszakon belül ma aligha lehet az egyes vázák időrendi helyét pontosabban kijelölni.

Igen korlátozott a datáló értéke annak a sírletnek, amelyben az 53. aryballost találták (a 7. sz. közepétől a 6. sz. közepéig). A Monte Abbatone-i 334. sír az 55. polychrom aryballos mellett bucchero-edényeket és geometrikus díszítésű, kisméretű etruszko–korinthosi vázákat tartalmazott,⁴² amelyek

⁴¹ Arch. Class. 17 (1965) 32, 113. j.

⁴² C. M. Lericì: I nuovi metodi di prospezione archeologica alla scoperta delle civiltà sepolte, Milano 1960, 361, felül és középen (= C. M. Lericì: Nuove testimonianze dell'arte e della civiltà etrusca, Milano 1960, 45). Az itt közölt feketealakos amphora csak a *terminus ante quem*-et adhatja meg. A sírra L. Cavagnaro Vanoni közlése szerint ugyanaz vonatkozik, mint a 18a jegyzetben említett sírokra.

29—31. kép. Aryballos-oinochoé a Castellani-ciklusból (?). Oslo, magángyűjtemény.
Katal. 43.

32—33. kép. Columbus-alabastron. Frankfurt a. M., Museum für Vor- und Frühgeschichte. Katal. 58.

nem datálhatók pontosabban. Sokkal jelentősebb a másik caerei sír (Banditaccia—Laghetto 64.),⁴³ amelynek anyaga határozottan a 7. század utolsó negyedére mutat. Mivel ennek a datálásnak, mint láttuk, a másik két caerei sír sem mond ellent, nincs okunk arra, hogy a Newcastle-mesternek és az 53. aryballos mesterének a működését lényegesen későbbre helyezzük a Castellani-mesterénél. A gyengébb rajz nem döntő, hiányzanak azonban ezeken a vázák az olyan elemek, amelyek a Castellani-mestert szorosabban fűzik az átmeneti periódus korinthusi keramikájához. Ebből a csaknem szubjektívnek ható okból helyezném e vázák keletkezését a 615—590 közti időre. Az oslói kancsó mester a 7. század utolsó két évtizedében működhetett, s nem sokkal később, a 6. század elején készülhetett a frankfurti Columbus-alabastron.

Régebben a Castellani-mester műhelyét valahol «Caere, Tarquinia, Vulci és a faliszki terület között» kerestem. Veii mellett akkor a három ott talált aryballos és a Tomba Campana falfestményeivel való rokonság szólt, Caere mellett a korai sírfreskókkal való lazább kapcsolaton kívül csak a Castellani-olpé bizonytalan lelőhelye. Az óvatosság ennek ellenére indokoltnak bizonyult. Az oslói kancsó lelőhelye⁴⁴ a Veii-i lokalizálást támogatja,⁴⁵ s ami a satricumi oinochoé lelőhelyét illeti, ismerünk legalább egy esetet, amikor ugyanaz a mester Veii és Satricum számára dolgozott.⁴⁶ A Newcastle-mester működését azonban mai ismereteink alapján Cerveteribe kell helyezni, ahol az 53. aryballost is találták. A Newcastle-mester műhelyének nem kellett feltétlenül ugyanabban a városban lennie, ahol a Castellani-mester dolgozott, de ma meglehetősen bizonytalannak látszik egy olyan feltevés, hogy i. e. 600 körül egy Veii-i műhelynek Caereben lett volna másodrangú «deányvállalata». További megfontolásokra késztet az 51., illetve a 48. és 50. aryballos tarquiniai, illetve vulcii lelőhelye és egy Vulci-i olpé (4lbis) szoros stílus-kapcsolata a Castellani-ciklussal. Így egyelőre meg kell elégednünk a Castellani-mester feltételezett működési helyének korábban adott körülhatárolásával.

III

Az eddig tárgyalt két csoportnál a legnehezebb probléma a műhelyek lokalizálása volt. Az etruszko—korinthusi polychrom vázák harmadik csoportjában azokat az alakos díszítésű edényeket foglaltuk össze, amelyek minden valószínűség szerint ugyanabban az etruszki központban, Vulciban készültek. Ilyenformán ezek nem képeznek stílusbeli egységet, de a másik két tárgyalt csoporttal való kapcsolatuknak sem látjuk egyelőre semmi biztos nyomát. Lokalizálásukat néhány világosan felismerhető vonásuk igazolja; ezek kétségtelenné teszik, hogy a tárgyalandó olpék ugyanazokban a Vulci-i műhelyekben készültek, amelyekben az Olpé- és a Rosone-ciklus olpéi.⁴⁷ A kedvenc vázaforma itt az olpé volt,⁴⁸ ahogy a Monte Abbatone-ciklusban az amphora és a Castellani-ciklusban a csücsös aryballos.

⁴³ *L. Cavagnaro Vanoni*: Concessioni alla Fondazione Lerici (Materiali V.), Roma 1966, 88—91 és tav. 4—5.

⁴⁴ *Dr. Axel Seeborg* szíves közlése szerint «nach Angaben des Eigentümers durchaus glaubhaft».

⁴⁵ Elfogadta *F. Zevi* is (Arch. Class. 17, 1965, 32, 113. j.); vö. még fent 38. j.

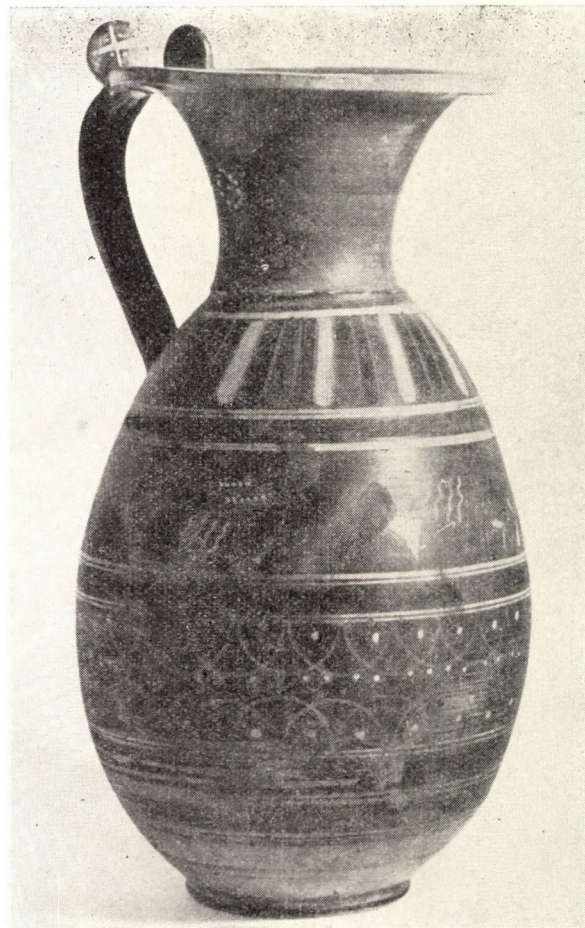
⁴⁶ *Vö. Ant. Tan.* 14 (1967) 46.

⁴⁷ Erről részletesebben *Ant. Tan.* 14 (1967) 54.

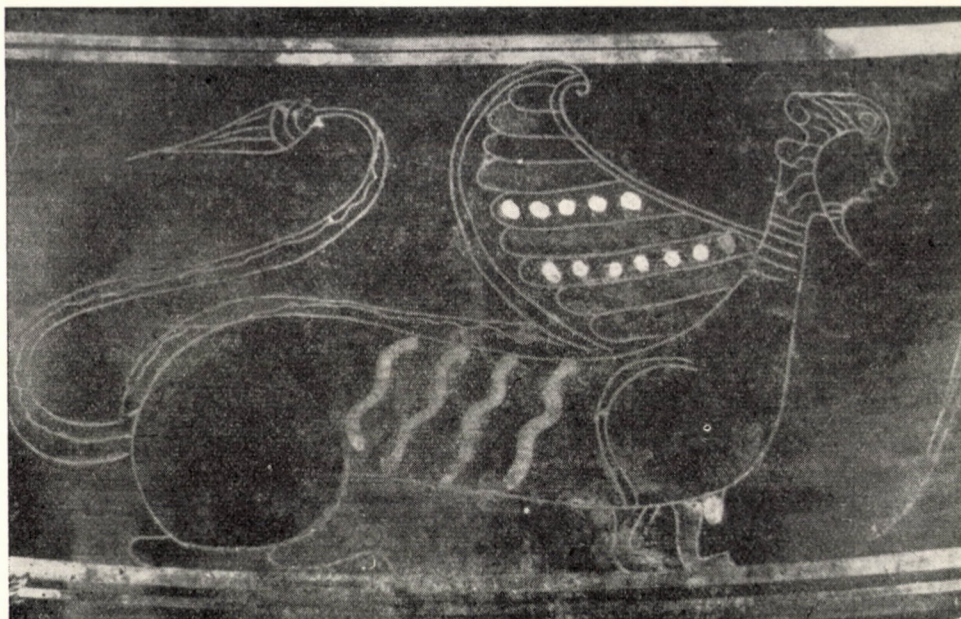
⁴⁸ A Pescia Romana-mester olpéinek átlagos magassága 38—40 cm, a többieké kb. 25 cm.

34. kép. Pescia Romana-mester: Olpé. Firenze, Museo Archeologico. Katal. 36.

35. kép. Pescia Romana-mester: Olpé. Bern, Historisches Museum. Katal. 38.

36. kép. Pescia Romana-mester. Olpérezület. Bern, Historisches Museum. Katal. 38.

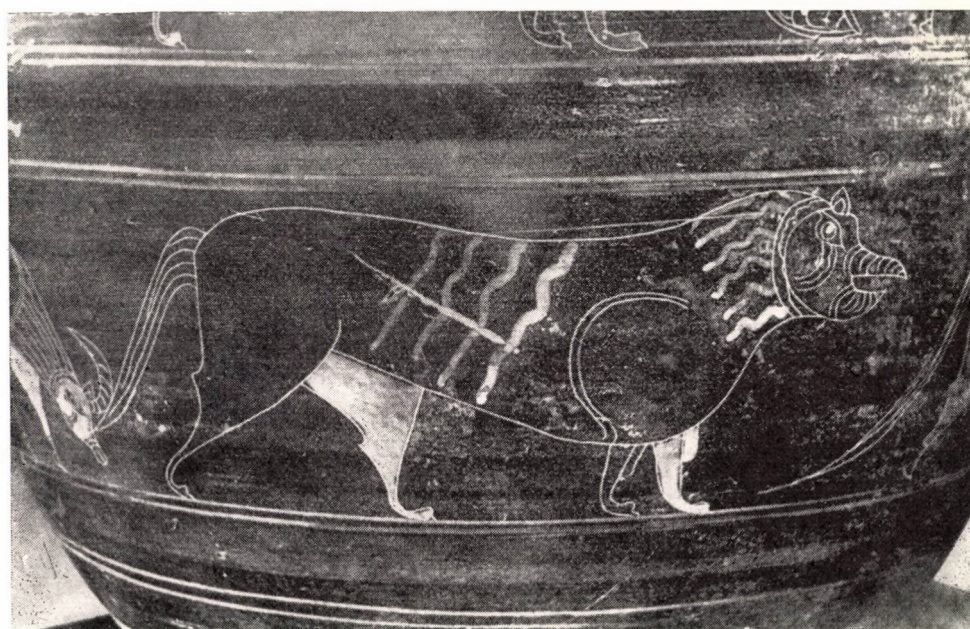
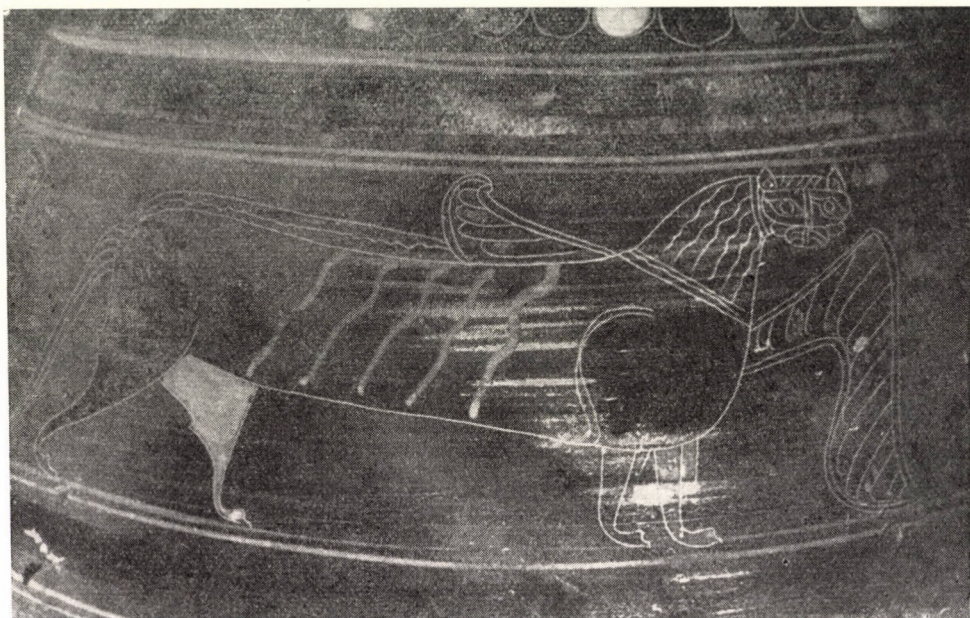
A közepes képességű vázadíszítők sorából egy mester emelkedik ki: a *Pescia Romana*-mester, ahogy őt tölem függetlenül D. A. Amyx is elnevezte⁴⁹ két firenzei vázájának (36, 37; 34., 37—41. kép) lelőhelyéről. Már Karo felismerte, hogy a két váza egy kéz műve.⁵⁰ Amyx egy műkereskedelemben levő harmadik olpét (39), J. Snyder a párizsi tálát (61) tulajdonította a mesternek, akinek oeuvre-je további művekkel is kiegészíthető: egy Nolában szerzett berni olpéval (38; 35—36. kép)⁵¹ és két azonos formájú oinochoéval⁵² Orvietóban (30), illetve svájci műkereskedelemben (31; 42. kép). A *Pescia Romana*-mester a Hurok-mester mellett az etruszko—korinthosi polychrom keramika legragyogóbb művész-egyénisége: virtuóz rajzoló, aki elfogulatlan örömmel élvez a vonalak játékát és gyönyörködik a világ ragyogó felszínében. Ez a derűs, csaknem humoros kedély zabolázza eleven fantáziáját, ezt a tipikusan etruszk fantáziát, amely minden organikusban az ornamentálisat keresi, a természeti formákat összetevőikre bontja fel és ezekből a szinte már absztrakt motívumokként felfogott elemekből épít fel egy új, szinte azt mondhatnánk, szürrealisztikus világot. Nem mintha a *Pescia Romana*-mester motívumai az ő találmányai volnának; az eredeti és jellegzetes az az atmoszféra, amelyet ezeknek a

⁴⁹ Amyx 9—10.

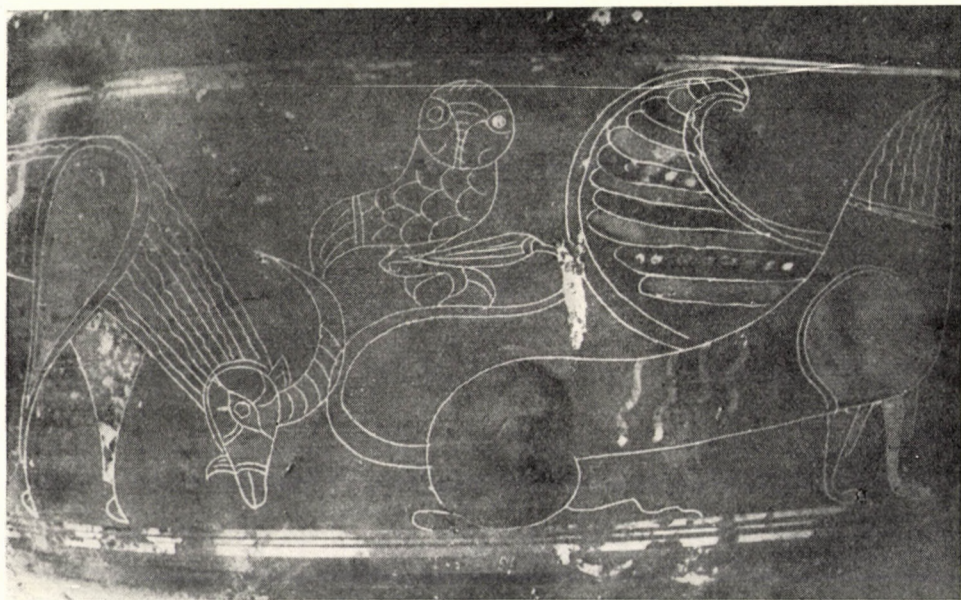
⁵⁰ Karo 37; így Bochlau 101 is.

⁵¹ Nola nem feltétlenül a lelőhelye is a vázának: I. Jucker: Antike Kunst 9 (1966) 53.

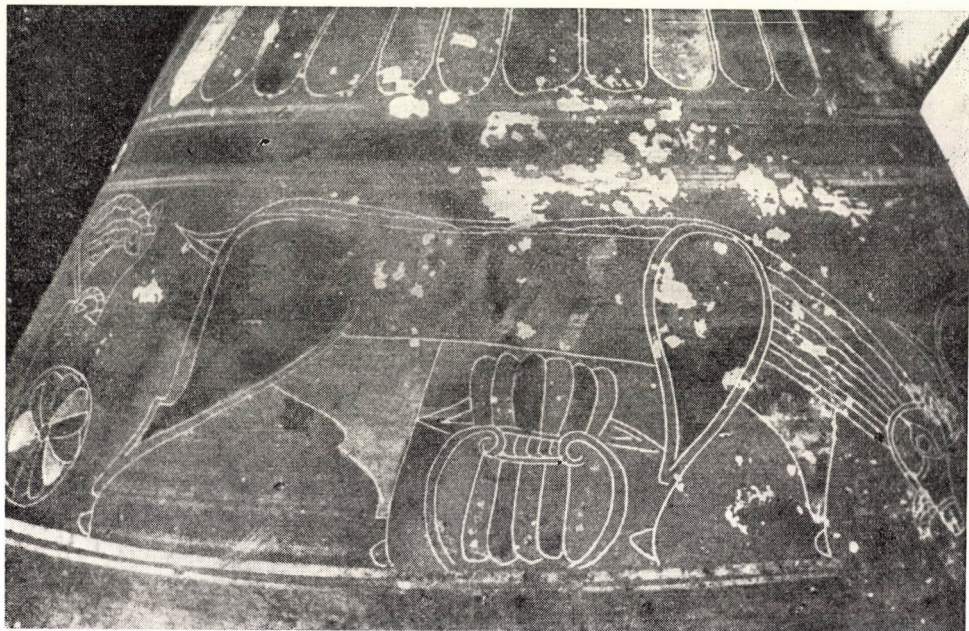
⁵² A formát a késői etruszk keramikában igen kedvelt forma (Beazley: EVP, pl. 33, 4—6; pl. 36, 5, 7; pl. 38, 3—4) előzményének tekintem; a «shape VII» görög oinochoéihoz csak távolról hasonlít. A. Bruckner (Classical Antiquities, Auktion Sale XVI, Münzen und Medaillen A. G., Basel 1956, katal. 47, a No. 73-hoz) keleti görög mintaképre gondol, ezt azonban még bizonyítani kellene.

37—38. kép. Pescia Romana-mester: Olpé, részletek. Firenze, Museo Archeologico.
Katal. 36.

39—40. kép. Pescia Romana-mester: Olpé, részletek. Firenze, Museo Archeologico.
Katal. 37.

41. kép. Pescia Romana-mester: Olpé, részletek. Firenze, Museo Archeologico. Katal. 37.

motívumoknak a segítségével a mester rajzművészete teremt. Legjelentősebb társától, a Hurok-mestertől mindenekelőtt iskolázottsága és kedélye különbözteti meg: sokkal többet tanult nála görög mintaképeitől, sokkal nagyobb távoltság választja el a helyi vázadíszítés hagyományaitól, de egyébként is érezhetően harmonikusabb természet, amely sokkal kevésbé vonzódik a groteszkhez és az abszurdhoz, mint a Hurok-mester.

A Pescia Romana-mester egyelőre meglehetősen elszigetelten áll korának etruszk keramikájában. A többi polychrom váza közül egyik sem mutatja az ő hatását és a vulcii iskola számos feketealakos festője között is csak kevesen — az American School-csoport festői⁵³ — mutatnak némi rokonságot szellemével. A többi vulcii polychrom mester szerény tehetségű átlag-kézműves volt. A comói olpéjának egykori tulajdonosáról elnevezett *Garovaglio-mestert* (33, 34; 43. kép) nem nehéz felismerni sajátos merevséggel balra haladó állatalakjairól, a szögletes kontúrvonalakról és az alakok egyhangúan ismétlődő rikító színezéséről (mindig a bal láb fehér, a szárnyak váltakozó fehér és vörös mezőkre vannak osztva).

Van még ezenkívül három Vulciban talált, és egy ismeretlen lelőhelyű, egyelőre elszigetelten álló polychrom olpé, amelynek mestere biztosan Vulciban dolgozott. A philadelphiai olpé (35; 44. kép) balra haladó, felváltva vörösre és fehérre festett harcosok sorával,⁵⁴ nem áll messze a *Garovaglio-mestertől*, de em-

⁵³ A csoportról vö. Ant. Tan. 14 (1967) 51—54.; l. még *Amyx* 9—10.

⁵⁴ Vö. az egykorú és stílusokban is rokon harcosokat a tragiatellai oinochoén (SE 3, 1929, tav. 25a és tav. 26b) és egy Vulciban talált strucctójáson (uo. tav. 27a).

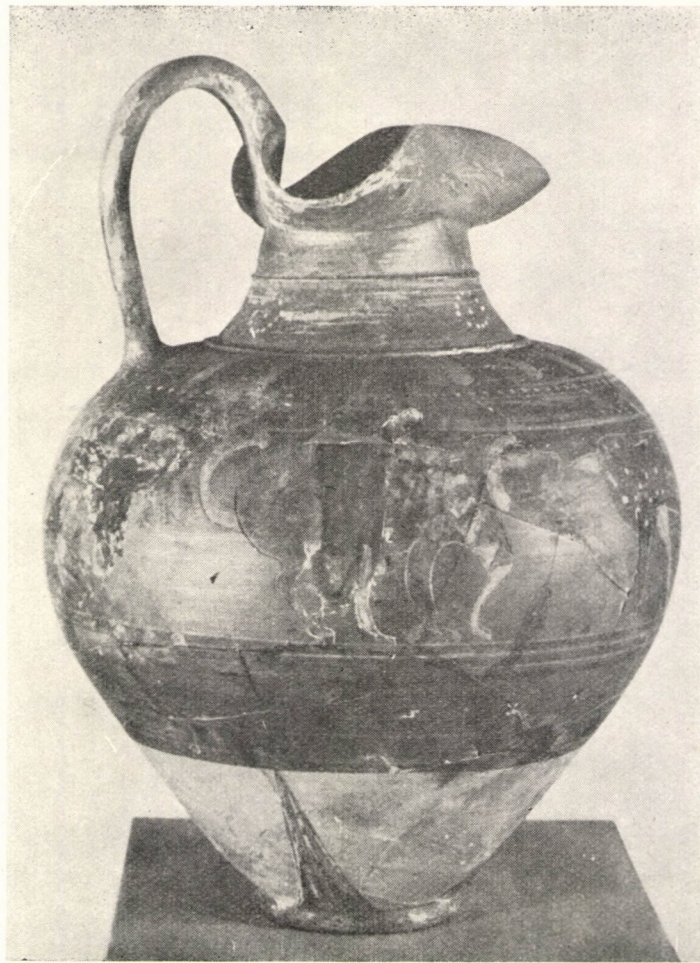
42. kép. Pescia Romana-mester: Oinochoé. Svájci műkereskedelem. Katal. 31.

43. kép. Garovaglio-mester: Olpé. Como, Museo Civico.
Katal. 33.

44. kép. Vulci-i mester: Olpé. Philadelphia, University
Museum. Katal. 35.

45—46. kép. Oinochoé. Cleveland, Museum of Art (J. Hirsch ajándéka). Katal. 27.

beralakjaitól — amelyek az egész polychrom műfajban igen ritkák — egyelőre nem látni közvetlen utat a comoi és harvardi olpéhoz. Egészen más jellegűek a Villa Giulia olpéjának (40) finomabb és a feketealakos műhelyek konvencióit tükröző alakjai, míg egy berlini olpé (41) közepén áll az ornamentális és alakos díszítésű polychrom vázák között: a ruhátlan férfi és egy kéttestű szörnyállat küzdelmének jelenete⁵⁵ «fóníciai palmetták» sorának közepén jelenik meg. Ilyen fóníciai palmetták egész sor különböző formájú vázát díszítenek, s műhelyüket Colonna meggyőző érvekkel helyezte Vulciba.⁵⁶ A Missouri egyetem olpéját (41bis) járulékos díszítése utalja a Vulci-i műhelyek körébe; szoros kapcsolata a Castellani-ciklussal egyelőre megoldatlan problémát jelent.

A stílus bizonyos fokú hasonlósága köt össze a Garovaglio-mesterrel egy Perugiában talált háromfülvű stannoid pyxist (60; 50. kép). A Vulci-i iskolához áll a legközelebb egy New York-i (28; 47—48. kép) és egy clevelandi (27; 45—46. kép) oinochoé, de mind ezeknél, mind pedig egy valamivel távolabb álló oszlopkratérnál (25; 49. kép) egyelőre hiányoznak a szilárd támaszpontok, amelyek ezt a besorolást igazolnák. A három váza lelőhelye (Veii, Capena, Sasso Furbara) sem támogatja ezt a lokalizálást, de nem is cáfolja határozottan, minthogy mindhárom területen már eddig is több olyan váza került elő, amely kétségtelenül Vulciban készült.⁵⁷

A Vulci-i polychrom vázák időrendjét illetően kizárólag relatív időrendi megfontolásokra vagyunk utalva, minthogy a vázák közelebbi leletkörülményei kivétel nélkül ismeretlenek. Röviden összefoglalva úgy tűnik, hogy az egész csoport időhorizontja a Castellani-ciklus és a Brown-mester között van, vagyis a 6. század első negyedére esik. A clevelandi oinochoé és a Pescia Romanamester működésének kezdetét alighanem ennek az időszaknak a legelejére kell tenni, a Garovaglio-mester olpéival, a philadelphiai vázával és a firenzei stannoid pyxissel pedig esetleg a hatvanas évekig lemehetünk. Pontosabb datálás azonban csak a vulcii műhelyek ornamentális díszítésű vázáinak feldolgozása után válik majd lehetségessé.

IV

A berlini olpé (41) átvezet a polychrom vázák néhány olyan példányához, amely az eddigiekkel szemben a polychrom technikában gyakorlatlan mester kezéről látszik tanúskodni. Különösen egy Vulci-i tálnál (62) és egy leningrádi alabastronnál (57) támad a nézőben az az érzés, hogy feketealakos technikával dolgozó és eszerint gondolkodó mester művei.⁵⁸ Van azonban nem egy valóban polychrom technikájú mestertől díszített váza is, amelyet mai tudásunk alapján még nem lehet csoportba foglalni, mint pl. egy amerikai műkereskedelemben felmerült amphora monstruózus alakokkal és színhatásokkal (22; 51—52 kép), vagy egy Orvietoból származó firenzei oinochoé (29; 53. kép), amely előkelő, a szó földrajzi értelmében szinte klasszikus hatású állatalakjaival mintegy ellenpólusa a 22. amphorának. Mindez jól mutatja, milyen széles feltáratlan területek állnak még előttünk az etruszko—korinthosi keramika kutatásában.*

⁵⁵ A. Furtwängler (Beschreibung d. Vasensammlung im Antiquarium I., Berlin 1885, 144) szerint Héraklés és a hydra (kérdőjellel), s ez látszik a legvalószínűbbnek.

⁵⁶ Colonna I., 77—8; kiegészítések: Colonna II., 15, 3. j.

⁵⁷ Vö. a lelőhelyek jegyzékét Colonnánál, I. 85—6.

⁵⁸ A két vázáról Ant. Tan. 17 (1967) 47.

* Kedves kötelességem őszinte hálát mondani mindazoknak az intézményeknek és kollégáknak, akik munkámban tanácsokkal, felvilágosításokkal, fényképekkel és közlési engedéllyel támogattak. Hanfmann professzor a maga tanulmányát és a 22. váza publiká-

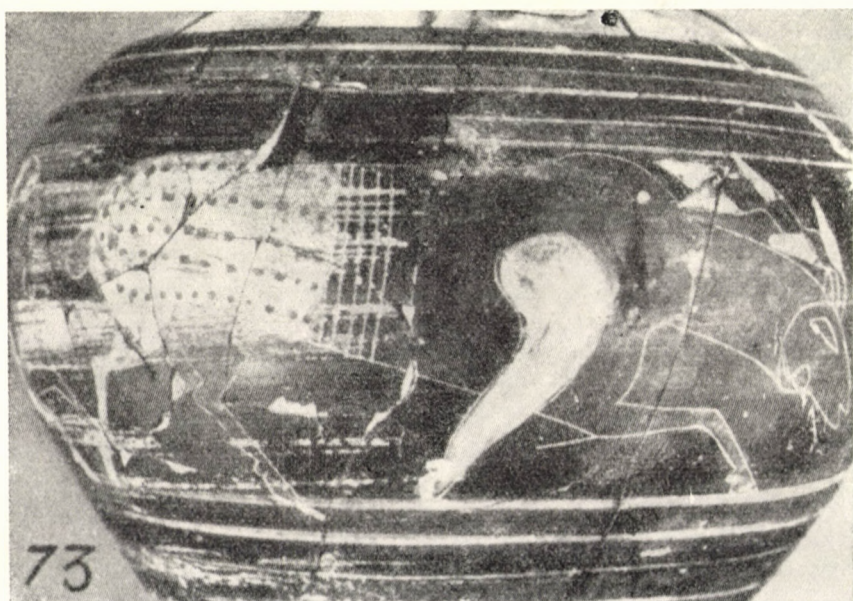
47—48. kép. Oinochoé. New York, Metropolitan Museum of Art (Fletcher Fund 1925). Katal. 28.

49. kép. Oszlop-kratér. Róma, Marchesa G. Patrizi gyűjteménye. Katal. 25.

50. kép. Háromfülü stannoid pyxis. Firenze, Museo Archeologico. Katal. 60.

51—52. kép. Amphora. Amerikai műkereskedelem, Katal. 22.

53. kép. Oinochoé. Firenze, Museo Archeologico. Katal. 29.

AZ ALAKOS DÍSZÍTÉSŰ ETRUSZKO—KORINTHOSI POLYCHROM VÁZÁK
KATALÓGUSA

(A katalógusban ugyanazokat a rövidítéseket használjuk, mint a tanulmány jegyzeteiben. A vázák ábrázolásának leírása csak publikálatlan daraboknál szerepel. A bibliógráfia lehetőleg minden olyan műre kiterjed, amelyben az illető váza reprodukálva van, egyébként csak a leglényegesebbekre szorítkozik. (A közölt adatok sorrendje: őrzési helyeltári szám, lelőhely, leírás, irodalom, méret, állapot.)

Nyak-amphora

1. Edinburgh, Royal Schottish Museum 1964, 18. Legelő szarvas, ló, oroslán, mind jobbra. M.: 49,2 cm.
2. Amsterdam, Allard Pierson Museum 3401. CVA Scheurleer 1, IV B d, pl. 2,3; Hanfmann, no. 4; Brown, no. 5. M.: 38 cm.
3. Cerveteri, Magazzino, Cerveteriből, Monte Abbatone 384. sír. Legelő szarvas-ünnő jobbra, hasa alatt szopó szarvasborjú; legelő szarvas jobbra, hasa alatt madár. M.: 48,3 cm.
4. Cerveteri, Magazzino, Cerveteriből, Monte Abbatone 384. sír. Legelő szarvas-ünnő (?) jobbra, hasa alatt madár; legelő szarvas jobbra. M.: 48,3 cm.
5. Firenze, Museo Archeologico 11031, Marsilianából. A. Minto: *Marsiliana d'Albegna*, Firenze 1921, 21 és 1. kép («stamnos»); Brown, no. 8. A nyak és a test fele hiányzik.
6. Egykor római műkereskedelemben. A. oroslán jobbra, szájában emberi (?) végtaggal, kentaur ággal és nyúllal jobbra; B. legelő szarvas és bovida jobbra; az állatok közt nagy levélrozetta. A római Német Archeológiai Intézet felvételei 1939-ből; Brown, no. 8bis.
7. Grottaferrata, S. Nilo kolostor múzeuma. P. G. Gierow: *The Iron Age Culture of Latium II. 1*, Lund 1964, 109 és 108, fig. 57, 7. M.: 33 cm.
8. Cerveteri, Magazzino, Cerveteriből, Monte Abbatone 100. sír. Kéttestű szárnyállat, feje alatt két kígyó (?); szárnyas ló jobbra. C. M. Leric: *Nuove testimonianze dell'arte e della civiltà etrusca*, Milano 1960, 35 = C. M. Leric: *I nuovi metodi di prospezione archeologica alla scoperta delle civiltà sepolte*, Milano 1960, 351. M.: 37 cm.
9. Firenze, Museo Archeologico 73397, Bisenzioból (Mereggió). Not. Scavi 1886, 310—11, no. 3; Karo no. 3; Boehlau, no. 4; *Mon. Ant.* 10 (1901) 181—2, fig. 58; Brown, no. 6. M.: 54,2 cm.
10. Berkeley, Univ. of California, Museum of Anthropology 8/1866, Poggio Bucoból. G. Matteucci: *Poggio Buco*, Berkeley — Los Angeles 1951, 49, no. 36 és pl. XX. 15; Brown, no. 7. M.: 42 cm.

cióját bocsátotta rendelkezésemre s az ő közlése alapján tudok a 24. amphoráról; *A. Bruckner* juttatott hozzá a katalógushoz amelyben a 31. váza van közölve, *L. Cavagnaro Vanoni* a 3, 4, 8, 17, 18, 55 és 56. váza fényképeihez (amelyeket Prof. *M. Moretti* szíves engedélyével közlök), továbbá ő, *G. Colonna* és *F. Zevi* gyakran idézett munkáikhoz. A Villa Giulia, Tarquinia, Cerveteri és Vulci múzeumában, illetve raktáraiban őrzött vázák tanulmányozását Prof. *Mario Moretti*, Déletruria régészeti főfelügyelőjének szívesége, továbbá *G. Colonna* segítő készsége tette számomra lehetővé. Firenzei munkám támogatásáért és a Museo Archeologico vázáinak fényképeiért Prof. *G. Caputonak*, a múzeum és a főfelügyelőség volt főigazgatójának, a fényképek közlési engedélyéért utódjának, Prof. *G. Maetzkének* tartozom hálával. *E. Rohde* baráti szíveségének köszönhetem, hogy a Pergamon Múzeum berlini raktárában dolgozhattam, *C. M. Leric*-nek, hogy a Leric Alapítvány római raktárait tanulmányozhattam. Különösen nagy hálára kötelezett *Paola Porten-Palange*, *Axel Seeberg* és Prof. *B. B. Shefton* azért a nagylelkűségért, amellyel megengedték, hogy a 33., 43. illetve 54. sz. vázát publikációjuk megjelenése előtt itt közölhessem. Fényképekkel és értékes tanácsaikkal támogattak még a következők: *C. Aldred* (Edinburgh); *S. Boriskovszkaja* (Leningrád); *D. v. Bothmer* (New York), Prof. *C. D. Boulter* (Cincinnati), *B. F. Cook* (New York), *J. D. Cooney* (Cleveland), *K. Deppert* (Frankfurt a. M.), *M. H. Groothand* (Amsterdam), *B. Kapossy* (Bern), *J. L. Keith* (Brooklyn), *H. v. Littrow* (Berlin), Prof. *K. Parlasca* (Frankfurt a. M.), *A. A. Peredolskaia* (Leningrád), *E. Rohde* (Berlin), *U. Rüdiger* (Német Archeológiai Intézet, Róma), *A. Seeberg* (Oslo), Prof. *B. B. Shefton* (Newcastle upon Tyne), *H. Sichtermann* (Német Archaeológiai Intézet, Róma), Prof. *R. S. Young* (Philadelphia); fogadják mindnyájan e helyütt is őszinte köszönetemet.

10bis. New York, L. Pomerance gyűjteménye. Legelő szarvas jobbra (mellső és hátsó lábai közt egy-egy madár), hippokampos jobbra, szárnyas oroslán (szájában emberi láb) balra, szörnnyállat (mellső lábai közt madár) balra. Catal. Pomerance Coll. of Ancient Art, Brooklyn Mus., New York 1966, no. 140. M.: 55 cm.

11. Paris, Louvre D. 158, Cerveteriből? Legelő szarvas jobbra, oroslán és legelő szarvas jobbra, kigyó. Photo Giraudon 1926.

12. Róma, Museo di Villa Giulia 55745. Szfinx, kéttestű «párduc» (egyik testének hasa alatt két madár), oroslán(?). M.: 51,4 cm; kiöntője hiányzik, a rajz alig látható.

13. Tarquinia, Museo Nazionale 1505, Tarquiniából. G. Cultrera, Not. Scavi 1924, 407—8, tav. 21, a. 1—2; Hanfmann, no. 3a; Brown, no. 1, M.: 54, 3 cm.

14. Tarquinia, Museo Nazionale 1506, Tarquiniából. G. Cultrera, Not. Scavi 1924, 408—9, tav. 21, b. 1—2; Hanfmann, no. 3b; Brown, no. 2, és pl. 21, a. 1—2. M.: 55,8 cm.

15. Tarquinia, Museo Nazionale 1507, Tarquiniából. G. Cultrera, Not. Scavi 1924, 409—10 és 409, fig. 3; Hanfmann, no. 3c; Brown, no. 3. M.: 54,6 cm.

16. Tarquinia, Museo Nazionale 1508, Tarquiniából. G. Cultrera, Not. Scavi 1924, 410 és 410—11, fig. 4—5; Hanfmann, no. 3d; Brown, no. 4. M.: 54 cm.

17. Róma, Fondazione Lerici, Tarquinia, a 3034. sírból. Kéttestű «párduc», feje alatt bika-madár és férfi felemelt karokkal. M.: 48,6 cm.

18. Róma, Fondazione Lerici, Tarquinia, a 3034. sírból. A. Bika jobbra, feje alatt férfi felemelt bal karral, fönt madár jobbra, a vállon feketealakos madarak. M.: 47,2 cm.

19. Tuscania, Museo Comunale 18, Pian di Moléből (Tuscania). Szárnyas oroslán jobbra, legelő szarvas jobbra, dämvd(?) madártesttel jobbra, fölötte madár. A rajz alig látható.

20. Tuscania, Museo Comunale 18, Pian di Moléből (Tuscania). A. legelő szarvas jobbra (hasa alatt ág, hátsó lábai közt virág); B. ló jobbra.

21. Adolphseck, Schloss Fasanerie 144, Castel Porzianoból, Ostia mellett. CVA Adolphseck 2, Taf. 70, 1—2 és p. 29; Colonna II., 17, 6. j. M.: 26,5 cm; kiöntője hiányzik.

22. Műkereskedelem (Hesperia Art, Philadelphia). Hesperia Art Bulletin 2 (1957) no. 73, képekkel. M.: 34 cm.

23. Viterbo, Ufficio Scavi. Bisenzioból. "Párduc" szájában emberi lábbal jobbra, legelő szarvas jobbra, szfinx jobbra, legelő szarvas jobbra. Colonna II., 16, 6. j. M.: 38 cm.

24. New York, J. Ternbach gyűjteménye. Oroszlán és másik állat. Kisméretű.

Oszlop-kratér

25. Sasso Furbara. Marchesa G. Patrizi gyűjteménye, Sasso Furbarából. D. A. Amyx Vases from the Etruscan cemetery at Cerveteri, Univ. of California, Univ. Art Gallery, Berkeley 1965, katal. 33. sz. és címlapkép. M.: 25,4 cm.

Oinochoé

26. Róma, Museo di Villa Giulia, 12 188, Conca-Satricumból. R. Mengarelli, Not. Scavi 1898, 170, képpel; Hanfmann, no. 1; Brown, no. 14. H. Salskov Roberts, Acta Arch. 34 (1963) 149, 173, 174 és 180, fig. 37. M.: 25,6 cm. Töredékes.

27. Cleveland, Museum of Art 31.425 (J. Hirsch ajándéka), Capenából. Hanfmann, no. 5, 46 és 48, fig. 5; Brown, no. 15. M.: 30, 6 cm.

28. New York, Metropolitan Museum of Art 25.78.106, Veiből. Bull. Metr. Mus. 12 (1917) 17; G. M. A. Richter: Handbook of the Etruscan Collection, New York 1940, 12, fig. 41; Hanfmann, no. 7, 46 és 47, fig. 4; Brown, no. 17; L. Banti: Die Welt der Etrusker, Stuttgart 1960, Taf. 31 és p. 273. G. A. Mansuelli: Etrurien u. die Anfänge Roms, Baden-Baden 1963, 68, fig. 29. M.: 35,7 cm.

29. Firenze, Museo Archeologico 93198, Orvietoból. Legelő szarvas jobbra; däm-szarvas jobbra; szarvas jobbra; két legelő bovida jobbra; térkitöltő dísz: csillag. Nyilván azonos Brown, no. 18-cal. M.: 40,7 cm; töredékes.

30. Orvieto, Museo Civico 1105. Ló v. bovida jobbra; orrszarvú jobbra, «párduc» jobbra és még egy-két állat; a kiöntőn két szem. Hanfmann, no. 6; Brown, no. 16.

31. Műkereskedelem (Basel, Münzen und Medaillen A. G.). A. Bruckner, Classical Antiquities, Auktion XVI, Münzen und Medaillen A. G., Basel 1956, katal. 173. sz., 47 és pl. 41; Amyx 10—11. M.: 27,5 cm.

Olpé

32. Róma, Museo di Villa Giulia, Coll. Castellani. Not. Scavi 1924, 413, fig. 7 (az A. részlete); Mingazzini, 121—2, no. 345 és tav. 22,3—5,8; Hanfmann, no. 2; G. Bovini,

Ampurias II (1949) 67 és fig. 3 (az A. részlete); Szilágyi J. Gy., *Ant. Tan.* 4 (1957) 182; SE 26 (1958) 274; Brown, no. 9. M.: 24,2 cm.

33. Como, Museo Civico (az egykori Garovaglio-gyűjteményből). Két állatfríz: szárnyas oroszlánok, griff, szarvas, legelő szárnyas kőszáli kecske, stb., mind balra; a vállon nyelvminta, alul sugársor, a nyakon pontrozották.

34. Fogg Art Museum, Harvard University 1901. 25 (egykor a Forman-gyűjteményben). Hanfmann, no. 8, 44—6 és fig. 1—2; CVA Fogg Mus., pl. 6,3 és p. 24 (M. Z. Pease); Brown, no. 10. M.: 29 cm.

35. Philadelphia, University Museum MS 714, Vulciból. A. Furtwängler, *SB Bayr. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Kl., Jg. 1905*, 256; E. Hall Dohan, *AJA* 38 (1934) 527—8 és fig. 5—6; Hanfmann, no. 9, 46 és 47, fig. 3; Brown, no. 11; Expedition 6 (1963) 33 (a fríz részlete). M.: 25 cm.

36. Firenze, Museo Archeologico 71015, Pescia Romanából. Karo, no. 1 és tab. 2,5; Boehlau, no. 1; *Critica d'Arte* 1958, no. 29, 419, fig. 116; Brown, no. 12; Amyx 9. M.: 39,6 cm.

37. Firenze, Museo Archeologico 71016, Pescia Romanából. Karo, no. 2 és tab. 2,5; Boehlau, no. 2; Montelius, *Civ. primit.*, pl. 274, fig. 1 a—c; Brown, no. 13 és pl. 21, b; Amyx 9. M.: 40,7 cm.

38. Bern, Historisches Museum 12237, Nolában véttetett. Ülő oroszlán, ülő szfinx, ló, nagy rozetta, ülő «párduc», nagy rozetta, legelő bovida; minden állatalak jobbra. M.: 37,6 cm.

39. Műkereskedelem (Basel, Münzen und Medaillen A. G.). *Kunstwerke der Antike, Münzen und Medaillen A. G., Auktion XXII., Basel 1961*, katal. 101—2, no. 191 és Taf. 64; Amyx 9. M.: 40,3 cm.

40. Róma, Museo di Villa Giulia 29300, Vulciból. Colonna II., 11, 3. j. és tav. 3,1.

41. Berlin, Pergamon Museum F. 1255, Tarquiniából. A. Furtwängler: *Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium I., Berlin 1885*, 144; Karo 36—7 és tab. 2,2; Colonna I., 77, no. 10. M.: 30 cm.

41bis. University of Missouri (Columbia). Három kérődző balra. Amyx 11.

42. Tarquinia, Museo Nazionale RC 7942, Tarquiniából. Nyilván azonos Boehlau no. 5-tel; Montelius, *Civ. primit.*, pl. 292, fig. 2; foto Alinari 9055. M.: 24,7 cm.

Csúcsos aryballos

43. Osló, magángyűjtemény, Veiiből. A frízben középen egymással szembeforduló két ülő szfinx, balra tőlük madár nyúllal a karmai közt balra, oroszlán szájában kis állattal balra, dámvad (?) balra, nyulat üldöző kutya és madár balra. A képmezőben növények; az állatfríz alul-fölül fonat-dísz keretezi, a vállon palmetta-lótuszdísz. *Aftenposten*, Oslo, 5. April 1957; F. Hiller, *Marburger Winkelmannsprog.* 1963, 35 és Taf. 12, alul (a fríz részlete). M.: 15,7 cm; oinochoé-száj.

44. Budapest, Szépművészeti Múzeum 56.135. A. Szilágyi, J. Gy., *Ant. Tan.* 4 (1957) 179—82 és 1—4 a—b. kép; SE 26 (1958) 273—4, 274, fig. 5 és tav. 6, fig. 1—4. M.: 7,8 cm; nyaka hiányzik.

45. Róma, Museo di Villa Giulia, Veiiből. A. Adriani, *Not. Scavi 1930*, 61 és 60—61, fig. 12a és 13; Szilágyi, J. Gy., *Ant. Tan.* 4 (1957) 184 és 183, 5. kép; SE 26 (1958) 274 és 275, 6. kép; Brown, no. 20. M.: 10 cm.

46. Róma, Museo di Villa Giulia, Veiiből. A. Adriani, *Not. Scavi 1930*, 62 és 60—61, fig. 12b és 15; Szilágyi, J. Gy., *Ant. Tan.* 4 (1957) 184—5 és 183, 6. kép; SE 26 (1958) 275—6 és 275, 8. kép; Brown, no. 21, M.: 11 cm.

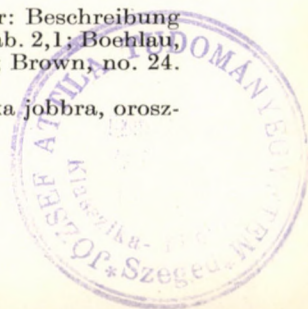
47. Róma, Museo di Villa Giulia, Veiiből. A. Adriani, *Not. Scavi 1930*, 61—2 és 60—61, fig. 12c és 14; Szilágyi, J. Gy., *Ant. Tan.* 4 (1957) 185 és 184, 7. kép; SE 26 (1958) 274—5 és 275, fig. 7; Brown, no. 22. M.: 9 cm; töredékes.

48. Elveszett, egykor Mannheim, Grossherzogl. Antiquarium Cg 27, Vulciból. K. Baumann, *Arch. Anz.* 1890, 151 (Vulci, tomba a fossa, Nr. 2); Karo, no. 5; Boehlau, no. 7; CVA Mannheim I, Beil. D, 1 (alul középen); Colonna I. 48, 3. j.

49. Barcelona, Museo Arqueologico 282 G. Szárnyatlan griff és két oroszlán (?) balra. M.: kb. 11 cm.

50. Berlin, Pergamon Museum F. 1187, Vulciból. A. Furtwängler: *Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium I., Berlin 1885*, 136; Karo, no. 4 és tab. 2,1; Boehlau, no. 6; H. G. G. Payne: *Necrocorinthia*, Oxford 1931, 208 és 209, fig. 95; Brown, no. 24. M.: 10 cm.

51. Firenze, Museo Archeologico 75468bis, Tarquiniából. Futó bika jobbra, oroszlán jobbra; belső rajz nélkül. Brown, no. 19. M.: 11,9 cm.

52. elveszett? (egykor Dorpatban). Karo, no. 6 (G. Loeschkeközlésére hivatkozva); Boehlau, no. 8 (Karo nyomán).
53. Cerveteri Magazzino, Cerveteriből. E. Lissi- P. Pelagatti, Not. Scavi 1955, 68 és fig. 28 (jobbra). M.: 9 cm.
54. Newcastle upon Tyne, Greek Museum B. 22. Oroszlán balra, szárnyatlan griff balra. B. B. Shefton: University of Newcastle, The Greek Museum, A Handlist, Newcastle 1963, 5.
55. Róma, Fondazione LERICI MA 334/4, Cerveteriből, Monte Abbatone 334. sír. Oroszlán balra, szárnyatlan griff balra. Vö. C. M. LERICI: Nuove testimonianze dell'arte e della civiltà etrusca, Milano 1960, 45 (a teljes sírlelet képe, a polychrom aryballos fent középen). M.: 9,1 cm.
56. Róma, Fondazione LERICI, Cerveteriből, Banditaccia-Laghetto 64. sír. L. CAVAGNARO VANONI: Concessioni alla Fondazione LERICI, Cerveteri (Materiali V.), Roma 1966, 88 (t. 64, no. 2) és tav. 4. M.: 10,6 cm.

Alabastron

57. Leningrád, Ermitázs B. 9120. Négy vízimadár jobbra, fölöttük levélsor. Szilágyi J. Gy., Ant. Tan. 14 (1967) 47 és 52, 23. kép M.: 13 cm.

Columbus-alabastron

58. Frankfurt a. M., Museum für Vor- und Frühgeschichte VF β 281, Rómában szerezték (egykor a Bourguignon-gyűjteményben). H. Schaal: Grischische Vasen aus Frankfurter Sammlungen, Frankfurt a. M., 1923, II, és Taf. 3e; CVA Frankfurt 1, Taf. 22, 7—9. M.: 17 cm.
59. Volterra, Museo Guarnacci, Kiállítás IV. terem, Chiusiból. Két állatfríz.

Háromfülű stamnoideus pyxis

60. Firenze, Museo Archeologico 78066, Perugiából. Hét lépő griff balra, farkukon virág.

Tál

61. Paris, Bibliothèque Nationale F. 1966. A. de Ridder: Catal. des vases peints de la Bibl. Nat., Paris 1902, no. 188, pl. 5; CVA Bibl. Nat. 1, pl. 19, 1,4,6,8; Amyx 9 (J. Snyder). M.: 6,5 cm; átm.: 28. cm.
62. Vulci, Magazzino, 64234, Vulciból, a Tomba della Panatenaica-ból. A tál bel-sejének frízében: legelő szarvas jobbra, ülő «párduc» jobbra, ülő oroszlán jobbra, nagy rozetta, két madár jobbra, orrszarvú jobbra, Colonna II. 14 és 2. j.; M. T. Falconi Amorelli, Kunst und Leben der Etrusker, Ausstellungskatal., Wien 1966, 60, no. 217. Arte e civiltà degli Etruschi, Catal. Torino 1967, 88, no. 252 M.: 5,5 cm; átm.: 25 cm.

APPIANOS ÉS ALEXANDRIA

«A fickó vérbeli egyiptomi» mondta Appianosról Marx abban az emlékeztető levelében, amelyben az alexandriai történetíró módszerét és szemléletét oly találó szavakkal jellemezte.¹ Maga a szerző is szívesen, sőt szinte hivalkodva emelte ki egyiptomi, pontosabban alexandriai származását. «Az alexandriai Appianos vagyok — mutatkozik be a Proimion végén —, aki hazájában az elsők közé emelkedett» (62 §). Itt figyelemre méltó már az is, hogy — bár hangsúlyozza a császároktól nyert epitroposi rangját (amiből nyilván következik római polgárjoga is),² nevének mégis csak cognomenjét használja, a gentilicium mellőzésével, hasonlóan többek között Plutarchoshoz és Lukianoshoz, és eltérően olyan szerzőktől, mint *Aelius* Aristides, *Cassius* Dio, *Flavius* Josephus, akik a gentilicium használatával is kifejezték a római polgári rangjára való büszkeségüket, s ezzel közvetve a birodalom iránti lojalitásukat.³ A név használatában megfigyelhető eltérést — ismerve az említett írók egész beállítottságát a római imperiummal szemben — nem tekinthetjük merőben külsőleges tényezőnek.

Appianos persze másként és egyértelműbben is hangsúlyozza egyiptomi — görög mivoltát és erre való büszkeségét. A Ptolemaiosok egyiptomi államát a makedón birodalom utódállamai közül a leghatalmasabbnak, leggazdagabbnak tekinti, egykori hatalmára és tartós függetlenségére még most is büszke (BC I, 476), és bukását most is fájlalja. Nyilván ez az egyiptomi (pontosabban: alexandriai—görög) patriotizmus, amely jóval több, mint a szokványos lokálpatriotizmus, indokolja azt is, hogy műve keretében aránytalanul bő helyet biztosít szűkebb hazája történetének. Mindezeket a körülményeket már az eddigi kutatás is Appianos «egyiptomi» és tágabb értelemben «orientális» hazafiságának jeleként értékelte.⁴ A kutatás azonban mindeddig nem jutott túl

¹ Marx levele Engelshez 1861 febr. 27-én, vö.: *Marx—Engels*: Válogatott levelek Bp. 1950, 141 l. Vö. még: *Engels*: Feuerbach és a német klasszikus filozófia felbomlása, *Marx—Engels*: Válogatott művek II. 392; *N. A. Maskin*: Az ókori Róma története, Bp. 1951, 24, 43 l.

² Appianos procuratori rangjához vö.: *H. G. Pflaum*: Les procureurs équestres sous le Haut-Empire Romain, Paris 1950, 200—205 l.

³ E szerzőknek a római birodalomhoz való viszonyára nézve vö.: *J. Palm*: Rom, Römertum u. Imperium i. d. griechischen Literatur der Kaiserzeit. Acta Reg. Soc. hum. litt. Lundensis LVII, 1959, 30 skk. (Plutarchos), 44 skk. (Lukianos), 56 skk. (Aelius Aristides), 81 skk. (Cassius Dio). A szerző azonban észrevehetően hajlik afelé, hogy főként Plutarchos és Lukianos Róma iránti rokonszenvét túlbecsülje. Vö. a róla szóló recenziók közül főként *E. Gabba* (Rivista Storica Italiana 1961, 567 skk.); *H. J. Oliver*: (Gnomon 1960, 501 skk.)

⁴ *E. Gabba*: Appiano e la storia delle Guerre Civili, Firenze 1956, 210 1.2.j., 220. l.

ennek, a periferiális jellegűnek tartott jelenségnek a felismerésén. Appianost a római imperium, és annak adott osztályviszonyai, a császári hatalom, egyben a hivatalos «birodalmi» hazafiság feltétlen hívének és propagandistájának tüntetik fel — s ezen túlmenően a polgári tudomány egyébként is hajlamos szerzőnk-től megtagadni minden olyan egyéni társadalmi nézetet, amelyet nem valamely forrásából merített volna.⁵ Tagadhatatlan, Appianos alapjában és nagy általánosságban helyesnek, szükségszerűnek, s az alattvalók számára áldásosnak tartotta mind a római uralmat, mind a principátus állami rendjét. Erről nem egy nyilatkozata tesz őszintének tűnő vallomást, s a marxista kutatás is kiemeli politikai szemléletének ezeket a vonásait.⁶ «Római» patriotizmusának felszíne mögül azonban elő-előtör szűkebb hazájához, a hellénisztikus Egyiptomhoz és ezen belül Alexandriához való ragaszkodása is, s ez sajátosan színezi a római történetre vonatkozó nézeteit, sőt: az imperiumhoz való viszonyát is. S ez — alexandriai polgárról, még hozzá arisztokratáról lévén szó — nem is kivételes jelenség. Alexandria szülőttei közül feltűnően kevesen emelkedtek a római császári adminisztráció magasabb régióiba. Az i. sz. I—III. század 265 procuratori rangú személye közül, akiknek származási adatai ismeretesek, H. G. Pflaum nagy összefoglaló műve mindössze négy egyiptomi (alexandriai) származású személyt talált.⁷ Ritka kitüntetés volt tehát Alexandria szülőtte számára a procuratori rang, Appianos is — mint ismeretes — nehezen és csak magas korban jutott hozzá.⁸ Várható lenne hát, hogy az így kitüntetettek fokozott lojalitással hálálják meg a ritka bizalmat. A valóságban azonban az egyiptomi származású procuratori (vagy még magasabb rangú) személyek egy része mindvégig inkább Alexandria érdekeit képviselte a császári udvarban (gyakran elég agresszív módon!), mint a római imperiumét a provincia fővárosában. Jól példázza ezt a fajta magatartást Dionysius «ὁ ἐν πολλαῖς ἐπιτροπαῖς γενόμενος» akinek már valószínűleg nagyapja is római lovag (C. Iulius Dionysius), s aki mégis egy fölöttébb császárelenes beállítottságú küldöttséget vezetett Traianus elé.⁹ A Commodusszal szemben rendkívül támadóan fellépő alexandriai küldöttség két vezetője, Appianus (a történetírónak névrokona, de valószínű-

⁵ Vö. pl.: *Ed. Schwartz*: Appianus, in: Griechische Geschichtsschreiber, Leipzig 1957, 363 l. és passim; *A. Rosenberg*: Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte, Berlin 1921, 203 skk.; *E. Gabba*: Appiano 3 skk., 209—228 l.; *J. Palm*: i. m. 75 skk.; *P. Jal*: Pax civilis — concordia (RÉL 1961, 210 skk.)

⁶ Vö.: Аппиан: Гражданские войны, перевод с греческого под-ред. С. А. Жебелева и О. О. Крюгера, ИГАИМК вып. 129, Ленинград 1935, стр. 9.

⁷ *H. G. Pflaum*: Les carrières procuratoriennes équestres, Paris n° 17, 46, 104bis [Tib. Julius Alexander, Dionysius, Ser. Sulpicius Serenus, Claudius Alexander] vö. Le procurateurs équestres pp. 174, 178, 184, 193.

⁸ Vö. M. Cornelius Fronto ajánló levelét Antoninus Piushoz, ed. *C. R. Haines*: Fronto, Loeb Class. Library I. 262 skk.; szövegét kommentárral közli *H. G. Pflaum*: Les procurateurs équestres 200—205 l.; *E. Gabba*: Appiano IX. 1.; *Hahn I.*: Appianos (bevezető tanulmány), Appianos: A római polgárháborúk, Bp. 1967 (Görög—római írók 12. k.) 6—8 l.

⁹ Dionysius személyére nézve vö. PIR² III D 103, 25 l. (*A. Stein*), aki azonban kellő indok nélkül kétségbe vonja a P. Oxy. X. 1246-ban (= *H. Musurillo*: Acta Alexandrinorum martyrum VIII. 3 p. 32) említéssel való azonosságát. A Suidas Lexikonjában (ed. A. Adler II. 109) 1173. sz. alatt megnevezett Dionysios Alexandrus, az *ab epistulis a bibliothecis et responsis* hivatalok procuratori rangú vezetője, és az AAM i. h.-en említett (Απο)ύσιος azonosságát elfogadja újabban *H. G. Pflaum*: Les carrières procuratoriennes I. 111, n° 46; emellett szól az is, hogy Dionysius, a grammatikus és procurator, tanítványa volt az alexandriai Chairémónnak, aki ugyancsak a sajátos «alexandriai» ideológia képviselője és szintén képviselte városa érdekeit Rómában vö. rá nézve *F. Jacoby* F GR HIST III C No. 618.

leg rokona is),^{9a} és Heliodorus, akiben ugyancsak nem ok nélkül gyaníthatjuk a *būkoloji* felkelését leverő, majd ellencsászárként fellépő Avidius Cassius fiát.¹⁰ Ez a többé-kevésbé nyílt és egyértelműen «ellenzéki» állásfoglalás a római imperiummal szemben tehát jellemző az alexandriai felsőréteg politikai karriert befutott tagjaira is. Teljes joggal vetődik hát fel auctorunkkal kapcsolatban is az a lehetőség, hogy az egyiptomi jellegnek eddig is megfigyelt, meglehetősen külsőleges alkalmi megnyilvánulásain túlmenően bizonyos mértékben kihatott Appianos alexandriai származása, s ebből eredő társadalmi helyzete és öntudata egész művének szemléletére, az egyes történelmi személyek és események ábrázolására és értékelésére is. Könnyebb lenne a helyzetünk, ha az «Aigyptiaka» négy könyve nem veszett volna el.¹¹ Ennek híján viszont éppen arra van jobb lehetőségünk, hogy írónk politikai-társadalmi szemléletére, ill. annak erre a komponensére a munka többi könyvének elszórt célzásai, odavetett megjegyzései, stílusfordulatai alapján próbáljunk következtetni.

Appianos az alexandriai arisztokrácia sarja: *εις τὰ πρότα ἤκων ἐν τῇ πατρίδι* (Prooim. 62 §). Alexandriai rétoroktól nyerte neveltetését, e város helyi hagyományainak légkörében nőtt fel, és nyilván az itteni Museion könyvtárában folytatta első tanulmányait. S az «alexandriai arisztokrácia» kifejezést használva, a *helyi* és *társadalmi* hovatartozás, származás és osztályhelyzet egymástól elválaszthatatlan. Ennek a helyi arisztokráciának politikai ideológiájában sajátos ellentmondások feszültek: a Nagy Sándorig visszanyúló történelmi nagyságtudat és büszkeség, s a *pax Romana* gazdasági előnyeinek és biztonságának élménye; a mostani hódítókkal szemben érzett többé-kevésbé nyílt ellenszenv, másfelől Egyiptom őslakosságának és saját városuk *démos*-ának lebecsülése,^{11a} — de ugyanakkor a velük való közös érdekeik felismerése is; büszkeség és sértődöttség, tüntető lojalitás és alattomos ellenállás.

Ennek a gondolatvilágnak politikai tartalmát számunkra legvilágosabban az *Acta Alexandrinorum martyrum* néven egybefoglalt röpiratgyűjtemény fejezi ki.¹² Ennek a sokfelé terjesztett, római bírósági jegyzőkönyvek fiktív formájába öltöztetett politikai pamfletirodalomnak — amelynek névtelen szerzői az alexandriai rétoriskolák, gymnasiarchések s a collegiumok hangadóinak

^{9a} A két Appianos rokoni voltát valószínűnek tartotta — Mommsenra hivatkozva — A. Premerstein: Zu den sog. Alexandrinischen Märtyrerakten, Philologus Suppl. XVI. 2, 1923, 29 l. Az *Appianus* cognomen egyébként meglehetősen ritka, vö. I. Kajanto: The Latin Cognomina (Soc. se. Fennica, comm. hum. litt. XXVI: 2, Helsinki 1965, 173 l. s. v. Appianus), és főként Egyiptomban fordul elő vö. M. Rostowzew: Ges. u. Wirtschaft II. 367 l. 44. j.; H. Preisigke: Namenbuch . . . s. v. Appianos.

¹⁰ Heliodorus azonos nevű nagyapjára vonatkozólag vö. PIR³ I [A 1405]; az AAM XI B col. I. 7 skk.-ban megnevezett Héliodóros valószínűleg azonos ennek unokájával, vö. H. G. Pflaum: Les carrières procuratoriennes . . . I. 251, n° 106.

¹¹ Errenézve vö. T. J. Luce: Appian's Egyptian History, Class. Phil. 1964, 259—262 l.

^{11a} Csak utalunk arra az ismert tényre, hogy *Alexandria ad Aegyptum* neve szerint sem tartozik szorosan Egyiptomhoz.

¹² *Acta Alexandrinorum martyrum* ed. H. Musurillo, Leipzig (Teubner) 1961; korábbi, kommentáros kiadása ugyanezen szerzőtől: The Acts of the Pagan Martyrs: Acta Alexandrinorum, Oxford 1954. A rá vonatkozó alapvető irodalmat adja a Teubner-kiadás XI. lapja és Tcherikover—Fuks: Corpus Papyrorum Judaicarum II. Cambridge 1960, No. 154—159, pp. 55 skk.

Újabb irodalom: R. MacMullen: Enemies of Roman Order, Harvard Univ. Press, 1966, 84—91 l.; ua.: Nationalism in Roman Egypt, Aegyptus 1964, 179 skk.; R. Love: A Jewish Counterpart to the Acts of the Alexandrians, Journ. of Jewish Studies 1961, 105—122.

köréből kerültek ki — jelentősége számunkra abban áll, hogy e társadalmi réteg (amelynek származása alapján auctorunk is tagja) politikai nézeteit népszerű megfogalmazásban és ennek megfelelő élességgel fejezik ki. Ennek a propaganda-irodalomnak központi témái és gondolatai nagyjából az alábbiakban fogalmazhatók meg:

1. Alexandria dicső múltja és egykori nagysága; 2. Alexandria görög (tehát: nem-barbár) jellegének hangoztatása; 3. A ptolemaiói állam magasztalása, az elvesztett önállóság fájjalása; 4. A nem-görögökkel, orientális barbárokkal, Egyiptom őslakosságával, elsősorban pedig az alexandriai zsidósággal szembeni elfogultság, sőt gyűlölet; 5. A római birodalommal szemben legalábbis kritikus vagy éppen ellenséges magatartás, és pedig konkrétan: a) a római hódítás bírálata, b) a császári hatalomnak és egyes császárok személyének bírálata, c) a római adminisztráció visszaéléseinek leleplezése.

Appianos politikai ideológiájának «alexandriai» elemeit vizsgálva abból a kérdésből indulunk ki, hogy az Acta Alexandrinorum martyrum (a továbbiakban: AAM) egyes motívumai mennyiben szólnak meg auctorunk történeti képében s a római birodalomhoz való viszonyában.

1. Egyiptom lakosságának és különösen Alexandria népének «rossz sajtó»-ja volt (és nem is egészen indokolatlanul) a császárkori irodalomban. Nyugtalan, lázongó, komolytalan természetükről a klasszikus auctorok Augustus kortársaitól egészen a Historia Augusta szerzőjéig egybehangzóna becsmérlő szavakkal nyilatkoztak¹³ — messze túlmenően azon a mértéken is, ahogyan általában más keleti-hellenisztikus nagyvárosok vagy éppen kikötővárosok népességéről szóltak. Ha mindezeket az elítélő megnyilatkozásokat részben a Kelet elpuhult *greaculus*aikat megvető római *gravitas* kifejeződésének, részben merő toposoknak minősítjük is, szembetűnő, hogy a görög szerzőknek is azonos az alapállásuk. Már Polybios¹⁴ sem volt jó véleménnyel Alexandria gyűlevész, jött-ment lakosságáról. Dion Chrysostomos szinte halmozza a becsmérlő kifejezéseket: a város lakói «vakmerők és elbizakodottak», jellemző vonásaik a «fegyelmetlenség, őrzön-gés, rosszindulat, esztelenség és könnyelmű erkölcsök», mindent összefoglalva pedig — mint a rhétor a város lakóinak szemébe mondja — «játszadózással, komolytalan szórakozással töltitek életeteket, a játékosság, élvezetvágy és gúnyolódás sohasem távozik tőletek... hiszen magatok is nevetségesek vagytok...»¹⁵

Az alexandriai rhétorok propagandája öntudatosan fordult szembe ezzel a lebecsüléssel. Az ő szemükben Alexandria «a mi nagynevű városunk»,¹⁶ a

¹³ Az egyiptomiakra és főként alexandriaiakra vonatkozó kedvezőtlen antik véleményeket összeállította: *Th. Mommsen*: Röm. Geschichte V. 582 skk.; *L. Friedländer*: Sittengesch. Roms⁹ (1919), I. 38 skk. és a hozzáfűződő jegyzetek; *I. Becher*: Das Bild der Kleopatra i. d. gr. u. lat. Literatur, Berlin 1966, 11 l.; az itt felsorolt adatok azonban még nagymértékben bővíthetők, vö. főként: Dio Chrys.: Or. 32 «ad Alexandrinos» §§ 1—2, 7—10, 25—27, 31, 37—38, 73—75, 81, 95—96; Iuv. XV. 63 skk.; SHA Quadr. tyr. 7, 4 skk.; uo. 8 (Epistula Hadriani); SHA Tyr. trig. 22; Dio Cass. XLII. 34, 2; Hérodianos: IV. 8, 7; Theodoretus Cyrus: Ep. 20.

¹⁴ Helyeslően idézi Strabón: Geogr. XVII. 1,13, 797.

¹⁵ Or. 32, 28: *θρασεῖς καὶ ὑπερήφανοι* ibid. 73: *ἀταξία, μανία, κακία καὶ ἄνοια, τρόπων κομφότης* vö. SHA: Quadr. tyr. 7,4: *Aegyptii... ventosi, furibundi, iactantes, iniuriosi atque... vani etc.*; Tyr. trig. 22,1: *Aegyptii... furiosi ac dementes... familiari sibi furore... etc.* A *μανία* = furor, mint Egyiptom lakosságának jellemző vonása, tehát irodalmi toposzá vált.

¹⁶ AAM IX (Acta Pauli et Antonini) VI. 17: *ἡ εὐπροσώνυμος ἡμῶν πόλις*.

«nagyírú város»,¹⁷ stb. Amikor Alexandria képviselője saját perének tárgyalásakor Commodust «rablóvezérnek» nevezi, s a császár arra figyelmezteti, hogy «nekünk is szokásunk azonban az őrzöngőket és eszteleneket észhezteríteni» — nyilvánvaló irodalmi utalással az alexandriaiak közmondásos «őrzöngésére» és «esztelenségére», a rhétor büszkén hivatkozik saját maga s az általa képviselt város nemes származására: «nem őrzöngök én . . . hanem csak a saját magam s a hozzám tartozók nemes származásáért emelek szót».¹⁸ Ugyanez a védelmező-magasztaló törekvés hangzik fel az egyiptomi származású későantik regényírókban is.¹⁹

Appianos, a történetíró, nem ilyen nyílt és programmatikus kijelentésekkel, de nem kevésbé félreérthetetlen módon védi meg szülővárosa becsületét. Amikor Caesar Pompeius üldözése során benyomul a városba, hipokrita módon népszerűséget akar szerezni a lakosság előtt, s ezért «a várost bejárván, csodálta szépségét s a tömegbe elegyedve hallgatta a filozófusok előadásait».²⁰ Tehát Alexandria — ezt a benyomást szerzi az olvasó, pl. Plutarchos Caesar-életrajzával szemben²¹ — nem a mimusok és könnyed szórakozások, hanem a filozófusok és a filozófia iránt szenvedélyesen érdeklődő tömegek városa.²²

Caesar megtévesztő célzatú filozófiai érdeklődéséről szóló tudósítása tehát szerzőnknek tendenciózus leleménye, amely nem annyira Caesar, mint inkább Alexandria dicsőségét szolgálja.

2. Még jellegzetesebben szólal meg ugyanez a tendencia Antonius i. e. 41/40. évi alexandriai és 40/39. évi athéni áttelelésének leírásában. Érdeemes mindkettőt szószerint idézni:

BC V. 11/43 kk.: Antonius itt [ti. Alexandriában] töltötte a telet: letette hatalma jelvényeit és csak magánemberhez illő ruházatot és életmódot vett fel. Talán azért tett így, mert a Birodalmon kívüli, saját királyának uralma alatt álló városban volt . . . Minden gondját és vezéri kötelességét félretette, az ősi római ruházatot négyyszögű görögös stóval cserélte fel és fehér attikai sarut öltött, amelyet csak az athéni és alexandriai papok hordanak, és *phaikasion*-nak neveznek. Csupán a *templomokat*, *gymnasionokat* és a *filológusok* előadásait látogatta, s a Kleopatra környezetéhez tartozó hellénekkal érintkezett.²³

BC V. 76/322 kk.: Miután mindezt elrendezte, [Antonius] Athénba vonult téli táborozásra Octaviával együtt, úgy, ahogy előző évben Alexandriában Kleopatrával töltötte a telet; . . . vezérből ismét egyszerű magánemberré lett, négyyszögletű köpenyt hordott, attikai sarut viselt, . . . Ha palotáját elhagyta, ezt hivatali jelvényei nélkül tette, és csupán egy-két barátja és rabszolgája kísérte, rendszerint egy-egy rhétor előadására vagy vitájára. Étkezéseit hellén módra fogyasztotta, görögökkel együtt látogatta a *gymnasionokat*, s a panégyriseket, és mindezeket Octaviával együtt vett részt. Iránta is heves vonzalmat érzett . . .²⁴

¹⁷ AAM IV (Acta Isidori) III. 10 k.: ἡ διάσημος πόλις.

¹⁸ AAM XI (Acta Appiani) B I. 13: γλῶσσῳ τῆ πατρίδος uo. IV. 7 skk.: εἰώθαμεν καὶ ἡμεῖς μαυρομένους καὶ ἀπονενομημένους σφραγίζεω (cf. Dio Chrys. 32, 73) — οὔτε μαίνομαι κτλ.

¹⁹ Vö. Achilles Tatius V. 1—2; Heliodorus: Aethiopia I. 21 skk.; mindehhez lásd: H. Musurillo: Acts of Pagan Martyrs, Oxford 1954, ad Acta App. B IV. 12.

²⁰ BC II. 376 §: . . . καὶ τῶν φιλοσόφων μετὰ τοῦ πλήθους ἐστῶς ἠκροῶτο.

²¹ Plut.: Caesar 48, 3: . . . διανκτεροῦεν ἐν τοῖς πότοις . . .

²² Caesar alexandriai tartózkodásának forrásait felsorolja Drumann—Groebe: Gesch. Roms² III. 492 l. 9. j., J. Carcopino: Hist. Romaine⁴ II. 918 k.

²³ BC V. 43 §. καὶ ὁ μὲν ἐχείμαζεν ἐνταῦθα, ἄνευ σημείων ἡγεμονίας ἰδιωτικοῦ σχήμα καὶ βίον ἔχων . . . ὡς πανήγυριον ἄγων . . . καὶ στολήν εἶχε τετραγώνων Ἑλληνικῆν ἀντὶ τῆς πατρίδος καὶ ὑπόδημα ἦν αὐτῷ λευκὸν Ἀττικόν . . . ἔξοδοι τε ἦσαν αὐτῷ ἐς ἱερὰ ἢ γυμνάσια ἢ φιλόλογον διατριβὰς μόναι καὶ δαίαιτα μεθ' Ἑλλήνων ὑπὸ Κλεοπάτρας . . .

²⁴ BC V. 322 § . . . ἐχείμαζεν ἐν ταῖς Ἀθήναις . . . ἀπέλειαν δὲ ἰδιωτικῆν αἰθῆς ἐξ ἡγεμονίας καὶ σχήμα τετραγώνων ἔχων καὶ ὑπόδημα Ἀττικόν καὶ θύρας ἡγεμοῦσας. ἔξοδοι τε ἦσαν ὁμοίως ἄνευ σημείων αὐτῷ . . . ἐς δ. δασκάλων διατριβὰς ἢ ἀκροάσεις. καὶ τὸ δεῖπνον ἦν Ἑλληνικὸν καὶ μεθ' Ἑλλήνων ἢ γυμνάσια πανηγύρεις τε σὺν θυμηδία μετὰ τῆς Ὀκταουσίας . . .

Mit következtet az olvasó ebből a feltűnő és szándékolt, sőt kiemelt párhuzamból, amely a csaknem szószerinti megegyezés fokáig jut el? Először is: Alexandria görög, nem pedig «barbár» (egyiptomi) város, úgyannyira hellén, mint maga Athén, a királynő társaságában csak hellének vannak, a papok viselete azonos a görögökével; a város jellegzetes nevezetességei és szórakozásai: szentélyek, gymnasionok, tudósok és filozófusok előadásai, — akárcsak Athénban; az alexandriai tartózkodás tehát ugyanúgy nem demoralizálta Antoniust, mint ahogy nem volt ilyen hatása a későbbi athéni tartózkodásának sem, amely után azonnal és tetterősen kezdett hozzá parthus expedíciójához; a Kleopatrával való viszony sem taszította tehát Antoniust a «dózsölés és tivornya» alantas világába, hiszen Athénban, római és törvényes feleségének, Octaviának társaságában ugyanúgy töltötte idejét, mint Kleopatra oldalán.

Mindez azért is figyelemre méltó, mert az alexandriai propaganda szerette kiemelni városának nemcsak hellén jellegét, hanem közelebbről éppen Athénnal való kapcsolatát!²⁵ amely a szokások, szellemi és politikai érdeklődés és életmód közösségében egyaránt megnyilvánult. Ugyanezt a gondolatot Dión Chrysostomos az alexandriaiak elleni támadó éllel emeli ki: a város lakói Athénak csak hibáit vették át!²⁶ Appianos itt is az alexandriai ideológia propagandistájának bizonyul. Célzatossága még szembetűnőbbé válik, ha Plutarchos Antonius-életrajzával vetjük egybe, melyet Appianos minden bizonnyal ismert és közvetlenül is felhasználott.²⁷ Legjellemzőbb az az egy mondat, amellyel Plutarchos az athéni hónapokat leírja: Ant. 33,4 . . . ἐγνυμασιάρχῃ δὲ Ἀθηναίοις καὶ τὰ τῆς ἡγεμονίας παράσημα καταλιπὼν οἴκοι μετὰ τῶν γυμνασιαρχικῶν ῥάβδων ἐν ἱματίῳ καὶ φαικασίοις προήει κτλ. Könnyen észrevehető e mondatnak Appianossal való majdnem szószerinti azonossága. Auctorunk tehát Antonius athéni tartózkodásának leírását Plutarchossal azonos forrásból, vagy — ami még valószínűbb — magából Plutarchosból merítette, míg a liviusi hagyományra visszanyúló Cassius Dio ezektől a közlésektől egészen eltérő mozzanatokat emel ki.²⁸ Annál feltűnőbb tehát az alex-

²⁵ H. I. Bell: The Acts of the Alexandrines, JJP 1950, 39 l. vö. AAM X. (Acta Athenodori) frg. 1, 12 skk.

²⁶ Dio Chrys. Or 32, 3—4: νῦν μὲν γὰρ ἁμαρτάνετε τὸ Ἀθηναίων ποτὲ ἁμάρτημα.

²⁷ Appianos és Plutarchos egymáshoz való viszonya, szoros kapcsolatuk, ismert tény, amelyre elsősorban M. Wijnene: De fide et auctoritate Appiani, Groningen 1855 mutatott rá; részletesebben: E. Kornemann: Die historische Schriftstellerei des C. Asinius Pollio, zugleich ein Beitrag der Quellenforschung über Appian und Plutarch (= Jbb. für class. Phil. XXII. Suppl. 7, H. 2., 1896); a közös motívumokat részletesen feldolgozta, anélkül azonban, hogy végleges eredményre jutott volna: L. Piotrowicz: Plutarch i Appian, Poznan 1921. Appianos részéről Plutarchos életrajzainak közvetlen ismeretét tételezi fel E. Gabba: Appiano 227 skk; ua.: Sul libro Siriaco di Appiano (Rendiconti . . . Acc. dei Lincei, Classe di scienze morali, Ser. 8, Vol. XII., 1957, 339 skk., vö. Hahn I.: i. m. 31—36 l. — Az Antonius-életrajzzal való különösen szoros kapcsolatot (amelynek alapján annak közvetlen ismerete is feltételezhető), hadd szemléltesse itt csupán néhány feltűnő egyezést:

Plut.: Ant. 24,6: ἐνῆν γὰρ ἀπλότης τῷ ἦθει . . .

App.: BC V. 566§ . . . ὦν καὶ τὰ ἄλλα αἰεὶ τὸ φρόνημα ἀπλοῦς καὶ μέγας καὶ ἄκακος . . .

Plut.: Ant. 25,1: ἀλίσκεται τοῦτον τὸν τρόπον

Ant. 28,1: μειρακίον σχολὴν ἄγοντος

App. V. 33 §: μειρακίῳ δ' ὡς ἑάλω.

²⁸ Dio Cass. XLVIII. 39, 1—2: Ὁ Ἀντώνιος αὐτὸς μὲν ἐς τὴν Ἑλλάδα . . . ἐπανελθὼν . . . τὰς τε ἐπιθυμίας ἅμα ἀποπιμπλάς καὶ τὰς πόλεις κακῶν κτλ. vö.: XLVIII. 24,2 (Antonius alexandriai tartózkodása). Mindkét leírás, a liviusi tradíciót követve, ellenszenves színben tünteti fel Antoniust.

andriai áttelelés két leírása közötti alapvető ellentét. Plutarchos az Antonius ottani dőzsöléséről topos-szerűvé vált elképzeléseket visszhangozza, ezeket még közvetett szemtanúnak, nagyatyja egy barátjának személyes visszaemlékezéseivel is kiegészíti.²⁹ Még rajta is tudjuk kapni szerzőnket azon, ahogy az előtte fekvő forrás lényegileg hiteles adataiból az Alexandriát dicsőítő novelisztikus leírást kikerekítette: csupán a plutarchosi *diatribé* elé kellett a *philologón* genitívust helyezni, s az alantas, *paidia* jellegű játékos szórakozásból máris Athén testvér-városához méltó filológiai előadás lett. A tudatos hamisítás alexandriai értelemben patriótikus tendenciája itt önmagáért beszél.

3. Az az erőteljes alexandriai jellegű célzatosság, amelyet ezzel az aprólékos, és főként szimptomatikus mivoltában figyelmet érdemlő szövegelemzéssel kimutatni törekedtünk, teszi érthetővé több más, önmagában csak különösnek tűnő megfogalmazás, közlés és állásfoglalás hátterét. Leplezetlen ellenszenvvel szól például szerzőnk Caesar Egyiptom felett triumfusáról, amelyet indokolatlannak tart, egy ügyes stiláris fordulattal gúnyosan lekicsinyel, és a négy, egymást követő triumphus közül, az időrendet is felborítva, utolsónak említ (II. 418): «A Nílus mellett vívott csata alapján Egyiptom felett is *valamilyen triumphust* tartott» (*τίνα . . . θρίαμβον*);³⁰ jogtalannak minősíti Cyprusnak a Ptolemaiosoktól való elfoglalását, és, nyilván a tragikus hatás fokozása céljából koholja az utolsó cyprusi király teatrális részletekkel is kiszínezett öngyilkosságát.³¹

Szerzőnk nemcsak Alexandria hellén kultúráltságára büszke ugyanis, hanem az egész Ptolemaios-birodalom nagyságára és viszonylag tartós önállóságára is. Még Antonius is jól érezte, hogy számára Alexandria «egy idegen birodalom királyi fővárosa» (V. 43) — tehát a római triumvir még i. e. 41-ben is tisztelte a Ptolemaios-állam függetlenségét. Két évtizeddel korábban Pompeius (Mithr. 557 §) azért nem támadta meg Egyiptomot, «mert talán félt a még jólétben élő birodalom nagyságától» (*δεισας μέγεθος ἀρχῆς ἐτι εὐπορούσης*) vagy pedig — további lehetőségként — ebben valamilyen tiltó jóslat akadályozta meg: *δεισας . . . χρησμών ἀπαγορέων*.³² Sulla anyagi érdekből, erőszakkal ültette az egyiptomi nép nyakára XI. Ptolemaios II. Alexandrost (i. e. 80), de az alexandriai nép 19 napi uralom után felkelt ellene és megölte: «ily kevésbé féltek még külső hatalomtól, mert bíztak királyságuk nagyságában és

²⁹ Plut.: Ant. 28,1: *διατριβαῖς καὶ παιδιαῖς* (vö. Dio Chrys.: Or. 32,1) *χορόμενον ἀναλίσκειν . . . τὸ πολυτελέστατον . . . ἀνάλωμα . . .* A plutarchosi változat lényegi hitelességét igazolja a Dittenberger: OGIS 195 sz. alatt közölt felirat, vö. *I. Becher*, i. m. 72 l.

³⁰ Vö. Plut.: Caesar 55,1, amely az egyiptomi triumphust az első helyre teszi; a pontos sorrendet nyújtja Lív. per. 115, és Lívius nyomán Dio Cass. XLIII. 19,1.

³¹ App. BC II. 86 §. Hasonló példák Appianosnál: BC I. 209 skk.; 439 skk.; II. 269; IV. 102; V. 204 §§.

³² Az Egyiptom meghódítását tiltó jóslatra vonatkozólag A. Gabinius hódítási kísérletével kapcsolatban (i. e. 55) vö. App. BC II. 90 §, V. 33 §; Syr. 258 §: . . . *εις Αἴγυπτον ἐμβαλεῖν ἐπὶ πολέμῳ Ῥωμαίοις ἀπαισίῳ νομιζομένῳ ἦν γὰρ τι Σιβύλλειον αὐτοῖς ἀπαγορευόν.* Ez utóbbi Sibylla-jóslat hiteles voltát, ill. azt a tényt, hogy a senatus többek között erre is hivatkozva állította bíróság elé Gabiniust, lényegileg igazolja a kortárs Cicero is (Ad fam. I. 7, 4: *ut rex Ptolemaeus . . . sine multitudine reducat, quemadmodum homines religiosi Sibyllae placere dixerunt*; vö. Or. Phil. II. 48 §). Appianos azonban legalábbis pontatlan: a Sibylla-jóslat ügylátszik valami olyat tartalmazhatott, hogy *királyt* nem szabad (általában) erőszakkal uralomra segíteni, szerzőnk pedig egy *Egyiptom* elleni háború tilalmát olvasta beléje, s ezt a vallásos jellegű tilalmat általánosítva, már Sulla korára is vonatkoztatta. Csak az Aigyptiaka könyveinek fennmaradása esetén válaszolhatnánk arra a kérdésre, miként hozta e nézetével összhangba Egyiptom Augustus által történt meghódítását.

még nem próbálták ki az idegen uralom nyomorúságát» (I. 476—477). Appianos itt egyértelműen az alexandriai *demos* pártján áll, a zsarnok király elleni fellépésüket jogosultnak tartja — ez esetben is szemben az antik hagyomány általános értékelésével. Dión Chrysostomos például éppen ezekben a jelenségekben látta annak bizonyítékát, hogy Alexandria lakói «még alattvalóknak sem alkalmasak» (*ὅμοιως δὲ οὐδὲ ἄρχεσθαι καλῶς ἐπίστασθε*, Or. 32, 69), szükségük van tehát Róma erős kezére, hiszen saját királyaikkal sem voltak képesek megférti!³³

Annak a törekvésnek, amely a ptolemaiosi állam korát magasztalja a római fennhatóság időszakával szemben, következményei vannak a Ptolemaios-dinasztia utolsó sarjának, Kleopatrának Appianos által nyújtott ábrázolására is. Kleopatra, elsősorban az augustusi propaganda jóvoltából úgy vonult be az antik és modern historiográfiába,³⁴ mint a *fatalis monstrum*, az *incesti meretrix regina Canopi*, aki «*non humilis mulier*» létére is megtestesítí mindazt a barbár és orientális vonást, amelyet Augustus nemcsak politikai okokból, hanem az ősi római erkölcsök helyreállító és egyetemes igényű koncepciója szempontjából is a rómaiság halálos ellentétének és ellenségének érzett, illetve tüntetett fel.³⁵ Ez a törekvés növelte egyrészt az egyiptomi királynő alakját s az ellene vívott harcot mítikus méretűre — másrészt ennek a képnek igazolásául szolgál a királynő magánéletére, Caesarral és Antoniusszal való kapcsolatára utaló részletek kiszínezése, kitalálása és kitalálása. Ő az, aki nemcsak tudatos és fondorlatos csábító művészetével, hanem szerelmi bájitalokkal, keleti varázslattal tette rabszolgájává előbb Caesart, majd Antoniust.³⁶ A Caesarral való első találkozását is tudatosan-fondorlatosan készítette elő,³⁷ Antoniusszal való tarsusi találkozása pedig ugyancsak jó előre kitervelt és kiszámított szerelmi hadművelet sikeres lezárása: Antonius, a *simplex* (*haplous*) jellemű férfiú csak áldozata volt ennek a cselvetésnek.³⁸

Az alexandriai propaganda szembeszállt ezzel a képpel, és úgy tűnik, hogy — a római verziótól eltérően — Kleopatrát igyekezett inkább a római államférfiak áldozatának feltüntetni. Erre vall az AAM egyik töredéke, amely alexandriai szempontból világítja meg ezeket a kapcsolatokat: «először Caesar

³³ Dio Chrys.: Or. 32, 69—71, vö. J. Palm: i. m. 24 l.

³⁴ Hor. Carm. I. 37, 21; Prop. III. 11, 39. A kérdés jó új összefoglalása: I. Becher: Das Bild der Keopatra, Berlin, 1966.

³⁵ Az augustusi propagandának erre a vonására nézve vö. P. Jal: La guerre civile à Rome, Paris 1963, 73—230 («la propagande politique c. fej.», főként 152, 203 l. — I. Becher i. m. 43 skk.; ua.: Oktavianus Kampf gegen Antonius u. seine Stellung zu den aegyptischen Göttern, Das Altertum 1965, 40—47 l.; *Borzák I.*: Exegi monumentum aere perennius, Ant. Tan. 1964, 49 skk.; *Trencsényi-Waldapfel I.*: Horatius és Poseidippos, uo.

Figyelemreméltó, hogy az augustusi propagandával szemben, amely Kleopatra egyéniségének (és isteneinek) orientális-egyiptomi vonásait hangsúlyozta, Appianos Kleopatrát következetesen görög, és csak «hellén» társaságban forgó asszonynak mutatja be.

³⁶ Plut.: Ant. 37, 5; 60, 1; Dio Cass.: L. 5, 3—4; 26, 5. Vö. H. Buchheim: Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius (Abh. der Heidelberger Ak. d. Wiss. phil.-hist. Kl. 1960:3), 25 l. és 103 l. 51. j.

³⁷ Legrészletesebben: Plut: Caesar 49, 1.

³⁸ Ezt a körülményt vagy inkább gyanúsítást az augustusi propaganda következetesen kiemelte — és Antonius hívei is (mintegy az ő menségére) elfogadták. Vö. Dio Cass. L. 26, 5 Octavianusnak az actiumi csata előtt tartott állítólagos beszédéből, éppen Antonius «mentegetése» céljából: . . . *εἶτε ὡς ἀλόγιστος εἶθ' ὡς μαινόμενος (καὶ γὰρ τοῦτ' ἐγὼ ἀκηκῶς πεπίστευκα, ὅτι ὅτ' ἐκείνης τῆς καταράτου μεμάρτυται)*.

Egyéb párhuzamokat is felsorol H. Buchheim i. m. 103 l., s az Antonius behálózásáról szóló verzióknak keletkezését az i. e. 34 utáni évekre teszi.

ugyan megmentette Kleopatrát [...] hatalmába kerítette királyságát, és mint egyesek állítják, kölcsönvett...»³⁹ A töredék itt megszakad, de annyi kiderül belőle, hogy Caesar és Kleopatra kapcsolatát az «alexandriai» verzió politikai-gazdasági területre igyekezett áthelyezni, és — mivel az egész szöveg-összefüggés célja Róma császáranak a legyőzött egyiptomiakkal (pontosabban: a hellénisztikus városi arisztokráciával) szemben érzett fölényérzetét erkölcsi jogosultságától megfosztani — a római hódítást is elítélte.⁴⁰

Kedvező színben tüntette fel Kleopatra alakját az AAM ideológiájához egészen közelálló alexandriai Apión is, akinek ezzel az ábrázolásával Iosephus Flavius szállt szembe.⁴¹

Ezt a kedvezőbb és egyben történetibb értékű⁴² «alexandriai» Kleopatra-képet tükrözik Appianos egyes közlései is, bár ezeknek értékelését még problematikusabbá teszi az, hogy szerzőnk ugyanezt a történeti anyagot — mint ő maga is kiemeli (BC. II. 379 §) — bővebben is feldolgozta *Anyagytika* című művében, valószínűleg annak II. könyvében. Kleopatrának Caesarral való kapcsolatára csupán néhány célzással utal (uo.), a királynő római látogatását hallgatással mellőzi, és Caesarion személyéről sem szól. A királynőnek a polgárháborúban való magatartása az ő ábrázolásában hűségre, bátorságra, okosságra és politikai éleslátásra vall. A Caesar ügye és pártja iránti hűségét összeköti Egyiptom függetlenségének védelmével (BC. IV. 269 §); ezért nemcsak megtagadja Cassiustól a követelt támogatást, hanem Dolabellát is cselekvőleg támogatná, ha sorozatos balszerencés körülmények ebben nem akadályoznák.⁴³ Szót sem ejt szerzőnk arról — amit pedig forrásában bőven kiszínezve kellett megtalálnia — hogy a királynő a tarsusi találkozást már jóelőre Antonius elcsábítására akarta felhasználni; a nála reprodukált beszélgetés korrekt és politikai jellegű, és — ismét eltérően a Plutarchossal közös forrástól, illetve magától Plutarchostól, sőt ezen túlmenően az egész antik tradíciótól — nem Kleopatra a kezdeményező, hanem Antonius az, aki «ilyen dolgokban mindig is nagyon szenvedélyes lévén» (BC. V. 33 §) szerelemre gyullad a királynőnek nem is annyira szépsége, mint inkább okossága miatt.⁴⁴

³⁹ AAM XI (Acta Appiani) BV. 11 skk.: *πο[ῶτον μὲν Καίσαρ ἔ]σωσε Κλεοπάτρ[αν ... 10. . .] ἐκράτησεν βασι[λείας καὶ ὡς λέγουν]σὶ τινες ἐδίωκε[ισατο . . .]*

⁴⁰ Hogy Caesar anyagilag is kamatoztatta Kleopatrának nyújtott segítségét, közli Dio Cass. XLII. 9, 1: XLIV. 46, 1; vö. Plut.: Caesar 48, 9.

⁴¹ Contra Apionem ed. A. Reinach, Paris 1930, II. 56 (csak latin verzióban maradt fenn): (Apion) autem etiam ultimae Cleopatrae Alexandrinorum reginae meminit veluti nobis improperans, quoniam circa nos fuit ingrata, *et non potius illum redarguere studuit*, cui nihil omnino iniustitiae et malorum operum defuit, vel circa generis necessarios vel circa maritos suos. Kleopatra bűneinek az 57 §-sal kezdődő hosszas felsorolása Iosephus részéről azt a benyomást kelti, hogy Apión történelmi művében mindezekről nem tett említést.

⁴² Vö. H. Buchheim i. m. 25 l., aki Appianos elbeszélésének fővonalával egyetértve tagadja Antonius morális és szellemi hanyatlását a Kleopatrával való kapcsolat hatására.

⁴³ BC IV. 262 § megfogalmazása azt sejteti, hogy Kleopatra csak ürügynek használta fel az éhséget és járványt, hogy megtagadhassa Cassiustól a segélynyújtást; másutt (456 §) azonban az egyiptomi éhínséget tényként említi meg, vö. *I. Becher*: i. m. 87 l.

⁴⁴ Plut. Ant. 27, 3 ugyancsak a királynő műveltségét emeli ki, mint amely rendkívüli hatást tett Antoniusra: bizonyítékul hivatkozik a királynő rendkívüli nyelvtudására, a barbár nyelvekben való jártasságára is. Ha Appianos ezt nem említi, ebben közrejátszhatik az a szándéka is, hogy a királynő kizárólag *hellén* mivoltát, műveltségét és társaságát még erőteljesebben érzékeltesse.

Kleopatra és Antonius iránt kedvező álláspontját azonban szerzőnk nem képes következetesen érvényesíteni. Közvetlenül ezután már változatlan formában veszi át az augustusi propagandának azt az állítását hogy a Kleopatrával való kapcsolat «tompította el Antonius akaraterejét és erkölcsi ítélőképességét» (V. 34), s ennek bizonyítására a következő fejezetben elítélő hangon sorolja fel a Kleopatra politikai ellenfeleivel szemben elkövetett vérengzéseket s a Palmyra elleni indokolatlan támadást. Éppen ezért elég jól figyelhető meg a BC V. könyve 8—9. fejezetében feltűnő stiláris és felfogásbeli törés: az addigi (és hozzátehetjük: a 10. fejezettől kezdve visszatérő) tárgyilagos és jóindulatú előadásmódot elfogult, rosszindulatú tárgyalás váltja fel.⁴⁵ Ezt a stiláris törést azonban nem lehet pusztán egy új forrásra való áttéréssel indokolni: hiszen Appianos, mint a fentiekben kimutatni igyekeztünk, szükség esetén forrásainak drasztikus és tendenciózus átdolgozásától sem riadt vissza. Kleopatra vérengzése saját rokonai — a Ptolemaios uralkodóház tagjai! — körében azonban nem nyerhetett helyeslést az alexandriai arisztokrácia értékeléseit elfogadó történetíró művében.⁴⁶ Írónknak Antoniusról és Kleopatráról tett nyilatkozatai a maguk kétségtelenül kissé ügyetlen és átgondolatlan ellentmondásosságában azonban inkább szerzőnk nem eléggé egyértelmű álláspontját tükrözik, mint forrásfelhasználásának következetlenségét. Ilyen következetlenségek azonban nem ritkák éppen olyan szerzőknél, akik egyes kérdésekben ugyan szembeszállnak a kialakult historiográfiai hagyománnyal, de már nem képesek a sajátjukétól eltérő felfogást képviselő forrásaiknak átgondolt és következetes kritikájára.⁴⁷

A további elbeszélés során azonban szerzőnk már elfeledkezik az Antonius tettejének lankadására vonatkozó megállapításáról, és az i. e. 35-ig terjedő események feldolgozása folyamán Antonius iránti, mind erőteljesebben kibontakozó rokonszenve ismételten is kifejezésre jut. Kiemeli, éppen Octavianusszal szembeállítva, a hadsereg körében való nagy népszerűségét és hírnevét (V. 57 §), jóhiszemű és becsületes magatartását (279, 336 §), és óvakodik attól, hogy akár a L. Antonius elleni perusiai háború, akár a Sextus Pompeius elleni háború idején megfigyelhető passzivitását neki felrója, vagy hogy Kleopatrával való kapcsolatát erkölcsileg megbélyegezze. Jellemző erre még egy stilisztikai apróság, amely szintén megvilágíthatja a Plutarchossal közös forráshoz való viszonyát, illetve annak sajátos értelmezését:

Plut. Ant. 85,1: . . . Ἀντωνίου τελευταῖον κακὸν ὁ Κλεοπάτρας ἔρωσ γενόμενος . . .

App. BC. V. 2 § . . . ὁ δὲ ἔρωσ ὄδε αὐτοῖς τε ἐκείνους ἐς ἔσχατον ἔληξε κακοῦ καὶ ἐς ὅλην Αἴγυπτον ἐπ' ἐκείνους . . .

Ugyanaz a fogalom, a «*kakon*» Plutarchosnál az erkölcsi bukás fogalmát foglalja magába, míg szerzőnknel, éppen azáltal, hogy Egyiptom sorsával is egybekapcsolódik, a végzetszerű sorstragédia, a *balsors*, nem pedig az erkölcsi *bűn* asszociációját kelti. Az író együttérez azokkal, akiknek végzetszerű balsorsa egybefonódott hazájának elvesztésével, és — ettől éppen nem függetlenül — alig leplezett rosszindulattal vagy inkább rosszmájúsággal, *malignitas*-szal

⁴⁵ Appianos ábrázolásában ezt a törést legélesebben H. Buchheim emeli ki i. m. 103 l.

⁴⁶ Dio Cass. LI. 5,4 tanúsítja, hogy Kleopatra rossz viszonyban volt az egyiptomi arisztokráciával.

⁴⁷ Ilyen jelenségekre, ellentmondásokra éppen Appianoszal és Florusszal kapcsolatban rámutat *W. den Boer*: Florus und die römische Geschichte, Mnemosyne 1965, 366 — 387 l., főként 374 sk.

kezeli az istenektől kegyelt ellenfelüknek tevékenységét, aki sikereit szerencsés-jének, saját érdekei «félelmetesen ügyes» felismerésének és ellenségei jóhiszeműségének köszönheti, s aki végül Egyiptomot megfosztotta önállóságától.⁴⁸ Nagyon olcsó megoldás lenne ezeket a tendenciákat egyszerűen különböző jellegű források kritikátlan összevegyítésének tulajdonítani, és meglegedni annak leszögezésével, hogy — mint e tárgykőről szóló legújabban megjelent tanulmány megállapítja⁴⁹ — «diese Unstimmigkeiten kann man nur damit erklären, dass Appian neben antoniusfreundlichen Quellen auch solche benützt hat, die die offizielle Version Oktavians von der Verknechtung Antonius' gaben». Ez a megfogalmazás a német «Quellenkritik» és a mai Appianos-forráskutatás egész módszerére rendkívül jellemző: mintha egy antik történetíró — különösen pedig szerzőnk — nem lenne más és több, mint különböző jellegű források konglomerátuma, gyűjtőmedencéje.⁵⁰ Az eddigi aprólékos elemzések éppen azt óhajtották bizonyítani, hogy szerzőnknek megvoltak a maga *egyéni*, társadalmi helyzetéből fakadó nézetei, elfogultságai, rokonszenvei és ellenszenvei, s ezeket a saját álláspontjával nem kongruens források ada^tainak stiláris és hangulati megváltoztatásával, sőt egyes mozzanatok elhallgatásával is érvényesíteni igyekezett: ha ez nem sikerült tökéletesen, ennek okát inkább a meglévő forrásanyag nem-maradéktalan átdolgozásának, mint a különböző jellegű források mechanikus egybeillesztésének tulajdoníthatjuk.

4. Szerzőnk «alexandriai» ideológiát tükröző nézetei — mint eddig is láttuk — kifejezik annak a társadalmi rétegnek, amelyből származott, többirányú elfogultságát, gyűlöletét is. Ennek az ideológiának erőteljesen érvényesülő hangulati eleme a hellénisztikus lakosság részéről a nem-görögökkel, egyiptomiakkal, orientális népekkel, különösképpen pedig a zsidókkal szemben érzett ellenszenv. Egészen jellegzetes ebből a szempontból az Acta Isidori⁵¹ vádja a zsidókkal szemben: «nem az alexandriaiakkal (ti. görögökkel) azonos felfogásúak, hanem az egyiptomiak életmódját követik». Az alexandriai zsidógyűlölet⁵² legpregnansabb irodalmi megfogalmazását egyes, I. századi szerzők (Apión, Chairémón stb.)⁵³ mellett éppen az AAM korábbi, az i. sz. 120-as évekig terjedő darabjaiban találjuk meg. A 115—117. évi, Kyrénéből kiinduló nagy zsidó felkelés⁵⁴ leverése, amely az alexandriai zsidóság nagymérvű pusztulására,

⁴⁸ Mindehhez vö. *Hahn I.*: i. m. II. 544 skk.

⁴⁹ *I. Becher*: i. m. 88 l.

⁵⁰ A «Quellenkritik» e módszerének egyoldalúságával szemben vö. *Hahn I.* i. m. I. 15—17 l.; *F. Millar*: *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964, 34 skk.; *P. G. Walsh*: *Livy, His historical aims and methods*, Cambridge 1961, 110 skk.; *G. Vitucci* in: *Gnomon* 1964, 726 skk.

⁵¹ AAM IV (Acta Isidori) C. II. 25 skk.: οὐκ εἰσὼν Ἀλ[εξανδροῦσων] ὁμοιοπαθεῖς τῶσιν δὲ Αἰγυπτ[ῶν ζῶσι?] vö. azonban Josephus: *Contra Apionem* II. 68 sk., 142—144, aki — igaz, láthatóan apologetikus éllel — inkább az egyiptomi lakossággal való ellenségeskedésekre utal.

⁵² Az «alexandriai zsidóellenesség» irodalmát összeállította: *Tcherikover—Fuks*: *Corpus Papyrorum Judaicarum* I. 55—93 és II. 55—60. Alapvető összefoglalások: *C. Я. Лурье*: *Антисемитизм в древнем мире*. Изд. 1922. *H. I. Bell*: *Juden und Griechen im römischen Alexandria* (Beihefte z. *Alten Orient* 9), 1926; *I. Heinemann*: *PWRE Suppl.* V. s. v. *Antisemitismus*.

⁵³ Töredékeiket lásd: *Jacoby*: *F GR HIST III C No. 616* (Apión), 618 (Chairémón.)

⁵⁴ *A. Fuks*: *Aspects of the Jewish Revolt in A. D. 115—117* (JRS 1961, 98—104); *V. A. Tcherikover*: *The Decline of the Jewish Diaspora in Egypt in the Roman Period* (*Journal of Jewish Studies* 1963, 1—32).

gazdasági és politikai helyzetének végzetes és végleges megrendülésére vezetett, a zsidó népességet kiiktatta az alexandriai görögség lehető vetélytársainak sorából, s ezzel mintegy ki is húzta a talajt a korábbi gazdasági és politikai konkurencián alapuló gyűlölet alól.⁵⁵ Így az AAM későbbi darabjaiban (Acta Athenodori, Acta Appiani) teljesen el is tűnik az a zsidóellenesség, amely oly szélsőséges és durva formában jutott még kifejezésre a Traianus- és Hadrianus-korabeli izgatató célzatú röpiratokban.⁵⁶

Az egykori virulens gyűlölet tehát Appianos művének megírása idején már lecsillapodott, de hullámverésének hatása, mint az értékelésekben kifejeződő elfogultság és az elbeszéléseket színező és befolyásoló hangulati elem, még egészen jól felismerhető.

Történetírónk — a megváltozott körülmények hatása alatt is — sokkal mértéktartóbb annál, semhogy a zsidóellenes «Verhetzungsliteratur»-nak⁵⁷ szélsőséges rágalmaikat és invektíváit magáévá tegye, de hatása mégis megfogható nála. Annál inkább kell erre adott esetekben gondolnunk, mert csekélyszámú életrajzi adata közül az egyik (Arabiké fr. 16.) arról szól, hogy 115—116-ban, a nagy zsidó felkelés idején jobbnak tartotta Alexandriát elhagyni és Pelusiumon keresztül Arabia Petraea irányában távozni; szereti is emlegetni az akkori hadiesemények atrocitásait.⁵⁸ Szerzőnknek jellegzetesen «alexandriai» ellenszenvét felismerve értjük meg néhány kihagyás, sajátos stílusfordulat, hangsúlyeltolódás vagy éppen hamis közlés célzatosságát. Figyeljünk csak meg egy példát: Syr. 252 § egy mondatban többrendbeli tévedést és torzítást tartalmaz: *Ἐν δὲ γένος ἔτι, τὸ Ἰουδαῖον, ἐπιστάμενον ὁ Πομπηῖος ἐξείλε κατά κράτος . . . καὶ τὴν μερίστην πόλιν, Ἱεροσόλυμα . . . κατέσκαψεν ἢν δὴ καὶ Πτολεμαῖος, ὁ πρῶτος Αἰγύπτου βασιλεὺς καθηρόκει . . .* Pompeius ugyanis nem «pusztította erőteljesen» (*ἐξείλε κατά κράτος*) a zsidókat, és nem rombolta le (*κατέσκαψεν*) Jeruzsálemet, csupán meghódította azt; I. Ptolemaios nem «dúlta fel» (*καθηρόκει*) Jeruzsálemet, hanem csak elfoglalta.⁵⁹ Ugyanígyen pontatlan szerzőnknek az a közlése is (Mithr. 587 §) hogy a Pompeius diadalmenetében felvonultatott királyok közül egyedül Aristobúlost, a zsidók királyát végezték ki azonnal, (*καὶ τούτων μόνος Ἀριστόβουλος Ἰουδαίων βασιλεὺς εὐθὺς ἀνηρέθη*), holott Aristobulos még 14 évet élt a triumphus után Rómában, i.e. 55-ben kísérletet tett hatalma visszaszerzésére, i.e. 49-ben Caesar párthívei közé tartozott (Cassius Dio XLI. 18, 1), és Caesar ellenségei mérgeztették meg.⁶⁰ Ezek a hibás adatok nem egyszerűen a szerzőnek a tényekre vonatkozó pusztán tájékozatlanságából fakadnak, hanem egy világosan kirajzolódó tendenciát tükröznek: mindig hajlamos a római birodalomnak a zsidó lakossággal való politikai összeütközéseit, és képviselőikkel, vezetőikkel szembeni intézkedéseit a valóságosnál súlyosabbaknak feltüntetni, s a későbbi eseményekhez mennél több korábbi analógiát keresni; e tévedések vagy torzítások egy részében fel-

⁵⁵ Erre rámutat *H. I. Bell: The Acts of the Alexandrines* (Journal of Jur. Papyrology 1950, 19—43).

⁵⁶ Vö. főként AAM IV. A III. 11 skk.; AAM IV B I. 18 skk.; IV C II. 20 skk.; VIII. III. 41 skk.; IX. passim. — A zsidókra vonatkozó szövegeket összeállította *Tcherikover—Fuks: CPJ II.* Cambridge 1960, 55 skk.

⁵⁷ *W. Weber: Eine Gerichtsverhandlung vor Kaiser Traian*, Hermes 1915, 47—92.

⁵⁸ Vö. BC II. 362 és 380 §.

⁵⁹ Josephus: *Contra Apionem* I. 209 (a knidosi Agatharchidés alapján). *F. M. Abel: Hist. de la Palestine depuis la conquête d'Alexandre*, Paris 1952, I. 31 és 260 l.

⁶⁰ *F. M. Abel* i. m. 304 l. — *E. Schürer: Gesch. des jüd. Volkes*³ I. 300 l. 28. j., 342 l., vö. Josephus Flavius: *Ant.* XIV. 7, 1, 92 §; 7, 4, 123 §; BJ I. 9, 1—2, 183 § skk.

tehetőleg az alexandriai helyi hagyomány elképzeléseit is átvette, például arról, hogy már I. Ptolemaios *elpusztította* Jeruzsálemet: ez későbbi atrocitások igazolására is szolgálhatott. Valószínűleg ebbe a gondolatmenetbe tartozik a seleukida IV. Antiochos Epiphanés iránti szembetűnő nagyrabecsülése (Syr. 234 § skk.): nem pontatlanság, hanem tendenciozítás nyilvánul meg abban, hogy az általa és a fia által *felvett* királyi mellékneveket (Epiphanés, ill. Eupátor) a nép által *adottaknak* tünteti fel; hogy elhallgatja a Polybios által is elmondott sorozatos kudarcait, és balsikerű uralkodásának eseményeit egy többé-kevésbé fiktív sikerrel, Arménia meghódításával zárja le.⁶¹

5. Az eddigi megfigyelések alapján is úgy tűnik, hogy Appianos bizonyos fokig «alexandriai» nézőpontból, azaz: kívülről, kritikus szemmel tekint a római birodalmat, hódításait és szervezetét is. Egész műve bevezetésének toposz-szerű elemekben gazdag megállapításai őt a mai kutatás szemében is a római imperium meggyőződéses hívének mutatják — állásfoglalása mégsem annyira egyértelmű, mint ahogy azt a felületes olvasás sejtetné, s amiként a polgári kutatás feltünteti. Nem feledhetjük odavetett — de annál személyesebb jellegű! — megjegyzését arról, hogy Egyiptom számára a római hódítás «a végső rossz», *ἔσχατον κακοῦ* volt (BC. V. 2. §)!

Ha Appianos művének Rómát magasztaló bevezetését a II. századi aulikus nézetek leghivatottabb tolmácsolójának, Aelius Aristeidésnek Rómát magasztaló *enkómion*-jával vetjük össze, a mondanivaló hangsúlyának bizonyos eltérése elég jól megfigyelhető. Aristeidés a római uralom *áldásos* mivoltát hangsúlyozza elsősorban, a *pax Romana* és a nyomában bekövetkező gazdasági jólét előnyeit, míg Appianos számára inkább az imperium óriási kiterjedése, *hatalma* és a megteremtésében közrejátszó «megfontoltság és szerencse» (*εὐβουλία καὶ τύχη*) motívumai jelentik az alapvető élményt. De ez — sőt a «nyomorúságos és haszontalan barbár népek» (*πενιχρὰ καὶ ἀκέρδη βάρβαρα ἔθνη* — Proim. 26 §) befogadásától való tartózkodásban megnyilvánuló mértéktartás elismerése sem egyértelmű a római hódítás jogosultságának feltétlen elfogadásával. A római hódítás folyamatát és módszereit feldolgozó könyvek (elsősorban a Makedoniké, Syriaké, Mithridateios) elemzése a «Róma-barát» és «Róma-ellenes» álláspontok sajátos keveredését, váltakozását mutatta ki.⁶² De — feltéve még azt is, hogy szerzőnk váltakozva használt fel ilyen vagy olyan tendenciájú forrásokat, bizonyos rendszer ebben egészen világosan felismerhető, és röviden így fogalmazható meg: a III. makedón háborúig Appianos döntően Róma-barát, ettől fogva azonban alapvetően Róma-ellenes álláspontot képvisel, illetve ilyen jellegű forrásokat használt fel.

Rendkívül jellemző pl. a Libykében (57. fej. skk.) közölt fiktív beszéd, amelyben a senatus egy tagja, egyébként Scipiō barátja, a II. pún háború végén sikerrel állást foglal Karthago akkor állítólag tervezett elpusztítása ellen, éspedig részben olyan érvekkel, amelyek az augustusi és tiberiusi idők-től fogva a principátus korának politikai publicisztikájában és magának Appianosnak gondolatvilágában is szerepet játszottak: a meghódítandó terület

⁶¹ Syr. 234 skk.; 349 skk. — Antiochos pozitív értékeléséhez hozzájárulhatott az a tény is, hogy főként Alexandria görög lakossága körében népszerű volt. Vö. *J. W. Swain: Antiochos Epiphanes and Egypt*, *Class. Phil.* 1944, 73—94 l., főként *Liv. XLV. 11, 7—8; Diodoros XXX. 14—16* alapján.

⁶² *P. Meloni: Il valore storico e le fonti del libro Macedonico di Appiano*, Roma 1955, 216 skk.; *E. Gabba: Sul libro Siriaco di Appiano* (id. 27. j.).

katonai megszállása gyakran felemésztí a befolyó adókat,⁶³ a létesítendő coloniák pedig Róma számára lehetnek majd veszedelmes vetélytársak.⁶⁴ Az elvi politikai szempontból fontos — és a principátus korára jellemző — gondolatmeneteket hangoztató beszéd közlése (amely Appianos szerint akkor a senatus többségének álláspontját tükrözte) szerzőnk részéről ugyanannyira tanúsítja az akkori (i. e. 200 körüli) Róma politikájának nagyvonalúságát, mint ahogy már előre megbélyegzi az i. e. 146-ban mégis csak végrehajtott pusztítás embertelenségét és esztelenségét.

A II. század közepétől kezdve gátlástalanul kibontakozó római hódító törekvésekkel szembeni ellenszenvét szerzőnk ugyanúgy nem leplezi, mint ahogy eléggé nyílt rokonszenvvel mutatja be az akkori és későbbi Róma-ellenes ellenállás valamennyi kiemelkedő képviselőjét s a római hódítás áldozatait: a hispaniai Viriathust,⁶⁵ a makedón Perseust és Andriskost,⁶⁶ a kései Seleukidákat,⁶⁷ sőt még Mithridatést is, akit Róma kicsinyes politikája hajszolt bele a háború megindításába.⁶⁸ Ez a politika azonban, amelynek lényege Róma szövetségeseinek is rendszeres meggyengítése, szerzőnk szerint következetesen érvényesül valamennyi hellenisztikus és félbarbár állammal szemben.

Ha az egykori hódító politika kíméletlen és erőszakos, a hitszegéstől sem visszariadó módszereinek utólagos elutasítása még bele is illik a hadrianusi kor általánosan elfogadott értékítéleteibe — s ennyiben nem tér el például Florus egyes állásfoglalásaitól⁶⁹ — mégis szembetűnő, hogy Appianos milyen kíméletlen éleslátással veszi észre a római politika törekvését a hellenisztikus államok gyengítésére, és milyen következetesen háritja át a Mithridatés elleni háború felelősségét a senatusra. Nyilván nem elegendő mindezeket a Róma szempontjából negatív értékeléseket kizárólag azzal magyarázni, hogy Appianos e könyvek megírásában történetesen egy vagy több Róma-ellenes forrást is felhasznált. Legalább annyit kell elismernünk — anélkül, hogy Appianosnak a római imperium eszméjéhez és gyakorlatához való viszonyát elvileg és általánosságban itt felvetni lehetne —, hogy szerzőnk az i. e. 170-es éveket követő időszakra vonatkozólag meglepő következetességgel támaszkodik olyan forrásra vagy forrásokra, amelyek elítélik Rómának ebben az időszakban a hellenisztikus államokkal és a barbár népekkel szemben alkalmazott politikáját. Ha helyes az a többször hangoztatott feltevés, amely ezt a forrást az alexandriai Timagenésben véli felfedezni,⁷⁰ ez ismét csak amellettszól, hogy Appianos alexandriai származása és ebből fakadó társadalmi helyzete befolyásolta Róma történetéről alkotott ítéleteit, sőt ezen túlmenően forrásainak kiválasztását és adatainak értelmezését is.

⁶³ Libyké 269 §: vö. Strabón II. 5, 8c 115; IV. 5, 3 c. 200.

⁶⁴ Libyké 270 §; vö. Vell. Pat. II. 7, 7, ugyancsak Karthagóra vonatkoztatva. A hódítás elvi ellenzéséhez a principátus korában vö. *Mócsy A.*: Plus est provinciam retinere quam facere (Ant. Tan. 1962, 191—201); ua.: Die Expansionsfrage im I. u. II. Jh. und die Ertragsfähigkeiten der Provinzen (Annales Univ. Budapestinensis, Sectio Hist. VI 1963, 3—13 l.).

⁶⁵ Ibériké 259, 294 skk., 297 skk., 311 skk., 317 skk. §§. vö. *W. den Boer*: i. e. 373 skk.

⁶⁶ *Meloni* i. m. 119 skk., főként App. Mak. II. frg. alapján.

⁶⁷ Szerzőnk «seleukida» szimpátiájára vonatkozólag vö. *E. Gabba* i. e., [27. j.] főként Syr. 196 skk., 224 skk. §§ értelmezése alapján.

⁶⁸ Mithr. 31, 34 sk., 38, 48, 50, 55 §§, és összefoglalva: 598—600 §§.

⁶⁹ Ezeket *W. den Boer* i. e. állította össze.

⁷⁰ *E. Gabba*, i. e. 350 sk.

Talán ez a látásmódja is hozzájárult ahhoz, hogy Appianos bizonyos fokig «kívülről», az érdeklődő és kritikus idegennek a szemszögéből nézte Róma történetének azt a szakaszát, amelyet nem érzett a sajátjának. Ezért is fordulhatott szembe — minden más ókori történetírónál határozottabban — a római történetet s a régi római társadalmat idealizáló frázisokkal, és «áshatott le» kíméletlenül a felszíni jelenségek mélyén meghúzódó «anyagi alapokig». ⁷¹

⁷¹ Vö. Marx, az 1. j.-ben id. levelében.

ÓKERESZTÉNY ÜVEGEDÉNYEK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

1963-ban a Duna—Tisza között fekvő Szalkszentmárton községből Majsai Károly tanító behozott a Magyar Nemzeti Múzeumba egy arannyal díszített üvegedény talptöredéket. Az értékes leletet — állítása szerint — iskola gyermekek találták a szalkszentmártoni határban. A bejelentés — a lelet különleges értéke mellett — azért is keltett nagy érdeklődést, mert beszolgáltatója szerint a szalkszentmártoni határnak abban a részében került elő, amely közvetlenül Dunapentelelével (ma Dunaújváros; Intercisa) szemben a Duna balpartján, a parttól kb. 500 m távolságra fekszik.

A leletet a Magyar Nemzeti Múzeum azonnal megvásárolta¹ és a lelőhely tisztázása céljából — többek között — e sorok írója is kiszállt Szalkszentmártonba. A telep bejárása során azonban semmiféle olyan jel a területen nem került elő, ami a legcsekélyebb útbaigazítást adhatta volna a tárgy lelőhelyére, vagy esetleges római nyomok meglétére vonatkozóan.

Egy véletlen azonban a lelet előkerülésnek körülményeit csakhamar teljesen más megvilágításba helyezte. 1964. szeptember 16-án a dunaújvárosi Múzeumban az alábbi jegyzőkönyvet vették fel:² «Bóna Istvánné (a Dunaújvárosi Múzeum igazgatója) kérdésére G. Horváth Bálint a következőket adja elő: 1963 őszén, közelebbről meg nem határozható időpontban a Dunaújvárosi Gorkij téri gimnázium melletti tereprendezés során a humuszból előkerült egy üvegdarab, amelyiken két gyermek és egy ember ábrázolása volt. G. Horváth Bálint a leletet lakására hazavitte. Utána bevitte a szalkszentmártoni múzeumba és megmutatta Majsai Károly helybeli tanítónak, azért, mert véleménye szerint a leleten «írás» is volt. Majsai Károly kijelentette neki, hogy a leletet megmutatja a Nemzeti Múzeumban. E célból a tárgyat G. Horváth Bálint átadta Majsai Károlynak. Ezt követően a leletet nem látta.» A fenti jegyzőkönyvből tehát kiderül, hogy a nevezetes lelet — Majsai Károly tanító bejelentésével szemben — nem Szalkszentmártonban, tehát a Duna balpartján, hanem a Duna jobb partján, a római kultúra egyik fontos magyarországi lelőhelyén, a pannóniai Intercisában került elő, amelynek tábora, telepe és temetője ismeretes és már eddig is bővelkedik az ókereszténység emlékeiben.³

Az aranylemezzel díszített üvegedény töredéke tulajdonképpen egy nagy lapos tál vagy tányér fenéktöredéke. (I. t. 1. és 1. kép.) Legnagyobb átmérője

¹ Ltsz: Magyar Nemzeti Múzeum 63.5.1.

² MNM Adattár: XVI/293/1964.

³ Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban. I. Bp. 1954. AH XXXIII. — Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Bp. 1957. AH XXXVI.

9,2 cm. Az üveg zöldesfehér színű. A talp alsó oldala kissé domború, ennek megfelelően belül, a tányér közepe kissé homorú. Aljára vékony üveglemez van forrasztva. A tányér fala és a vékony üveglemez zárja közre a díszített aranylemezt.⁴ A ráforrasztott vékony üveglap széle kissé felhajlik, és ez képezi a tányér vagy tál keskeny, körbefutó talpgyűrűjét.⁵ Ennek átmérője 8,2 cm. A talpgyűrű több helyen hiányzik, letöredezett. Az üvegedény eléggé vastagfalú, nehéz darab lehetett, amelynek falvastagsága 3—3,5 mm. A talp közepén levő képet keskeny, körbefutó arany-keret határolja. A vékony kerettel határolt mezőben házaspár és előttük egy gyermek mellképe látható.

Baloldalt frontális helyzetben a nő mellképe helyezkedik el. Haja közepén elválasztva, fürtökben hátrafelé van simítva. Fülei nem látszanak. Ez az egyszerű, sima hajviselet elüt az aranyedény töredékeken igen gyakran feltűnő, a nő arcát csigákban keretező hajviselettől.⁶ A nő fején széles, fenyőág mintával díszített hajlekötő szalagot visel, amelyre elől, a szalag közepén kerek ékkő van varrva, míg a fenyőgallyszerű vonalak esetleg hímzést jeleznek. Ennek az ékkővel kirakott fejdísznek az analógiái több helyen megtalálhatók; így Ch. R. Morey a Vatikáni Múzeum anyagából közöl egy példányt,⁷ ahol kifejezetten megjegyzi,⁸ hogy a nő haja ékkővel díszített hajlekötő szalaggal van átkötve. Egy másikat a British Museumból említ,⁹ ahol a nő ugyancsak hasonló fejéket visel. Hasonló ékkövekkel díszített fejkötőt közöl Garrucci a párisi Bibliothèque Nationale Éremgyűjteményéből.¹⁰ Legközelebbi analógiáját az alább ismertetendő magyarországi darabon találjuk meg,¹¹ ahol azonban ez a fejfedő minden díszítés nélkül jelenik meg. A dunapentelei példányon ábrázolt nő hajviselete és ékköves fejdíszje igen finoman van megmintázva és jó ízlésű mester kezére vall, ami az egész darab díszítésére általában jellemző.

A nő alsó ruhaként tunicát visel, amelynek felső szegélye a nyakánál széles, valószínűleg rávarrott, vagy más módon ráerősített négyszögletes lapocskákkal van szegélyezve. Lehetséges, hogy ezek fémlapocskák voltak és közepüket ékkövek, vagy kerek gyöngyök díszítik.¹² A tunica fölött a nő pallát visel, amelynek széles gallérja van. A gallért két oldalról sima, díszítetlen csík szegélyezi és ezen belül széles, hímzett indadíszsel van borítva. Ezek a kacsosan hajló indák közepén ponttal díszített kört öveznek, amelyek az inda közötti

⁴ Űn. fondo d'oro: *Cabrol—Leclercq*: Dictionnaire d'archéologie Chrétienne et de Liturgie. Paris 1923. V/2. 1819 skk. *H. Vopel*: Die altchristlichen Goldgläser. (Leipzig-Tübingen, 1899) 1 skk. — *A. Kisa*: Das Glas im Altertum. (Leipzig, 1908) III. 834 skk. — *J. Marquardt*. Das Privatleben der Römer. II (Leipzig, 1882) 742. 2 jz. — *C. Andersen.*, Goldgläser címszó a Die Religion in der Geschichte und Gegenwart (Tübingen, 1958) II. kötetben 1689—90, a legújabb irodalommal.

⁵ *Vö. Th. E. Haevernick*: Beiträge zur Geschichte des antiken Glasses. VIII. Zu den Goldgläsern (Fondi d'oro). Jb. des Röm. Germ. Zentralmuseums Mainz. 9 (1962) 60. A szerző érvelését, hogy ezek nem edények, hanem arany medaillonok lettek volna, nem tartjuk meggyőzőnek.

⁶ *Ch. R. Morey.*, The Gold-glass Collection of the Vatican Library. Ed. by G. Ferrari (Citta del Vaticano, 1959) passim.

⁷ *Ch. R. Morey.*, i. m. No 109.

⁸ *Ch. R. Morey*: i. m. 26.

⁹ *Ch. R. Morey*: i. m. No 315. *R. Garrucci*: Storia della Arte Cristiana. III. Prato 1876. CXCVIII. t. 5.

¹⁰ *R. Garrucci*: i. m. CXCVIII. t. 1.

¹¹ *Nagy L.*: Pannonia Sacra. Bp. 1938. 42 skk. 11. kép. tov. irodalommal.

¹² Ságvár 61. sírban kerültek elő aranylapocskák női ruha díszeként: *A. Sz. Burger*: The late Roman cemetery at Ságvár. AAA 18 (1966) 85 jz. XCIV. t. 6.

kerek gyűmölcsök is lehetnek. Az indadísszel borított sáv két szélét kis ferde vonalak keretezik. Mind ezek, mind az indák bizonyára arannyal voltak hímmezve.¹³

A darabunkon ábrázolt nűi viselethez legkűzelebb állanak a Vatikáni Műzeum néhány példányának ábrázolásai.¹⁴ A hímzett palla az elűkelű rűmai nűk viseletéhez tartozott, akik számos hasonló ábrázoláson hímzéssel díszített pallát és stűlát viseltek, mint pl. a Garrucci által ismertetett S. Ágnes.¹⁵ (Vű. a «stolata femina» megtisztelű címet, amit a császárkorban a férjezett, elűkelű asszonyok viseltek.¹⁶)

A nűalaktól jobbra, űt félíg eltakarva, erűteljes férfi mellképe látható. Fejét sűrű, nagy gyapjas haj borítja, mely fűleit szabadon hagyja. Nem lehet kizárnunk azt a lehetűséget sem, hogy a férfi homloka fűlűtt kűrben látható keskeny fekete sáv jelzi rűvid haját, és az e fűlűtt látható nagy gyapjas haj tulajdonképpen az általa viselt parűka.¹⁷ Szakálla, bajusza nincs.

A férfi hosszú, bű ujjű tunicát visel, amely jobb karján a kézfejig terjed és a csukló fűlűtt keskeny, valószínűleg hímzett sávval van díszítve. Ez a hímzett csík hasonló hímzés-technikával készűlt, mint a nű pallájának gallérja és kűrkűrűs díszítést mutat, középen ponttal, vagy felfogható egymásból kinűvű cikcakkos félkűrnek is, középtűtt ponttal díszítve. Jobb vállán hálűs mintájű, valószínűleg fent lekerekített vagy kűralakű, hímzett betét (segmentum) látható. A férfi vállán levű segmentum rácsos díszítésének minden egyes közében kis pont található. A tunica fűlűtt bű, bal vállát elfedű, jobb vállát és a rajta levű segmentumot szabadon hagyű, elűl űblűsen ráncolt chlamyst visel, amelynek szegélye mentén lefelé kis ferde vonalakkal jelzett sáv fut végig. A chlamyst a jobb vállán erűteljes, háromgombos, meredekívű, nagyméretű, hagymafejes fibula fogja össze. A férfi jobbkezének mutató és középsű ujját akklamáló mozdulattal elűrenyűjtva, az elűtte levű gyermek fejére helyezi. A térfi jobb vállán látható segmentumra és fibulára alább még visszatérűnk.

A férfi elűtt ugyancsak gyapjashajű, az apjával megegyezű űltözetet viselű fiű mellképe látható. Jobb vállán elűtűnik a segmentum, amely azonban nem olyan motívumokból épűl fel mint az apjáé, hanem ezt a segmentumot háromnégy pontkűrűs minta díszíti. A vállára borulű chlamyst jobb vállán kis kerek fibula fogja össze.

A kereten belül, a két fej által három részre tagolva felirat olvasható:

VIV(as)

INNOC

CVMTVIS

ENTI

INDEO

Az edényen levű felirat stereotíp megismétlése a hasonló darabokon olvasható űkeresztény jűkivánságoknak, amelyek — Vopel szerint¹⁸ — a *CVM TVIS*

¹³ *J. Marquardt*: i. m. 518. sk.; 524 és 526. sk.

¹⁴ *R. Garrucci*: i. m. CXCVI. t. 2. = *Ch. R. Morey.*, i. m. No 91.;

R. Garrucci: i. m. CXCVI. t. 5. = *Ch. R. Morey.*, i. m. No 92.;

R. Garrucci: i. m. CXCIX. t. 2. = *Ch. R. Morey.*, i. m. No 59.;

R. Garrucci: i. m. CXCIX. t. 5. = *Ch. R. Morey.*, i. m. No 94.

és mások.

¹⁵ *R. Garrucci*: i. m. CXCI. t. 5—6.

¹⁶ *J. Marquardt*: i. m. II (1882) 557.

¹⁷ *J. Marquardt*: i. m. II (1882) 585 sk.

¹⁸ *H. Vopel*: i. m. 83.

formulával az illető személy hozzátartozóira is kiterjednek. — A felirat szerkezete alapján az *INNOCENTI(us)*-t személynévnek tekintjük, amely előfordul Észak-Itáliában, Hispániában, Afriicában, zömében ókeresztény feliratokon.¹⁹

A két felnőtt feje között levő rosetta az arany poharakon gyakran előforduló motívum.²⁰

II

A fent leírt aranyedény fenék mellett a Magyar Nemzeti Múzeum még egy másik aranyedény töredéket őriz, amely szórványos sírleletből került elő 1903—1906 között a Duna jobb partján, az Intercisától délre fekvő Dunaszekcsőn (Lugio)²¹ (I. t. 2. és 2. kép.). Annak ellenére, hogy Nagy Lajos 1938-ban megjelent munkájában²² részletesen foglalkozott az előkerült, ókeresztény felirattal ellátott üvegedény töredékkel, ez a darab — bizonyára a közlemény magyar nyelve miatt — nem ment át a tudományos köztudatba és így a legújabbban megjelent összefoglaló munkában sem szerepel.²³ A most ismertetett intercisai aranyedény alkalmat szolgáltat arra, hogy újólág a dunaszekcsői példányt is közvétegyük, annál is inkább, mert Nagy Lajos néhány korábbi megállapítását is helyesbíténünk kell.

Az üvegedény talpának átmérője 8,7 cm. A díszített talp 2 mm széles kerettel volt körülvéve és a képes mező átmérője 7,1 m. A keskeny arancsikkal határolt, köralakú mezőben házaspár mellképe látható előlnézetben, baloldalon a nő, jobboldalon a férfi alakjával. A nő arcát csigákba szedett haj keretezi és ezek a csigák lefelé egyre kisebbednek. Fején, ugyanúgy mint a fentebb ismertetett dunapentelei nőalak fején is, az egész hajkoszorút övező, pántszerű fejfedő van, amely lehet díszítés nélküli hajlekötő szalag, de lehet a Nagy Lajos által leírt és az egész fejet befedő főkötő is.²⁴ A fejfedő alsó részén, a nő fülei táján, mindkét oldalon kis vonal látható, amely vagy a fejfedő lekötésére szolgáló szalag vége, vagy pedig, amint ezt több hasonló üvegedényen láthatjuk, a nő fülében elhelyezett fülbevaló jelzésére szolgált.²⁵ A nő nyakában apró pontsorrall ábrázolt gyöngysor látható. Tunicát visel, amelynek magas, széles gallérja van. Ez a gallér párhuzamos vonalakkal mezőkre van osztva és a mezők feketejére festve. Ezekről hét tojásalakú, fülecskével elátott, középen fekete ponttal díszített ékkő csüng lefelé. Nagy Lajos megállapítása szerint a négyszögletes mezők a nő tunicáját díszítő nyakdísz, csipkét jelentik.²⁵ Véle-

¹⁹ A felirat szerkezetére nézve, vö. *Ch. R. Morey*: i. m. No 9., 19., 20., 23., 114., 209. és 460. A név előfordulási helyei: Itáliában: CIL V 5343 Comum; V 5869 Mediolanum; V 6270 Mediolanum; V 6814 Eporelia. Hispániában: CIL II 2211 Baetica. Afriicában: CIL VIII 956 Beled Belli; VIII 2403 Timgad; VIII 8629 Setif; VIII 8650 Setif (*Innocens*); VIII 11651 Heidra; VIII 11655 Heidra; VIII 16605 Tebessae (*Innocentianus*); VIII 18692 Mrikeb Talha (*Innocentia*); VIII 27695 el Kef. Valószínűleg *Innocens* alakban Sirmiumban (Mitrovica) CIL III 14340/7 (ókeresztény).

²⁰ *G. B. De Rossi*: Roma sotterranea cristiana. Vol. III. (Roma, 1877) Tav. XXIV—XXV. Fig. 13: négy darab. — *L. Perret.*, Catacombes de Roma. IV. Pl. XXII. Fig. 13. és *R. Garrucci*-nál passim.

²¹ Ltsz: Magyar Nemzeti Múzeum 3.1934.

²² Vö. 11. jz.

²³ Vö. 6. jz.

²⁴ *Nagy L.*: i. m. 43.

²⁵ Vö. *R. Garrucci*: i. m. CXCVI, CXCVIII és CXCIX. t.

²⁶ *Nagy L.*: i. m. 44.

ményünk szerint ezek a négyszögletes lemezkék szintén fémlapok lehetnek. Ezeket Nagy Lajos összekapcsolja az alatta lecsüngő, hét tagból álló ékkővel és ebben oly díszes nyakéket hajlandó látni, amilyenek az arany poharak ábrázolásain elég gyakoriak.²⁷ Ennek a nyakéknek a pontos mását láthatjuk a British Museum egy hasonló darabján, amelyen a nő frizurája és fejfedője is pontosan megegyezik a dunaszekcsői példánnyal.²⁸ Hasonló nyakék látható a ravennai S. Vitale mozaikok Theodora császárnő ábrázolásán is.²⁹ Magyarországi előfordulására értékes példaként hozhatjuk fel a Kiskörös-Vágóhídi VII. századi avar temető VIII. sírját, amelyben egy kislány volt eltemetve. A sírban, a csontváz mellén, «in situ» 5 db ovális alakú, arannyal díszített almandin csüngődísz feküdt.³⁰

A tunica fölött a nő vállát kettős vonallal határolt, széles gallérral ellátott palla borítja, amelybe a nő be van burkolva. Előtte bal keze látható, amint előrenyújtott mutatóujjával lefelé mutat. A nő pallójának széles gallérja díszítetlen, eltekintve a szegélyén levő keskeny csikoktól.

A nő balján férfi mellképe látható, frontális nézetben. A bajusz és szakáll nélküli férfi rövidre vágott, sörteszerű haját visel. Hosszú ujjú tunicát hord, amely jobb kezén egészen a csuklójáig ér le és a csukló fölött három, kettős vonallal jelzett sávval van díszítve. Ezek a sávok, ellentétben a dunapentelei darabon ábrázolt férfi tunicájának díszítésével, díszítetlenek. A férfi vállára öblös ráncokba futó köpeny (chlamys) borul, amely jobb vállán nagyméretű, rövid, tömör, meredek kengyelű, háromgombos, hagymafejes fibulával van összefogva.

Nagy Lajos leírása szerint a chlamys szélét kettős sáv díszíti.³¹ Az egyik sáv keskeny csikok által határolt mezőben indaszerű vonalakkal áll, amelyek apró köröket fognak közre, míg a másik sávban három-három ponttal díszített kör, illetve a két kör között elhelyezkedő pontok láthatók. Véleményünk azonban ezen a ponton alapvetően eltér Nagy Lajos megállapításától. Felfogásunk szerint ez a sáv díszítés nem a köpeny (chlamys) szélén fut végig, hanem, ugyanúgy mint azt a dunapentelei darabnál is láttuk, a férfi tunicáját díszítő segmentummal azonos, s így a két férfi viselete nemcsak a nagy fibulával összefogott chlamysban egyezik meg, hanem a jobb vállukat is azonos jellegű segmentum díszíti.

Az üvegedényen a keskeny kereten belül a következő felirat olvasható:
SEMPER GAVDEATIS IN NOMINE DEI.

Nagy Lajos foglalkozik a felirat elemzésével is és néhány példát említ, ahol az arany poharakon látható feliratban a *GAVDEO* ige szerepel. Ezt a formulát ő Pál apostolnak a Philippi-beliekhez írott levele (IV, 4) «*Gaudete in Domino semper*» szavaival veti össze.³²

Amint a fentiekben megállapítottuk, mindkét ismertett darab közös sajátága, hogy a férfiak jobb vállán a tunicát díszítő segmentum látható, a chlamyst pedig háromgombos, hagymafejes fibula fogja össze. Foglalkoznunk

²⁷ Nagy L.: i. m. 44. tov. irodalommal.

²⁸ H. Vopel: i. m. No 113. O. M. Dalton: Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East. London 1901. No 608. Ch. R. Morey: i. m. No 316.

²⁹ Nagy L.: i. m. 44. O. Wulff: Altchristliche und byzantinische Kunst. Berlin-Neubabelsberg 1914. 415. Abb. 361.

³⁰ Gy. László: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Bp. 1955. AH XXXIV. 27 skk., Fig. 7—8., T. VI.

³¹ Nagy L.: i. m. 43.

³² Nagy L.: i. m. 45. sk.

kell tehát a mindkét ábrázoláson látható férfiak viseletének két fontos darabjával, a tunicát díszítő segmentummal és a chlamyst összefogó fibulával.

Anélkül, hogy a segmentummal kapcsolatban részletesebben belemenénk a korábbi irodalomban meglehetősen kidolgozott problémába,³³ azt állapíthatjuk meg, hogy mindkét darabon a férfiak jobb vállán, ahol a vállra vetett chlamys nem takarja el, fent lekerekített vagy köralakú segmentum látható, amelyet hímezés díszített. V. Chapot szerint ezt a díszítést bőven alkalmazták többek között az aranyüvegeken is.³⁴ A Ch. R. Morey által közölt rendkívül nagy anyagban három esetben találjuk meg a segmentumot a férfiak jobb vállán.³⁵ Azt is megállapíthatjuk, hogy az idézett három esetben a segmentum tulajdonosainak vállát chlamys fedi, amely a jobb vállon mindhárom esetben hagymafejes fibulával van összetűzve, mint ahogyan ez a két magyarországi darabon is található. Garrucci is közöl több darabot, amelyeken az ábrázolt alakok vállán, vagy ruhája elején a térd fölött kerek segmentum található.³⁶ Alföldi idézett munkájában felsorolja azokat az egyéb emlékeket — a szalonoki Galerius diadalívtól kezdve a madridi I. Theodosius missorium császár ábrázolásáig —, amelyeken a kerek vagy négyszögletes segmentum megtalálható.³⁷ Felsorolását kiegészíthetjük még az alábbiakkal:

Bár Alföldi idézi az I. Theodosius missorium császáralakjait, azonban számunkra jelen összefüggésben fontosabb az a személy, aki rövid tunicában a császár mellett áll, vállán háromgombos fibulával összefogott chlamyst visel, akit Delbrueck «tisztviselő»-nek nevez.³⁸

Háromgombos hagymafejes, díszített lábú fibulákat találunk az ún. Stilicho dyptychonon mind az apa, mind a fiú jobb vállán ábrázolt segmentummal együtt (i. sz. 395 körül).³⁹

A Delbrueck által No 2. alatt közölt halberstadti (Domschatz) diptychon felső szegélyében Roma és Constantinopolis alakjai között ülő két császár jobb vállán köralakú segmentumok láthatók, a chlamyst pedig íves kengyelű, masszív fibulák fogják össze. Az idősebb császár vállán levő fibula lába bevágott mintával (pelta?) díszített és mindkét császár fibulájáról bojtos dísz csüng lefelé.⁴⁰

Ugyanígy megtaláljuk a háromgombos, hagymafejes, lábán bevágással díszített fibulát a Delbrueck által közölt ún. Patricius (?) diptychonon, ahol az ábrázolt alak segmentuma csak halványan rajzolódik ki és a szerző szerint köralakú volt. Korát Delbrueck az i. sz. 425 körüli időre teszi.⁴¹

³³ V. Chapot: Daremberg-Saglio: Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines. (Paris, 1908) IV/2, 1172 skk. C. M. Kaufmann: Handbuch der christlichen Archäologie. Paderborn 1905. 548 skk. R. Delbrueck: Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler. Berlin—Leipzig 1929. 32 sk. A. Alföldi: Insignien und Tracht der römischen Kaiser. Mitt. des Deutschen Arch. Inst. Röm. Abt. 50 (1935) 60. tov. irodalommal.

³⁴ V. Chapot: i. h.

³⁵ Ch. R. Morey: i. m. No 42; 99; 300.

³⁶ R. Garrucci: i. m. 171. t. 5: vállán; 175. t. 5: Jó Pásztor, térd fölött; 194. t. 3: vállán és térd fölött, Dignitas Amicorum típus; 198. t. 4: egyik gyerek vállán és térdé fölött; 201. t. 1: álló alak, kezében zászlót tart, vállán kerek, térdnél hosszúnégyszögű, fent háromszögű segmentum. R. Garrucci: i. m. III. 187. szerint «szolgáló».

³⁷ A. Alföldi: i. m. 60. tov. irodalommal.

³⁸ R. Delbrueck: i. m. 239. No 62.

³⁹ R. Delbrueck: i. m. 242. skk. No 63. Abb. 1. H. Pierce—R. Tyler: L'art byzantin. I. Paris 1932. 52 Taf. 52.

⁴⁰ R. Delbrueck: i. m. 87. No 2. H. Pierce—R. Tyler: i. m. 67. Taf. 92.

⁴¹ R. Delbrueck: i. m. 248. skk. No 64. R. Nierhaus: Madrider Mitt. V (1964) 199. sk. tov. irodalommal, Taf. 56.

Ugyancsak megtalálható a segmentum és a chlamyst összefogó, ívelt kengyelű, valószínűleg díszített lábú, masszív fibula a British Museum egy elefántcsont ülőszobrocskáján is, amely magasállású tisztviselőt, feltehetően consult ábrázolt (i. sz. V. sz. utolsó negyede).⁴²

Nagy számban találunk segmentumot és fibulát viselő személyeket a ravennai S. Vitale mozaikjain. Maga Justinianus császár vállán segmentumot visel, chlamysa díszes, korongalakú, közepén drágakővel díszített fibulával van összekapcsolva.⁴³ Háromgombos fibulát viselnek viszont a Justinianus kíséretének világi, tehát nem egyházi személyeket ábrázoló tagjai, így a mellette álló, magas termetű idősebb és az e mellett látható fiatalabb férfi, továbbá a császár balján álló férfi, akinek csak feje és válla látható.⁴⁴ Ugyanezek a személyek — magasrangú katonák és császári tisztviselők — jobb vállán a chlamys alatt viselt tunicán a segmentum is megtalálható.

A Theodora császárnőt bemutató mozaikon két férfi látható, mindkettő a császárnő előtt halad. Az egyik a palota ajtajának függönyét emeli fel a császárnő és kísérete előtt. J. Kurth ezeket a császári tisztviselőkhöz ruháját viselő személyeket eunuchoknak tartja.⁴⁵ Ezek öltözéke is segmentummal díszített tunicából, és vállukon háromgombos fibulával összefogott chlamysból áll.

Ugyancsak a S. Vitale mozaikján S. Vitalis chlamysát «orsóalakú aranyfibula» fogja össze a jobb vállán és nem hiányzik ugyanitt a feketével hímzett segmentum sem.⁴⁶

Ugyanezt a háromgombos fibulatípust és a segmentumot találjuk meg a S. Apollinare Nuovo Pilatus ábrázolásán is.⁴⁷

Wulff a S. Apollinare in Classe mozaik ábrázolásáról írva bemutatja a két arkangyal közül a jobb vállán kerek segmentumot és köralakú fibulát viselő Mihály arkangyalt. Ezt a szerző patríciusi díszruhának nevezi.⁴⁸

Ez a segmentum és fibulaviselet szívósan él tovább a bizánci művészetben egészen a középkor végéig.⁴⁹

Ha közelebbről meg akarjuk határozni, hogy kik viselték tunicájukon a segmentumot, a chlamyst és az azt összekapcsoló fibulát, akkor — amint már

⁴² H. Pierce—R. Tyler: i. m. 90. Taf. 149.

⁴³ O. Wulff: i. m. 361. Abb. 314. F. W. Deichmann: Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna. (Baden-Baden, 1958) 359. kép és részletképek.

⁴⁴ J. Kurth: Die Mosaiken der christlichen Ära. I. Die Wandmosaiken von Ravenna. (Leipzig—Berlin) 123; itt a császár kíséretének 2—3—4. sorszám alatt felsorolt tagjai. F. W. Deichmann: i. m. 359. kép és 368—372, és 374. részletképek.

⁴⁵ J. Kurth: i. m. 129 és Tab. XXIV. A 43. jz.-ben idézett Kraus szolgának, «ein Diener» mondja a császárnő mellett állót.

⁴⁶ J. Kurth: i. m. 119 és Tab. XXI. F. W. Deichmann, i. m. 352 és 356. kép.

⁴⁷ F. W. Deichmann: i. m. 200. kép.

⁴⁸ O. Wulff: i. m. II. 418. sk. Abb. 363.

⁴⁹ R. Garrucci: i. m. IV. 92. 275. t. 3. alatt a római S. Pietro ad Vincula-ból közöl egy S. Sebestyént ábrázoló mozaikot (i. sz. 680), aki vállán kerek segmentumot visel és jobb vállán chlamysát kerek fibula fogja össze. Megtalálható egy VI. századi kődomborművön, amely Gábrriel arkangyalt mutatja be (S. Adalia, Törökország), akinek jobb vállán kerek segmentum látható és chlamysát kerek fibula fogja össze: H. Pierce—R. Tyler: i. m. II. 74. 32. t. — Mint késői előfordulását említjük meg azon a 7 rekeszománccal díszített aranylemezből álló királyi diadém, amelyet IX. Konstantinos Monomachos császár ajándékozott I. András magyar királynak, ahol a császár és a császárt kétoldalról övező császárnők vállán kerek segmentum látható: H. L. Nickel: Byzantinische Kunst. Leipzig, 1964. 96—97. 1. között. S. Mihalik: Problematik der Rekonstruktion des Monomachos-Krone. Acta Hist. Artium 9 (1963) 199 skk. Abb. 2, 4. és 17—19.

Delbrueck is megállapította⁵⁰ — rendkívül nehéz feladatra vállalkozunk. Mindenekelőtt ebből a csoportból el kell különítenünk a császárok személyét, akiknek — mint Alföldi megállapította — hivatalból arany segmentum járt,⁵¹ és különlegesen díszes fibula.⁵² Erre jó példát szolgáltat többek között az I. Theodosius missorium császárábrázolása⁵³ és a ravennai S. Vitale mozaik Justinianus ábrázolása.⁵⁴ A fenti áttekintésünkéből az is kitűnik, hogy ez a császári díszfibula általában nem háromgombos, kengyeles ívfibula, hanem kerek és drágakövekkel, csüngőkkel díszített, mint pl. a Justinianusé.⁵⁵

Alföldi a segmentumnak a császári tisztviselők sorában — szín és anyag alapján — rang és méltóságjelző szerepet tulajdonít.⁵⁶ Delbrueck megállapítása szerint is a chlamys és az aranyfibula a senatorok, magasállású kormányzati tisztviselők és katonák öltözetének elengedhetetlen járulékei voltak. Megjegyzése szerint ezt az állapotot tükrözik a S. Vitale császárhozaikjai is.⁵⁷ Ugyanerre a megállapításra jut K. Kurth, aki szerint a tisztek, vagy tiszti rangú személyek fehér tunicát viselnek, amelyről sohasem hiányzik a legtöbb esetben feketével himzett segmentum, a chlamys és a jobb vállon a többé vagy kevésbé értékes aranyfibula.⁵⁸ — R. Nierhaus szintén aláhúzza, hogy a tunica és a chlamys, amelyet a jobb vállon fibula fogott össze, a III. század végén és a IV. században már a magasrangú polgári tisztviselők hivatalos szolgálati öltözéke volt. Nyomatékosan kiemeli azt is, hogy az arany (aranyozott), háromgombos hagymafejes fibula kötelezően hozzátartozott ehhez az öltözékhez.⁵⁹

A fibulákkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy — véleményünk szerint — ezek a háromgombos, hagymafejes fibulák, a császároké kivételével, nem aranyból készültek, hanem aranyozottak voltak és általában abba a típusba tartoznak, amelyeket Behrens felosztásában a C. típusba sorol s amelyek nagy hagymafejekkel, rövid kereszttaggal és a kengyelhez viszonyítva nagy lábbal készültek. Korukat i. sz. IV. sz. végére és az V. századra határozza meg.⁶⁰

Ilyen típusú fibulák a magyarországi későrómai temetőkben is előfordulnak. Legutóbb a ságvári temetőből ismerhettünk meg ilyen masszív, aranyozott, díszített lábú fibulákat, amelyek közül kettő portréval, egy pedig crux monogrammaticával van díszítve (IV. sz. második fele).⁶¹

Visszatérve végül a dunapentelei és dunaszekcsői üvegedényeken található férfiábrázolások segmentum és fibula viseletéhez, arra a következtetésre

⁵⁰ R. Delbrueck: i. m. 39.

⁵¹ A. Alföldi: i. m. 60.

⁵² U. az 65.

⁵³ Vö. 38. jz.

⁵⁴ Vö. 43. jz.

⁵⁵ A fenti példák között csak egy esetben, R. Delbrueck: i. m. No 2 találunk császár ábrázolást háromgombos fibulával, de erről is díszes, bojtos csüngő függ lefelé. Vö. feljebb 245. lapon.

⁵⁶ A. Alföldi: i. m. 60.

⁵⁷ R. Delbrueck: i. m. 39.

⁵⁸ J. Kurth: i. m. 268.

⁵⁹ R. Nierhaus: i. m. 199 sk. egy általa közölt Sierre de Chimorra-i (Prov. Cordoba) reliefen vállukon fibulával megtűzött chlamyst viselő «tisztviselők» csoportja alapján vonja le ezeket a következtetéseket (Taf. 55).

⁶⁰ G. Behrens: MZ 14 (1919) 13. N. Belaeu: Sem. Kond. 3 (1929) 96 sk. Taf. XVI.

8—11.

⁶¹ A. Sz. Burger: i. m. XC. t. 1—7. és XCI. t. 1—3. továbbá uo. 108. 120 jz.

júthatunk, hogy az ezeken ábrázolt személyek magasrangú, császári tisztviselők voltak, akiknek hivatali öltözkééhez tartozott a segmentummal díszített tunica és a jobb vállukon aranyozott, háromgombos fibulával összefogott chlamys.

A későrómai császári udvartartás keretében a Cod. Theod.⁶² említi olyan, kezdetben alacsony, később egyre magasabb rangot elért tisztviselőket, akik személyes szolgálatokat látnak el a császár körül. Ez a silentariusok testülete élükön három decurióval, akik az V. századtól kezdve senatori rangot nyertek,⁶² és a császári család nőtagjainak kíséretéhez tartoztak, ha ezek a nyilvánosság előtt mutatkoztak.⁶³ O. Seeck a Cod. Theod. egyik helyére hivatkozva azt állapítja meg, hogy ez az intézmény már 328-ban megvolt és létrehozása I. Constantinus idejére megy vissza.^{63a} 354-ben a Cod. Theod. szerint a 15 évet leszolgált silentariusok a kivételezett udvari tisztviselők közé tartoztak.⁶⁴ 412-ben decuriók a magasrangú tisztviselők között mentességet kapnak a súlyos állami terhek alól.⁶⁵ Az V. század elején tehát már az állami ranglétra magas fokán állanak.

A Theodora császárnőt és kíséretét ábrázoló ravennai mozaikon a császárnő és női kísérete előtt két férfi halad, az egyik közülük az ajtó függönyét emeli fel, amelyen át a császárnő és kísérete befelé vagy kifelé tart. A fentiek alapján megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy bennük magasrangú udvari méltóságokat, esetleg silentariusokat lássunk, akik a császári tisztviselők háromgombos fibulával és segmentummal díszített ruháját viselik. Amennyiben elfogadjuk O. Seeck okfejtését, akkor ezek már a IV. század első felében megtalálhatók a császári udvarban.

Bár a dunapentelei és dunaszekesői üvegedényeken ábrázolt férfiak segmentuma formában eltér a ravennai S. Vitale Theodora mozaikját ábrázoló jeleneten levő két férfi jobb vállán látható segmentumától, talán nem állunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk, hogy az arany poharakon ábrázolt személyek szintén magasrangú császári tisztviselők, esetleg silentariusok voltak, akik a császári udvarból kerülhettek Pannoniába, mivel a silentariusok funkciója magában foglalta különlegesen fontos követségi feladatok, sőt magasrangú katonai szolgálatok ellátását is.⁶⁶ Mind Intercisa, mind Lugio fontossága a IV. század második felében alátámasztja magasrangú császári tisztviselők jelenlétét Pannoniában.⁶⁷ A dunapentelei példányon ábrázolt férfinak és fiának tömött, gyapjas haja felveti azt a lehetőséget, hogy az illetőben keleti származású egyént lássunk. Jelen témánktól messze esik az, hogy hogyan kapcsolható

⁶² Cod. Theod. VIII. 7.5.

^{62a} O. Seeck: PW—RE IIIa 57 sk.

⁶³ O. Seeck: PW—RE i. h. tov. irodalommal. Koronázáskor a császárnőt legközelebbi rokonai kísérik, vagy ha ezek nincsenek, két eunuch. Vö.: Codini Curopalatae De officialibus palatii Cpolitani et de officiis magnae ecclesiae liber. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn 1839, 91. c. XVII.

^{63a} Cod. Theod. VIII. 7.5. O. Seeck: PW—RE. i. h. O. Seeck: Regesten der Kaiser und Päpste. Stuttgart 1919. 43.

⁶⁴ Cod. Theod. XI. 18.

⁶⁵ Cod. Theod. XI. 18. O. Seeck: PW—RE IIIa 58.

⁶⁶ Procopius, Bell. Pers. II. 21,2. O. Seeck: PW—RE i. h.

⁶⁷ Intercisa = vö. 3. jz. — Lugiohoz: Nagy L.: Budapest Tört. Bp. 1942. II. 747. 1. jz.

ez össze az Intercisában a II. sz. végétől nagy számban kimutatható szír és kisebb számmal előforduló zsidó telepések jelenlétével.⁶⁸

A dunaszekcsői példány női sír mellékleteként került elő (benne csontból faragott díszorsó volt); ez a tény arra mutat, hogy az illető magasrangú császári tisztviselő, feltehetően az aranypohár tulajdonosa, elhunyt női hozzátartozója sírjába helyezte ezt az értékes emléket.⁶⁹

Végül röviden foglalkoznunk kell az üvegedények ajándékozásának kérdésével, továbbá a kronológia és műhely kérdésével.

Felvetődik az a kérdés, hogy milyen alkalommal történhetett ezeknek a díszes üvegedényeknek az ajándékozása. Már Vopel megállapítja, hogy ezek az akklamatioval ellátott üvegek ajándékol szolgáltak.⁷⁰ Okfejtésében arra a következtetésre jut, hogy ezeknek az aranyedényeknek a fejlődésében bizonyos korszakokat lehet megkülönböztetni és pl. az egyes személyeket ábrázoló portrék szinte soha nincsenek keresztény szimbólummal ellátva és csak sokkal később, Vopel szerint a IV. sz. vége felé merül fel annak a szüksége, hogy az ábrázoltakat úgy mutassák be, hogy keresztény jellegük az első pillanatra kitűnjék.⁷¹ Az aranyedények áttekintése alkalmával azt állapítja meg, hogy a házaspár, illetve házaspár és gyermek ábrázolások eléggé későn, csak a IV. században merülnek fel az üvegedényeken. A fentiek alapján tehát arra a megállapításra juthatunk, hogy ezek az ábrázolások a constantinusi korszak alatt, illetve után születhettek, koruk a IV. sz. második felére esik, amikor már a kereszténység államvallássá tétele után a házasságkötési szokás, illetve a házassági évfordulók keresztény jellegét igyekeznek ezekkel a félreérthetetlenül ókeresztény jellegű tárgyakkal is hangsúlyozni.⁷²

Nem hagyhatunk figyelmen kívül azonban egy másik lehetőséget sem. Már Vopel rámutatott arra, hogy ha a jókívánásokat a szülők az üvegedényeken ábrázolt gyermekhez intézik⁷³ (*VIVAS PARENTI RVIS TVIS*, vagy a mi esetünkben *VIVAS CVM TVIS IN DEO*), feltételezhető az, hogy az ajándékozás a gyermek születésnapjára történt. Ezzel hozhatjuk kapcsolatba a mi darabunkon is az apának a gyermek fejére ráhelyezett kezét. Ebben az esetben tehát a gyermek születésnapjával kapcsolatos az ajándékozás és ennek az ünnepségnak az ókeresztény jellegét igyekeznek a tárgy ajándékozásával is hangsúlyozni.

Ami a két darab kronológiai meghatározását illeti, Vopel véleményére támaszkodva⁷⁴ a családi képek zömét a IV. sz. közepére, vagy végére tehetjük. A dunaszekcsői példány korát Nagy Lajos — a leletkörülmények és stíluskritikai elemzés alapján — a IV. sz. első felébe helyezi.⁷⁵ Készítési helyét Rómába teszi, ami — véleményünk szerint — a dunapentelei példányra is áll.⁷⁶ A dunapentelei példány korát éppen a portréábrázolások pregnánsan bizánci jellege miatt, későbbi időre, a IV. sz. végére datálhatjuk.⁷⁷

⁶⁸ F. Fülep: Intercisa I. 209. F. Fülep: New Remarks on the Question of the Jewish Synagogue at Intercisa. Acta Arch. Hung. 18 (1966) 93 skk.

⁶⁹ Nagy L.: i. m. 46.

⁷⁰ H. Vopel: i. m. 84.

⁷¹ H. Vopel: i. m. 43.

⁷² H. Vopel: i. m. 84. sk.

⁷³ H. Vopel: i. m. 84.

⁷⁴ H. Vopel: i. m. 45. 1. jz.

⁷⁵ Nagy L.: i. m. 46.

⁷⁶ H. Vopel: i. m. 77.

⁷⁷ A. Riegl: Spätromische Kunstindustrie. Darmstadt, 1964. 208 sk.

1. kép. Ókeresztény üvegedény töredéke, Dunaujváros (Intercisa) 1 : 1.

2. kép. Ókeresztény üvegedény töredéke, Dunaszekeső (Lugio) 1 : 1.

1. kép. Ókeresztény üvegedény töredéke, Dunaujváros (Intercisa) 1:1.

2. kép. Ókeresztény üvegedény töredéke, Dunaszekeső (Lugio) 1:1.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

TÖTTÖSSY CSABA

A ŚUKASAPTI-VÁLTOZATOK ÉS A JAINA-SZERZŐSÉG KÉRDÉSE

A szakirodalom általában két szövegváltozatát emlegeti a Śukasaptatinak. Megtartván ezeknek Richard Schmidttől, első kiadójuktól¹ származó elnevezését, *textus ornatior* és *textus simplicior* néven különböztetik meg a kettőt. Így található ez Winternitznél² és Keithnél,³ továbbá e két szanszkrit irodalomtörténet alapján másutt⁴ is. Schmidt a Śukasaptatira vonatkozó kutatásai összefoglalásában szintén csak a *textus ornatior* és a *textus simplicior* változatokat említi,⁵ s ez utóbbi *A* kéziratáról azt mondja, hogy ez általában a *textus simplicior* fogalmazásához csatlakozik.⁶ Ez természetesen elegendő alap volt arra, hogy a szakirodalom csak e két szövegváltozatot emlegesse, s az *A* kézirat Schmidtféle kiadásának a címe⁷ is jogot adott erre. Ennek az *A* kéziratnak a kiadásához írt bevezetőjében azonban Schmidt elismeri, hogy ennek variánsait a *textus simplicior*-nak a *CC₁LOP* kéziratok alapján közölt kiadásánál nem vehette figyelembe, mivel a szövegeltérés oly nagy; s ezt az *A* kéziratot itt *textus elegantior* névvel illeti.⁸ Schmidtnek ez utóbbi, későbbi felfogását a magunk részéről olyannyira elfogadjuk,⁹ hogy mi a Śukasaptatinak három szanszkrit szövegváltozatáról beszélünk¹⁰ mindig, s az *A* kézirat alapján kiadott *textus elegantior* harmadik szövegváltozatnak tekintjük. Annál is inkább szükséges, hogy három változatról beszéljünk, mert a *CC₁LOP* kéziratokon alapuló *textus simplicior* és a *textus elegantior* szövege — amint az még a következőkből is kitűnik — oly mértékben különbözik, hogy ezt — szerintünk — feltétlenül figyelembe kell venni.

E három szövegváltozat egymáshoz való viszonyáról röviden annyit leszögezhetünk, hogy ezek egyike sem származik a másiktól. Nyugodtan kimondhatjuk azt is, hogy a

¹ Szövegkiadásai: Die Çukasaptati. *Textus simplicior*. AKM 10 (1897) No. 1. Leipzig 1893. X + 213 l.; Der *Textus ornatior* der Śukasaptati. Kritisch hgg. von —. ABayA I. Cl. 21 (1901) 2. Abt. München 1898. 317—416. l.; Der *Textus simplicior* der Śukasaptati in der Recension der Handschrift A. ZDMG 54 (1900) 515—547. l. és ZDMG 55 (1901) 1—44. l.

² M. Winternitz: Geschichte der indischen Litteratur. III. Bd. Leipzig 1920. 342. sk. l.: «Durch Ausgaben und Übersetzungen von Richard Schmidt sind zwei Rezensionen bekannt geworden, . . .»

³ A. B. Keith: A History of Sanskrit Literature. London 1961. 290. l.: «Interesting is the Çukasaptati, seventy tales of a parrot, of which we have two recensions, . . .»

⁴ Шукасаптати. Семьдесят рассказов попугая. Перевод с санскрита М. А. Шупаева. Предисловие и примечания В. И. Кальanova. Москва 1960. 7. l.

⁵ R. Schmidt: Über den Werth des Sanskritstudiums. Stuttgart 1898. 4. skk.

⁶ I. m. 5. l.: «Wenn sich hier auch der Text im allgemeinen eng an die Fassung des *textus simplicior* anschliesst, so zeichnet er sich doch dadurch vor diesem vorteilhaft aus, dass . . .»

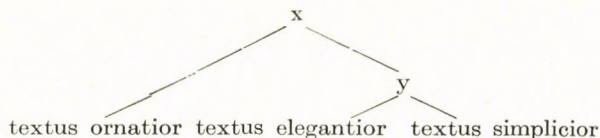
⁷ Der *Textus simplicior* der Śukasaptati in der Recension der Handschrift A. (Ld. az 1. jegyzetet.)

⁸ ZDMG 54 (1900) 515. l.: «Als ich meine Ausgabe des *Textus simplicior* der Śukasaptati ausarbeitete, musste ich sehr bald darauf verzichten, die Varianten von A, abgesehen von den Eigennamen, auch nur auszugweise zu geben.» . . «Auch in stilistischer Hinsicht gebührt A der Vorrang vor der Recension der anderen Manuskripte, und ich möchte daher das Prädikat «*elegantior*» für diesen Text wählen.»

⁹ Ugyanígy: Harmatta J.: Ant. Tan. 10 (1963) 240.

¹⁰ Ld. Ant. Tan. 10 (1963) 155. skk. és Acta Orient. Hung. 18 (1965) 227. skk.

textus simplicior és a textus elegantior közelebb áll egymáshoz, mint bármelyikük a textus ornatorhoz.¹¹ Az előbbi kettőnek egykor lehetett egy közös alapja, s e közös alapnak és a textus ornatornak egykor lehetett egy közös őse:

Schmidt úgy vélte, hogy nem a textus ornator, hanem a textus simplicior áll közelebb az eredeti Śukasaptatihoz, s ezt a felfogását a textus ornator 5—17. elbeszéléseinek, illetve a textus simplicior és a textus elegantior 5—9. elbeszéléseinek a megítélésére alapozza.¹² Hertel teljesen magáévá teszi Schmidtnak ezt az elgondolását és érvelését.¹³ A magunk részéről kimutattuk azonban ennek az érvelésnek a helytelen és téves voltát, és a Śukasaptati-változatoknak éppen ezzel a részével bizonyítottuk, hogy a textus ornator áll közelebb az eredeti Śukasaptatihoz.¹⁴

Hertel Schmidt felfogását, amely szerint a textus simplicior őrizte meg a legjobban az eredeti Śukasaptati, bizonyítani óhajtja a śvetāmbaráról szóló történettel is,¹⁵ amelyet a textus ornator 39. és a textus elegantior 27., illetve a textus simplicior 25. elbeszélése tartalmaz. Ennek alapján kifejti azt a meggyőződését is, hogy egy jaina śvetāmbara volt a szerzője a textus simpliciornak vagy már az eredeti Śukasaptatinak is. Ha azonban a śvetāmbara fentebb említett történetét a következőkben alaposabban megvizsgáljuk — figyelembe véve a Śukasaptati mindhárom szanszkrit változatát —, akkor nem fogadhatjuk el Hertel felfogását.

A textus ornator a 39. elbeszélésében¹⁶ a következőképpen adja elő a történetet: Śrīpura városban élt egy Narendra nevű śvetāmbara, azaz fehér ruhás szerzetes, aki mindenkit megnyert magának. Mindenki tisztelte őt vezeklése és tisztasága miatt. Idővel azonban az ételben való önmegtartóztatás mellőzése következtében úrrá lett rajta az érzéki vágy, és egy hetairával élt. Megtudta ezt róla a másik jaina szektához tartozó szerzetes, egy digambara, aki ekkor elmesélte mindezt a śvetāmbara híveinek, s összezsúfí-

¹¹ E két változatot ugyanis, mint láttuk, *Winternitz*, *Keith* stb., akik a szanszkrit zövegváltozatokat alaposabban nem tanulmányozták, meg sem különböztetik egymástól.

¹² *R. Schmidt*: Über den Werth des Sanskritstudiums. 6. sk. 1. és Śukasaptati. Das indische Papageienbuch. Aus dem Sanskrit übersetzt von Richard Schmidt. München 1913. X. sk. 1.

¹³ *J. Hertel*: Das Pañcatantra. Seine Geschichte und seine Verbreitung. Leipzig und Berlin 1914. 242. l.

¹⁴ *Antik Tanulmányok* 10 (1963) 155. skk. és *Acta Orientalia Hung.* 18 (1965) 227. skk.

¹⁵ *J. Hertel*: I. m. 240—242. l.

¹⁶ *Der Textus ornator der Śukasaptati*. Kritisch hgg. von Richard Schmidt. *ABayA* I. Cl. 21 (1901) 2. Abt. München 1898. 363—364. l.: *punaḥ Prabhāvati pakṣiṇaṃ papraccha / tataḥ śuko 'bhīdadhe / devi śvetāmbaravad ātmana upari samāpatitaṃ pracchannābhīyogam anyasyopari āropayitaṃ prabhavasi yadi tadānūtiṣṭha / tataḥ Prabhāvatyā pṛṣṭaḥ sukas tad vṛttantaṃ prabhāḥṣe / śṛṇu / Śrīpure nagare Narendranāmā śvetāmbarah / sakalam api lokam vaśīcakāra / sarvo 'pi tasya varivasyāṃ sādhatayā nīyamaparamatayā kurute / tadānu divyānnāhārasambandhāt tasya viśayavasanāpy udiyāya / tadāsāu viśayavivaśo veśyayā sahitas tiṣṭhati / taccaritaṃ eko digambaras tv ajñāsīt / tacchvetāmbaracaritaṃ śvetāmbarabhaktāya digambara āvedayat / bhavadīyah śvetāmbaro rātrau veśyāgrhaṃ pravasati / adya pradośasamaye bhavadbhīr avekṣāṇāya samāgantavyam / sa ca veśyāsahitah śvetāmbaro draṣṭavyaṃ bhavatāṃ bhaviṣyati / atas te śrāvakāḥ śvetāmbararakṣāṇāya parita upavivīṣuḥ / kṛtasamketah śvetāmbaro nījamandire nyavātsīt / tato veśyāpi tasya veśma prāvīṣat / tadā śvetāmbara ity avagatavān / madrakṣānakṛte ete 'tra paritaḥ prasavīsaranti / tarhi Prabhāvati bhavaty apy āvedayat / tadā śvetāmbara ātmanah saṃjāyamānāṃ mānakhaṇḍanāṃ katham apākṛtavān / tataḥ Prabhāvati vicārapratibhānīratā samajāyata / yadā nāvagacchati tadā śukam aprākṣīt / tataḥ śuko 'py avocat / śṛṇu Prabhāvati / śvetāmbaras tathetthaṃ nīraṇāṣīt / yad idaṃ kaitavakṣaṇakako madupary āropayann asti asya kṣaṇakasya sphiguṇṇato 'phalam darśayiṣyāmīty abhidhāya svayaṃ kṣaṇanakeveṣam vidhāya pānīnā veśyāṃ vidhṛtya bahir niragāt / tadrakṣakāḥ śrāvakāḥ taṃ kṣaṇanakam adrākṣuḥ / tadānu abhīmu-khaṃ gatvā viśeṣatayā na vivikṣāṃcakruḥ / kṣaṇanakaṃ cāvajñāsiṣuḥ śvetāmbaraṃ ca sarve*

tette őket, hogy győződjenek meg minderről a saját szemükkel. Miután azonban belépett a hetaira a házba, a śvetāmbara észrevette, hogy emberek állnak a ház körül. Erre a a śvetāmbara elhatározta, hogy megghiúsítja a digambara részéről ellene irányuló támadást. Ezért «kṣapaṇaka-ruhát» öltve, kézenfogva a hetairát kiment. Az emberek csak ezt a digambara öltözéket figyelték meg, s ettől kezdve megvetették a digambarát (vagy más kifejezéssel: kṣapaṇakát, azaz koldulószerzetest), a śvetāmbarát viszont tisztelték.

A textus elegantior a következőképpen mondja el a történetet a 27. elbeszélésében.¹⁷

Egy Candrapurī nevű városban élt egy Jina-tisztelő koldulószerzetes, azaz digambara. Egyszer aztán jött ide egy Sthiracandra nevű fehérruhás szerzetes, aki nagyon erőnyes volt, s akinek sikerült a tanítványokat és a többi embert is megnyernie magának. A digambara így háttérbe szorult. A fehérruhás szerzetes azonban idővel elmerült az érzéki élvezetekbe, s egy hetairával szerelmeskedett. A digambara ezt megtudta róla és elmondta az embereknek. A fehérruhás azonban koldulószerzetes-öltözékben ment ki a hetairával együtt a házból, az emberek előtt tehát az bizonyosodott be, hogy a fehérruhást kell tisztelniük.

A textus simplicior a 25. elbeszélésében¹⁸ mondja el ezt a történetet a következőképpen:

Egy Candrapurī nevű városban élt egy Siddhasena nevű, az emberek által tisztelt kṣapaṇaka, azaz digambara. Jött a városba azonban egy fehérruhás szerzetes is, az erőnyesek legkiválóbbja, s ez megnyerte magának az embereket és a tanítványokat. Ezt a kṣapaṇaka nem tudta elviselni és ezért egy hetairát küldött a śvetāmbarához, s elhíresztelte róla, hogy nem erőnyes, hanem hetairakedvelő. Ezenfelül odacsódtette az embereket, hogy erről megbizonyosodjanak, s közben a saját szektáját magasztalta, a másik jaina szektát: a śvetāmbarákat pedig ócsárolta. A śvetāmbara azonban ekkor elégette a mécs

'pi mānayaṃāsuḥ / tarhi Prabhāvati tvam evaṃrūpam upāyaṃ parikalayasi yadi tadānīṃ svasamīhitasādhanaparā bhava //

ity ekonacatvārīṃ atkathā //

¹⁷ R. Schmidt: ZDMG 55 (1901) 15—16. 1.: *apare 'hani atulaṃ śrīṅgāraṃ kṛtvā niśāmukhe kīraṃ uvāca sakhīyutā / gacchāmy adya kīra / kuru yad rocate yadi vetsi [śitāmbaravad viparītaṃ] yathā śitāmbareṇa ruddheṇa viparītaṃ kṛtaṃ / Prabhāvati / śuka kaḥ śitāmbaraḥ kaiśca ruddhaḥ / kiṃ kṛtaṃ / kathaya / mama kautukam / śukaḥ / śrīṇu devi / asti bhūtale Candrapurī nāma nagarī / tatra Siddhasenākhyo jinapūjakah śramaṇah / kadācū Sthiracandranāmā śitāmbaro mahīm paryaṇan tasyāśramaṇaṃ samāyātah / tena guṇinā vratinā sarvo 'pi śrāvako 'nyo 'pi jana ātmāyattah kṛtaḥ paścāt pātitaśca digambarah / sa vrati tatra sthitaḥ sanvividhān viśayān bhūktah / pariḥṇāto digambareṇa sureśāgaṇikārataḥ / tatra tayā sārddhaṃ nityaṃ kṛtate / śramaṇena kathitaṃ janāgrataḥ / ruddhaśca janaiḥ / adhunā devi kathaṃ bhaviṣyati / nāhaṃ kīra jānāmi / kathaya bhavān / yadi nāya paraṃ yāsi / na yāsyāmiti kṛtaḥ śapataḥ / śukaḥ / śrīṇu devi / śramaṇena hathena kṛtaṃ etad vicārya vrati śramaṇatvaṃ samādāya saveśyā gṛhād vinīrgataḥ / yadā teṣāṃ śramaṇānāṃ darśanaṃ kṛtaṃ tadā tair muktaḥ / tadā lokānāṃ sitavastro hastād api pājyo jātah //*

kathāṃ etāṃ śukaprotkṛtāṃ śrutvā suśvāpa kāmīnī /

sakhībhiḥ sahītā rātrau śukavākyaparāyaṇā //

iti Śukasaptatyāṃ saptaviṃśatitamāṃ kathānakāṃ samāptam /

¹⁸ Śukasaptati. Dilli 1959. 65. 1.: *anyadā Prabhāvati śukaṃ gamanāya pṛcchati / śukaḥ prāha /*

kuru yad rocate kartuṃ yadi vetsi pratīṅgitam /

śvetāmbareṇa ruddhena yathā pūrvam kṛtaṃ tathā //

asti Candrapurī nāma nagarī / tatra Siddhaseno nāma kṣapaṇako janapūjitaḥ / tasmīn eva nagare 'nyah sitapa, o guṇināṃ mukhyaḥ samāgataḥ / tena ca guṇinā sarvo 'pi jana āvarjitaḥ śrāvakā apy ātmāyattāḥ kṛtāḥ / sa kṣapaṇako 'pi tasya pūjāṃ kriyamānāṃ asahamānaḥ svayaṃ tadīyopāśraye veśyāṃ pṛeṣayitvā asau veśyātubdho na suśīla iti śvetāmbarasya lokapṛavādam akarot / taddarśanāya janam ākārayāmāsa / brūte ca / kṣapaṇakā eva brahmacārīnaḥ śvetāmbarās tu viplutāḥ / so 'pi śvetāmbaro dipāgninā upādhiṃ prajvālya prabhātapṛāptīyāṃ rajanyāṃ nagnībhūya ve yāyā dattahasto nīrgataḥ / tato lokāpavādah saṃvṛtāḥ / yad asau kṣapaṇako na sitavastraḥ /

iti śrutvā Prabhāvati suptā /

iti Śukasaptatau pañcaviṃ atītamī kathā //

¹⁹ Hertel megjegyzi (ld. i. m. 240. 1. 2. jz.), hogy Schmidt helyesen olvassa szövegkiadásában az *L* kézirattal (többi másként) az *upādhiṃ* alakot, de ez itt nem «szektajel»,

tüzénél az *upādhi*-ját,¹⁹ s meztelenen, a hetairának adott kézzel jött ki. Ekkor aztán mindenki gyalázta, azt állapítván meg, hogy ez kšapanaka és nem fehér ruhás.

Galanos²⁰ ugyanígy mondja el a történetet a huszonötödik elbeszélésben. Az *upādhi* kifejezést nem használja ugyan, de elmondja, hogy a švetāmbara tüzet gyújtott a házban és meztelenen jött ki a hetairával. Ezt látva a nép így szól: «Ez digambara, azaz teljesen meztelen, és nem švetāmbara, azaz fehér ruhát viselő». Galanos tehát pontosan megértette a csattanóját a textus simplicior szövegének (amelyet fordít), és azt a tárgy pontos ismeretében (ami egyébként is tapasztalható nála) vissza is tudta adni a maga görög munkájában.

A textus simpliciorhoz igen közelálló marāthi fordítás²¹ hasonlóképp 25. története csak az elején felel meg pontosan a textus simpliciornak:

A Candravatī városban él a «Siddhakšapanaka nevű jaina», aki tudós ember volt és a király környezetéhez tartozott, nem tudja elviselni, hogy a jövevény nāstika švetāmbara megnyeri magának az egész népet és a királyt. Ezért megrágalmazza, hogy miközben jámborságot prédikál, maga hetairákhoz jár. Ennek bizonyítása céljából pénzt ad egy hetairának és elküldi a švetāmbarához, maga pedig napkeltekor néhány helybeli tekintélyes emberrel elmegy vetélytársa házához. A švetāmbara azonban, amikor a hetaira belépett, éppen varázsszertartásokat végzett, mégpedig meztelenen, s az így fogta őt kézen és vitte ki. Az emberek ennek láttára felháborodnak, hogy «noha a buddhisták magasztalják az önmegtartóztatást, ez a švetāmbara nem képes fékezni magát, ez egy hitehagyott».

Ha a három szanszkrit változat elbeszéléseit összehasonlítjuk, két mozzanatnál látnunk jelentős különbséget. Bár a textus ornatior és a textus elegantior is hangoztatja, hogy a švetāmbara kezdetben erényes volt, szerintük azonban idővel *tényleg* engedett az érzéki élvezeteknek és egy hetairával való szerelemben élt. Ezekben a digambara tehát *nem rágalmazó*, csak felhasználja a megtudott tényeket a vetélytársa ellen. A textus simpliciorban (valamint a görög fordításban) a két másik változattal szembeni különbség erős švetāmbara-érületről tanúskodik. A švetāmbara a textus simplicior szerint ugyanis *végig erényes* marad és a hetairát csak a digambara küldi el hozzá azért, hogy így *megrágalmazhassa* őt.²² Abban viszont mindhárom szanszkrit változat megegyezik, hogy a végén a švetāmbara győzedelmeskedik.

amint Schmidt értelmezi és fordítja (Die Čukasaptati. Textus simplicior. Aus dem Sanskrit übersetzt von Richard Schmidt. Kiel 1894. 46. l.), hanem a 'felszerelés része', 'használati tárgy'. E helyen — mondja Hertel — a ruházatról van szó, s emlékezett arra, hogy a digambarák az angol uralom előtt meztelenen jártak Indiában. (Szerintük ezzel végeredményben Hertel is azt mondja, hogy a fehér ruha a megkülönböztető a fehér ruhás és a meztelen-ruhás szerzetesek között, tehát a fehér ruha voltaképpen mégis tekinthető ily értelemben szektajelnek.) Hertel hozzáfűzi ehhez még, hogy az *upādhi* kizárólag jaina szerzetesek által használt technikai kifejezés, amelyet egyetlen brahmanista szerző sem használna, s ezt a jaina švetāmbara szerzőség mellett döntő bizonyítékként értékeli. — Az esetleges aggodalom eloszlatására szeretnénk még megjegyezni, hogy a textus ornatior *kšapanakavešam vidhāya* «kšapanaka-öltözéket öltve» kifejezése (ami egyúttal szójáték is a *pāninā vešyāṃ vidhṛtya* folytatáshoz) és a textus elegantior *šramanaṭvaṃ samādāya* «koldulás-szerzetességet fogva» kifejezése nem jelenti ezek szerzői részéről annak nem ismerését, hogy a digambarák meztelenen jártak, hiszen maga a digambara azaz «ég-ruhájú» kifejezés is, amelyet meztelenöltözötű-nek szoktunk fordítani, tartalmazza a ruha, öltözet jelentésű *ambara*-szót.

²⁰ Χιτωπαδίσσα . . . και Ψιτταροῦ μυθολογίαι νεκρωιαι. Μεταφρασθεντα εκ τοῦ Βραχμανικοῦ παρὰ Δημητρίου Γαλανοῦ, Ἀθηναίου. Ἐν Ἀθήναις 1851. 41—42. l.

²¹ Ld. R. Schmidt: Śukbāhattari. Die Marāthi-Übersetzung der Śukasaptati. Marāthi und Deutsch. Leipzig 1897. AKM Bd. X. No. 4.

²² A marāthi szöveg megtartja a textus simpliciorra jellemző lényeges mozzanatait a történetnek: a švetāmbara végig erényes marad, s a hetairát csak a digambara küldi el hozzá, hogy megrágalmazhassa. Mivel azonban a fordító láthatóan egyáltalán nem volt tisztában a jaina vallással, s azt sem tudja, hogy a švetāmbarára a fehér ruhás öltözet, a digambarára a meztelen-ruhás a jellemző, így a történetet a továbbiakban nem érti meg, ezért elrontja, s a švetāmbara egyedül e változatban nem győzedelmeskedik a végén. Itt ugyanis a rágalmazó eléri célját: épp meztelenen, varázsszertartásokat végezve találja őt a hetaira, s így tudja kivezetni az emberek elé, akik ebből nem digambara, azaz meztelen-ruhás voltára következtetnek, hanem azon háborodnak föl, hogy egy hetairával, s ráadásul meztelenen jelenik meg. Mivel a marāthiban a szerzetesnek a digambara voltára a meztelenségéből nem következtetnek, így nincs mód e változatban arra, hogy a meztelen meg-

Hertel szerint a *textus simplicior* a legszellemesebb, mert itt a rágalmazó a magaásta verembe esik és mert, mivel itt a digambara rágalmazó, büntetését az igazságérzet is megköveteli.²³ Ennek alapján vonja le azt a következtetést, hogy a *textus simplicior* őrizte meg a történetnek a legjobb és nyilvánvalóan a legeredetibb változatát.

Ezzel, hogy a *textus simplicior* a legeredetibb változat, nem lehet egyetérteni. Abból, hogy a *textus simplicior* és a *textus elegantior* általában eléggé megegyezik egymással, míg a *textus ornatior*tól mindkettő meglehetősen eltér,²⁴ itt viszont a *textus simplicior* a történet alapvető mozzanataiban egyaránt elűt a *textus ornatior*tól is és a *textus ornatior*ral a jelen esetben az alapvető mozzanatokban teljesen megegyező *textus elegantior*tól is, azt a következtetést kell levonnunk, hogy itt a *textus simplicior szerzőjének* az eredeti Śukasaptatival szembeni *átalakításáról* van szó, s nem lehet feltételezni, hogy a másik kettő, egyébként egymással rendszerint nem egyező szövegnek a szerzői változtatnak a történeten egybehangzóan. A valóság tehát (Hertel felfogásával szemben) az, hogy a śvetāmbaráról szóló történetet a *textus simplicior*nak a nyilván ehhez a szektához tartozó szerzője alakította át olyképpen, hogy ez a szektájáról, a śvetāmbarákról *semmi* diffamáló ne tartalmazzon, hanem e szekta követőjének teljes megdicsőülésévé váljék. Mindez világosan bizonyítja ugyan, hogy a *textus simplicior* szerzője a jaina śvetāmbara szektához tartozott, de nem bizonyítja azt, hogy a többi változat is jaina szerzőjű eredetire menne vissza. Joggal mondhatjuk ki e történet elemzése alapján, hogy a *textus simplicior*nak volt a jaina śvetāmbara a szerzője, s nem az eredeti Śukasaptatinak.²⁵

Megjegyezhetjük még, hogy Hertel már abban is téved, hogy a *textus simplicior* tartja a legszellemesebb változatnak annak alapján, hogy a rágalmazó itt a magaásta verembe esik, és azért, mert így az igazságérzet is az ő alumaradását és büntetését követeli meg. A Śukasaptatiban ugyanis szerintünk jórészt ravaszsgáttörténetek vannak, és ezekben általában éppen nem az győz, akinek igaza van. (Csak a Śukasaptati állatmeséiben, s egyébként is főként a Pañcatantrából átvett meséiben győz az igazság.) Igazán nem állíthatja senki, hogy az igazság mellette lenne a Śukasaptatiban szerepelő, számtalan, győztesen kikerülő házasságtörő asszonyoknak és a csaló vagy nem fizető brāhmaṇának, s erkölcsileg jogos lenne a győzelmük. A Śukasaptati ravaszsgáttörténeteinek műfaja ezt az igazságszolgáltatást nem követeli meg. Az, hogy a győzedelmeskedő śvetāmbarának a *textus simplicior*ban az igazság is mellette áll, éppen ellenkezik tehát a Śukasaptati általános felfogásával és szellemességével, s így Hertel érve arra vonatkozólag, hogy az igazság győzedelmeskedése alapján a *textus simplicior* változata a legeredetibb, teljesen elcsik.

A fentiek tehát világosan éppen azt bizonyítják, hogy a *textus simplicior* a legkevésbé tartalmazza a jelen esetben is az eredeti formát, továbbá, hogy épp magának a *textus simplicior*nak volt a szerzője kétségtelenül egy jaina śvetāmbara. Semmi sem szól tehát az ellen a felfogásunk ellen, amely szerint a *textus ornatior* őrizi a leghívebben az eredeti Śukasaptatit. A másik két változatnak vagy az eredeti Śukasaptatinak a szerzőjére vonatkozólag viszont e történet elemzése nem vihet ennél közelebb minket, más úton kell némi fényt deríteni rájuk.

jelenés által a ruhátlanul járó digambarák szégyenüljenek meg, s ezért kerül ki itt a végén vesztesként a śvetāmbara, s még inkább az egész történet, amelynek így az igazi csattanója tűnik el. Mindazt, hogy nem ismeri magát a két szektát és a köztük levő ruházatbeli különbséget, betetőzi azzal marāṭhī szerzője, hogy buddhistának tartja a śvetāmbarát.

²³ J. Hertel: I. m. 241. l.

²⁴ A szereplők nevei például e történet elbeszélése során is.

²⁵ Szeretnénk leszögezni, hogy az, ha egy vallási szekta követőjét szidalmaznak, tényleg nem jelenti feltétlenül, hogy egy másik vallás vagy szekta felől jön a szidalom vagy a kritika. Viszont az, ha egy vallás vagy szekta érdekében az egyik változatban az egyebütt megtalálható diffamáló mozzanatok kimaradnak, illetve ellenkező jellegűekké alakulnak, föltétlenül az illető szektának a szerzőségét bizonyítja. Különösen áll mindez akkor, ha nem népmeséről, hanem novellairódomról van szó, ami utóbbinak tartjuk mi a Śukasaptatit.

²⁶ A *textus simplicior* śvetāmbara szerzőségének a bizonyítására Hertel (ld. i. m. 242. l.) még ennek a 65. meséjét is felhozza, amely a többi változathoz hiányzik. Ez Mahādeva egy tisztelőjéről szól és ebben a śaivák húsevő volta van kipellengérezve, s a győztes (a Śukasaptati felfogása szerint természetesen) mégis a szégyenletes helyzetből nagynehezen, de ügyesen kimászó śaiva lesz. (A śivaiták kipellengérezése tényleg utalhat itt akár jaina szerzőre is, mint Hertel gondolja. Ld. felfogásomra vonatkozólag a 25. jegyzetet.)

† HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

AZ ETRUSZK *SAECULUM*-SZÁMÍTÁS TOVÁBBÉLÉSE
A RÓMAIAKNÁL

A római *saeculum*-számítással s a *ludi saeculares* dátumainak tisztázásával foglalkozó kutatás ma sem jutott a fő kérdések tekintetében megnyugtató eredményre. Ismeretesek C. Thulin (Die etruskische Disziplin III. Göteborgs Högskolas Arsskrift XIV (1909) 1, 63 skk) ezzel kapcsolatos alapvető kutatásai, majd M. P. Nilsson (Saeculares ludi, Säkularfeier, Säkulum. RE I/A Bd. II. 1696 skk) és más kiváló tudósok szkeptikus nyilatkozatai a kérdések megoldhatóságát, illetőleg melyek Censorinus «De die natali (XVII. 5)» című munkájának az etruszk *saeculum*-számításról szóló bizonytalan tudósítására s más antik források adatainak zavaros voltára hivatkoznak. És csakugyan, a ránkmaradt antik tudósítások zavarosak, egymásnak ellentmondók, ha a probléma egészében, s nem egymástól szétválasztva, külön-külön, konkrét esetekben vizsgáljuk azokat. A *ludi saeculares* kronológiai problematikáját talán már itt kiküszöbölhetjük annak a történelmi ténynek nyugtatásával, hogy a köztársaság korából ránkmaradt adatok nagyjából problémamentesek (legfeljebb néhány eltérés okozhat a források adatai filológiai nehézséget); az Augustus principatusával kezdődő korszak viszont, melynek ünnepélyes inaugurálása volt az i. e. 17-ben megrendezett *ludi saeculares*, már korántsem valamiféle ősi, hagyományos *saeculum*-számításra, hanem az egyes császárok önkényéből, személyes érdekéből adódó «új» szisztemára épített matematikához volt szabva. Gondoljunk csak a vonatkozásban Claudius, Domitianus s a következő császár-dinasztiák jól ismert, ideológiai kísérleteire, így főleg arra, miképpen igyekezett Claudius megeafolni Augustus számítási eljárásának helyességét, hogy maga is *ludi saeculares*-t ünnepelhesen, s miképpen próbálta kompromittálni Domitianus Claudius eljárását, hogy a maga uralmának idejét tekinthesse a régi és az új *saeculum* fordulópontjának, államilag is szentesített ünnep keretében. Ismert dolog az is, hogy Nero az ő uralmával bekövetkező korszakváltozást (egy új *saeculum*, méghozzá a *saeculum Solis* eljövételét) kezdetben szintén komolyan vette. Az ez időben keletkezett s Vergilius IV. eclogáját utánzó költemények között nem egy olyanra bukkanunk, mely Nero ilyenirányú propagandisztikus törekvéseire enged következtetni. Ezek közé tartozik mindenekelőtt Calpurnius Siculus II. eclogája, mely az *aetas aurea* «újjaszületését» idézi, hogy tovább idézzem a költeményt: «*secura cum pace*», azaz, a mitikus aranykor boldog békeességének kísérletében. E gondolatot részletezi aztán a kelte tekintetében ugyanezen időre datálható II. Einsiedelni ecloga is, amely a *Saturni dies* és az *Astraea virgo* «visszatérését» jóslja kitapinthatóan Vergilius nyomán, ugyanúgy, ahogy Seneca «Apocolocyntosis»-ának az *aurea saecula*-t megjósoló versbetéte is. Ezekben az esetekben világosan megragadható a császári ideológia propagandáját vállaló költői szándék, mely az épp akkor uralomra jutó caesar korszakában szeretné egy aranykort hozó új *saeculum* eljövételét remélni. De — miként az előzőkben mondtam — ez a történelmi tény számunkra csak negatív előjellel jöhet és jön számításba: a császárok nem sokat törődtek a *ludi saeculares* megrendezésekor semmiféle hagyományos *saeculum*-számítással, így figyelembe vételük csakugyan zűrzavarhoz vezet.

Zűrzavarhoz vezetnek azok a tudósítások is, amelyek a «natúrális» *saeculum*-ok és a «polgári» *saeculum*-számítás különbségére próbálnak építeni. Hiszen az előbbi teljes mértékben vulgáris — s ha nem csalódom: római eredetű. Az emberi életkor végső határát alapul vevő számítás sohasem lehetett sem alapja, sem kiindulópontja annak a chiliasztikus szisztémának, amely már a köztársaság-kor utolsó századában világosan előttünk áll. Hogy Lucretius költeményében (Lucretius: De rerum natura I, 20) az állatok «nemzedékei» értelmében találkozunk a *saecula* kifejezéssel, vagy hogy Varro (De lingua latina VI, 2) szerint kb. 100 év kell ahhoz, amelyen belül föltétlenül kihal az előző «nemzedék» utolsó képviselője is, egyrészt ősi primitív, másrészt naiv-tudós spekulációk eredményei. Hasonló spekulációk következtében honosodhatott meg az i. e. I. században (korábban semmi esetre sem!) az ún. polgári 100 éves *saeculum*-számítás is, mely aztán a mi «évszázad»-számításunknak forrása és előképe lett. Világos tehát, hogy a chiliasztikus *saeculum* esetében nem az ősi római források után kell fürkészniünk, s nem a zavaros, egymásnak ellentmondó tudósítások adatait kell valamiképpen összhangba hoznunk, hanem azt az ősi forrást kell megkeresniünk, amelyből a római *saeculum*-számítás eredhetett, s amelytől vallásos-misztikus jellegét is kölcsönözte. Épp erre a forrásra utalnak Censorinus már említett, M. Terentius Varrotól kölcsönözött értesülései, amelyek a 110 éves *saeculum*-ok problémájára épp úgy fényt derítenek, mint arra, hogy a *decimum saeculum*, a „tizedik», miképpen lehetett egyszerre *ultimum* is és *saeculum Solis* is, a kezdet, a megújulás, a Nap százada. Ha megengedik, hölgyeim és uraim, a továbbiakban erre a problémára, Censo-

rinusnak az etruszk *saeculum*-számításról tudósító adataira szűkítem szerény előadásomat. A megoldásra váró kérdés kétágú: egyrészt, csakugyan ellentmond-e adatunk a 110 éves etruszk eredetű időszámítás hipotézisének, másrészt, kimutatható-e ennek összefüggése azzal a «chiliasztikus» jellegű aranykor-várással, mely Vergilius IV. eclogájában éppúgy megtalálható, mint a Nero-kori költők idézett műveiben.

Azt hiszem, bevezetőben két passzust feltétlenül érdemes idéznünk. Az egyik Censorinus már említett helye, a másik egy részlet Plutarchos Sulla-életrajzáának VII. fejezetéből. Kezdjük talán az utóbbival. Plutarchos elmondja, hogy amikor Sulla a Mithridates elleni hadjáratra elindult és Marius odahaza megkísérelte ismét a hatalom megkaparintását (az eseményeket általában i. e. 88-ra datálják) — furcsa jósjelek mutatkoztak az égen és földön egyaránt. A hadi jelvényeket vívó hordozórudak önmaguktól kigyulladtak, alig lehetett a tüzet eloltani. Három holló repült a hadiútra, fiókait magával vonszolva, amelyeket ott helyben fölfaltak és maradványaikat visszacipelték fészükükbe. A legnagyobb és legreményteljebb jel azonban magából az égből jött: hirtelen kúrtszó harsant a magasban, oly harsány hangon, hogy mindenkit elfogott a félelem. Ehhez fűzi Plutarchos a következőket: *Τυφῶντων δὲ ἡ λόγι μεταβολὴν ἐτέρο ν γένεσ ἀπεφαίνοντο καὶ μετακόσμησιν ἀποσημαίνειν τὸ τέρας. Εἶναι μὲν γὰρ ὀκτὼ τὰ σύμπαν α γένη διαφέροντα τοῖς βίοις καὶ τοῖς ἡθεσιν ἀλλήλων, ἐκάστῳ δὲ ἀφορισθαι χρόνων ἀρ θμῶν ἰπὸ τ. ὁ θ. ὁ συμπερασόμεν.ν ἐν.αυτοῦ μεγάλου περιόδῳ. Καὶ ὅταν αὐτὴ σχῆ τέλος, ἐτέρας ἐνισταμένης κ.νεῦσθαι τι σημείων ἐκ γῆς ἢ οὐρανοῦ θαυμάσιον. . .*

A szerző kommentárja azt bizonyítja, hogy az etruszk eredetű *saeculum*-számítás akkor már (Sulla korában) ismeretes volt a rómaiak előtt, s a *saeculum*-váltást az etruszk tudósok, vagyis a papok, esodás jelenségekből próbálták konstatálni. Ami a nehézséget okozza, csupán az, hogy Plutarchos mindössze nyolc *saeculum*-ról beszél, amelynek érvényességét mintha alátámasztani látszanék az a szent Agoston «De civitate Dei» című művében ránkmaradt adat, mely az emberi lélek örökkévalóságának s a világvégén várható egyetemes föltámadásnak kérdésével foglalkozó fejezetben (XXII, 28) található. Eszerint már M. Terentius Varro megírta — forrásait elhallgatva —, hogy egyes görög filozófusok véleménye az volt, hogy a lélek és a test a halál után bizonyos idő múlva ismét egymásra talál. Ime a szöveg: «*Mirabilis autem quiddam Marcus Varro ponit in libris quod conscripsit de Gente populū Romanū: cuius putavi verba ipsa esse ponenda. Genethliaci quidam scripserunt, — inquit — esse in renascendis hominibus, quam appellant παλιγγενεσίαν Graeci: hanc scripserunt confici in annis numero quadringentis quadraginta, ut idem corpus et eadem anima, quae fuerint conjuncta in homine aliquando, eadem rursus redeant in conjunctionem. Iste Varro quidem, sive illi Genethliaci nescio qui (non enim nomina eorum prodidit, quorum commemoravi sententiam), aliquid dixerunt . . .*» A 440 év említése valamiképpen mintha a négyes számrendszerrel való számolási szisztéma (4 × 110 év) nyomát őrizné.

S itt válik véglegesen zavarossá a probléma, amelyet Censorinus szövegének interpretációjával próbált már Thulin is megoldani. Censorinus, ugyancsak M. Terentius Varróra hivatkozva ezt írja, idézve forrását: «*itaque scriptum est quattuor prima saecula annorum fuisse centum, quintum centum viginti trium, sextum undeviginti et centum, septimum totidem, octavum tum demum agi, nonum et decimum superesse, quibus transactis finem fore nominis etrusci.*» Hogy itt az etruszk *saeculum*-számítás elterjedt szisztémájának megörökítéséről van szó, azt az idézett hely egy Plutarchos közlésével mindenben egyező másik mondata is igazolja: «*sed ea quod ignorarent homines, portenta mitti divinitus, quibus admonerentur unum quodque saeculum esse finitum.*» Thulin, ebből kiindulva, megpróbálta kiszámítani az etruszk *saeculum*-számítás kezdőpontját, minek során eljutott a 975 évhez; ez viszont most a mi szempontunkból nem érdekes. Annál is inkább, mert az ilyen misztikus számításokat aligha lehet s érdemes történelmileg kontrollálni, hiszen e számítási szisztémák sohasem történeti, hanem sokkal inkább vallásos jellegűek. Fontosabb azonban Thulinnak az a ma sem kellőképpen értékesített két zseniális megfigyelése, melyek szerint a nyolc *saeculum* eltelte az előző forrásban is az első század közepére vonatkozik, másrészt, hogy Varro, a maga koráig a nyolcadik *saeculum*-ot számolta, amely az előző kettőhöz hasonlóan szintén 119 éves kellett, hogy legyen, az etruszk szisztéma szerint. Ha így vizsgáljuk a kérdést, már önmagában is érdekes matematikai képletet kapunk. Hiszen:

$$\begin{array}{r} 4 \times 100 = 400 \\ \quad \quad 123 \\ 3 \times 119 = 357 \\ \hline \quad \quad 880 \end{array}$$

Ez pedig pontosan megfelel az etruszk 110 éves *saeculum*-ok ősi meglétéről szóló, oly sokszor kétségbevitelt híradásának, melyet azután az i. e. I. század második felében egy 100 éves

«polgári» *saeculum*-számítási szisztéma kezdett kiszorítani. Jellemző, hogy ezzel kapcsolatban még Servius is bizonytalanságban van, s bár megemlíti, hogy egyesek 100 éves *saeculum*-okkal számolnak, érezhető szövegéből, hogy maga is a 110 éves szisztémát tartja hitelesebbnek: «*Saeculorum synaeresis pro saeculum. Et saeculum quidam centum annorum definiunt, quidam centum decem: Horatius certus undenos decies per annos.*» Így érthető, hogy a kutatók többsége egyetért azzal a felfogással, mely szerint a 100 éves, az emberi életkor végső határát alapul vevő számítást Varro is inkább csak érdekesség kedvéért közli, maga azonban — mint szent Agoston adatából kitűnik — 110 éves periódusokat számolt, ahogy a kor emberei általában.

Ennél azonban tovább is léphetünk a kérdés tisztázását illetőleg. Amiként ugyanis minden jel arra mutat, hogy Varro a maga századát, a nyolcadikat is 119 évből állónak gondolta, úgy igaznak kínálkozik a feltevés, hogy a kilencedik *saeculum*-ot is ugyanennyi évet magában foglaló *saeculum*-nak fogta fel a «*disciplína Etrusca*». Hiszen figyeljük csak meg a képletet. Az első négy *saeculum* egyenként 100 — 100 évből kerekedik ki. Közül áll az ötödik, a középső, mely 123 évet ölel magába. Utána ismét négy évszázadnak, azaz *saeculum*-nak kell következnie, melyek — nyilván — azonos terjedelműek, tehát 119 — 119 évből állnak. Ha megkockáztatjuk ezt a hipotézist, melynek csak egyetlen pontja (a nyolcadik és kilencedik *saeculum* tartalma) nincs forrásszerűen bizonyítva, úgy, íme a képlet:

100	119
100	119
100	123
100	119
100	119

Az egésznek összege pedig: 999

Ha az egész számítás Achilles-sarkától, a két utolsó *saeculum* feltételezett időtartamától eltekintünk is, mindenképpen elgondolkoztató az egész számítás matematikailag szilárd, vallástörténeti szempontból magától adódó logikája. Hiszen így is megkaptuk a 110 éves *saeculum*-okat azzal az egy évnvi rátartással, amely a *saeculum*-váltásnál magától értetődik: minden *saeculum* 111 éves, amit 9-cel szorozva a 999. évhez jutunk. De ez még a kevésbé jelentős. Izgalmasabb annak a ténynek konstatálása, hogy a 999. évvel voltaképpen az 1000. évhez érkezünk el, mely már a chiliaesztikus időszámítás jelenlétének megsejtését szuggereálja a kutatóba. S ha ez így van, úgy eleve el kell utasítanunk Nilssonnak és követőinek azt a felfogását, mely szerint a Vergilius IV. eclogája e vonatkozásban is «vegyes» elemekből tevődött össze, azaz a Sybilla-könyvek hatására Vergilius az ősi etruszk-italiai *saeculum*-számítást összevegyítette a perzsa-chaldeus millenáris időszámítással, a megújuló világév (*annus magnus*) misztikus elgondolásával. Hiszen az 1000. év a fordulópont — ha Censorinus tudósításának hihetünk — az etruszk időszámításban is. Csak éppen másképp, mint a perzsa-chaldeus vallásos-misztikus időszámításban. Mindennél ékebben igazolja ezt Serviusnak az a Vergilius Ecl. IX. 46-hoz fűzött megjegyzése, melyet a Caesar temetésekor feltűnő üstököshöz fűz: «*Vulcatius aruspex in contione dixit cometen esse, qui significaret exitum noni saeculi et ingressum decimi; sed quod invitis diis secreta rerum pronuntiare, statim se esse moriturum: et nondum finita oratione, in ipsa contione concidit.*» Az etruszk pap, aki a népgyűlésen kifeesegi, életét fölládozva, az istenek titkát, a kilencedik és tizedik *saeculum* fordulópontját jóslja a csodás természeti tümeményből. Mert a tizedik század egyszerre utolsó és első is. Amiként a IV. ecl. 4. sorához megjegyzi: «*Sibylla, quae Cumana fuit et saecula per metalla divisit, dixit etiam quis quo saeculo imperaret, et Solem ultimum, id est decimum voluit.*» Trencsényi-Waldapfel Imre rámutatott már arra, hogy az ilyen időszámítási szisztémákat sohasem szabad szó szerint venni, s hogy az utolsó és első dialektikus egysége nem oldható meg matematikai feladványként. Amint Censorinus helyének elemzése bizonyítani látszik, még a matematikai számítások is igazolják ezt az elgondolást. Az persze más kérdés, miképpen próbálta Vergilius, a Sibylla-könyvek nyomán, ezt az egész szisztémát a hésziodoszi négy világekorszak, a négy fémmel jelzett világekorszak görög szisztémájával egyeztetni. Ami itt számunkra lényeges: az 1000. év döntő szerepet játszott az etruszk eredetű római *saeculum*-számításban is, csak éppen másként, mint a keleti perzsa-chaldeus millenáris év szisztémájában. Nem egy utolsó, legsilányabb *saeculum*-ot értettek a tizedik alatt, hanem egy olyan átmeneti korszakot, mely az 1000. évvel kezdődik, s melynek során a mélypontra jutott világegyetem megújul, s mely így egyszerre utolsó is, első is. Hogy még egyszer idézzem Servius oly sokat vitatott nyilatkozatát: «*Sibylla, quae Cumana fuit et saecula per metalla divisit, dixit etiam quis quo saeculo imperaret, et Solem ultimum, id est decimum voluit.*»

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU
AVAROK ÉS GRIFFEK PRISKOSNÁL, HÉRODOTOSNÁL
ÉS A RÉGÉSZETI LELETANYAGBAN

Az utolsó évtized Prikosról szóló szakirodalmában többször visszatérő téma annak a mérlegelése, hogy a bizánci történész egyik-másik fragmentumában mennyi tekinthető Hérodotos-reminiscenciának s mennyi egykorú forrásból vett értesülésnek. Moravcsik Gyula fiatal tanítványa, Benedicty Róbert¹ például Priskos 33. töredékében² igyekszik elkülöníteni a történeti tényeket mindattól, ami a III. hérodotosi könyv elejének³ a visszhangjaként kerül az elbeszélésbe. Priskosnál Peirózés perzsa király egy szolgáló lányt ad feleségül Kunghas kiderita hun uralkodóhoz, mintha ez lenne a saját húga; ilyen félrevezetéssel sikerül rövid időre végét vetnie a perzsa-kiderita háborúskodásnak, mígnem a család kiderül s a becsapott hun király háromszáz perzsa előkelőt törbe csalva áll bosszút; majd tovább folytatja az ellenségeskedést. Hérodotosnál Kambyses kéri feleségül Amasis fáraó leányát, aki azonban e helyett elődjének, a megölt Apriesnek az áróját küldi a perzsa udvarba; amikor a nagykirály a családtól megtudja, elhatározza a háborút Egyiptom ellen. Benedicty megállapítása szerint Priskos számára ismert történeti esemény lehetett egyfelől a perzsa-kiderita háború, másfelől a két dinasztia házassági kapcsolata; a két ellentétnek látszó híradást a hérodotosi eredetű novella-elem felhasználásával egyeztette össze s kapcsolta egymáshoz. Megemlékezik mind J. Kuranz Priskosról szóló füzetében,⁴ mind Moravcsik Gyula régebbi kutatásait bekoronázó nagy művének átdolgozott új kiadásában⁵ arról a Hérodotos-reminiscenciáról is, amelyet az isten kardjáról szóló Priskos-elbeszélés⁶ kétségtelenül tartalmaz.

Én itt egy szerény észrevétellel szeretnék hozzájárulni az egykorú híradások és a hérodotosi reminiscenciák szétválasztásához abban a Priskos-töredékben,⁷ amely a 463 körüli eurázsiai szepteppei népmozgalmakról beszél. «Abban az időben — írja Priskos — követséget küldtek a kelet-rómaiakhoz a saragurosok, az ugorosok⁸ és az onogurosok. E népek saját szállásterületeikről távozni kényszerültek, miután a sabisok háborúba bocsátkoztak velük. A sabisokat az abarisok üzték el, akik az Óceán partját lakó népek nyomására kényszerültek felszedni sátorfájukat. Az óceánpartiak pedig tengerkiáradás ködpárája miatt hagyták el területüket s a griffek tömegének feltűnése miatt. Ezekről a lényekről az a hír járta, hogy addig nem nyugszanak, míg az emberi nemet fel nem falják. Ilyen riasztó veszedelmektől hajtva a népek szomszédjaikra törtek s miután a támadók erősebbeknek bizonyultak, a megtámadottak hazájukból távozni kényszerültek. Eképpen jutottak az elűzött saragurosok is lakóföldre keresése közben az akatíros hunokhoz, ezekkel sok csatát vívtak s a néptörzset legyőzték, majd a rómaiakhoz jöttek meg akarván nyerni barátságukat. A császár és a környezetébe tartozók jóindulattal fogadták s megajándékozva bocsátották el őket».

Mielőtt az idézett Priskos-részlet hérodotosi párhuzamának ismertetésére rátérnék, hadd tegyek itt egy rövid kitérőt. A kezemben járt legújabb Priskos-szakirodalom⁹ csak Hérodotosra szokott hivatkozni, mint a szóban forgó elbeszélés antik előképére. Valójában egy Hérodotosnál hiányzó, de későbbi klasszikus szerzőknél, egyebek mellett Poseidoniosnál¹⁰ említett elképzelés is hatott Priskosra. E szerint a több ókori történész-

¹ Benedicty R.: Ant Tan 5 (1958) 75—78; németül összefoglalva: BibliothClassOr 5 (1960) 21—22.

² Excerpta de leg. ed. C. De Boor p. 153—154.

³ Herod. III. 1.

⁴ J. Kuranz: De Prisco Panita rerum scriptore quaestiones selectae, Lublin 1958, 41, 58—59.

⁵ Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica I., Berlin 1958, 482.

⁶ Prisc. fr. 8, 10 (Excerpta de leg. ed. C. De Boor p. 142; Iordanes Get. [35] 183).

⁷ Fr. 30 (Excerpta de leg. ed. C. De Boor p. 586; Suda s. v. Ἰαβαίρις cf. Ἰαβαίριος Σαράγυροι.) Vö. E. A. Thompson: CQ 41 (1947) 64.

⁸ A kézirat hagyomány Öῤῥωγοί; Moravcsik Gy. kétségtelenül indokolt szövegjavítása Öῤῥωγοί (Byzantinoturcica II., Berlin 1958, 227).

⁹ Kuranz id. m. 42, 58; Moravcsik: Byzantinoturcica I., Berlin 1958, 482 (vö. Moravcsik: Magyar Nyelv 26, 1930, 5—10 = Ungarische Jahrbücher 10, 1930, 54—59); Moravcsik: Polychronion, Festschr. F. Dölger, Heidelberg 1966, 374.

¹⁰ Strabo II 3,6 p. 102 C., VII 2,1 p. 292—293 C. Az utóbbi helyet olvasható idézet tanúsága szerint Poseidonios szembe fordul a kimber kivándorlás szóban forgó magyarázatával, de nem nevezi néven azt, akivel polemizál; Ed. Norden (Die Germanische Ur-

nél¹¹ felbukkanó magyarázat szerint a kimbereket (s bizonyos kelta népeket is) erőteljes tengeráradás indította vándorútra, akár Priskosnál a tengerpart-lakókat, akik a szeppei törzseket északkelet-délnyugati irányú mozgásba hozták. Priskos újítása legfeljebb annyi klasszikus előképéhez képest, hogy a kiáradt tenger sűrű ködként gőzölgő páráját teszi meg az elköltözés közvetlen okának s nem magát a kiáradó vizet. Ilyen kisebb módosítások azonban szinte minden olyan esetben megfigyelhetők, amikor a bizánci historikus valamilyen régi szerzőre emlékezve önti formába korabeli eseményekről szóló értesüléseit.

Persze a kimberek (és kelták) felkerekedését tengeráradással magyarázó valamelyik régi auctor a bennünket foglalkoztató priskosi elbeszélésnek csak egyetlen pontjára hatott, az óceánparti nép megindulásának indokolására.¹² Egyébként a fragmentum egészen a felépítése Hérodotos egy passzusával mutat félreismerhetetlen rokonságot. A történetírás atyjánál ezt olvassuk:¹³ «Aristeas, Kaystrobios fia, ez a prokonnésosi férfi eposzt írt s elmondotta, hogy Phoibos ihletésére az issédonokhoz érkezett. Az issédonokon túl egyszemű férfiak, az arimasposok laknak, ezeken túl az aranyórzó griffek, a griffeken túl meg egészen a tengerig nyúlnak a hyperboreosok. A hyperboreosok kivételével mind a felsoroltak, kezdve az arimasposokon, egyre támadták a szomszédaikat. Az arimasposok az issédonokat taszították ki lakóterületükről, az issédonok a skythákat, a skythák pedig a déli tengerenél lakó kimmeriosokat kényszerítették földjük elhagyására.» A hérodotosi elbeszélésnek Priskoséval való szoros rokonsága még jobban kidomborodik akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy röviddel lejjebb Hérodotos megemlékezik¹⁴ Abarisról, a hyperboreus papról is, akinek a neve a bizánci historikusnál szereplő avar népnév pontos megfelelője. — A kérdés most már az, mit tekintsünk Priskos előadásában a maga kora (tehát az Attila halála utáni évtized) eseményeiről szóló értesülésnek és mit a kilenc hosszú évszázaddal korábban megírt hérodotosi elbeszélés visszhangjának?

Azt hiszem, nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a keletrómai államférfiak és diplomaták bizalmi embere, Priskos hiteles értesüléseket szerzett¹⁵ a császári udvart felkereső követek szavairól, akiket az ugor népek (saragurok, onogurok, ugorok) küldtek Konstantinápolyba. S az sem lehet kétséges, hogy részben maguknak a követeknek a beszámolója, részben a kormányzat hírszerzése a diplomáciai eszközökkel Bizánc érdekeinek a szolgálatába fogható barbár népekről megfelelő tájékoztatást nyújtott a saragurok harci sikereiről az akat(z)irok ellenében s a sabirok előnyomulásáról, amely az ogur népeket elvándorlásra kényszerítette. Sőt Priskosnak a sabirokat elűző avarok megindulásáról szóló mondata is minden bizonnyal egykorú hírforrásra vezetendő vissza, nem pedig a hérodotosi Abaris pap nevéből kiinduló fantáziajátékra.

geschichte in Tacitus Germania, Leipzig 1923, 468—469) feltételezi, hogy ez a szerző az ephesosi Artemidoros volt; ha ez a hipotézis helytálló, akkor Artemidoros az első megfogható antik író, akinél a tengeráradás, mint egy nép elvándorlásának a felidézője szerepel. (A Strabonnál álló két egymástól eltérő Poseidonios-idézet kérdésére vonatkozóan lásd: Norden id. m. 103—104; K. Müllenhoff: Deutsche Altertumskunde I., Berlin 1890, 231 kk., II., Berlin 1906, 164 kk.)

¹¹ Florus I 38 (III 3) valószínűleg Livius nyomán; Verrius Flaccus ap. Fest. Pauli 17 (s. v. Ambrones); Timagenes ap. Ammian. XV 9,4. — Ha abból indulunk ki, hogy Priskos a latin nyelvű irodalomban nem volt jártas (*Benedicty R.*: Ant Tan 6, 1959, 159), akkor Artemidorostól, Poseidonios-tól, Timagenestől vagy (s ez a legvalószínűbb!) valami számkunkra elveszett későbbi görög szerzőtől vehette a topost a panioni historikus. Vagy mégis olvasta volna Ammianust, mint *Kuranz* (id. m.) véli? Vö. *Benedicty*: Ant Tan 10 (1963) 61.

¹² Ennek a népnek a megfelelője Hérodotosnál (IV 14) a hyperboreosok népe, amely az Óceánig terjedő területen lakik. Am Hérodotos expressis verbis kijelenti, hogy a hyperboreosok *ne m* vettek részt a népmozgalomban, helyükön maradtak. Az óceánpartiak megmozdulása tehát semmiképpen sem hérodotosi reminiscencia (egyenesen ellentétben áll Hérodotos szavaival), hanem, mint láttuk, egy Hérodotosnál későbbi antik szerző hatásának nyoma Priskos elbeszélésében.

¹³ Herod. IV. 14.

¹⁴ Herod. IV. 36.

¹⁵ *E. A. Thompson*: A history of Attila and the Huns, Oxford 1948, 11—12 jól megmutatja Priskosnak mint történetírónak az erényeit, amelyek elsősorban éppen a közvetlen források (szemtanúk közlései, okmányok, stb.) felhasználásából fakadnak s a melyeket kétségtelen hibái sem homályosíthatnak el. Általában megbízhatunk közléseinek hitelességében.

Mit mondjunk azonban a griffekről? Ezek említését eddig úgy volt szokás elkönyvelni, mint ami mindenestül Hérodotos-olvasmányainak hatása alatt született Priskos képzeletében.¹⁶ Én ezzel szemben lehetségesnek tartom, hogy eme mesés lényekről is esett valami szó azokban a híradásokban, amelyek a sok ezer kilométer távolságban élő avarság vándorlásáról Bizáncba érkeztek. A görög világban a griffel azonosított szárnyas csodaállat ugyanis olyan elválaszthatatlanul összenő a rendelkezésünkre álló forrásanyagban az avar néppel, hogy a kettőnek az együttes előfordulása Priskosnál aligha tekinthető puszta kitalálásnak.

Az avar nép és a griff összetartozik már Priskos előtt. Hérodotos a hyperboreusokra vonatkozó ismereteit jórészt a prokonnésosi Aristeas Arimaspeia című epikus költeményéből vette.¹⁷ Innen tudhatott Abarisról, a szeppei nomádok sámánjának tulajdonságaival felruházott csodatevő papról is, akinek a neve Moravcsik Gyula meggyőző értelmezése szerint «az avar» jelentésű lehetett.¹⁸ S az avar Abaris maga hyperboreus volt Aristeas értesülései szerint,¹⁹ ugyanakkor a griffek a hyperboreosok szomszédságában éltek²⁰ vagy éppenséggel a hyperboreosok földjén, ha esetleg Stephanos Byzantinos²¹ Hérodotosnál is pontosabban őrzi az Aristeas-féle földrajzi világgép emlékezetét.²²

S ahogy Priskos előtt, úgy Priskos után is elválaszthatatlanul összekapcsolva találja a kutató a griffeket az avarsággal. Sok még a vitatott kérdés az avarok régészeti hagyatéka körül. Egy tekintetben azonban a legavatottabb szakemberek túlnyomó többségének a véleménye megegyezik: azok a tömegesen előkerülő öntött fémövdíszek, amelyeknek legjellegzetesebb motívumát éppen griff-ábrázolások teszik (az ún. griffes-indás övgarnitúrák) így vagy úgy, de az avar-kor archeológiai hagyatékaéhoz tartoznak. Alljon itt e megállapítás igazolására néhány idézet. Alföldi Andrásnál olvassuk: «... nach der Festlegung der Chronologie können wir ruhig behaupten, dass die durch die Ornamentik der Greifen, Ranken und Tierkämpfe charakterisierte grosse ungarische Fundgruppe nicht anderes ist als die im asiatischen Geschmack gehaltene Hinterlassenschaft der Avaren»²³. László Gyula szavai: «Nous supposons, que... le peuple mongol-avar... possédait les ceinturons à griffons et à rinceaux».²⁴ Csallány Dezső, mikor számba veszi, minő leletek tekintendők Közép-Európában avar-korinak, egyebek mellett

¹⁶ Kuranz id. m. 42, 58; *Moravcsik*: Magyar Nyelv 26 (1930) 9 = Ungarische Jahrbücher 10 (1930) 58–59, vö. Byzantinoturica I., Berlin 1958, 482. D. Sínor: JA 235 (1946–7) 52–3

¹⁷ Herod. IV 14, 16, 32. Kivételt képezhetnek, bár nem feltétlenül képeznek a delosiai és a hyperboreosok kapcsolatairól szóló hírek (Herod. IV 33–35), amelyeket a történetírás atyja esetleg maguktól a delosiaiktól hallhatott. Persze az sem elképzelhetetlen, hogy ezeknek a Delos-hyperboreos kapcsolatoknak egyike-másika ott szerepelt már az «Apollon-pap» Aristeas eposzában. Elérhetetlen számomra J. D. P. Bolton: Aristeas, Oxford 1962.

¹⁸ Gy. *Moravcsik*: Kőrösi Csoma-Archivum I. Ergänzungsband 2. Heft (1936) 115. — Ahogy az Abaris név igen, úgy a kéziratok egy részében Strabo XI 8,2 p. 511 C. szövegében álló Ἰπάρχοι népelnevezés nem tekinthető az avarság Priskos előtti említésének (tévesen véli így H. W. Haussig: Byzantion 23, 1953, 329). Ez a névforma ugyanis biztosan romlott. Az újonnan felfedezett Strabon-palimpsestus az idézett helyen is más olvasatot ad (W. Aly—F. Sbordone: De Strabonis codice rescripto, Città del Vaticano 1956, 69), egyebütt pedig (XI 7,1 p. 508 C., XI 9,2 et 3 p. 515 C.) már a korábban ismert kódexek is eltérő alakban hozták a szóban forgó népvét (Ἰάρχοι, Σάρχοι Ἰπάρχοι). Ptolemaios (Geogr. VI. 10,2) tanúsága alapján a Ἰάρχοι formát kell hitelenek tekintenünk. Kül-tegin feliratára vö. Czeglédy K.: A magyarok elődeiről (szerk. Györfly Gy.), Bp 1958, 30, 207. Németh Gy.: A honfoglaló magyarság, Bp 1930, 105.

¹⁹ Feljebb a 17 jegyzetben utaltunk rá, hogy Hérodotos a hyperboreosokra vonatkozó ismereteit jórészt Aristeas eposzából vette (O. Crusius, Hyperboreer: Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie... herausg. v. W. H. Roscher, Bd. I/2., Leipzig 1886–1890, 2315; Gy. *Moravcsik*: Kőrösi Csoma-Archivum I. Ergänzungsband 2. Heft [1936] 108). — K. Meuli: Hermes 70 (1935) 153–159 megmutatja, hogy Aristeas Arimaspeia tárgyában és formájában egyaránt sámánköltemény («Scha-manenerzählung») lehetett. Így az avar sámán (Abaris) említése helyet kaphatott benne.

²⁰ Herod. IV 14.

²¹ Stephan. Byzant. s. v. Ταρξιλία.

²² Vö. *Moravcsik*: Magyar Nyelv 26 (1930) 8. = Ungarische Jahrbücher 10 (1930) 57–8.

²³ A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II., Berlin 1926, 17.

²⁴ Gy. László: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars (Arch. Hung. XXXIV), Budapest 1955, 176.

ezt írja: «Beim Sammeln und Sichten des vielfältigen Stoffes wurde folgendes Material innerhalb der Grenzen des Awarenreiches einbezogen . . . die Vorläufer der mit *Greifen* und Ranken verzierten Gürtelgarnituren; die Denkmalgruppe des VIII.—IX. Jahrhunderts, dessen charakteristische Funde aus Bronze gegossene und mit *Greifen* und Ranken verzierte Gürtelgarnituren sind. Diese Gruppe stellt die in Ungarn entstandene Hinterlassenschaft des Awarentums dar.»²⁵ Az idézetek sorát felesleges lenne Feticch Nándortól, Kovrig Ilonától, Korek Józseftől, Erdélyi Istvántól s más mérvadó szakemberektől vett citátumokkal folytatni.²⁶ A griffábrázolás elsőrendű szerepe az avarokkal kapcsolatos régészeti hagyatékban ennyiből is egyértelműen kitetszik.

S ma már afelől sem lehet kétség, hogy a különféle övveretdíszítés, így a griff is nem pusztán a szemet gyönyörködtetni hivatott divatos ornamens volt az avar-korban. Alakja, alkalmazása elválaszthatatlanul összefüggött az euráziai szteppe övezet nomád vagy félnomád népeinek thériomorf, totemisztikus, sámánisztikus hitvilágával, társadalmi tudatával. A kérdéses területeken több népet, törzset a múlt században, sőt századunk elején is a civilizáció még csak kevésbé formált át; ezek anyagi és szellemi életének a megfigyeléséből, illetőleg az így nyert néprajzi adatoknak a régészeti emlékekkel és irodalmi kútfőkkel való egybevetéséből a griff-ábrázolásokra vonatkozó fenti megállapítás teljes biztonsággal következik,²⁷ ha mindjárt az ilyenféle motívumok mögött meghúzódó képzeteket és szimbolikus tartalmat részletekbe menő pontossággal feltárni nem is képes a tudomány, ritka kivételes esetektől eltekintve (amikor a határozottan egy irányba mutató folklorisztikus, archeológiai és filológiai²⁸ forrásanyag a szokásosnál bőségesebben áll rendelkezésre). Am ha a griff az elmondottak értelmében az avarság (s a vele szomszéd-ságban és kapcsolatban élő népek) totemisztikus gyökerű tudatvilágában otthonos figura volt a népvándorláskori leletek tanúsága szerint, akkor *Priskos olvasása* s a né-

²⁵ *D. Csallány*: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa, Budapest 1956, 11.

²⁶ Az avarokra vonatkozó legfrisebb szakirodalom áttekintéséhez segít *A. Kollautz*: Bibliographie der historischen und archäologischen Veröffentlichungen zur Awarenzeit Mitteleuropas und des fernen Ostens, Klagenfurt 1965.

²⁷ *Alföldi A.* úttörő cikkei (Arch. Anz. 1931, 393—418; Gnomon 9, 1933, 562—568) a korábbi szakirodalom legfőbb címeire is utalnak. Azóta az avar régészeti anyaggal foglalkozó kutatók közül számosan kitértek az övveretdíszítéseknek, köztük a griffnek a feltehető összefüggéseire a nép társadalmi szerkezetével és tudatával. *László Gy.* példának okáért totemisztikus hiedelmekre visszavezetendőknek tartja az avar nemzetséglejelek (tamgák) egy részét (Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars, Budapest 1955, 158) s a griffes övvereteket ilyen tamgáknak tekinti (id. m. 175—185); származásjelzés mellett rangjelzésül is szolgált szerinte az övdíszítés. *Feticch N.* legújabb könyvében hangsúlyozza, hogy az avar övveretek mágikus erő hordozóinak számítottak; éppen ezért készítésük feltevése szerint a kagan és fősámánja (a bokalabra) felügyelete mellett folyt az uralkodó székhelyén működő «udvari» műhelyben (*N. Feticch*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basahare [Studia Arch. III.], Budapest 1965, 102, 106). Most *Erdélyi I.* (Avar művészet, Budapest 1966, 34—35) ad kiváló összefoglalást a nomád népek világában a griffhez kapcsolódó elképzelésekről. *Vö. Sinor* id. h. 42—52.

²⁸ Mikor ebben az összefüggésben «filológiai» forrásanyagról szólunk, természetesen nemcsak a görög nyelvű bizánci és a latin nyelvű nyugati írásos feljegyzésekre gondolunk, hanem az orientális kútfőkre is, s ezek között különösen a kínaiakra. Hiszen a régi Kína állandó érintkezésben és kulturális kölcsönhatásban állott az euráziai szteppe keleti felén élő pusztai népekkel. E kölcsönhatás régészeti vonatkozásainak a felismerésében úttörő szerep jutott Felvinczi Takács Zoltán számos munkájának (aki azonban a griffes-indás övdíszek kifejezetten avarkori eredetét nem tette magáévá, azokat több különböző magyar földön járt nomád nép hagyatékában, egyebek mellett a hunokéban is fellelhetőnek tekintette); az úttörés érdemében osztozott a kínai kapcsolatok széles körű feltárása terén *M. Rostovtzeff* (Le centre de l'Asie, la Russie, la Chine et le style animal [Seminarium Kondakovianum: Skythika I.], Prague 1929; Animal Style in South Russia and China, Princeton 1929; *vö. A. Alföldi*: ESA 9, 1934, 286, 304). Számos további szakember ilyen irányú kutatásai után ma már közkeletű eljárás kínai párhuzamokat keresni az avarság emlékanyagának értelmezéséhez. Ezt teszi például *Csallány D.* az avar keramika vizsgálatánál (Dolgozatok 16, 1940, 125, 135), *László Gy.* az avar övek jelentőségének a megvilágításánál (Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars, Budapest 1955, 181—182) vagy legújabban *Erdélyi I.* (Avar művészet, Budapest 1966, 24) az avar lovas felszerelésének szemléltetésénél.

kül is arra kellene gondolnunk, hogy e népek vándorlásaikról, új-hazakeresésükről, háborúikról szóló elbeszéléseikben emlegették a griffeket. Ilyenképpen azok az elbeszélések is, amelyeket az ogur népek követői (s más, a bizánciakat a nagy sztepei népmozgalmakról tájékoztató barbárok) a 460-as évek elején elmondottak, utalhattak a griffekre. Akkor pedig Priskos innen vehette — s nem Hérodotos-olvasmányából! — ezeket a csodalényeket, mint a korabeli nomád népvándorlások történetének mesés szereplőit. Más kérdés, hogy éppen a griffek előfordulása az egykorú sztepei eredetű híradásokban segíthetett emlékezetébe idézni Hérodotos IV. könyvének azt a fejezetét, ahol ugyancsak egy nagyszabású eurázsiai népeltolódás történetébe ágyazva esett szó e félig madár, félig emlős csodalényekről. S az egyszer felszínre vetődött visszaemlékezés aztán éreztette hatását a megfelelő Priskos-részlet megfogalmazásában, kompozíciójában, stílusában.

Egy olyan jelenséggel van tehát itt is dolgunk, mint amilyen Priskosnál s számos vele egyívású történésznél nem egyszer előfordul. Tudomására jut valamilyen korabeli híradás, amely az eurázsiai sztepei népek világából származik. E híradásnak egy vagy több eleme a klasszikus görög—római irodalom egy helyét vagy motívumát juttatja a historikus eszébe, aki aztán az egykorú értesülést úgy önti írott formába, hogy azon érezhető a felidéződött reminiscencia alakító hatása. A hunok megjelenésekor például híre járt e nomád nép vándorlásmondájának, amelyben egy a vízen át utat mutató menekülő állat, a főváltozat szerint a régészeti emléktanyagban is nyomot hagyó csodaszarvas játszik fontos szerepet.²⁹ Priskos előfutára, Eunapios tudomást szerzett erről az elbeszélésről s az a menekülő, téhenalakban a Maiotison is átkelő Io mondáját juttatta eszébe. Így ennek a klasszikus hellén mítosznak a színei keveredtek a nomádok ajkáról származó rege leírásával Eunapiosnál, midőn arról beszélt, hogy hogyan találtak utat a hunok a Maiotison át.³⁰ Vagy Priskos a hun birodalomban járva hallja a már életében legendáktól övezett Attiláról, hogy annak birtokába jutott a híres «isten kardja», miután azt egy pásztor megtalálta. Ez az elbeszélés (tegyük hozzá, teljes joggal!) Hérodotos Skythikájának egy híradását³¹ juttatja Priskos (vagy talán már a vele erről beszélgető Constantiolus) eszébe, miszerint a skytháknál az Arés-kard vallásos tisztelet tárgyát képezte. S ez a visszaemlékezés aztán félreismerhetetlenül rajta hagyja nyomát a bizánci historikus előadásán.³²

Bizonyára ugyanilyen asszociációs folyamat játszódott le Priskos írói alkotó tevékenységében akkor is, amidőn a korabeli nagy sztepei népmozgalomról szóló híradás tudomására jutott az avarok és a — régészeti anyag tanúsága szerint tőlük elválaszthatatlan — griffek említésével: Hérodotos hasonló tárgyú részlete ötlött az eszébe³³ s annak színei belekeveredtek előadásába.³⁴

²⁹ A. Alföldi: Arch. Anz. 1931, 404—412.

³⁰ *Moravcsik Gy.* (Egyetemes Philologiai Közlöny 38, 1914, 284—285) a hun vándorlásmondának Szozomenosnál (Hist. eccl. VI 37) olvasható két változata közül — az egyik szerint téhen, a másik szerint szarvas mutatta az utat — csak a másodikikat látszik Eunapiostól származónak tekinteni. Én elképzelhetőnek tartom, hogy a két variáns már Szozomenos forrásában, tehát Eunapios művében is ott állott. Egyébként bárki volt is, aki a hun csodaszarvas-mondát az Io-mítosz reminiscenciájával összekapcsolta, az eljárás maga mindenképpen jellemző arra, hogyan hatott a korai bizánci írónál a görög tradíció a sztepei nomádoktól származó elbeszélés irodalmi formába öntésére. — A csodaszarvas története Priskosnál is ott állott (Iordanes Get. 24, 123—126, cf. 39, 206); talán Prokopios elbeszélése is Priskosból merített (De bell. Goth. IV. 5). — Ami Priskos és Eunapios viszonyát illeti, *Moravcsik* (id. h. 334) szerint Priskos közvetlenül szájhagyományból ismerhette a csodaszarvas mondáját, míg *Alföldi A.* (Arch. Anz. 1931, 405) szerint Eunapiostól vette át; magam a *Moravcsik*-féle megállapítást látom helyesnek: Priskos a hunoknál járva, illetve ott megforduló bizánciakkal és rómaiakkal érintkezve bizonyára közvetlenül is hallott a hunok eredet-, ill. honfoglalásmondájáról.

³¹ Herod. IV 62.

³² Priscus fr. 8 (Excerpta de leg. ed. C. De Boor p. 142).

³³ Klasszikus toposokkal, flokulákkal színezni a mondanivalót a sztepei nomádokról szólva, ez a Priskos-féle írónál kortűnet volt: annak megbizonyítása, hogy jó irodalmi műveltséggel rendelkeznek, ami megkülönbözteti őket a késő-római birodalmat elárasztó barbároktól és az alsóbb néposztályoktól egyaránt. Lásd minderre: *E. A. Thompson: A history of Attila and the Huns*, Oxford 1948, 18—19. *Gy. Moravcsik: Polychronion*, Festschr. Dölger, Heidelberg. 1966, 366—377.

³⁴ Cikkem kéziratának lezárása után vettem észre, hogy *Kovrig I.* (Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán, Arch. Hung. XL., Budapest 1963, 239) már felvetette

HARMATTA JÁNOS

BIZÁNC ÉS AZ ARAB HÓDÍTÁS¹

A Bizánci Birodalom keleti tartományainak bámulatosan gyors meghódítása az arabok részéről s az Arab Birodalom megalakulásának tényezői régóta foglalkoztatják már a történeti kutatást. Milyen okok és körülmények tették lehetővé a Sāsānidákkal szemben kevéssel előbb döntő sikereket elért Bizánci Birodalom hatalmas területeinek rövid idő alatt történő elfoglalását, megszervezését és megtartását — ezek olyan problémák, amelyek döntő fontosságúak a korai középkor történeti fejlődésének megértése szempontjából, de amelyek — bár könyvtárnyi irodalom keletkezett körülöttük — máig sem tekinthetők teljesen tisztázottnak.

Napjainkban is gyakran hangoztatott nézet, hogy az arabok meglepő katonai sikereiket vallásos fanatizmusuknak köszönhették. Ezzel szemben kétségtelen azonban, hogy e kérdés vizsgálatában elsősorban az arabok hódításainak anyagi alapjait és mozgatóerőit kell figyelembe vennünk. Ezek pedig két probléma-csoportba oszthatók. Döntő fontosságú természetesen Bizánc kül- és belpolitikai helyzetének, társadalmi és gazdasági fejlődésének vizsgálata. E mellett azonban ugyanilyen fontos azoknak a társadalmi és gazdasági tényezőknek a tisztázása, amelyek Muḥammad teokratikus államának létrejöttéhez vezettek. Éppen ezért túlságosan egyoldalúnak kell tartanunk a Kosminski-féle Középkori Történet szemléletét, amely szerint az arab hódítások sikereit a bizánci társadalomban folyó éles osztályharc egyedül megmagyarázza, mert ennek következtében a közvetlen termelők kizsákmányolt tömegei az arabokat szinte felszabadítókként fogadták (94 l.).

Az újabb kutatás egyre világosabban ismeri fel annak a hatásnak a jelentőségét, amelyet Bizánc és Iran az arabok fejlődésére az iszlám előtti korszakban gyakorolt. A közvetett sāsānida fennhatóság Hira révén egy időben Hiğāzra is kiterjedt, Yemen pedig az arab hódításig közvetlen perzsa uralom alatt állott. Igaz ugyan, hogy Muḥammad korában a Medinára kiterjedő sāsānida fennhatóság régen a múlté volt már. De a perzsa uralom mindenesetre fennállott Yemenben a muszlim hódításig, s így igen fontos volna annak a kérdésnek a tisztázása, mennyiben befolyásolta az iráni államszervezet az arab államiség kialakulását, formáit és intézményeit. Ez a probléma önmagától vetődik fel Muḥammad Ḥaybar elfoglalása után tett intézkedéseivel kapcsolatban.

Igen fontos Bizánc Yemen történetében játszott szerepének kérdése is. Kétségtelennek látszik, hogy az ott lefolyt vallásüldözésekben ill. a kereszténység megvédésében az alapvető tényező Bizánc gazdasági érdeke volt. Bizánc Iustinianos korában igyekezett a perzsák megkerülésével lebonyolítani keleti kereskedelmét, ez azonban csak Ḥimyar segítsége vagy birtoklása által volt lehetséges. Célját Bizánc a kereszténység terjesztésével igyekezett elérni, hogy ilyen módon befolyását Aksūmra és Ḥimyarra kiterjessze. Bizánc törekvéseivel szemben a Sāsānidák a zsidókat pártfogolták. Ez a körülmény magyarázza meg a Ḥimyarban lejátszódó keresztényüldözés történeti hátterét. Ḥimyarnak a nağrāni keresztény vérfürdőt rendező királya, Dū Nuwās ugyan maga valószínűleg nem volt zsidó, ez a körülmény azonban semmit sem változtat azon a tényen, hogy politikai megfontolásoktól vezetettve valláspolitikájában a zsidókat támogatta. Bár Ḥimyar lakossága csak részben volt zsidó, s bár lehet, hogy a többség még a pogány hitet követte, Dū Nuwās a keresztényeknek jellemző módon csak két lehetőség között enged választást: vagy meghalnak vagy zsidókká lesznek. Ez a körülmény feltétlenül arra mutat, hogy Dū Nuwās — ha maga talán nem is volt zsidó — politikailag mindenesetre a zsidók befolyása alatt állott. A történeti hagyomány arról is tud, hogy Dū Nuwās a zsidó vallást Medinában ismerte meg, s hogy a keresztények üldözésére a medinai zsidók biztatták fel. A zsidóknak ez a politikai szerepe és súlya Yemenben is, Hiğāzban is a sāsānida Iran

a kérdést, vajon a késői avarkorban Magyarországon élő, azt megelőzően pedig egyes feltevések szerint a Kama-vidéken s talán attól délre a Kaukázusig elhelyezkedő törzsek griffes övdíszait nem lehet-e a Priskos elbeszélésében szereplő griffmítosszal kapcsolatba hozni. Minthogy azonban a jeles kutatónő a régészeti leletek oldaláról közelítette meg a problémát, írása talán nem teszi feleslegessé szerény soraim közrebocsátását, amelyek Priskos írói gyakorlatának a vizsgálata felől nézik ugyanazt a kérdést s vezetnek tőle függetlenül az övével egyező végkövetkezésre.

¹ Részlet az *Abd el Moneim Mukhtar Amin* «The Oriental Byzantine Provinces under the Islamic Rule» c. kandidátusi értekezéséről készített opponensi véleményből.

befolyásával függ össze, amelynek a zsidók mindkét területen a fő támaszai voltak. A nağrāni keresztények lemészárlásában és Yemen ezt követő abesszín megszállásában tehát kétségtelenül Iran és Bizánc gazdaságpolitikai érdekei csaptak össze.

A bizánci és iráni politikai és gazdasági hatások közepette ment végbe az arab törzsi társadalom állammá való átalakulásának folyamata. Ez rendkívül bonyolult és ellentmondásokkal teli történeti fejlődés volt. Itt elsősorban az a fontos probléma szorul tisztázásra, milyen hatást gyakorolt az iszlám az arabok társadalmi fejlődésére. Kétségtelen, hogy az iszlám terjedése a sikeres hódító hadjáratok eredményeképpen mélyrehatóan átformálta az arab társadalmat. Ennek a folyamatnak a lényegét valószínűleg abban láthatjuk, hogy Muḥammad kitűnő éleslátással felismerve az arab társadalom fejlődésének irányvonalát és lehetőségeit, az arab törzsi társadalom kötöttségeinek megfelelően vallásos ideológia formájában dolgozta ki az arab osztálytársadalom és állam politikai ideológiáját, amely azután a tömegekbe hatolva hatalmas politikai mozgatóerővé vált.

Az arab állam kialakulásával kapcsolatban a legfontosabb problémák egyike Muḥammad társadalom- és gazdaságpolitikája. Ez némileg fényt vet az arab társadalom fejlődésének későbbi ellentmondásaira is. Muḥammad társadalom- és gazdaságpolitikáját először még szemelláthatólag a törzsi társadalom közösségi szemléletére építette fel. Azonban Ḥaybar elfoglalása bizonyos mértékben fordulópontot jelentett politikájában, s ott követett eljárása az első, de határozott lépést jelenti feudális viszonyok kialakítására. 'Omar politikája, amely az államhatalmat közbeiktatta a hadsereg és az elfoglalt területek birtoklása közé, s az így befolyó jövedelmet központilag akarta elosztani az arabok között, lényegében véve szemben állt a feudális fejlődés irányával, s inkább Muḥammad kezdeti politikájához való visszatérést jelentett. Ez azonban az arabok egyre növekvő osztálytagozódása következtében súlyos ellentmondásokat rejtett magában. Ez világosan kifejezésre is jutott az egyes társadalmi rétegeknek járó juttatások különbségében, amely az 1 : 50 arányt is elérte. Éppen ezért 'Omar kísérlete lényegében véve zsákutcának bizonyult, amit az is világosan bizonyít, hogy nem sokkal később annál nagyobb erővel indult meg az Arab Birodalom területén is a feudális viszonyok fejlődése.

Az arabok társadalmi és gazdasági fejlődésének vizsgálata mellett természetesen nem hagyható figyelmen kívül Bizánc keleti tartományainak gazdasági és politikai helyzete sem. Iustinianus társadalom- és gazdaságpolitikája igen hátrányos következményekkel járt keleten. Az a törekvése, hogy fenntartsa az erősen centralizált későrómai császárság formáját, szemben állt a társadalmi fejlődésnek a feudalizmus felé mutató irányával, s szembeállította vele a keleti tartományok nagybirtokosait. Ugyanakkor az állami monopólium kiterjesztése egyes fontos iparágakra nagy mértékben sértette a keleti városok széles kézműves rétegeinek érdekeit. Ezzel párhuzamosan szakadás következett be a vallásos ideológia területén is, amennyiben a bizánci orthodox felfogással szemben a keleti tartományokban a monophysitizmus vált uralkodóvá. Bár a monophysitizmus kialakulásának társadalmi alapjait a kutatásnak eddig még nem sikerült tisztázni, aligha tévedünk, ha ennek a vallásos irányzatnak a létrejöttét a keleti tartományokban a bizánci központi kormányzattal szemben egyre erősödő elégedetlenséggel hozzuk kapcsolatba.

Alapvetőnek Bizánc és a keleti tartományok viszonylatában mindenesetre a közvetlen termelők kíméletlen kizsákmányolását, a bürokratikus államapparátus hatalmas terheit és a rabszolgatartó rend és a fejlődésnek induló feudalizmus közötti ellentmondásokat kell tartanunk. A keleti tartományokban ennek következtében Bizánccal szemben megnyilvánuló mély társadalmi elégedetlenség volt az oka már annak is, hogy a perzsa seregek 612-től kezdve néhány év alatt úgyszólván ellenállás nélkül foglalták el Bizáncnak éppen azokat a keleti tartományait, amelyek később az arab hódításnak is áldozatul estek. Érdemes ebben az összefüggésben arra is rámutatni, hogy azok a kizsáksai területek, amelyeken Hérakleios meg tudta valósítani a téma-szervezetet és a katonai birtokok rendszerét, ahol tehát megtörtént a szükséges lépés a feudalizmus irányában, s ahol ilyen módon lényegesen enyhült a bürokratikus államapparátus terhe és megváltozott a kizsákmányolás formája, azok ellenállóképesnek bizonyultak az arab hódítással szemben is.

De kétségtelen, hogy az arabok gyors sikereit a Bizánci Birodalom nagy belső ellentmondásai önmagukban még nem magyarázzák meg. Ehhez még további két fontos tényezőt kell figyelembe vennünk. Az egyik az általános nemzetközi helyzet, a másik pedig az arab katonai fölény. Mind az első világos felismerése, mind a második megteremtése Muḥammad éleslátásának és szervezőképességének az érdeme. Már korábban észrevette a tudományos kutatás, hogy meglepő párhuzamosság mutatkozik Hérakleios és Muḥammad katonai akciói között a 622–628 években. Ez feltétlenül arra mutat, hogy Muḥammad felismerte és teljes mértékben kihasználta a két nagyhatalom lekötöttségét és

előre látta a perzsák katonai összeomlását. De azt is világosan kellett látnia, hogy Bizáncot a perzsák fölött győzelem után közvetlenül meg kell támadnia, mielőtt uralmát a perzsáktól visszafoglalt területeken újból megszilárdíthatja, és katonailag megerősödhetik. Ezzel szemben a sásánida Iran talpraállása egy évtizeden belül nem volt várható.

Ami a katonai erők egymáshoz való viszonyát illeti, ezen a téren a helyzet az volt, hogy Bizáncnak Hérakleios trónraléptekor egyáltalán nem volt expedíciós hadserege. Éppen ennek volt a következménye, hogy a perzsa seregek szinte akadálytalanul nyomulhattak előre a birodalom területén. Hérakleiosnak csak több mint 10 évi erőfeszítés után sikerült ismét ütőképes expedíciós hadsereget létrehoznia, amely azonban a perzsákkal vívott hatéves súlyos háború után aligha lehetett teljes harcértékű. Ezzel szemben Muḥammad a páncélos lovasság létrehozása és az arab törzsek erejének összefogása után korszerűen fellegyverzett, mozgékony, ütőképes haderővel rendelkezett, amely számbelileg sem állott alatta a bizánci expedíciós hadseregnek.

A legújabb kutatások szerint a Keletrómai Birodalom haderejének keretlétszáma a Notitia Dignitatum alapján 400 körül kb 262 000 főt tett ki, ebből azonban csak 96 300 fő volt az expedíciós hadsereg, míg a többi 165 700 fő az alacsony harcértékű határtartományi haderők keretlétszámába tartozott. Gyakorlatban az expedíciós haderő legfeljebb 30—50 000 fő lehetett. Iustinianos korában a bizánci haderő összlétszáma 150 000 főre csökkent, azonban ez is megoszlott a birodalom különböző területei között az Ibér-félszigettől Mezopotámiáig. Mivel Hérakleios trónraléptekor bizánci expedíciós hadsereg úgyszólván nem létezett, a határmenti helyőrségek pedig a perzsák támadásai következtében csaknem teljesen megsemmisültek, a bizánci haderő Hérakleios 12 éves szervezőmunkája után sem érthette el még a 100 000 főt sem.

Hogy Bizánc mennyire híjával volt a katonai erőnek, azt legjobban az a tény mutatja, hogy Hérakleios 626-ban, az Iran ellen intézett döntő támadás előtt, kénytelen volt az expedíciós haderő $\frac{1}{3}$ részét Bizánc védelmére visszaküldeni. Mindezt figyelembe véve közvetlenül a perzsa háborúk után Bizánc Syriában felvonulatható expedíciós hadereje nem becsülhető többre 30—40 000 főnél. Körülbelül ennyit tett ki az Abū Bakr által felállított arab expedíciós haderő is. Mivel azonban az arab haderő volt a támadó fél, a hadműveletek első szakaszában számbelileg bizonyára felülmúlta a bizánci határvédelmi erőket. Így az arabok gyors sikereiket nemcsak a Bizánci Birodalom belső ellentéteinek és gyengeségének, hanem annak a körülménynek is köszönheték, hogy Muḥammad szervezőmunkájának eredményeképpen az adott időpontban Bizánccal szemben katonai fölényrel is rendelkeztek.

Syria meghódításának arab hadműveletei — főleg az arab források ellentmondásai és bizonytalanságai következtében — máig sem teljesen tisztázottak. Éppen ezért fontos, hogy az arab források adatait megkíséreljük a bizánci tudósításokkal egyeztetni, s ilyen módon előbbre vinni e fontos probléma megoldását.

1. A 629-ben Muḥammad által a bizánciak ellen szervezett első expedíció, amelynek Zayd bn Hārīta volt a parancsnoka, Mu'tínál (= Motho) vereséget szenvedett Theodóros bizánci hadvezér csapatait 1. Theoph és tu lósításából az is kiderül, hogy Theodóros vicarius volt és *Μουχέων κόμης ὑπὸρχε*. Mucheis Galarával azonos, Theodóros tehát messze északról vonult az arab hadsereg ellen. Ez arra mutat, hogy Bizáncnak délebbre nem volt számottevő katonai ereje. Ez jól érthető, hiszen a perzsák csak a 628-ban létrejött béke után kezdték az elfoglalt tartományokat kiüríteni. Az arab támadás tehát kitűnően megválasztott időpontban indult meg Syria és Palesztina ellen.

2. A 630—633 közötti évek hadjáratai lényegében véve az arab seregek felvonulási útjainak és utánpótlási vonalainak megszerzését és biztosítását szolgálták. 634 elején került sor újabb összecsapásra a bizánciak és az arabok között. A 634 januárjában al-Firādnál és Abilnál vívott ütközetek csak helyi jelentőségűek voltak mindkét fél számára. A bizánci forrásokban ezeknek említését nem találjuk. Nem lehet kétséges, hogy e kisméretű ütközetekben bizánci részről csak határvédelmi alakulatok vettek részt, s az expedíciós hadsereg mozgósítása csak tavasszal, Sergios katasztrófája után történt meg. Hogy al-Firādnál a bizánciak vesztesége 100 000 fő lett volna, mint az arab források állítják, az természetesen csak a mesék birodalmába tartozik.

3. A két Hālid hadműveleteinek mérsékelt eredményei 634 elején azt a meggyőződést érlelték meg Abū Bakrban és környezetében, hogy Bizánc ellen lényegesen nagyobb erőket kell mozgósítaniuk. Így került sor 634 márciusában a szent háború kihirdetésére. Az arab seregek felvonulása nem kerülte el a bizánciak figyelmét, s Theophanés a 6124 (= 633. szept. 1 — 634. aug. 31) év eseményeivel kapcsolatban közli is, hogy «Abubacharos négy hadvezért küldött» a bizánci tartományok ellen. Az arab haditervet hadászati szempontból kitűnőnek kell tartanunk. Az arab haderő zöme ugyanis Abū 'Obayda bn al-Garrāh, Yazīd bn abī Sufyān és Šuraḥbil bn Ḥasana vezérlete alatt kb. 30—32 000 fő

erősségben Transzjordániában Damaskos irányában vonult fel, míg egy 7000 főnyi seregcsoport 'Amr bn al-'Aš parancsnoksága alatt Ailán keresztül Dél-Palesztina ellen támadt. Az arab erők e csoportosítása a bizánciakat már eleve arra kényszerítette, hogy Palesztina katonai védelmét lényegében feladva a döntő ütközetet valahol Damaskostól délre, Észak-Palesztinában vívják meg. Ilyen stratégiai helyzetben egy jelentősebb arab győzelem már eleve Palesztina elvesztését jelentette. Az arab seregeknek tehát nemcsak a harcértéke, hanem a látszati vezetése is kitűnő volt.

4. A Dél-Palesztina ellen vonuló 'Amr bn al-'Aš hadmozdulatait, amelyek földrajzi meghatározása ezideig nem sikerült, Theophanés tudósításának segítségével világíthatjuk meg. Theophanés tudósítása szerint ugyanis az arabok elfoglalták «Hērát (vagy: Erát) és Gaza egész földbirtokkörzetét». *Hēra/Era* (ejtése *Ira*) valószínűleg 'Ir hammelaḥ-hal azonosítható, amely a Holt-tenger délnyugati végénél feküdt.

5. A 634 április—májusában lezajlott ad-Dātin(a)-i összecsapás tekintetében a kutatás mind ez ideig nem tudott megnyugtató eredményre jutni. Az eseményről mind az arab, mind a bizánci források beszámolnak. Az arab források szerint Yazīd elérte Mu'ābot (Areopolist) s arról értesülve, hogy a bizánci csapatok 'Arabánál gyülekeznek, előre küldte Abū 'Omāmát, aki al-'Arabánál az első bizánci előőrsöt megfutamtotta, majd ezt üldözve Sergiosra bukkant, s azt 3000 emberével együtt megsemmisítette.

Az esemény hadművelési értékelése szempontjából fontos volna tisztázni, hol és milyen erők között zajlott le az összecsapás. Az utóbbi kérdés aránylag könnyen megoldható. Abū 'Omāma elővéd volt, 5—800 embernél nagyobb erővel tehát aligha rendelkezett. Ami Sergios csapatát illeti, ennek létszámára vonatkozólag feltétlenül Theophanés adatát kell hitelesnek elfogadnunk, mert Sergios a Kaisareia-i helyőrségből semmiesetre sem vihetett 300 főnél többet magával. Összehasonlítással utalhatunk arra, hogy Dura-Europosnak, ennek a kulcsfontosságú várnak és városnak a helyőrsége a III. század elején a római haderő fénykorában 1050 fő körül mozgott, s ennek a *vexillatio*-i is állandóan egy Palesztina nagyságú területen voltak szétszórva. A 300 fő egyébként pontosan megfelel egy katonai egység létszámának. Az ad-Dātin(a)-i összecsapás tehát hadművelési szempontból nem volt különösebben jelentős esemény. Hogy a bizánciak mégis nevezetesnek tartották, annak az volt az oka, hogy Sergios alakulata teljesen megsemmisült, s így ez az esemény mintegy előfutára volt a későbbi súlyos vereségeknek, mint ez Theophanés megfogalmazásából világosan ki is derül.

Mindenesetre ad-Dātin(a) helyének megállapítása döntő fontosságú abból a szempontból, hogy támpontot nyerjünk az arab hadműveletek területi kiterjedésére és lefolyására vonatkozólag. A kérdés megoldására három elgondolás is felmerült. Az egyik szerint ad-Dātin(a) a Kaisareiatól nem messze fekvő *Do-thayin*-nal, egy másik szerint a Zydda közelében levő *Adaṭayim*-mal a harmadik szerint pedig a Gaza melletti *Tahun*-nal lenne azonos.

Ha ad-Dātin(a) földrajzi helyét meg akarjuk határozni, akkor abból a tényből kell kiindulnunk, hogy Abū 'Omāma Yazīdnak volt az elővédje, aki Transzjordánián keresztül Syria felé nyomult előre valószínűleg azon a főútvonalon, amely Mu'ābtól Bostra felé haladt. Bostrát valamivel később az arab erők valóban el is foglalták. Ezen az útvonalon ütközött Abū 'Omāma az első bizánci előőrsbe al-'Arabánál. E megnevezés semmiesetre sem jelölheti azt az 'Arabát, amely 'Amr bn al-'Aš hadműveleteivel kapcsolatban a Holt-tengertől délre szerepel, hanem valószínűleg az 'Araba-völgytől keletre (s a Holt-tengertől északra) elterülő vidéket kell rajta értenünk. Ez annál is kézenfekvőbb, mert az ad-Dātin(a)-i összecsapást követő időben az arab főerők éppen ezen, ill. az ettől északkeletre eső területen működnek. Nyilvánvaló tehát, hogy ad-Dātin(a)-t is ezen a vidéken kell keresnünk.

Theophanés szerint Sergios vereségének színhelye *Dathema* volt. Ezt a helységet más forrásokból is jól ismerjük, Der'ától kb 5 km-re északra fekszik. Ez a Der'a melletti *Dathema* kitűnően beilleszkedik az arab főerők hadművelési irányvonalába. A bizánci határ-védelmi előőrsök az 'Araba-völgytől keletre húzódó heggyvidéken és a Pella—Der'a—Bostra vonalon helyezkedhettek el. Délebbre tehát 634-ben éppen úgy nem volt bizánci katonai erő, mint 629-ben, amikor Theodóros szintén Gadara körzetéből vonult délre Zayd bn Hārīta ellen. Sergios kis csapata valószínűleg a Kaisareia-i helyőrség különítményeként indult útnak a bizánci határvédelmi erők támogatására. Mielőtt azonban még valamelyik bizánci alakulathoz csatlakozhatott volna, váratlanul beleütközött az Abū 'Omāma vezette arab elővédbe, amely fölényes erejével azután teljesen megsemmisítette.

Az is lehet, hogy a bizánciak a Pella—Der'a—Bostra vonalra tervezték expedíciós hadseregük felvonulását s ezért irányították erre a vidékre a palesztinai helyőrségek-

ből elvonható különítményeket is. Mindenesetre a Dathema-i vereség, amely az arab főerők gyors előnyomulásáról tanúskodott, továbbá Bostra elfoglalása 634 májusában lehetetlenné tette a bizánciak eredeti elgondolásának megvalósítását. Így a bizánci expedíciós hadsereg már csak a Kaisareia—Paneas—Damaskos vonalra vonulhatott fel, ahol főerőik *Gillig*-nél foglaltak állást. Utóbbi helység nem *Gillin*-nel azonos, mint sokan felteszik, hanem — mint Dussaud részletesen bizonyította — a mai *Kiswe*-nek felel meg. Innen nyomult azután a bizánci haderő a 634 július 30-án vívott Aǧnādain-i csata színhelyére.

6. Az Aǧnādain-i csata színhelyét a kutatás de Goeje nyomán általában Dél-Palesztinában, Eleutheropolis környékén keresi. Ezzel az elgondolással szemben azonban súlyos kételyek merülnek fel hadászati szempontból. Hogy a Bányás—Damaskos vonalra támaszkodó bizánci haderő, amely érintkezésben állott az arab főerőkkel, elhagyta volna ezt a helyzetét és az arab főerőket faképnél hagyva elvonult volna 300 km-rel délebbre, miközben egész Syria és Észak-Palesztina védelem nélkül maradt, ez hadászati szempontból tiszta képtelenségnek látszik. Még valószínűtlenebb, hogy a kitűnő arab hadvezetés ezt a nagyszerű hadászati lehetőséget elszalasztotta volna, s ahelyett, hogy a bizánci sereg utánpótlási vonalait elvágta és a védelem nélkül maradt területeket azonnal elfoglalta volna, ellenséges nyomás nélkül visszavonult s a Holt-tengert délről megkerülve vonult ismét szembe a bizánciakkal, mintha csak rendez-vous-t beszéltek volna meg. Az Aǧnādain-i csata színhelyét nyilvánvalóan csak valahol a Bányás—Damaskos vonaltól délre vagy délkeletre eső területen kereshetjük.

7. A Yarmūk-i ütközetre vonatkozó arab adatokat igen értékes részletekkel egészíti ki Theophanés tudósítása. Kiderül elsősorban, hogy a két bizánci hadvezér, Baanés és Theodóros sakellarios seregei összesen 40 000 főt tettek ki. Nyilvánvaló, hogy Hérakleios már ezt a haderőt is csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta kiállítani, mert jelentős hányadát már idegen népek zsoldos csapatai tették ki. Azonban a Yarmūk-i csatában a döntő pillanatban még ez a haderő sem vett részt, mert a bizánciakat Baanés erének lázadása megosztotta. Ez ugyanis fellázadt és Hérakleiosszal szemben Baanést kiállította ki császárnak, mire Theodóros csapataival visszavonult. Így a döntő ütközetben Baanés nemcsak magasabb harcértékű, hanem számbelileg is erősebb ellenféllel állott szemben. Hogy a csatára vonatkozó arab történeti források szigorú kritikai vizsgálata mennyire égető feladat, arra elég talán egy példát felhozni. A bizánci segédesapatok egyik vezéréként szerepel *Qanātir malik al-rūsīya* «Qanātir, a rūs király». A rusok azonban csak 830-ban jelennek meg először Bizáncban, s még később kezdik csak őket alkalmazni zsoldosként a bizánci haderő kötelékében. Így a rusok szerepeltetése a Yarmūk-i csatában nyilvánvalóan csak egy jóval későbbi kor viszonyainak visszavetítése.

Bizánc keleti tartományai és az arabok viszonyában mint az arab hódítás távolabbi fejleményeire még két problémára kell utalnunk. Az egyik az arab uralkodó osztály társadalmi tudatának sajátos fejlődése a hódítások eredményeképpen. Az arabok a hódítások megszilárdultával kizsákmányoló kasztként éltek a meghódítottak nyakán, s társadalmi tudatuk ennek eredményeképpen olyan ideológia alakult ki náluk, amely több tekintetben előfutára az újkori fajelmélet szemléletének. Mu'āwiya bn abī Sufyān kalifa Egyiptom lakosságáról így nyilatkozott: «Úgy találtam, hogy Egyiptom lakossága három fajta, egy harmada nép, egy harmada néphez hasonló és egy harmada nem-nép. Az a harmad, amely nép, az arabok; az a harmad, amely néphez hasonló, a *mawāli*-k; és az a harmad, amely nem-nép, a *musālima*-k vagyis a koptok.» Ez világosan beszélő tanúbizonyosság az arab uralkodó osztály faji szemléletű hatalmi ideológiájáról.

A másik fontos kérdés, az arab hódítás társadalom- és gazdaságtörténeti hatása az elfoglalt tartományokban. Kétségtelen, hogy az arab kizsákmányolás kezdetben a bizáncinál jóval enyhébb volt. Alig néhány évtized múltán azonban erősen fokozódott, míg végül is olyan fokot ért el, hogy Egyiptomban újból megkezdődött a lakosság tömeges elvándorlása, *anachoresis*-e, sőt később aktív harca is az arab kizsákmányolás ellen. Az arab uralom tehát csak kezdeti szakaszában segítette elő némileg a meghódított területeken a termelőerők fejlődését. Később azonban egyenesen a fejlődés kerékkötőjévé vált, s így végső soron nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a hatalma alá került területek a kézművesség magas fejlettsége és a kereskedelmi tőke jelentékeny volta ellenére is az európai országok általános fejlődésétől fokozatosan lemaradjanak.

VITA

DOBROVITS ALADÁR

EXEGI MONUMENTUM

(PTAH-EM-UIA: «AZ ÍRÓ DÍCSÉRETE»)

I. A papyrus Chester-Beatty IV. versóján¹ található az a szöveg, amelyet a horatiusi «*exegi monumentum*»-mal kapcsolatban, a kialakult vita során oly sokat emlegettek.^{1a} Maga a Ramesszida-kori papyrus (kb. i. e. 1160) különböző irodalmi alkotások sorát tartalmazza, két, szinte antológiászerű gyűjteményt, bár a bennük előforduló és máshonnan is ismert részletek ellenére sem tagadható eleve, hogy egy-egy szerző alkotásai, akik csak beleépítették a saját műveikbe a máshonnan vett részleteket. A papyrusz rektóján monotheisztikus-henotheisztikus jellegű frások, vallásos himnuszok vannak, a verson kizárólag világi jellegű szövegek találhatók, mégpedig leginkább az ún. «Tanítások» (šb3jjt), bölcs mondások oly elterjedt műfajához tartozók, amelyek igen kedveltek voltak Egyiptomban.

Mint mondtuk, a verson előforduló mondások, fordulatok egyike-másika más papyruszokból, irodalmi alkotásokból is ismeretes, ez azonban még nem jelenti azt, hogy az egészet kompilációnak tekintsük, annál is kevésbé, mert bár mint szövegünk igazolja, az írói egyéniség, a szerző megbecsülése ugyan nagyon is ismeretes volt Egyiptomban, de az írói tulajdon, az eredetiség fogalma a mienkétől eltérő értékeléssel bírt. Nem egyszer fordul elő, mint az antik irodalomban másutt is, hogy irodalmi alkotásokat részben máshonnan vett részletekből, frázisokból, azokra való utalásokból építenek fel. A tudós olvasóközönség előtt ez mit sem vont le a mű eredetiségéből, sőt inkább a szerző műveltségét, tájékozottságát bizonyította: az eredetiségnél gyakran lényegesebb volt, hogy miként tudta az átvett részek segítségével kifejezni, tovább építeni saját mondanivalóját.²

Mi az alábbiakban a továbbiakban alig fogunk az egész papyruszal foglalkozni, csak azzal a résszel, amelyről a horatiuszi költeménnyel kapcsolatban annyi szó esett.

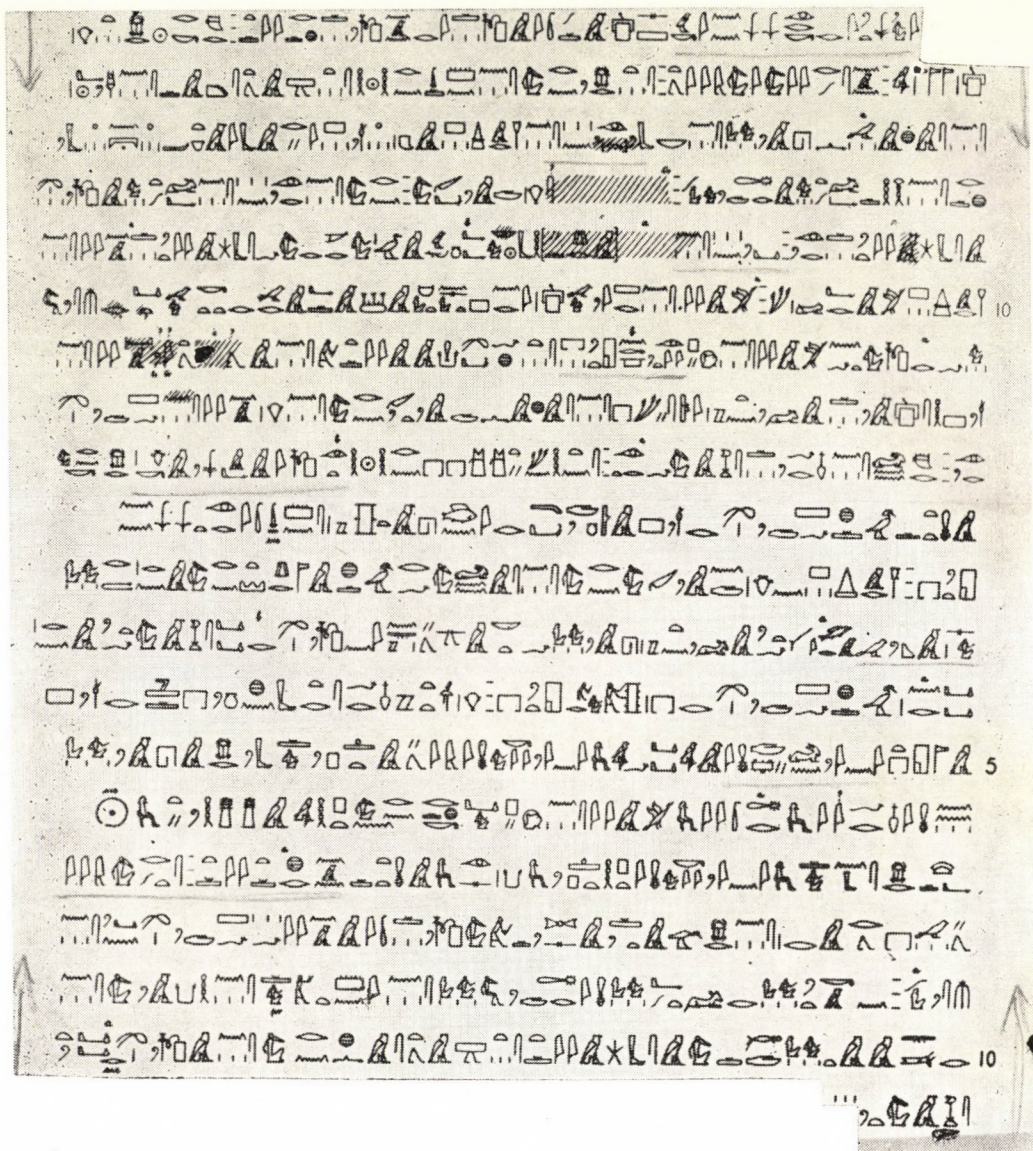
¹ Tárgyalásunkban a szöveget kétféle módon idézzük: vagy Gardiner közlése alapján: (2,11) = verso 2 lap 11 sor, vagy az általunk javasolt szakaszbeosztás szerint: 1.6. Ez utóbbi idézés elsősorban verstani problémák vagy tartalmi kérdések megvitatása esetén látszott célszerűnek. A lénia vagy ritkított szedés pirosítást írást, rubrikációt jelent.

^{1a} Igy nálunk *Borzák I.*: Ant. Tan. 11 (1964) 49 skk.; Acta Ant. Hung. 12 (1964) 138 skk. *Trencsényi-Waldapfel I.*: Ant. Tan. 11 (1964) 57 kk., Acta Ant. Hung. 12 (1964) p. 49 skk.; *H. Fuchs*: Nun o Unterblichkeit bist du ganz mein «*ANTIΔOPON*» Edgar Salin zum 70. Geburtstag, 1962. p. 149 skk.; *Maróti E.*: Ant. Tan. 12 (1965) 27 skk. stb. Acta Ant. Hung. 13 (1965) 97 skk. Mivel itt sem a vitáról, sem a Pap. Chester-Beatty IV. említett szövegének a horatiusi hellyel való összefüggéséről bővebben beszélni nem kívánunk, hanem elsősorban magáról a kérdéses szövegről, további irodalmat, — amely egyébként lényegében megtalálható az említett szerzőknél — itt idézni nem kívánunk.

Magát a papyruszt *A. H. Gardiner* adta ki: Hieratic Papyri in the British Museum. Third Series. The Chester-Beatty Gift. I. Text. p. 18 skk. (E rész a kérdéses szöveg fordítását és rövid kommentárját adja (II. Plates 18—19. verso 2,5 sortól verso 3,11. sorig).

A kérdéses szöveg egyes részéről *Kákossy László* készített magyar prózai fordítást, ezt a fordítást idézi *Borzák*: i. m., továbbá *Dobrovits A.*: A Paraszt Panaszai. Budapest 1963. 117. sk.

² Ezt a közismert tényt feleslegesnek tartjuk részletesen bizonyítani. Vö. lentebb az Imhotep és Dedefhor említésével kapcsolatban elmondottakat (82. jegyzet). Az író-, ill. művészegyéniség, a szerző megbecsülésének kérdéséhez l. *Dobrovits*: A Paraszt Panaszai. 117 kk.; továbbá *Dobrovits*: Ant. Tan. 1 (1954) 217 skk.; Acta Ant. Hung. 3 (1955) 1 skk.

ábra 1.

Gardinernek, a papyrusz kiadójának és szövegünk első fordítójának, kommentátorának mindenesetre nagy érdeme, hogy e szöveg önálló egység-voltát felismerte és mint egységet, fordította és kommentálta. Gardiner azonban nincs mindenben jó véleménnyel a mű irodalmi értékéről — szemére veti «nem ügyes szerkesztési módját», pongyola grammatikáját, így az egyes és többes szám következtelen használatát, különösen a szuffixumok esetében, ami szerinte szinte a fordító pontos munkáját is néha majdnem lehetetlenné teszi. Am úgy véljük, a hiba nem mindig a szerzőben, kinek személyére még visszatérünk,

keresendő, hanem talán a modern kutató elképzelései az egyiptomi nyelvről és stílusról nem mindig egyeznek az egyiptomi író, a költő nyelvhasználatával.³

Úgy véljük —, s ennek megítélését az olvasóra bízunk —, a papyrus Chester-Beatty IV. kérdéses helye nemcsak a horatiusi költeménnyel kapcsolatban, hanem önmagában is bőven megérdemli a tanulmányozást. Ez a mű egyike az egyiptomi irodalom legkiemelkedőbb alkotásainak, az egyiptomi líra, sőt személyes líra, filozófiai költészet világirodalmi jelentőségű értéke.

Ellentétben az eddigi publikálók, fordítók és kommentátorok nyilvánvaló állásfoglalásával, ez az írásmű nem próza, hanem vers. Mégpedig, az egyiptomi költészetben is aránylag ritka mértékben kötött, szigorúan szerkesztett, céltudatos gondolatmenet alapján felépített költemény. Az egyiptomi vers ritmusáról az egyiptomi írás mássalhangzó-írás volta következtében, alig tudhatunk valami biztosat. Azonban a nem ritka vers jelölésből (interpunkcióból) és a megkísérelt szótagszám helyreállításából, továbbá a *gondolatritmus ismétlődéséből* következtethetünk rá, valamint arra is, hogy gyakori alliterációt és a sorvégeken valamiféle általunk inkább sejtett, tompa asszonanciát is alkalmazhatott, kivételesen.⁴

Ennek alapján úgy találjuk, hogy a papyrus Chester-Beatty IV. költeménye is, melynek a továbbiakban jobb híján adjuk «Az író dícsérete» címet, valamiféle egyenlőtlen szótagszámú, inkább hangsúlyos, de időmértékes hatásokkal is tudatosan élő ritmikát alkalmazott, olyanféle verselést, mely egyaránt volt ismeretes a régi El-Ázsiában, a régi európai és a régi magyar költészetben, és amely jól ismert modern irodalmi törekvésekben is.

Lehetséges, hogy a sorbeosztás helyreállításában helyenként apróbb tévedéseket követtünk el. Kétségtelennek látszik azonban, hogy az író a rövidebb sorokra következő hosszabb sorokban erős középcézúrát alkalmaz (így I. 6, 7; IV. 8; V. 1, 8; VI. 1; VIII. 3, 4, 6, 8).

A költői hatás egyik legfontosabb eszköze ebben a verselésben, mint általában az egyiptomi irodalomban, a szójáték, helyesebben az a fordításban szinte visszaadhatatlan szójátékszerű hatás, amely egyfelől az egyes egybehangzó vagy azonos szavak különböző, eltérő, sőt néha ellentétes értelmeinek együtt való megpendítésében, rezonáltatásában rejlik, és ez egyúttal a mondanivaló egyik legfontosabb kifejező eszköze is, másfelől a tényleges szójáték.⁵ Ugyanakkor alkalmazza ez a verselés, sőt a prózai stílus is azt a fogást, hogy ugyanazt a szót a lehető legtöbb eltérő értelemben, többféle szót viszont ugyanabban az értelemben használ, ami a fordítót nem egyszer valóban szinte megolthatatlannak látszó feladatok elé állítja, ill. a szószerinti fordítás esetén a mi esztétikai érzésünk számára kellemetlen monotoniákat vagy éppen tautológiákat okoz. Ilyenkor a fordító kénytelen feláldozni a szövegűsége, vagy segítségül hívni önmagában a filológust, a kommentátort.

Bár a klasszikus és újegyiptomi nyelv mondattana alig használja az alárendelt, hanem inkább a mellérendelt szerkezetet, az egyiptomi szövegek fordítói által elkövetett egyik legnagyobb hiba az egyiptomi mondatszerkesztés sajátosságainak figyelmen kívül hagyása: vagy átalakítása függő mondatokká, vagy az egybefüggően következő mellérendelő mondatokból álló «összetett» mondatok széttagolása. Az «Író dícséretének»

³ «... dass wir dabei im einzelnem nicht immer seinen Gedanken (ti. a szerzőét) folgen können und dass uns hier vieles dunkel bleibt, ist bei der Mangelhaftigkeit unserer Sprachkenntnissen nur zu begreiflich.» A. Erman: Ein Denkmal memphitischer Theologie. SPAW Berlin 1911. XXXIII—XXXV. p. 936.

⁴ A kérdéshez I. G. Fecht: Wortakzent und Silbenstruktur. Untersuchungen zur Geschichte der ägyptischen Sprache. Ägyptologische Forschungen Heft 21, 1960. ÄZ 91 (1964) 11 skk. Fecht fejtegetéseit azonban nem mindenben találjuk kellően megalapozottnak. Gyakorlatilag I. Dobrovits: A Paraszt Panaszai 21 skk. Példák az alliterációra az általunk tárgyalt költeményben (2,5) *šššjtj m ššw*, (2,7) *št šmt škmšn 'h'wšn šmhm hzušn nb*, (3,2) *rn m rz n r(m)tw* (szójáték is!) stb. Példák az asszonanciára: I. 3—5. II. 1, 4, 5, 6. IV. 6, 7. V. 3, 5, 8 stb.

A *šššjtj m ššw* alliterációhoz hasonló többször is előfordul a költeményciklusban, így verso 4,6; 4,9 stb. Mindez egyúttal azt is igazolja, hogy a *šššj* nem pusztán grafikus változata *ššj* szónak, mint ezt a WB (IV. p. 543) tartja, hanem valóban beszélt alak.

⁵ A szójáték és a polifónia az egyiptomi stílusnak annyira alapelve, hogy erre tulajdonképpen felesleges szót vesztegetnünk, I. mégis Erman: Religion der Ägypter, 1934. p. 65 (teremtésmítoszban), Gardiner: Late Egyptian Stories. Bibliotheca Aegyptiaca I. 1932. p. 45 skk. (novella az újbirodalom idejéből, szójáték a *izut*: marha és hivatal szavakkal). Extrém példaként idézhetjük a Pyr. 40-et. L. még 80. jegyzet.

eddig fordítói is ezeket a hibákat követték el. Szétvágták a vers eredeti, egyre fokozódóbb lendületű «körmondatait» és így mondanivalóját értelmileg is széjjeltagolták. A másik még általánosabb hiba az egyiptomi szövegek értelmezői és fordítói között, ami e költemény mondanivalóját is alapjában véve hamisította meg, az ún. «igeidő» téves értelmezése és téves fordítása, leginkább az indoeurópai, vagy a sémi nyelvekből vett analógiák alapján. A klasszikus egyiptomi nyelv, amint ez tulajdonképpen köztudott, lényegében nem ismeri a múlt, jelen vagy jövő időt, ezeket, amennyiben erre szükség van, inkább körülírással fejezi ki, hanem a folyamatos (az ún. *šdmf*-forma) és általában befejezettnak mondott, helyesebben azonban ideiglenesen megszakított, lezárt, és újra folytatódó cselekvést (*šdmf*-forma). Ez az utóbbi forma lényegében megfelel a *iw*-val kezdődő mellérendelt mondatokból álló szerkezetnek.⁶

Az egyiptomi szövegek ezért gyakran, akár irodalmi, epikus, dramatikussá, kozmogóniai, filozófiai, vallásos; prózai vagy költői szövegek legyenek, általában elsősorban a cselekvés folyamatosságát, ill. szakaszosságát hangsúlyozzák. Ezt különösen az egyiptomi kozmogónikus szövegekben figyelhetjük meg, melyeknek múlt idővel való általánosan szokásos visszaadása az egyiptomi világkép, világszemlélet, életfelfogás, mely a lét, a keletkezés folyamatosságán és örökkévalóságán alapszik, durva megsértését jelenti. Mindez persze nem jelenti azt, hogy egyes esetekben, miként a mi szövegünk is, egyes folyamatokat, fogalmakat ne befejezettnak, lezártnak tekintsenek, ám ugyanakkor a jelenben tovább élőnek és tovább hatónak, (így e költeményben *rhjyt* 'számbavett, megismert', tehát 'ami számba van véve, ami ismeretes').

Átírás.

- I. ^[2,5] *iwj šwt ir irk nn*
iwk šššztj m ššw
ir nš n ššw rhjyt
dr hprt hr šš ntrw
nš n šrjyt ijyt
hprw rnšn mn r nhh
št šmt škmšn 'h'wšn^[2,7]
šmhm hšwšn nb
- II. *bw irw nšn*
mrv m bjš
udw irj m bjšt n pt
bw ^[2,8]rhšn
wšh iw't m hrdu[šn mšwšn]
hr dmw rnšn
irw nšn iw't m ššw
^[2,9]*m šbšjytw irw*
- III. *djw nšn*
^[mdt]*m [hri]hb*
^{'nw}*m sz mrrj*
^{šbšjwut nšjjsn} ^[2,10]*mrvw*
^{pš 'rw pšjjsn šrjw}
^{šš inr n st-hmt}
^{m šš' m wr r ktt djt r mšwf^[2,11]}
^{r šš ntf pšjjsn tpi}
- IV. *irjytw n 'š hwt št fh*
hm kš ž mjjtsn
mj šmt
iw nšjjsn ^[2,12]hwdu hšzw m iwtn
iššn šmhm
dmwtw rnšn hr nšjjsn šfdw ^[2,13]irw
dr unšn nfrw
šhšj irt št n hnti r nhh
- V. *irt šš imnj šw m ibk*
hpr rnk ^[3,1]m mjtt
žh šfdw r wdu mqd
r inhzt šmntj
irt nn ^[3,2]hwt mrv
n ib n dmw rnšn
šmwnn rj žh m ntr-hrt
rn m rž n r(m)tw
- VI. ^[3,3]*šš žyw hšjtwtj m iwtn*
hšwf nbt m si n tž
in ššw r djdj šhšwtj
m rž ^[3,1]in djdj n rž
žh šfdw r pr qd
r hwt hr imnt
nfr št r bhww grq
r wdu m ^[3,5]ntr-ht
- VII. *in iw di mj hr-ddj*
in iw kjj mj ijy-m-htpw
bw hpr m hšw ^[3,6]nn mj nfrjy(sic!)
htj pšjjsn tpi
djj rhk rn n pth-m- dddhwti(sic!)
r' -h'-hpr-šn
in iw kjj mj pth-htpw
kžšrs m njtt
- VIII. *nš n hrtjyt št ijy^[3,8]*
pr m ržšn hpr
gmtw m tsw ššwtj m nšjyf šfdw
djw nšn ^[3,9]mšw n kšwt
r iw't mj hrdu
imntšn hkšwšn ^[3,10]r tž tmnt
šd m šbšjyt
št šmt šmh rnšn m šš r djdjtw ^[3,11]šhštw

⁶ E kérdésről összefoglaló tanulmányt készítünk elő. Röviden szóltunk róla «Az egyiptomi nyelv struktúrájának némely kérdései» c. előadásunkban, az Ókortudományi Társaság 1963. novemberi ülésén.

I. Pl. [18,2,5] *Szerintem hát tedd meg ezt,*
légy kiváló az irodalomban!
 Akik írói a megismerteknek
 az időtől fogva, mely keletkezik [2, 6] az istenek után,
 akik a sorsnak jósolói,
 nevük maradandóvá válik örökké,
 eltávoznak ők, életidejüket betöltik, [2,7]
 [2,7] rokonaik mind felejtve vannak —,

II. *ne is alkossanak*
 maguknak piramisokat csodaként,
 emlékműveket ahhoz égi csodaként,*
 ne is tudják
 marad-e örökösük gyermekeikben, (szülötteikben),
 kik nevüket felidézzék:
 készítenek maguknak örökösöket írásaikban,
 [2,9] tanításaikban, alkotottjukban:

III. *adják maguknak*
 a könyvet felolvasópapként
 az írószerszámot «szeretett fiúnak»,
 tanításaik [2,10] piramisaik,
 az írózás gyermekük,
 a kő háta az asszony,
 nagytól kicsinyig gyermekévé lesznek
 az írónak, [2,11] aki elsejük.

IV. *Mi ajtóként, csarnokként készíttetik, rombadől.*
 A halotti pap — ám meghalnak ők is:
 «Jöjj, hogy menj!»
 [2,12] Sztéléik a földbe süllyednek,
 sírkamráik feledve vannak —
 nevüket alkotott könyveik miatt felidézik,
 [2,13] mert jók azok:
 emlékezte alkotójuknak — az örökkévalóságé!

V. *Amit az író alkot, helyezd szívedbe azt,*
 legyen neved (Pl.) [19,3,1] hasonló!
 Épített emléknél hasznosabb a könyv,
 megépített erőd szilárd falainál,
 ez alkot [3, 3²¹] templomokat, piramisokat azoknak,
 kik nevüket felidézni vágyanak!
 Bizony a Túlvilágon az a hasznos, ha
 a név szájában van az embereknek:

VI. [3, 3] *Elmúlik az ember, holtteste elporlad,*
 minden rokonsága föld felé siet:
 az Írás adja emlékezetét
 szájába annak, ki [3,4]szájával beszél!
 Épített háznál hasznosabb a könyv,
 csarnokoknál a Nyugaton,
 jobb az ellátott palotánál
 [3,5] az emlékműnél isten házában.

* vagy: ne is alkossanak
 maguknak piramisokat, ércből valókat, (szójáték!)
 emlékműveket ahhoz, vasból valókat,
 vagy: ne is alkossanak
 maguknak piramisokat, égbevivőket, (szójáték!)
 s emlékműveket ahhoz, égetőröket,

VII. *Vajon van-e itt valaki, mint Dedefhor,*
 van-e egy másik, mint Imhotep?
 Senki sincs közöttünk,^[3,6] mint Noferti
 és Kheti, aki a legelsejük!
 Megismertetem veled Ptaħ-em-Dzsehuti nevét,
^[3,7] Cha-cheper-Ré-szenebét!
 Van-e egy másik, mint Ptaħhotep
 és Kairesz, hasonlóképpen?

VIII. *A Megmondók mit hírül adnak, a sors*
^[3,8] szájukból jő — megtörténik,
 találtak szóban megírva könyvekben.
^[3,9] Az egész nép szülötteit teszik
 örökösükké gyermekeiké.
 Titkuk: varázsuk^[3,10] mind az ország és a nép előtt —
 olvasd a tanításban!
 Eltávoztán, feledtetik nevük — Írássá, hogy ^[3,11] emlékeztessen rájuk!

2. A költemény felépítése a következő: a költemény nyolc szakaszra oszlik. A szakaszbeosztást a rubrumok, a kezdősorokat jelző vörösbetűs írás kétségtelenné teszik. Az egyes szakaszok maguk szintén nyolc-nyolc sorra oszlanak. Bár, a költemény a versjelző interpunkciót nem alkalmazza, a sorbeosztás is kétségtelenné látszik. A kiinduló támaszpontot a hetedik szakasz adja meg, amely nyolc író sor fel, mindegyiknek neve, ill. méltatása egy-egy sort tesz ki. A többi szakasz sorbeosztását a nyelvtani tagolódás, a mondatraosztás, ill. a gondolatrítmus határozza meg. Ettől csak olyankor tér el a szerző, amikor mondanivalóját különösen súlyosnak, fontosnak tekinti, és a szakasz elejére vagy végére helyezett rövid sorban kiemeli. Így a második szakasz elején: «Ne is alkossanak . . .» harmadik sorában: «ne is tudják . . .», a harmadik szakasz elején: «adják a könyvet . . .» stb. Bár egy-egy sor általában grammatikai és értelmi egységet alkot, ilyen esetekben a következő sor vagy sorok, a kiemelt sorral alkotnak egy nyelvtani vagy értelmi egységet. Többször viszont előfordul, hogy a szakasz végén viszi át az értelmet egy grammatikailag az előbbivel összefüggő, rendszerint rövidebb néha épen cezúrák, hosszú zárószorba. Gyakran él a költő azzal a módszerrel, hogy a szakasz zárószorait ritmikailag és feszültségben fellazítja, mintegy elejti, hogy a következő szakasz kezdő soraiban újabb felcsattanó feszültséggel szólaljon meg.

A nyolc szakaszra való osztás és a szakaszok nyolc sorra való bontása azonban nem véletlen, és nemcsak költői szerkesztési mód. Mélyebb, a mitológiában, ill. az evvel összefüggő számmisztikában rejlik értelme van. A költemény az Író dicséretéről, a szó magasztalásáról szól, erre belőle példát idézni felesleges volna. A szó, a beszéd, de ezen túl és ebből következően az írás istene Deħuti (Thot), akinek szent száma a nyolc. Ő a négyezer két, férfi és női istenből álló ún. nyolccasság vezető istene. Szent városa is Ĥmunu, a Nyolc városa nevet viseli (a görög Hermupolis, ma Ashmunen). Az ún. «Memphisi Theológia» is a világ keletkezésénél szerepet játszó Ptaħ nyolc formáját, ill. funkcióját különbözteti meg.⁷

Hogy a mi költeményünknel a nyolcas számmal való «játék» mennyire elevenen mitikus még, vagy mennyire költői felépítési gyakorlat, nehéz volna megmondani. Ebben az összefüggésben csak utalunk az isteni szót dicsőítő 119. zoltár nyolcas beosztására.⁸ Mindenesetre a költemény hemzseg rituális-kozmozgónikus allúzióktól, melyek

⁷ A 8-ra von. pl. I. *Bonnet*: Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte, 1952. p. 875., továbbá *Brugsch*: Religion und Mythologie der alten Ägypter 1885 p. 123 skk., *Erman*: Rel. p. 93 kk. Ptaħ 8 alakjára von. I. *Junker*: Die Götterlehre von Memphis. APAW 1939, Phil.-Hist. Kl., Berlin 1940. 48 kk sor. L. továbbá WB III. p. 283 s. v. *hmn*.

A nyolccasság élén Thot (Deħuti, *dhwtj*) vagy Ptaħ (ill. Ptaħ-Tatenen), a későbbi időkben pedig Amon, a «nyolc» egyike (vö. 3,9 *imntšn hkzwnšn*) áll. Thot azonban nem más, mint Ptaħ emanációja: a nyelv, ill. a szó. Vö. *Junker*: i. m. 53–54 sor. Thot az írás, az írások istene, az isteni írások, Ptaħ minden művészet és művéség (*hm = τεχνη*) istene, így a beszédé is. A nyolc az öket magába foglaló és velük azonos vezetővel együtt azonban kilenc: az isteni kilencség. Így a 8 szakaszra oszló költemény is s az egészet alkotó 8 szakasszal együtt a kilencség kifejezője. L. még alább Ptaħ-em-Deħuti nevével kapcsolatban.

⁸ *Hahn István* figyelmeztetett erre.

azonban mind arra való, hogy mondanivalójának a szerző ugyanezen papyruszban olvasható más műveiben is felismerhető anthropocentrikus lényegét emeljék ki.⁹

Az első szakasz két bevezető sora az író szándékát jelenti be: felszólítását az irodalom tanulmányozására. A többi, a költemény egésze tulajdonképpen ennek indokolása és kifejtése.

A bevezető sorokhoz közvetlenül csatlakozik a költemény legnagyobb egysége, a három első szakasz, melyeket ugyan a kéziratban vörös jelzés, rubrum választ el, a három azonban szoros egységet alkot. Az első szakasz invokáció-szerűen az írókat idézi, mégpedig nemcsak a múlt íróit, amint ezt a költemény eddigi kommentátorai és fordítói vélték, hanem az írókat általában, akik a megismertek (megtörténtek) írói, és akik egyúttal jósök is: vátesek, és akik nevének örökkévalóságát hirdeti. Az első szakasz múltandóság-hangulatú, lefelé lejtő, melankólikus utolsó két sorával szemben, erősen felcsattanó kétszeres erős tagadással kezdődik a második szakasz, ill. annak első és negyedik sora (*bw—bw* 'sem—sem' vagy 'ne—ne'), amit mi 'ne is'-sel véltünk pontosabban visszahatározhatni. Ez és a következő szakasz az emberi alkotások, építmények, így a piramisok hiábavalóságát, szkeptikusan a halotti kultusz, az emberi egyéni élet és annak örökösökben való folytatásának kétséges voltát állítja szembe az irodalommal, az író tanító voltát hangsúlyozó széles általánosítással.

A negyedik szakasz ugyanezt a gondolatot ismétli még erősebb hangsúllyal, a halotti papok halandóságának, változásának, a halotti kultusz hiábavalóságának hirdetésével az igazi fennmaradás biztosítékát az írói alkotásban látja, — a magyar nyelv «nevet felidézni» kifejezése igen alkalmas volt arra, hogy még a megfelelő, a halotti kultusból is ismeretes egyiptomi szóhasználat hangulatát is «felidézze» (*dm* 'kimondani, nevezni', *dm rn*: 'néven nevezni, halottat felidézni', Erman-Grapow WB V. p. 445 s. v. A. I. c.¹⁰).

Lényegében az ötödik szakasz is újra ezt a gondolatot fejti ki, az írói alkotást tekinti az igazi monumentumnak, piramisnak, ám befejezése a rítusból is jól ismert szavak árnyalati eltéréssé használatával frappáns tagadása az egyiptomi túlvilághitnek, ahogy viszont majd az utolsó szakaszok a kozmogóniákból vett, ill. azokra utaló összefüggésekkel nemcsak mítikus mélységet adnak mondanivalójuknak, hanem alkalmazott stílári eszközökkel éppen mondanivalójuk anthropocentrikus elemeit helyezik előtérbe.

A hatodik szakasz újfólag a főgondolatot variálja, melankólikus kezdete után azonban érdekes fordulatot vesz: «az Írás adja emlékezetét — szájába annak, ki szájával beszél» — az író tanító-nevelő voltát hangsúlyozza, és az ún. Hárfásdal ismert fordulatára utal, tanúságaként az egyes gondolatok, irodalmi helyek továbbélésének az egyiptomi irodalomban: «Hallottam Imhotep és Dedefhor nevét — hiszen mindenki szavaikkal beszél —, ám hol vannak helyeik?»¹¹

Ez az utalás szinte átmenetet alkot a hetedik szakasz tárgyához, kizárólagos témájához: a régi korok nagy írói neveinek felsorolásához. A felsorolt nyolc író közül hat ismert történeti személy és műveikből is ismeretesek. Dedefhort, Hufu fáraó fiát már az óbirodalom idején istenítették, mint író, műveiből néhány töredék ismeretes. A szintén istenített Imhotep a legelső névvel is ismert egyiptomi író, Dóser (*dšr*) fáraó legenda hírvé vált vezére, az első piramis építője. Műve nem maradt fenn, ám tudjuk, hogy a hellenisztikus és római időkben is idézték és fordították. (Vö. PWRE IX. p. 1217. Roeder) Noferti nevének olvasása bizonytalan (*nfrj?*), ám feltehetőleg azonos a Közép-Birodalom idején működött íróval, akinek nevét általában is régebben Noferehuhak (*nfr-rhw*) olvasták, s kinek ún. Jólatai fennmaradtak. Ptahhotep, Asosi (*isšj*) király vezére, az ismert Tanítás szerzője, és talán még ennél is többnek, kinek műveit az Újbirodalomban még az iskolákban olvasták, másolták és tanulták, de kinek híre, tanításának nyoma a kopt időkig élt. Ha-cheper-Re-seneb szintén a Közép-Birodalom írói között ismeretes, tanításából töredékek maradtak ránk. Kheti nevű író, hármat is ismerünk. Kettő közülük a IX—X. dinasztia királya volt, egyikük Uah-ka-Re-Heti (*w3h-k3-r'-htj*), a Merikare (*mrj-k3-r'*) trónörökösnek szóló «Tanítás», az egyiptomi filozófiai és politikai irodalom egyik legnagyobb alkotásának szerzője, munkája az egyiptomi irodalom

⁹ A költő humanisztikus, anthropocentrikus felfogását különösen élesen világítja meg a verso 4,6 kk. sorok.

¹⁰ Amennyiben valamely idézett szóval, kifejezéssel kapcsolatban egyéb megjegyzést nem teszünk, elsősorban A. Erman—H. Grapow: Wörterbuch der Ägyptischen Sprache megfelelő helyére (a továbbiakban említés esetén WB. s. v.) hivatkozunk.

¹¹ Vö. Erman: Die Literatur der Ägypter. 1923. p. 133.

klasszikus alkotásának számított. A másik Kheti Duauf (*dwzwf*) fia — a név nem Duauf Hети fiának olvasandó —, az ún. Mesterségek szatírájának a Közép-Birodalom irodalma nevezetes, politikailag is jelentős és évszázadokig iskolai tananyagként szereplő alkotásának szerzője. Íróként szerepel, ügylátszik Neb-kau-Rē⁵ — Hети is (*nb-kzw-r-hj*), szintén a IX—X. dinasztia egyik királya, akinek idejében játszódik a Paraszt Panaszai története, és aki talán ennek a novellának a szerzője is. Hogy a költemény melyik Hетire gondol, nem egyértelműen világos, mivel azonban a felsorolt szerzők inkább az, ún. «Tanítások» műfajának művelői, a «Tanítás» mesterei, leginkább a Mesterségek szatírája írójára gondolhatnánk — bár az írás, az irodalom dicsőítése Uach-ka-Ré — Kheti király művének is egyik fő gondolata.¹² Ptaḥ-em-Deḥuti — neve a szövegben Ptaḥ-em-Deddedḥuti formában szerepel, ami nyilván csak grafikus verzió — és Kaires mind ez ideig csak szövegünkben ismeretesek, neveik alapján az Óbirodalomban élhettek. Mindenesetre valamennyi ismert író, kit a szöveg említ, az Óbirodalom, az első átmeneti kor és a Középbirodalom idején működött, ezt az időszakot már a Középbirodalom, de még inkább az Újbirodalom és a rá következő korszakok is az egyiptomi irodalom klasszikus korszakának tekintették.¹³

A nyolcadik befejező szakasz bevezető soraihoz, és kimondja a múltba-jövőbe néző, a megismertből jósolni tudó író nagyságának igazi titkát: akár az ismertekről szóljon, akár az elkövetkezőkről, ami szájából előjön, amit kimond: megtörténik, s ennek záloga, akár a megismerttől, múlttól, akár a jövőről legyen is szó, a könyv, az írás, ahol ezek a Szavak, szavaik, szinte úgy is mondhatnók, kinyilatkoztatásai (*tsu*) megtalálhatók.

Így szinte varázslónak tűnnek fel ezek az írók — erre utal is a vers alább — az Igaz megmondói, amint annyi helyen szól erről az egyiptomi irodalom, a Ma'at, az Igazság-Valóság hirdetői és szolgálói, noha erről szövegünkben kifejezetten szó nem is esik. Am mégsem varázslók és jósek a szó megszokott értelmében: jóslás és varázslás a szerző számára nem létezik, ellenségesen, visszautasítóan foglalkoznak ezekkel szemben állást (l. alább p. 293). E kérdésre a következőkben még visszatérünk.

A szakasz egymást kizárónak látszó, de mégis egységet alkotó ellentéteket tartalmazó sorok zárják le. Ezek a sorok egyfelől az író hírnevének, örökkévalóságának, az író jelentőségének hirdetői — mégis az író egyéni sorsának tragikumát is hangsúlyozzák.

Az író által megmondottak megtörténnek, megtalálhatók a Szóban — megírva könyvben. Az egész nép — e kifejezésben a «mások» mellékértelem is benne foglaltatik — gyermekei örököseik. E sorpár további kommentárt alig igényel, hiszen csak megismétli, lezárja a korábban megpendített gondolatot, (rokonaiik mind felejtve vannak — bár nem is tudják, marad-e örökösük gyermekükben, szülötteikben; — kicsinytől nagyig gyermekeivé lesznek az írónak stb.). Másfelől mondanivalója világosan utal a következőkre. Az író

¹² A Gardiner: i. m. I. p. 14 sk. alatt, ill. II. pl. 20—20a verso 6—7 elmondottak alapján leginkább Hетire, a «Mesterségek szatírája» írójára kell gondolnunk. E helyből persze arra következtetnünk, amint ez már szinte közhellyé vált, hogy I. Amenemhat intelmei szerzője nem a király, hanem Hети volt, csak e szöveg felületes elolvasását bizonyítja. E kérdéssel külön kívánunk foglalkozni. Itt jegyezzük meg, hogy Gardiner hieroglif átírásában Hети nevével kapcsolatban *hrtj*-t ad (sic!) megjegyzéssel. A kérdéses, a szövegben többször előforduló jel, melyet Gardiner *r*-nek ír át, azonban sehohsem *r*, hanem egy hosszúra nyújtott *t*, amely a szöveg írnokának sajátos jele. Nyilván ez a jel szerepel verso 3,3-ban a holttest: *hrtjtjwf* (Gardiner hieroglif-átírásában *hrtjtjwf*) szóban is. A jel *t* olvasatát a verso 6,12 sor alapján biztosan megállapíthatjuk. Vö. Plate 20A.

¹³ Az egyes írókra vonatkozó részletkérdésekre l. Gardiner: i. m. I. p. 39 skk., ill. az ott megadott irodalmat. Dedefḥort is, akár Imḥotepet, már az óbirodalomban isteni tiszteltetben részesítették, vö. Junker: Giza VII. DWA W Phil.-Hist. Kl. 72,3, 1944. p. 26. *Pth-m-dddḥwtj* a Gardiner Text 40 alatt elmondottak ellenére is csak grafikus verziója a *pth-m-dḥwtj* névnek. Az a *dddḥwtj* nevű «írnok» v. író, kire a Gardiner által idézett Pap. Anastasi I. írnoka esküszik, nyilván Ḥtot (*dḥwtj*) isten, aki, amint ez közismert, egyébként valóban mítikus íróként is szerepel: a hellenisztikus iratok Hemes Trismegistosa.

Vajon Ptaḥ-em Deḥuti 'Ptaḥ mint Deḥuti' neve mögött nem a mítikus isteni író, Hermes Trismegistos egyiptomi megfelelőjét kell-e keresnünk? Hiszen (7. jegyz.) Ḥtot Ptaḥ emanációja. Ḥtot írásairól az egyiptomi irodalom egyébként is tud, ám általában csak a későbbi időkből. Ez az adat volna a hermetikus iratok legelső megemlézése az egyiptomi irodalomban.

akár hagy hátra leszármazottakat, akár nem, egész országának, egész népének tanítója az örökkévalóságig.

Bonyolultabb a következő sorpár: «Titkuk (azaz szó szerint elrejtettjük — *imntsn*, a szó Amon — *imn* — Isten nevével azonos gyökű) varázserejük». E gondolatról már fentebb is szó esett, arról a képességükről, hogy ami a szájukból előjön, azaz a Szó, a «kijelentés» megvalósul, realizálódik, valóság. Ennyiben tehát varázslók, és így közel állnak a szómágia gyakorlóihoz, de nem azért, mert semmiből teremtenek, hanem azért, mert felismernek, megismernek, írói a megismerteknek (*ss rhjjt*), a megfogalmazás (*ts*) meghatározói, felismerői, a Megmondók, *n3 n hrtjtt*. Ez a titkuk az, ami varázserejük ország és nép (e kifejezésről alább még szólunk) előtt vagy vele szemben. De ez a titkuk, ez a varázserejük az ország és nép számára, szolgálatára van, a *r* prepozíció ezt a kétértelműséget meg is engedi, mert az a titok, amely elválasztja őket az egész néptől és országtól, és szembe helyezi őket avval, az a titok mindenki számára nyitva van, mindenki számára elérhető; «*olvasd* a tanításban», a bölcsességben, amit ezek az írók az utókorra hagytak. Olvasd! — *sd* — és a szó számos más értelmén kívül ('megragadni, megmenteni, megváltani, táplálni' stb.) főleg két egymással szorosán összefüggő értelemmel bír: 'olvasni és varázsolni', — mint a magyar (rá)olvasás. Az író titka: varázsereje, ország-világgal szemben, de ez a titok ország-világ előtt nyitva áll, felidézheti, elővarázsolhatja, elővashatja mindenki, sőt fel is kell, hogy idézze, el is kell, hogy olvassa!

A nyolcadik sor a költemény betetőzése, ám melankólikus kicsengésű összegezése. A sor két felének egymást kizáró ellentéte is látszólag a legnagyobb. Gardiner, az ellentét feloldására kiegészítést iktat a szövegbe, egy «*de*»-t (but), de feleslegesen és értelemzavaróan. A költemény világosan és egyszerűen, ám kemény szavakkal mondja ki a végső következtetést: Eltávozván a feledése nevük (*rn*) — az egyszer élt, és soha nem ismétlődő egyén egyiptomi nyelven: *men*, *mn*) eltávozik, neve is, azaz egyénisége (*rn* a *ka* — *k3* — szinonimája)¹⁴ is a feledésé, ezen sem piramis, sem halotti kultusz és halotti pap nem segít. A piramis rombadől, a halotti pap meghal: «Jöjj hogy menj!» Am ugyanakkor a név fennmarad; frássá válik, merész szóhasználattal frássá — felejtetik, könyvé, egyenlő (*m*) lesz az frással, a könyvvel, hogy emlékeztessen rájuk, az írókra. Am az egyén, az élő, a soha nem ismétlődő nevével, azaz egyéniségével együtt elpusztul — mert a név ezentúl már csak a művet, az Írást jelöli és jelenti.

Néhány megjegyzést még általánosságban kívánunk tenni a költeményhez és fordításához, ill. értelmezésünkhöz.

Amint láttuk, a költemény felépítésének elve, hogy ugyanazt a témát ismétli, variálja, azonban változó hangsúllyal és egyre magasabb, általánosítóbb szinten. Ez a szerkesztési mód egyúttal a helyreállítás, a szövegrekonstrukció legfontosabb eszköze is. Így pl. az első szakaszban (2, 7) gyermekeikben (*hrdwsn*) szó után hiány van. Ezt biztosan egészíthetjük ki gyermekre, pontosabban szülőltre (*ms*) nemcsak a rendelkezésre álló hely miatt, hanem a záró sorok (3, 9) alapján: mások, a nép gyermekei azaz szülőttei (*msw*) örökösök gyermekeiként (*m hrdwsn*).

A költemény nyelve első pillanatra nem mutat egységes képet. Lényegében a klasszikus közép-egyiptomi irodalmi nyelv, azonban telve újegyiptomi elemekkel. Ez első sorban a szuffixumok használatában mutatkozik meg. Bár az «igehasználatban» az alap a *sdmf*-forma, e formában is tipikus újegyiptomi alakok mutatkoznak, így a többes szám harmadik személy esetében: *skmsn* 'betöltik' mellett *irw* — 'tesznek, csinálnak'. Az az alapvető különbség, mely az újegyiptomi nyelvet a klasszikus közép-egyiptomtól megkülönbözteti, hogy ti. míg a közép-egyiptomban az «igéhez»¹⁵ járuló szuffixum alany, az újegyiptomban pedig tárgy, itt egyáltalában nem mutatkozik, «ige» után a szuffixum mindig alany. A birtokviszony kifejezésére azonban a szöveg egymásmellett használja a klasszikus birtokos szuffixumot és az újegyiptomi birtokos nevelőt. Így pl. *rnsn*-nevük, '*hwsn* 'életidejük' — *nzjjsn mrv* 'piramisaik', *pzjjsn srj*, 'gyermekük' stb. A mondatok felépítése lényegében a klasszikus mellérendelő mondat szerkesztés. Igen tömör felépítésű mondatokat használ, érdekessége, hogy szinte kerüli a különösen az újegyiptomi nyelvre annyira jellemző *iw* 'van' 'segédigével' kezdődő mondatokat, csak két helyen és a kérdő-

¹⁴ Vö. WB V. p. 92, bár a szótár a *k3* 'név' használatot csak a XXII. dinasztia óta ismertnek tünteti fel, valójában ez a használat jóval régebbi (vö. *n kzk*, *n kz n*, *in k3* stb., l. még alább is!).

¹⁵ Mivel az egyiptomi nyelv struktúrája lényegesen eltér az indoeurópai v. sémi nyelvekétől, helyesebbnek látjuk nem igéről, főnévről, melléknévről beszélni, hanem igei, főnévi, prepozicionális stb. *használatú szóról*. Éppen ezért az «ige» stb. kifejezéseket mindenkor idézőjelbe tesszük.

mondatokban találkozunk ezzel a szerkezettel. A mondatszerkesztés, akár a klasszikus egyiptomi, inkább szintetikus, szemben az újegyiptomi analitikusabb, oldottabb szerkezetével.

Mindezek ellenére ez a nyelv nem mesterséges, még kevésbé tudatlan, félművelt emberek nyelve.¹⁶ Nyilvánvalóan ez az a nyelv, melyen a XX. dinasztia literátus körei gyakran írtak és beszéltek, annál is inkább, mert a klasszikus közép-egyiptomi nyelv irodalmi és közbeszédbeli használatát egyáltalában nem szorította ki az újegyiptomi általánosan beszélt és irodalmi nyelvvé való változása és így a *šdmj*-ragozást sem a körülírt (*iw*-val, hátrahagyott *ir*-rel való stb.) ragozás. Ez utóbbinak egyébként ebben a költeményben nincs nyoma, még a klasszikus egyiptomira jellemző módon sem. Egyébként a kor újegyiptomi nyelven írt szövegei viszont telve vannak a klasszikus egyiptomból vett elemekkel és formulákkal.

A költemény nyelve nemcsak élő, beszélt, hanem költőivé rögzített beszélt nyelv. Ebből azután sok olyan grammatikai «hiba», «felületesség» következik, amilyeneken pl. Gardiner is megütközik. Így az egyes számú alanyra következő többes számú állítmány, — ez közbevetett sorok, felkiáltások esetén figyelhető meg. Így pl. *hm k3 z mjjtšn* (2,11) «a halotti pap — ám meghalnak azok is!», vagy, ugyancsak közbevetetten: «nagytól kicsinyig gyermekévé válik (adatik) az írónak, aki elsejűk» (2,11)!

3. Néhány további megjegyzést részleteiben is kívánunk tenni a szöveg nyelvtanához és fordításunk indokolásaként.

Előrebocsátjuk, hogy a szövegkiadó Gardiner éppen a Pap. Chester-Beatty IV. minket érdeklő lapjait csak hieroglif átírásban közli, a hieratikus szöveget itt nem. Így teljesen Gardiner hieroglif átírására vagyunk utalva, ez azonban megítélhetően a tőle megszokottan maximális pontosságú.¹⁷

Átírásunkban *lehetőleg* ragaszkodunk a leírt szöveghez. Sehol sem igyekeztünk «helyes» formákat rekonstruálni, vélt íráshibákat kiküszöbölni. Így különösen a szóvégi és a modern átírók által gyakran feleslegesnek tartott *-t* és *-w* lejegyzéséhez ragaszkodtunk (így pl. *šbzjwjt*-ot adunk *šbzjt* helyett). A *k* helyett a *q* jelet használjuk. A szuffixumoknak és szóvégződéseknak a «szótótól» való elválasztását indokolatlannak tartjuk. A kettős *jj*-t *jj*-vel írjuk át, a szó végén pedig a *j*-t elsősorban dualis és nisbe esetén, ahol nyilván kihangzó vokális *i*, úgy is jelöljük. A csak szójellel írt szavaknál a zavar elkerülése végett az Erman-Grapow szótárba felvett átírást követjük. Fordításunkban is a leírt szöveghez igyekeztünk ragaszkodni, «emendálni» nem éreztük magunkat feljogosítottak.

Pl. 18, 2, 5 *iw šwt ir* helyett nem láttuk szükségesnek az *iw šwt ir* javítást, és a puszta «hát» helyet a «hát én azon vagyok, hogy» fordítás látszik jogosultnak, a Gardiner által felhozott Pap. Chester-Beatty IV. verso 4,6 hely párhuzama ellenére is.¹⁸ A papyrus verso-jára írt antológia vége felé (pl. 21, 7, 3) Ptaḥ-em-ua (*pth-m wjz*) írnok vagy író ezt írja: «Ptaḥ-m-ua «írnök» így szól Amon-her (*imn-hr*) «írnöknek», hogy ezek az írások (vagy levél) azért küldettek neked, mert mondják továbbá, hallottam, hogy szándékosan van elfordulni az irdalomtól (szó szerint: az «isteni szavaktól») . . .¹⁹ Ptaḥ-em-ua-nak ezek a szavai a mi fordításunkat támasztják alá.

Úgy véljük, fordításunk (2, 5, 6): «akik írói a megismerteknek» stb. jogosult Gardiner «Those learned scribes» fordításával szemben. A *sšw rhjyt* szavakban nem éreztük indokoltnak a *rhjyt* szóvégi *t*-jének elhagyását, és nem látjuk indokoltnak azt a ki nem mondott feltételezést, hogy a *rhjyt* itt *rhw*, *rhjj* helyett áll, a *sš* 'író, írnök' jelzőjeként: 'tudós'. Annál is kevésbé, mert Gardiner egész értelmezését a hellyel kapcsolatban kellően meg nem alapozottnak érezzük: «Those learned scribes from (?!) the time of the successors of the Gods (even) those foretold the future» stb. Mit jelent és mi indokolja a szövegben az (even) betoldást? hol van szó a szövegben az istenek követőinek idejéből származó

¹⁶ Így Gardiner, többek közt Text. p. 43.

¹⁷ Bár egyes helyeken, így pl. a verso 6,13 sor hieroglif átírása éppen a szöveg értelmezése tekintetében döntő helyen (*dj-j rnf-djt rnf* helyett!) nem pontosan felel meg a hieratikus eredetinek, úgy látszik az általunk tárgyalt szövegben lényegesebb eltérés nem mutatkozik.

¹⁸ Verso 4,6: *iw šwt sššwkw m sšw iwkw 'qtj m šbzjwjt*: «Ha tehát kiváló vagy az irodalomban és behatoltál a tanításba», l. 9. jegyz. Ugyanez verso 4,9: a szövegösszefüggés itt is lényegesen eltérő: *iw šwt sšwkw m sšw iwkw 'qtj m šbzjwjt dwzw ntrk nn irt 'bw hstwj r' nb*: «Ha kiváló vagy az irodalomban, és behatoltál a tanításba, s isten hívó még, ne szűnjék meg dicséreted minden nap.»

¹⁹ *sš pth m wjz dd n sš imh hr r nti intw nk sšw pn dd hn' dd r nti šdmj r dd twk hr h3' h3k r ntr mdt*.

írnokokról? Talán a legendás Hóros-követők (*šmšw hr*) idejéből származó írnokokról lenne szó? Ez elképzelhetetlen. A felsorolt írók, amennyiben egyéb forrásokból is ismeretek, történeti személyek, kik az Óbirodalom, az első átmeneti kor és a Közép-birodalom idején (vagy közvetlenül a Közép-Birodalom előtt) működtek, jelentős részüknek műve pedig az Újbirodalom idején még iskolai tananyagként szolgált. A költemény íróját nehéz volna tudatlannak (ignorant) nevezni, mint Gardiner (I. Text p. 43) teszi. A *šw rhjyt* szerkezet jól ismert genitivuszi összetétel: írói a megismerteknek. Ez végső fokon ugyan a tudós írók szinonimája, azok az írók, akik ismerők, az ismeretek birtokában vannak, tehát tudósok, — a költői szóhasználat és a mondanivaló szempontjából azonban ez az eltérés igen lényeges. A *šw rhjyt* szerkezetben a *rhjyt* ún. participium passivi relatív mondat helyett használva (v. ö. pl. Erman, Grammatik der ägyptischen Sprache⁴ §. 391. 394 stb.).²⁰ Hasonlóképpen nem látszik indokoltnak a *hppt* szóban a szövegi -t emendációja w-ra. Gardiner fordításában az igen lényeges *hppt* szó felett elsiklik. *hprw* 'a keletkezők, a lények, a most élők, *oi rōw ḳrteš* vő. Erman-Grapow WB III. 265. s. v.), vagy 'a létrejött, mint létező lény, lényeg, alak' — ennek a *dr rk* 'idő óta' összefüggésében nehéz értelmét adni. *Hppt* 'ami keletkezik, létrejön',²¹ többes szám jellel való írása az idő pluralia tantum-jellegéből is következik. A *hppt* szót többes szám jellel írják pl. a *rh hppt* kifejezésben is: megismerni a keletkezőt, a WB fordításában «wissen was geschehen wird». A WB szinonimájának tekinti a *šr hppt*-nek, ez ugyancsak többes szám jellel írt kifejezés: «verkünden was geschehen wird» (WB III. p. 264 E IIb). Véleményünk szerint a két kifejezés nem pusztán szinonima. A *rh hppt* (*hprwt*) 'megismerni ami keletkezik', tehát a létet, a múltat és jelent egyaránt. A *šr hppt* hírül adni, jóslani, ami keletkezik', tehát valóban inkább jövőbe mutató, futurikus. E két kifejezés egymás mellett lényegében az «Író dicsérete» bevezető sorainak gondolatát tükrözi. *nš n šrjy* 'akik jóslók, hírül adják a jövőt, hírül adói a jövőnek.' A *ijyt* 'jövő' ('ami jön') szónak mindig van pesszimiztikus, peioratív értelme is. Így elsősorban balszerencse, szerencsétlenség értelemben használatos. Ezért fordítottuk a magyar sors szóval, melynek általában ugyancsak pesszimiztikus hangulata van.

Visszatérve az *id ḳr* (*rk*), amelyről szó van, a költemény arról az időről beszél, amely keletkezik (*hppt*) az istenek után, és azokról az írókról, akik írói mindannak, ami ismeretessé vált azon idő óta, mely az istenek után létrejön. Tehát egyáltalában nem az ősidőkről, az istenek utáni időről van szó, és annak a kornak az íróiról, hanem az istenek után keletkezett időről, amely tehát még most is tart, és azokról az írókról, kik egyszerre írói az ismeretessé váltnak, a megismerteknek (*rhjyt*) és jóslói (*šrjy*) annak, ami jön: *ijyt*. A költő, az író tehát egyszerre a múltba és jövőbe tekint.

A *šmhm* (2,7) 'elfeledni' alak kontaminált forma az «ige» gyakoribb *šmh* és ritkább, ám eredetibb *šhm*-formáiból. A *šhm* a *hm* 'nem tudni' *š*-formája, kauzativuma. A *šmhm* véleményünk szerint nem pusztán grafikus verzió, hanem beszédben is használt kontaminált alak.

A *bw* (2,7) újegyiptomi tagadó szó, erős tagadást jelent, itt ellentétet is az előbb mondottakkal.

A *mr* 'piramis' és a *bjz* 'csoda, ére', *wḳw* 'emlékmű', *bjz n pt* 'vas, égre törő' szavakkal (2, 7) később foglalkozunk.

A *šbzjyt nšjšn mrw* (2,9; 2,10) 'a tanítás az ő piramisaik' szabályos nominális mordat, a költői szóhasználat nem követeli meg az identitás *m* kitételét, mint ezt Gardiner gondolja. A *šz inr* 'a kő háta' helyett a 'kő felületé'-t fordítani, mint ezt Gardiner teszi («stone-surface»), felesleges és a szókép elrontását jelenti. Az egyiptomi a magyarhoz hasonlóan ismeri a 'föld háta', 'a víz, a folyó háta', 'a hegy háta' stb. kifejezéseket. Hasonlóképpen felesleges a (their) kitétele: *asszonyuk*: nincs a szövegben: a kő háta az asszony, asszonyként. A szeretett fiú: szó szerint: a fiú, az ő szeretettje: a halotti pap, aki a temetésen Hóros szerepét játssza a halott, azaz Osiris sírjánál. Fiú-örökös esetén ez lehetett maga a halott fia is. Halotti pap a *hm kšz*, a *ka* szolgája is (később, 2, 11), ez általában hivatásos pap, aki a halotti alapítvány (*dt* 'örökkévaló') haszonélvezete fejében a sír fenntartásáról és a halotti áldozatról volt köteles gondoskodni.

²⁰ Vö. még *Edel*: Altägyptische Grammatik I. Analecta Orientalia 34, 1955. p. 324 skk. Továbbá *S. Hansen*: Ägyptische Grammatik. 1963. § 426 skk., 455 skk. Véleményünk szerint azonban mindkét nyelvtan indokolatlanul komplikáltan tárgyalja a kérdéses «igealakot».

²¹ Így Pap. Chester-Beatty IV. recto 2—3 sor, Ámonról: *pš ntr*. . . *qmzm hppt nbt bjzyt*: «az isten . . . aki terem minden csodálatraméltót, ami keletkezik» = azaz az embert. Vö.: *Gardiner*: Hieratic Papyri II. pl. 13. *Gardiner* fordításában (I. Text p. 29.) helytelenül értelmezi a kifejezést. «The God . . . who creates all wonderful products».

m šz' m wr r ktt (2,10) ismert köznyelvi formula: 'nagytól kicsinyig', ám nem felnőttekről és gyermekekről van szó, hanem előkelőekről és közrendűekről, mint a záróversek kifejtik, az egész népről.²²

irjtw n 'z hwt (2,11) 'mi ajtóként, csarnokként készítették' — feleslegesnek látjuk Gardiner kiegészítéseit: «There were made for (them) doors and halls, but . . .» (nekik) csináltak ajtókat és csarnokokat, de . . ., ez az általánosítást jelentő költői szóhasználat félreértése és a múlt idő téves használatára jellemző példa. Gardiner fordításában az ellentétet jelentő *but* kitétele az ellentét tényleges hatását rontja el.

'Ajtó' — 'z. A sír ajtaja, kapuzata az Óbirodalomtól kezdve rendszerint gazdag architektúrájú portikusz volt és bejáratul szolgál a díszes áldozati csarnokok számára, amelyek a modern közhittel ellentétben a nyilvánosság, a látogatók előtt nyitva álltak, és ahol a halotti kultusz szertartásai folytak. Ezekben a termekben volt az első személyben tartott önéletrajz, a sírfelirat és e termék falát díszítették az eltemetett földi életét bemutató dombormű-díszek és festett falképek. Lehet azonban az is, hogy a költő az «ajtó» alatt a különösen az Óbirodalomban, de később is rendszerint ajtó-formájú sírsztélét az ún. áljajtót gondolja. «Ajtó» a neve gyakran a koporsó fedelének is.

A Gardiner hieroglif-átírásában világosan olvasható *hm k3 z mjjtšn* sorból Gardiner a fordításban kihagyja a *z mjjtšn*-t. E felsor értelme nyilvánvaló: «a halotti pap, — ám meghalnak ők is!»²³ A *mut (mt)* meghalni szó *mjjt* írására elég példát tudunk (így WB s. v. vö. pl. Pyr. 657) és az egyes és többes szám problémával kapcsolatban már megemlékeztünk e helyről.

A *mj šmt* (2,11) «jőjj, hogy menj», szó szerint «jőjj menni» közmondásszerűnek, idézetnek látszik a szövegben. Egyébként az adott kiegészítés (*mj [šm]t*) Gardiner átírása alapján biztos. A következő «nevüket alkotott könyveik miatt felidézük» nyilván nem a közbevetett szövegrészben szereplő halotti papokra, hanem újólág az írókra vonatkozik.

Kritikus rész a negyedik szakasz kezdetén az *irt sš* hely, (2,13) amit Gardiner «Be a scribe»-el fordít. Hogy ez a hely a negyedik szakasz bevezetéséhez tartozik, azt a rubrum bizonyítja. Az *ir* — csinálni, tenni, alkotni «ige» valamivel lenni használat is sokszorosán igazolt. (Pl. WB I. p. 109. VII), *ir sš* «légy író» értelemben éppen a Pap. Chester-Beatty IV-ből is (így pl. 19 verso 3, 11, verso 4,3).²⁴ Azonban a szövegben itt *irt* áll, ami nem

²² Az «író» (v. írnok), aki «elsejük» több helyen is előfordul a papyruszban. Így verso 3,13; 4,1: *ir irwt nb twf sš p3jjsn tpi*: «Mindenkinek, ki szolgálatot tesz, az író (írnök) az elseje.»

²³ Ez egyike azoknak az egyiptomi stílusban gyakori felkiáltásoknak, rhétori kérdéseknek, közbeszólásoknak, melyekről fentebb megemlékeztünk. Nem tudjuk és nem is lényeges, hogy a *hm k3* felkiáltás-e vagy kérdés, ezt nyilván a hangsúly döntötte el. Hogy állító szöveggel és kérdő partikula nélkül is lehet az egyiptomi nyelven kérdést feltenni, tisztán a hangsúly alapján, erre másutt rámutattunk. Így értelmeztük már a hajótörött történetében a *wrd pw dd nk*: «Fáraszt az, amit mondok neked?» l. *Dobrovits*: A Paraszt Panaszai p. 91, 146. E költői felkiáltásokról és retorikus kérdésekről bővebben szól Gardiner: i. m. Text p. 29, a Pap. IV. recto 3,6 alapján. Ilyen retorikus kérdések közé tartozik a költeményben a VII. 1, VII. 7. sor. A 3 partikulára vonatkozólag l. Gardiner: Egyptian Grammar³ 1957. § 245.

²⁴ A szövegösszefüggés erősen eltér a verso 2,13 sorétól. Verso 3,11: *ir sš nšmtwtj m b3kw mkzwtj hr kzt nbt*: «légy írnök (író) és mentes lész az adóktól (v. kényszermunkától) és megóva minden munkától». Verso 4,3: *ir sš n' wtf hpr dtjk g3hij*: «Légy simatestű írnök és kezeid lágyak lesznek». Talán e helyek nem nélkülöznek minden gúnyt. Egyébként a szellemi képzés mellett a nevelésben a testi, gyakorlati képzés, torna, sportok, harci gyakorlatok, a szakképzésben pedig az elméleti tárgyak mellett a gyakorlati képzés, a mesterség megtanulása és a testi munka mindenkor elmaradhatatlan volt. L. Brunner: Altägyptische Erziehung. 1957. passim, továbbá Gardiner: Hieratic Papyri II. pl. 2, recto 4, 7—5,3 sorok: «Iskolába adták őt, ő nagyon-nagyon megismerte az írást (ill. irodalmat, *sšw*) és mindenfajta férfias dolgokat (azaz testgyakorlást) művelt, úgy hogy felülmúlta idősebb társait, akik az iskolában vele voltak.» (Igazság és Hamisság története, vö. *Dobrovits*: A Paraszt Panaszai. 1963. p. 91). Ismeretes az *ir sš immj šw m ibk* formula is, így Pap. Chester Beatty V. recto 5,14 sor, de a szövegösszefüggés itt is erősen eltér a Pap. IV. verso 2,13 sorától: «légy írnök, vésd ezt szívedbe, hogy mentes légy a sok úrtól!» A formula egyébként is igen gyakori.

Nem véletlen tehát, hogy a szerző az *ir sš* általános formula mintájára alkotta meg a csaknem azonos hangzású, de eltérő *irt sš* megfogalmazást. A pusztán tő, mint az *ir* ige imperativusa: Gardiner: Egyptian Grammar § 335. (Gardiner: Late Egyptian Stories p. 11,2,5 sor *irt* nem imperativus, hanem relativum).

igen lehet az *ir* (*irj*?) imperativusza, ami minden esetben a pusztá tő: *ir* (vö. Erman Gram.⁴ § 381, és így van a fentebb idézett két Chester-Beatty IV. helyen is). Itt ismét az írnok által a szó végére tett «henye» *t-t* feltételezni meggondolandónak látszik. Az *irt* forma *t-je* a «nőnemű» infinitívus végződése, mely bármely igeiként használt szó tövéhez járulhat és azonos az ún. *š dmtf* és relatív forma *t-jével* (erre vonatkozóan Erman Gramm.⁴ § 418—421, 422 kk.).²⁵ Értelme ez esetben: amit csinál, amit alkot, (vö. fentebb *hprt*: ami keletkezik). Tehát az is az örökkévalóság számára van, amit az író alkot, az alkotás, és nemcsak az alkotó emlékezete. Ezt a gondolatot fejezi ki a költemény utolsó sora is: nevük irássá válik, hogy emlékeztesen rájuk.

A megoldás kettős lehet. Egyfelől, bármily szokatlan volna ez, a felszólító *ir* esetében feltételezhetjük a szó végén megszokásból vagy tévedésből kiírt *t-t*. Másfelől azonban valószínűbb, hogy itt nem az *ir sš* 'légy író' egyébként többször előforduló kifejezéssel állunk szemben, hanem nincs szükség emendációra és a szóvégi *-t* elhagyására, és a szöveget úgy kell olvasnunk, ahogy leírva áll: *irt sš*: «amit az író alkot» — ugyanis erre mutat a következő részben álló *šw* szó is: azt: *imj šw m ibk*: helyezd azt ti. az alkotottat — szívedbe, hogy neved hasonlónak legyen. A szórendre I. Gard. Gram. § 148, 153.

Mindezt a költemény gondolatmenete is valószínűsíti.

A *mqd* 'megépített' szót nem *m qd*-nek olvassuk, ez a *m* preformatívummal való és az egyiptomi nyelvben nagyon is élő, igei és főnévi használatú szó képzésére egyaránt használatos szóalkotás egyik tipikus esete.²⁶

Nem követhetjük azonban Gardinert a «Graven Tombstone» fordításban. *wđw* ugyanis nemcsak 'sírkö'-vet, 'sírstérlé'-t, hanem mindenfajta 'stérlét, emlékkövet, határkövet, obeliszket, feliratos követ, királyi feliratot' (vö. *wđw nšwt*) is jelenthet, így 'sziklára vésett felirat'-ot, 'emlékművet' is. Jelenthet 'templomban felállított emlékkö'-vet, 'emlékmű'-vet.²⁷

Éppen ezért fordítottuk már az első szakaszban (2,7) a *wđw* szót 'emlékmű'-vel és nem 'sírkö'-vel, aminthogy Gardiner tette, noha a piramisok mellett az Óbirodalom idején rendszerint az ún. völgytemplomban szokás volt monumentális stérlék felállítása. Az Újbirodalomban is együtt találjuk a «polgári» síroknál a piramissal, pyramidionnal koszorúzott bejárati építményt és a díszes stérlét. A stérlék azonban nem egyszerű sírkö, hanem a halott emlékműve.

A *qd* szó is rendkívül sok értelmű: 'fazekat csinálni, korongolni, építeni, alkotni, teremteni, körvonalozni, körüljárni, vázolni, festeni' — különösen a *sš qd* 'alakot írni' összetételben, és a stérlék rendszerint festve voltak —, távolabbi összefüggésben képmás, alak, álomkép, álmodni, aludni stb. A költemény egész gondolatmenetéből azonban, amely az irodalom elsődlegességét hirdeti a többi «emlékművel», a halhatatlanságot biztosítani igyekvő egyéb eszközökkel, sírral, síremlékkel, halotti kultusszal, örökösök-

²⁵ Az egyiptomi nyelv egyik alapvető sajátja, hogy eredetileg minden főnévként használt szó lehetett hímnemű és nőnemű egyaránt, azonos értelemmel vagy értelem-módosulással, vagy éppen ellentétes értelemmel. Így a természetes nem megjelölése mellett a nőnem a konkretizált vagy az absztrakt általánosítást jelenti. Pl. *šw* 'fény', *šut* 'árnyék', *ih* 'mi, valami', *ih*, gyakrabban *h* 'dolog, tárgy, holmi', *mdw* 'beszéd', *mdt* 'ható beszéd, tanítás'. Ennek megfelelően az igeiként használt szó főnévi alakjának, tehát az infinitívusnak is mindenkor lehet hímnemű, tehát rendszerint a pusztá tővel azonos és nőnemű, tehát *t-re* végződő alakja (így *ir*, *nh* mellett *irt*, *nht*, *šdm* mellett *šdmt*, *ij* mellett *ijt*, *prt* mellett *pr*, *sót* *prw* stb.). Nőnemű infinitívusa tehát nemcsak az ún. és bizonytalan kategóriát jelentő verba ultimae infirmae-nek és kéttradikálisos kauzativumoknak lehet, hanem minden igeinek. Ez a nőnemű infinitívus önállóan ritkábban jelentkezik, az ún. «ragozásban» azonban általános. A hímnemű infinitívusból (verba ult. inf.-nél is) képzik az általános értelmű formákat (*šdmf*, *šdmnf*, *šdmintf*, *šdmkzj* stb. formákat), a nőnemű infinitívusból a konkretizált formákat (ún. *šdmf* formák és az ún. relatívformák egy része). Az «ige» tövéhez mindenkor járulhat *j* augmentum, nemcsak az ún. verba ult. inf. tövéhez (így *pr* mellett *prj*, *nh* mellett *nhj*), rendszerint kettős-*jj* formában (*šdmjyk*, *šdmjyw*, *hjjyk*, *hmwšjyk*, *irjj*, *mrjjk*, *rht-rhjt* stb.), ennek vagy optativikus-futurikus, vagy azonos eredetű passzív-participiális értelme van rendszerint. E kérdésekről másutt bővebben kívánunk beszélni.

²⁶ Vö. Erman: Gram. § 183—185, azonban nemcsak «főnevet», hanem igeiként használt szót is képezhet. Így pl. *dš* 'kés, vágni', *mdš* 'erőszakos, éles, gonosztevő, erőszakosnak lenni — kitűnni valamiben' stb., stb.

²⁷ A *wđw* stérlé és a *wđ* parancsolni (*wđ nšwt*!) szavak közti összefüggésről I. Z. Žába: Archiv Orientalný 1956.

kel szemben, úgy véljük, joggal választottuk az «épített emléknél hasznosabb a könyv» fordítást.

A Gardiner hieroglif-átírásában világosan *inhzt*-nak (3,13) olvasható szót Gardiner Chapel wall (?)-nak fordítja. Bár hozzátézi jegyzetben (6): « — *inhzt*, an unknown word.» Ez a szó azonban egyáltalában nem olyan ismeretlen, mint Gardiner feltételezi és fordítása semmiképpen sem Chapel wall. A szó általában *nht* formában ismert, a szótár (WB II p. 281) «Schutzwehr, Bollwerk o. ä., Asyle» értelemait adja. A piramis-szövegekben szintén *nht* formában fordul elő, a WB szerint «Schutz (eigtl. Schutzhülle)», továbbá a késői szövegben *nht*: oltalom («Schutz»). A WB szerint a *Közép-birodalomban előfordul nht* írása is. (Anthes, Hatnub, p. 54, graffito o 24, 6-8).

A szó a *nh* oltalmazni «igéből» képzett nőnemű «főnév», nyilván eredetileg «infinitívus», azaz «relatív forma», 'ami véd, oltalmaz, az oltalmazó'. Ez az «ige» nyilvánvalóan dialektikus és értelmi változata a *nh* óvni, segíteni «igének», ezt a Pyr. 320., ahol a két szó (*nht*, *nht*) egymás mellett, rokon értelemben fordul elő, bizonyítja.²⁸ — Közismert tény viszont, hogy különösen az Újbirodalom idején, de korábban is számos esetet ismerjük az előre tett *i*-preformatívummal képzett szóvariánsoknak, amelyek rendszerint meghatározottabb, speciálisabb formáját jelentik az *i*-preformatívum nélkül képzett alakoknak.²⁹ Mivel a költeményben az *inhzt* szó építmények, megépített emlékművek sorában fordul elő, úgy véljük itt nem a berlini szótár által hozott «képletes» értelemben kell vennünk, hanem konkrétan, tényleges «erőd» értelemben. Tekintettel azonban arra, hogy az összes felsorolt építmények szepulchralis jellegűek, ezt az «erődöt» is sírépítménynek kell tekintenünk, az erődformára kiképzett sírok különösen az archaikus korban voltak gyakoriak, de a későbbi sírok is gyakran felfoghatók erőd gyanánt. Az épített erőd szilárd falainál fordítást azért tartottuk helyesnek, mert bár a *šmn* szó önmagában is hordozza az építeni, emléket felállítani, létesíteni értelmet, alapjelentése mégis a maradandóvá tenni, megszilárdítani, a mn megmaradni szó *š*-formája, kauzatívuma (*mnw*: emlékmű). Ebben Gardiner értelmezésével lényegében egyetértünk.

A *šmwmm* (3,2) gemináló formája az óhajtatást, bizonyítást kifejező *šmwmm* igeiként felfogott mondatkezdő «partikulának».³⁰

Az *zh* (*izh*) szó (3,2) számtalan értelmére itt nem térhetünk ki. A költeményben elsődleges értelme, amint fordítottuk is, nyilvánvalóan 'hasznos'. «Bizony, a Túlvilágon az a hasznos, ...»: *zh m nt r hrt*. Bár az *zh* értelemfény, fényes, szent, «lélek», varázslat, varázserő, «megboldogult», fenséges, hatalom' az egyiptomiul tudó író és olvasó előtt nyilvánvalóan nem maradtak figyelmen kívül, itt elsősorban az *zh m ntr hrt* 'léleknek, megboldogultnak lenni a túlvilágon', állandóan visszatérő halotti formulája játszhatott közre a megfogalmazásnál. Vagy talán az *zh* 'pr-formula, 'felszerelt, ellátott léleknek, megboldogultnak lenni', ami nyilvánvalóan párhuzam a következő sorok *bhn grg* kifejezéséhez (3,4): a 'felszerelt, ellátott palotához', a párhuzam a halotti szertartásokon átesett, mellékletekkel «ellátott», «felszerelt» halotthoz, lélekhez és az ugyancsak szertartásokkal felavatott, mellékletekkel ellátott sírhoz. E kifejezéseknek még távolibb és mélyebb

²⁸ A különböző *h*-hangok, amelyeket a szótár alapján élesen meg szoktunk különböztetni, a gyakorlatban igen gyakran egybeesnek, illetőleg azok a szavak, melyekben előfordulnak, gyakran közel rokon v. éppen azonos értelműek. Gyakran a keményebben ejtett *h*-t tartalmazó szavak intenzitásában különböznek a lágyabb ejtésűektől. (Így *nh* 'kérni', *nh* 'panaszkodni' stb.) A *nht* 'oltalom' szóra l. pl. Pyr. 320: *iw nht wnjs m irtf iw mkt wnjs m irt iw nht wnjs m irtf iw wsr wnjs m irtf*: «Oltalma Unisnak szeme, védelme Unisnak a szem, ereje Unisnak a szeme, hatalma Unisnak a szeme». Vajon nincs-e itt is szó-játék a «szem»: *irt* és «amit tett»: *irt* között?

²⁹ A *i* preformatívumról l. S. Hansen: i. m., Speleers: Traduction etc. des Textes des Pyramides etc. Index p. 270 s. v. *i*. NB. Sajnos, a modern kutatók általában a *i* preformatívum nélküli írást «defektív» írásnak tekintik, és nem figyelnek fel az eltérő értelemre. A piramis-szövegekben pl. Tum neve több mint százszor fordul elő, előre vetett *i*-vel azonban csak kétszer, Speleers mégis (*i*)*tm* alatt veszi fel. Pyr. 147. világosan mutatja az eltérő értelemeket: «mert te vagy az isten, így szól Tum (*tm*='Mindenség') két ikre . . . aki keletkezel (*hpr*) mint Atum (*itm* 'a Mindenség'), minden isten (*ntr nb*). Éppen ezért foghatjuk fel a *nht*, *nht* általában képletes értelmű szó konkrét formájának az előre vetett *i*-vel képzett alakot: *inhzt* 'erőd'.

³⁰ *šmwmm* = *šj m wn*, vö. Gardiner: Gramm. § 241. A *šmwmm* szóban tehát a szóvégi geminálás a *wn* 'lenni' szó gemináló formája.

összefüggéseire is utalhatnánk.³¹ A *ntr-hrt* szóösszetételt is ezért, a megelőzőek és következőek miatt fordítottuk inkább túlvilágnak és nem temetőnek, mint Gardiner teszi, bár lényegében a két értelemben egybeesnek.

A *h3w3f nbt m si n t3* «minden rokonságuk³² föld felé siet» sorban a *si*-jel (*sj*) világosan olvasható, értelme 'menni, sietni'. Gardiner a majdnem szinonim értelmű *sb*-nek ('menni, járni, küldeni — elmenni, elmúlni') olvassa. Az «ige» imperatívusa jól ismert, egyéb alakjai azonban általában nehezen különböztethetők meg írásban a *sb*-től (A Gardiner I. Text. p. 35,9 jegyzet alatt mondottak alig járulhatnak hozzá a helyes értelmezéshez).

Az *in s3w r d3dj šh3w3f m r3 n d3dj n r3*: (3,3; 3,4) szójáték. *rdj r3*, *dj r3*, vagy mint itt *d3dj n r3* 'száját adni, szájba adni: szólni, beszélni, megnyilatkozni'. A *r3* 'száj' egyszersmind jelenti a beszélőt, a beszédet, mondást, fejezetet, több egyéb értelme mellett. Erről utóbb még szólunk.

Egyebekben itt jegyezzük meg, hogy a versben felsorolt építmények, emlékművek — sztéle, ház, csarnok, erőd, palota, istenháza stb. — valamennyije szepulchális értelemben értendő, éppen ezért téves Gardiner fordítása a *pr qd* hellyel kapcsolatban (3,4) «az építész háza», a hely helyesen az épített ház értelemben fordítandó, mégha a determinatívumok között az ült emberi alak jele világosan olvasható is. A költeményben nincs szó a mesterségek, a művészetek vetélkedéséről. Az Amentet (*imntt*, 3,4) a 'Nyugat' itt szerepelhet Alvilág, de temető értelemben is.³³

A költeményben felsorolt írókról (3,5-7), már megemlékeztünk.

A költemény nyolcadik szakaszának első sora így hangzik: *n3 n hrtj3t šrt i3j*. A *hrtj3t* szót Gardiner *rhj3t*-re javítja, a (2,5) sor analógiájára és így is fordítja a helyet: «Those sages who foretold the future . . . » Erre a «szövegjavításra» azonban semmi szükség sincs, bármennyire esábitó is volna arra gondolni, hogy a költő a befejező sorokban megismétli a bevezető sorok mondanivalóját. Lényegében meg is teszi, csak más szavakkal és hangsúllyal. Ha már a *rhj3t* (2,5) szónál nem fogadtuk el a *rhj3t*, azaz *rhw* 'tudósok' emendációt, még nehezebben fogadhatjuk el a Gardiner hieroglif átírásában világosan *hrtj3t*-nek olvasható szónál, és ha fel is tételezhetnők a *hrtj3t* íráshibát a hieratikus írásban a *rhj3t* helyett, a *hrtj3t* írását *rhj3t* helyett annál kevésbé.³⁴

A megoldás ismét másutt van. A kérdéses szót úgy kell olvasnunk és értelmeznünk, ahogy a szövegben áll: *hrtj3t*. *hrtw* főnévkénti használata a *hr*-nál, -nél, -tól, -től, által prepozícióból kifejlődött *hr*, *hrf* 'így szól' kifejezés passzív alakjának: 'így mondják, mondatik', mellékformájában szabályszerű, bár ritka újegyiptomi hangalakban *hrtj3t*. Ennek -t végzetű kollektívumot jelentő «relatív» alakja *hrtj3t*: a mondottak, a megmondottak. A főnevesítve használt *hrtw* értelemben egyébként szinonimái a nyolcadik szakasz következő soraiban sorra előkerülő kifejezéseknek: *pr m r3* 'szájából előjönni' azaz 'mondani', *ts* 'mondani, kijelenteni', *šr* 'jósolni'. A főnevesítve használt *hrtw* értelemei között ott találjuk a kijelentést (szinonima: *ts*) és az orákulumot (szinonima: *šrtw*).³⁵

Ennek az értelmezésnek ellene látszik mondani azonban a többes számú névelő: *n3 n*, Gardiner nyilvánvalóan ezért «javította» a szöveget *n3 n rhw*, ill. *n3 n rhj3t*-re: «Those sages.» Azonban a megoldás közelebb van és kézenfekvő. A *p3*, *t3*, többes számban

³¹ L. Kees: Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter,² 1956. p. 37 skk. és passim. *z3h* 'pr I. WB I p. 16, — egyébként példát erre hozni felesleges. *z3h mnuw*: (WB I. p. 14 III. c.: = Mit herrlichen Denkmälern) — a költemény szerint azonban a könyv hasznosabb (*z3h*) az emlékműveknél. A *b3hn grg* 'ellátott', tulajdonképpen 'megalapozott, alapított palota' nyilvánvalóan célzás a *grg pr* kifejezésre: házat alapítani, azaz megházasodni, családot alapítani, és utalás az író családjával kapcsolatban elmondottakra, illetőleg arra, hogy számára nem a saját családja lényeges, hiszen «az egész nép szülöttei gyermekei».

³² *h3w3f nbt*: a *h3w* «rokonság» kollektívumnak és így nőneműnek felfogott, ezért járulhat hozzá nőnemű adjektívum.

³³ Jellemző a költő szerkesztési módjára a VI. szakasz 5. és 6. sora: az 5. sor a 'Nyugat' (*imntt*) szóval végződik, a 6. a 'jó' (*nfr*) szóval kezdődik. A 'Nyugat' (*imntt*) állandó jelzője, *nfr*: 'a szép Nyugat', azaz az 'Alvilág', *imntt nfr*.

³⁴ A félreírást már csak a kétszer kitett (a *hrt* jelesoport után és az egész szó után) elvont fogalom determinatívum is kizárta teszi. Az elvont fogalom determinatívuma a szó írásában a *hrt* alkalom, szükség, vágy, gondolat, szokás, hógylét, vagyon, jellemtb. szó írásából van kölcsönözve. Nincs kizárva, hogy itt is szójátékkal állunk szemben: «Akik a vágyottakhoz, gondoltakhoz tartozók, annak írói». Az újegyiptomi nyelvben egyébként a *hrt* és a *rh3t*: «ismert» szavak gyakran írásban és értelmileg is egybeesnek.

³⁵ WB III. p. 318 s. v. *hr. tw*.

nz névelő genitivusi hovatartozandóságot jelöl, rendszerint személyt, de mást is, így hónapnevet jelent, használata (*rʒ n, tʒ n, nʒ n*)³⁶ az újegyiptomi nyelvben lesz általános, a kopt na-, ra-, na- E szerint a *nʒ n hrtjjt* értelme: 'akik a megjósoltakhoz, a hírüladotthoz tartoznak', azaz 'akik megmondók, jósolók, hírüladók, vates-ek.'

A *šrt* jól ismert relatív forma: 'amit megjósolnak, hírül adnak'. A *šjj* mellékalak-ként áll a megszokott *šjjt* helyett, teljesen pontosan a hely talán így volna fordítható: «a Megmondók, mit hírül adnak, jön, előjön szájukból, megtörténik és megtalálják szavaikban» stb., — ez alig változtat az általunk adott értelmezésen, és a bevezető sorokból szintén világosan következik.

A *pr m rʒ* 'ami a szájból előjön' (3,8) gyakori kifejezés a beszédre (vö. WB I. p. 523, VII. = *prj m rʒ NN*: «es kommt aus dem Munde des NN=NN sagt u. ä.»). Csak-hogy ez a kifejezés az ismert előzmények után ebben az összefüggésben nem pusztán az egyszerű beszéd, beszélni szinonimája, hanem szinonimája a *pr hrw*-nak is. *pr hrw* 'a hangra előjönni', 'a kiáltásra előjönni' — halotti áldozatot bemutatni. *pr hrw, prt hrw*, vagy *pr r hrw, pr hr hrw* stb. 'halotti áldozat', *šd pr hrw* 'a halotti áldozati formulákat recitálni, felolvasni, halottat vagy lelkét az áldozathoz felidézni'. Általános értelemben *pr hrw* 'áldozat az istenek számára'.

Ebben az összefüggésben azonban arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a világot, ami 'keletkezik': *hpr* 'a hang, a teremtő isteni hang, a 'Szó' hozza létre, ill. a teremtés, helyesebben a keletkezés legfőbb eszköze a hang, a Szó, a *Hu (hw)* 'Logos, Verbum' vagy másként a Medu vagy Medet (*mdw, mdt*) 'Beszéd, a Sermo vagy egyszerűen a beszéd', a mondás (*dd*), ami viszont szintén szinonimája a *pr m rʒ*-nak ('ami a szájból előjön, beszéd'), vagy a fentebb előfordult *djʒ rʒ, djʒ n rʒ*-nak.³⁷

Ugyanilyen összefüggésben kell megítélnünk a *hpr* 'létrejön, keletkezik, megtörténik' itteni használatát. A költemény írója itt is a kozmogónikus filozófia terminológiájára és távlataira, a kozmogóniák mítikus összefüggésére utal. A világot nem teremtik, a világ keletkezik, örök időktől fogva örök időkig. Ezért emeli ki a költő a *hpr* — keletkezik, megtörténik szót. Am a keletkezés eszköze, irányítója öröktől fogva a Szó, az Ige, a Logos. Ugyancsak ide tartozik a *gm, gmtw* kifejezés is. Gardiner fordítása — eltekintve a múlt időtől — «it is found» — tulajdonképpen helyes, lényegében így fordítjuk mi is. Am ez a szó ennél többet is jelent, nem pusztán találhatik, hanem egyúttal megállapítatik. A *gm, gmtw* ilyen összefüggésben található az orvosi szövegekben, diagnózisoknál (H. Deines—W. Westendorf, Wörterbuch der Medizinischen Texte I. 1962. p. 914 kk.) és a kozmogónikus szövegekben is, mint a teremtés, a keletkezés egyik lezáró aktusának megjelölése.³⁸ Ugyancsak a rituális-kozmogónikus, ám egyúttal az adminisztratív terminológia-körből veszi a költő a *tsw* kifejezést is: *ts* = összekötni, összecsomózni, összefűzni, így a halott testrészeit, amsletet — hátgerine, homokpad, — felemelni, (szót) emelni, kijelenteni, kinyilatkoztatni, határozatot hozni, főnévi használatú participiumként *tsw* 'parancsnok, úr', kopt formájában: *dzsoisz* Úr, 'Isten' (vö. WB V. p. 402 s. v., Erichsen, Demotisches Glossar. 1954. p. 671 s. v.).

Bár a költeményt záró sorokkal már fentebb foglalkoztunk, marad még velük kapcsolatban is probléma elég. Így mindjárt a VIII. szakasz első sorában (3,9) *mšw n kʒwt*: ez a felsőrs is többféle fordítást engedne meg, többféle értelemmel bír. *mšw* = 'gyermek', de itt inkább az etimológiailag helyesebb 'szülöttek'-kel fordítottuk, értelem-szerűen eltérően a *hrdw*-val ('gyermek') szemben. *kʒwt* újegyiptomi alakja, mégpedig *t-re* végződő kollektívumként felfogott formája a Szótárban **kjwʒ, kwj* stb. formájában felvett szónak, mely azonban írásban inkább a *kʒwʒ, kwj* stb. formákban fordul elő és lényegében nem más, mint a *kjʒ — kt* 'más' szónak többese. A szó azonban túlmenőleg a «mások» és így idegenek, ellenségek értelemben, elsősorban a tömeg, a nép értelemmel bír, és szinonimája a népre, sőt mindenkire vonatkozó többi kifejezésre (*rhjʒt, hnmnt, bw — nb* stb). Éppen ezért választottuk «az egész nép szülöttei — gyermekeik örökösökként» fordítást. Noha óvunk attól, hogy e kifejezésnek túlságosan modern vagy akár a klasszikus ókorból kölcsönzött értelmezést adjunk (*δημος*, *populus* vagy *plebs*), azonban mégsem szabad elsiklanunk felette. Ha a *rehūt*-nek (*rhjʒt*, általános fordításban 'nép' szemben a *šāru*-val, *šrw* 'tiszttségviselők, előkelők') azaz a *nešesu*-nak, a kicsinyeknek, a polgároknak,

³⁶ Vö. Erman: Gramm. § 172. WB I. p. 492 s. v. III.; II. p. 199 s. v. III., V. p. 212 s. v. III.

³⁷ A fentiekre, valamint az alább következő keletkezésfogalomra (*hpr*) vonatkozólag I. Dobrovits: Világosság, 1963. 35 skk és Világosság, 1965. 537 skk. E kérdéssel kapcsolatban nagyobb összefoglaló tanulmányunk van előkészületben.

³⁸ *šw gm šʒʒ ʒ phjʒt r ntrw*. Junker: Die Götterlehre von Memphis. p. 63, 59 sor. (Junker fordításával azonban alapvetően nem értünk egyet.)

azaz a középrétegeknek (*nds*) és a *hūrū*-nak (*hwrw*:) gyengék, szegények, nyomorultak,') az alsó rétegeknek — kétségtelenül volt is politikai súlyuk az Óbirodalom végén, az első átmeneti korban, sőt a Középbirodalomban is,³⁹ azt az első pillantásra mégis nehezen tételeznők fel a XIX—XX. dinasztia népéről, tömegéről, a *kaut*-ról, (*kzwt*), hogy politikai tényező lehetett. Am ha meggondoljuk, hogy ez az az idő, amikor nem más, mint az Újbirodalom egyik legnagyobb királya, II. Ramses, ismert kőbánya-feliratában a dolgozó, kétkezi munkásokhoz fordul, és őket katonáinak nevezve, általános bérrendezést rendel el⁴⁰ és III. Ramses idején, majd a Ramesszidák alatt kitörnek a dolgozók, munkások bérharcai, az utcai tüntetések, és a sztrájkmozgalmak,⁴¹ azt a gondolatot, hogy ez időben a nép, a tömeg politikai súllyal is bírhatott, és így a költő is gondolhatott rájuk, mégsem szabad elutasítani. Am a *kzwt*-nak csak ilyen egyoldalú értelem adni mégis hiba volna. Jelenti a 'nép'-et is, 'mások'-at is, a 'tömeg'-et is, úgy látszik származásra való tekintet nélkül is. Azonban, mivel a *kzwt* a *rhjjt* 'nép' szónak is szinonimája, nem tudjuk elhallgatni azt a feltételezésünket, hogy vajon a *nz n sšwrhjt* «az írói a megismerteknek» érteleme mögött nem sejlik-e egy hangzásban mindenesetre feltételezhető és beleérezhető «kik írói a népnek az időtől fogva, mely keletkezik az istenek után» értelem is?⁴²

Ezt a feltételezést mindenesetre alátámasztani látszik a 2,10; 2,11 sorok már idézett helye: «kicsinytől nagyig gyermekévé lesz — az írónak, aki elsejük» — a «kicsiny» és «nagy», mint említettük, nem életkor szerint értendő, hanem rang és állás szerint, — valamint méginkább a következő sor (3,9; 3,10) «titkuk, varázsserejük mind az ország és a nép előtt»: *mntšn hkwšn r t3 tmmt*. A sort részben már elemeztük, most a *t3 tmmt* kifejezéssel kívánunk foglalkozni.

A *t3* 'ország' jelzőjeként álló, helyesebben azt követő itt *tmmt* szó általánosságban a *tmmw* formát mutatja. Itt szereplő *t*-re végződő formája kollektívumként való felfogására mutat. *tmmw*, korábban *tmw*, emberekkel, férfival és nővel determinálva általában a 'minden', 'az emberiség', 'az emberek' értelemmel bír. Lényegében nem más, mint a *tm*, azaz mint istennévként is ismert *Tum*, határozott formában *Atum* 'Mindenség' szónak többese.⁴³ A szóról és fogalomról másutt már bőven szóltunk, itt csak megemlíjtük, hogy értelme a semmitől a tökéletesen, teljesen és egészen, mindenben keresztül újra a megsemmisítésig, megsemmisülésig vezet. A sokszor idézett egyiptomi ismeretelméleti alapelv szerint *ntt — iwt* = *tm*: 'ami van és ami nincs, az minden' (WB II. p. 354 III), görögül *tò òv — tò mē òv — πάντα*. Miként a világmindenség: *Tum*, az emberek *tumok*, *tmw*, vagy *gemináló* formában *tmmw*, kis mindenségek, mikrokozmoszok. (Így világosan *Heti* (*tj*) — király és I. Amenemhat tanításában, vö. *Volten*, i. m. p. 73, P. 132 sor, p. 103. l, 9 sor.) A *tm*, *tmw*, *tmmw* gyakori jelzője a *t3*-nak, az országnak: *t3 tmw*, *t3 tmmw* 'az egész ország', ugyanakkor azonban 'az egész nép' is. Így lesz *Tum* isten állandó neve — *nb tm*: a Mindenség Ura, különösen a késői korban a 'mindenek, mindenki, az emberek ura': *nb tmw* vagy *nb tmmw*, ez az eredeti értelemnek már egyiptomi félreértése jut el aztán János evangélistáig is, a IV. evangélium kezdőoraüig.⁴⁴ A *t3 tm*, méginkább a *t3wj tm*, az egész két ország, a két ország mind azonban már az Óbirodalomban az egész világ, az egész kozmosz értelemmel is bír (WB s. v., így már a *Šabaka*-kó is).

³⁹ A. Moret: L'accession de la plèbe égyptienne aux droits religieux et politiques sous le Moyen Empire. Recueil... Champollion, Bibl. de l'École des Hautes Études, Sc. hist. et phil. fasc. 234. 1927. p. 331 skk. *Dobrovits*: Ant. Tan. 1. (1954) p. 12 skk. *Acta Ant. Hung.* 3 (1954) 217 skk. L. továbbá *Gardiner*: The Admonitions of an Egyptian Sage stb. 1909, A. *Volten*: Zwei altägyptische ypolitische Schriften. *Annalecta Aegyptiaca* IV, 1945, *Posener*: Litterature et politique dans l'Égypte de la XIIe Dynastie, 1956, *Lanczkowski*: Altägyptischer Prophetismus, Ägyptologische Abhandlungen 4. 1960. stb.

⁴⁰ A. Hamada: *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* t. XXXVIII. p. 218 skk.

⁴¹ *Spiegelberg*: Arbeiter und Arbeiterbewegungen im Pharaonenreich unter den Ramessiden, Strassburg 1895. *Dobrovits*: Ant. Tan. (1954) 34 skk. *Acta Ant. Hung.* 3 (1954) 244 skk. A Paraszt Panaszai, 133 skk.

⁴² Hogy a 'nép' (*rhjt* = *rhjjt*) és a megismertek (*rhjt* = *rhjjt*) azonos gyökre visszamenő szavak, arra *Pleidel Orsolya* figyelmeztetett.

⁴³ A *Tum* és *Atum* szavak kapcsolatára, ill. értelmére l. pl. *Pyr.* 140 kk., különösen *Pyr.* 147, fentebb a 29. jegyzetet. Az ott idézett szöveg helyén a halott egyes testrészeit a szöveg különféle istenekkel azonosítja. A halott, tehát az istenné vált ember azonosítása Tummal a piramis-szövegekben általános. Tumoról és az egyiptomi kozmogóniáról l. egyébként *Dobrovits*: Világosság 1963. 35 skk.

⁴⁴ Vö. *Dobrovits*: Világosság 1965. 537 skk.

Az idézett szöveghelyen azonban az 'ország' *t3* mellett, nem *tmnw*, hanem *tmmt* áll. Eddigi gyakorlatunknak megfelelően itt sem tekintjük a szóvégi *-t* kiírását véletlennek és elhanyagolhatónak. Nyilvánvalóan a *tmmt* ritkább, kollektív absztraktként felfogott mellékalakja a *tmnw*-nak. Itt azonban a *t3* ország mellett nem jelzői melléknévként áll, hanem egyenértékűen, ha jelzőként állna a hímnemű *t3* mellett, nem kaphatná meg a nőnemű *-t* véget. Túl lapos és egyoldalú volna tehát az 'egész ország' fordítás, mégha ez *-t3 tmnw* — az 'ország' mellett a 'nép' értelmet is magába foglalja. Úgy véltük tehát, hogy a «mind az ország és a nép» fogalmazás talán a legpontosabban adja vissza e nehezen megközelíthető kifejezés értelmét és hangulatát egyaránt.

Mindenesetre ez a hely is arra mutat, hogy az író titka, varázsa, a tudás az egész ország és a nép számára van, ezért illeti meg az Emlékezet, a *šh3t*. Hogy azonban a *šh3*, emlékezni, emlékezetet szónak van: írásban feljegyezni, felírni, írás, akta értelme is, és Sešat (*šš3t*) az írás istennője egyúttal a Sehat (*šh3t*) — Emlékezet nevet is viseli,⁴⁵ ez csak az összefüggéseket (WB. IV. p. 234—235; 280.) és a kifejezések polifón használatát bizonyítja újólag.

4. A költemény talán legtöbb problémát felvető sorai a második szakasz kezdő-sorai, éppen ezért ezekkel eddig nem is foglalkoztunk.

Ne is alkossanak maguknak piramisokat csodaként, (érből valókat, szójáték) emlékműveket ahhoz égi csodaként (vasból valókat, szójáték).

vagy: Ne is alkossanak maguknak piramisokat, égbevivőket, s emlékműveket ahhoz, égreöröket (szójátékok!)

E sorok azok, melyek szembeállítják a piramist, az emberi alkotásokat, az író művével, az író művét ítélvén időtállóbbnak, és így valóban a horatiusi «*ecegi monumentum aere perennius* — *regalique situ pyramidum altius*» előzményeit alkothatják.

Azokban mielőtt az összefüggések vizsgálatához látnánk, két problémát kell felvetni, mégpedig éppen azokat, amelyek leginkább összehasonlítandóknak látszanak: a *mrw m bj3* «érből való piramisok» és a «*monumentum aere perennius*» kérdését. Induljunk ki először is az utóbbiból.

A horatiusi hely legfelületesebb olvasása is világosan mutatja, hogy a költő az *aere perennius* jelzót nem a piramisokra, vagy a piramisra, hanem a monumentumra vonatkoztatja, amely, ti. az ő költői műve, monumentuma, érenél maradandóbb, ám, egyúttal a piramisok királyi helyénél is magasabb, égigérőbb. Itt nem is térünk ki a piramisok másutt elemzendő kettős jelentésére, hogy ti. a piramis egyszerre az örökkévalóság, és egyszerre a romlás, pusztulás, a halál jelképe, hasonlóképpen a latin *situs* szó már nem egyszer felvetett «polifóniájához».⁴⁶

Hogy milyen érc-monumentumra gondol Horatius, melynél örökkévalóbb az ő műve, a költői monumentum, azt máskor kívánjuk megvitatni.

Mindenesetre Horatiusnál párhuzamba van állítva az érenél örökebb mű és a piramisok királyi helye, egymásra van vonatkoztatva. És ez elég közeli kapcsolatot mutat a XX. dinasztia egyiptomi költőjének avval a gondolatával, hogy az írók alkotása maradandóbb, örökebb minden piramissnál, emlékműnél, halotti kultusznál, halotti papoknál, rokonságnál, gyermekeknél egyaránt, és így a horatiusi hely kapcsolatba hozatala az egyiptomi költő gondolatával nem jogosulatlan.

Gardiner a kérdéses sorokat a következőképpen fordítja: «They made not unto themselves pyramids of brass, with tombstones of iron». Jegyzetben azonban (1) rögtön hozzáteszi: «i. e. the pyramids they built were not of brass, etc.» Vagyis a Gardiner-féle értelmezés szerint az a lényeges, hogy a piramisok, amelyeket maguknak építettek, nem érből valók voltak, egyébként építhettek volna maguknak piramisokat. Ez a sírforma, a piramis⁴⁷ a költemény keletkezési idején, a XX. dinasztia korában már rég nem volt a királyi temetkezés formája, a királyok ekkor már rég szikla-sírokba temetkeztek, hanem éppen a középrétegek sírjának járulékos elemévé vált. A költemény pedig világosan rámutat arra, hogy nemcsak a piramis, hanem mindenféle emlékmű mulandó az írói alkotás örökvoltával, maradandóságával szemben.

⁴⁵ Sešatról l. *Bonnet*: RL p. 699 skk. Sešatnak van egy férfi-páralakja is, Sešau, aki nem más, mint Osiris. Vö. *Pyr.* 486.

⁴⁶ Vö. *Trencsényi-Waldapfel I.*: Ant.Tan. i. h. p. 67, ill. *Acta Ant.Hung.* (1964) 161. *Kießling-Heinze*: Q. Horatius Flaccus Oden und Epoden⁶, 1917 p. 393k. I jegyzet skk., Vö. egyébként *Menge*: Lateinisch-deutsches Schulwörterbuch p. 702. s. v. *Situs*.

⁴⁷ A piramisokra, történetükre és szimbolikájukra vö. *Ant.Tan.* 12 (1965) 165 skk., ahol ennek a kérdésnek irodalmát is adjuk. L. még *PWRE XLVI. Halbband.* 1959, 2282 skk.; *Helck*: Pyramiden.

Kétségtelen marad azonban az a tény, hogy az egyiptomiak ércből nyilvánvalóan sohasem építettek piramist, még akkor sem, ha a piramis mindig különállóan kiképzett csúcsát⁴⁸ a pyramidiont, esetleg be is vonták fémmel, vagy fehérarannyal, arannyal, esetleg rézzel. Még kevésbé használták az egyiptomiak a rituálisan általában tisztátalan vasat stérelék, sírkövek készítésére.⁴⁹ Lehet itt egyszerűen túlzó hasonlatra gondolni. Borzsák István e kérdéses hellyel kapcsolatban számos adatot sorol fel (ércfalak, stb.) az ókori Kelet irodalmából az ércnek, mint a tartósságot kifejező hasonlatnak használatára. A probléma megoldása azonban mégis mélyebben fekvő.

Ismét nyomatékosan utalunk kell az egyiptomi irodalom, költészet, ám ezen túlmenően az egyiptomi nyelv polifóniájára, a különböző, néha rokon, néha eltérő, egyes esetekben azonban ellentétes értelmű azonos hangzású szavak együttes rezonanciájára, mint a költői hatás eszközére. Ez a polifónia, és evvel együtt a szójáték, a gyakran túlzó hasonlatok halmozása nemcsak az egyiptomi, de számos más korai irodalom jellemvonása is.

Így van ez a kérdéses egyiptomi szónak, melyet Gardiner 'brass'-nak, mi egyszerűen 'csodának, ércnek, égbevivőnek fordítottunk', a *bjz*-nak esetében is.

A *bjz* szó értelme is sokféle, és ezek az értelmek, mint az egyiptomi polifón szavak esetében többnyire, lényegében összefüggőek, azonos származásúak. Bár a *bjz* különböző értelmeit gyakran eltérő hieroglif-jelekkel írják, maga a Wörterbuch is figyelmeztet, hogy az eltérő jelek alkalmazása nem mindig jelent eltérő értelmet⁵⁰ és a jeleket nem elsődleges jelentésük szerint használják, hanem hangjelként, tehát az esetleges «ábrázolás-tól» függetlenül.

A *bjz* szó értelmei között megtaláljuk az 'érc'-et, a 'fém'-et, eredetileg nyilvánvalóan a 'rez'-et, később 'egyéb ércfélésegek'-et is. Jelöl még más ásványi anyagokat is, sőt építőkövet (többnyire *bjzt*), úgylátszik, nagyszilárdságú homokkővet (ebből következően a kérdéses verssort esetleg úgy is fordíthattuk volna: «bár nem is építenek maguknak kőből piramisokat»). Nónemben, kollektívumként felfogva (*bjzt*), de hímnemű többes kollektívumként (*bjzw*) és egyes számban is (*bjz*) a szó 'csodát, csodálatos, pompás dolgokat' (épületre vonatkoztatva is!)⁵¹ —, 'varázslatot' is jelent, továbbá 'áldani, — áldást'⁵². Ettől az értelemről, valamint az előbbi jelentéstől csak némi eltérést mutat

⁴⁸ Dobrovits : i. m. 179. és Bonnet : RL s. v. Pyramiden, Pyramidion. L. még 64 jegyz.

⁴⁹ Vastárgyak kultikus használata: Howard—Carter : The Tomb of Tut-ankh-Amen, I—III. 1923—33. II. p. 109 skk., 122, 135, pl. LXXVII, LXXXII, LXXXVII, III. p. 89 skk., pl. XXVII. A vas elterjedéséről Egyiptomban I. G. A. Wainwright : Antiquity 10 (1936) 5. skk., továbbá A. Lucas : Ancient Egyptian Materials and Industries. 1948. 268 skk. A vas a XX. dinasztia idején még ritkaságszámba megy, a XXII. dinasztia alatt lett gyakoribb, a XXV—XXVI. dinasztia alatt lesz használata egyenlővé a bronzsal. A kultikus használata vonatkozólag I. még Pyr. 13,14 (*bjz pr m stš*). Közismert tény, hogy az ún. fejtámla-amulettek rendszerint hematitból, tehát vasérből készülnek. Így az Oroszlán—Dobrovits : Az egyiptomi gyűjtemény. 1939. p. 58. nr 18 alattiak is.

⁵⁰ I. p. 439. s. v. *bjzj* (*bjzj*) stb.

⁵¹ WB I. p. 441 A I. «*n bjzjt*» (ein Denkmal u. ä.) des Wunders = ein wunderbares Denkmal, B. III. «Gross . . . an Wundern» mit Bezug auf die Bautätigkeiten . . . »

⁵² A 'varázs, varázslás, varázslatos' értelem a WB nem hozza, azonban ez az értelem következik egyfelől az ettől alig elválasztható 'csoda, csodálatos' értelemről, így a «Két fivér történeté»-ben: *pzw n iwj hr hprw m bjzt czt* «mert én nagy csoda (varázslat) leszek», vagy nagy csodává változom, vagy nagy varázslatot teszek. Vö. Gardiner : Late Egyptian Stories, Bibliotheca Aegyptiaca, I. 1932. p. 24, 14. 8—9 sor. L. lentebb 71 jegyz. Vö. még Deines Westerdorf : i. m. I. p. 243. s. v. *bjz* és *bjzjt*. A piramisszövegekben a különböző szertartásoknál, így a szájmegnyitási szertartásnál, tehát varázsszertartásnál szerepel a *mšhtjw*-szerszám, a Nagymedve-csillag jelképe — a Nagymedve egyik aspektusában Séth jelképe. Ez a szerszám *bjz* 'érc'?, 'csodálatos'?, 'varázslatos'?, így Pyr. 13—14. A varázslatos, varázsserejű *bjz* érc-ről mint fegyverről (szigonyról?) van szó Hóros és Séth történetében is, vö. Gardiner : Late Egyptian Stories p. 48—49, Dobrovits : A Paraszt Panasza, p. 82 k. Pyr. 1562: a varázsserejű 'b₃ jogar, mely a hndw trónján ülő király kezében van, szintén *bjzjt*. A hndw trón szintén *bjzjt*. Az 'b₃ szó értelme hatalom, hatalmi jelvény, parancsnoki jelvény, parancsolni, áldozni, áldozati asztal stb. A XVIII. dinasztia óta lejegyzett értelem szerint: fényes, fényleni, megvilágítani, tehát a *bjz* szóval rokon értelmű. L. még Pyr. 1992. Az 'áldás' értelemre I. pl. Helck : Urkunden der 18. Dynastie, Heft 20, 1957, p. 1656—7 (*bjzjt nk*: «áldásom rád». Ámon szavai a királyhoz).

'értékes, drága' értelme is, (többnyire *bj3j*, *bj3*). Ugyancsak alig eltérő 'fényes, ragyogó' jelentése.⁵³

Jelenti továbbá *bj3* (ritkábban *bj3t*) az 'ég'-et, az 'égi vizek'-et, 'az ég ércé'-t, 'az ég ivé'-t, amelyeken a Nap-bárka hajózik. Ég-értelméből következően használatos az 'eltávozni, távolinak lenni, elmenni, elmúlni, és — égbé emelkedni' értelemben is,⁵⁴ hasonlóképpen a *hr* szóhoz, melynek értelmei 'távolinak lenni, felül lenni, ég, Hóros' stb.

És még csak körvonalaztuk a *bj3* szó különböző értelmeit. Szöveg helyünket e szerint még értelmezhetjük volna úgy is, hogy «nem is építenek maguknak értékes piramisokat, fényes, ragyogó piramisokat», vagy úgy hogy «égi, éghez tartozó piramisokat», ám úgy is, ahogy tettük: «eltávozó piramisokat», azaz «piramisokat az eltávozáshoz, a felemelkedéshez, az égbemenetelhez». De fordíthatjuk volna úgy is, hogy «nem is építettek szilárd piramisokat», mert a *bj3* szó ezzel az értelemmel is bír, nyilván összefüggésben az ércel, kövel — épületekre vonatkoztatva is.⁵⁵ S ettől a szilárd értelemtől már csak egy lépés a jellem értelem, mégpedig általában jó értelemben véve, jó jellem, szilárd jellem stb. s ez esetben az ember akaratlanul is ugyancsak Horatiusra, a horatiusi *vir justus et tenax*-ra gondol. Kevésbé határozottan bír a szó hangulat, kedély, még markánsabban pedig egyéniség,⁵⁶ továbbá példakép, mintakép értelemmel, így pl. Ptaħhotepnél: hadd legyen mintaképe (*bj3*) az előkelők gyermekeinek.⁵⁷ Tehát a kérdéses hely még úgy is értelmezhető lenne: nem építenek maguknak piramisokat, jellemük szerint, példaképként stb. De ne vigyük ad abszurdum a fordítási lehetőségeket, nyilvánvaló, hogy az alapértelem a 'csoda, az érc, a szilárd, a tartós, az ég' a piramisokra vonatkoztatottan.

Nem véletlenül írtuk le a *bj3* szóhoz fűződő értelem sorokat. Az egyiptomi művelt író és olvasó számára a *bj3* és származékai, értelmei ismeretesekek és használatosak voltak és a költő és olvasó is tudatosan értékelték azokat. Így pl. a Pap. Chester-Beatty IV. verso 6 helyén a költő a *bj3t* szót több ízben is a jellem, egyéniség értelemben használja ugyanakkor azonban egyúttal érc és ég értelemben is. Nem hinnők, ha ezek után és a költemény fenti elemzése után mindez a polisémia bárki előtt kétséges maradhat (l. 56 j.).

Hogyan függhetnek össze mindezek az értelemek? Sohasem szabad elfelejteni, hogy az egyiptomi kultúra kialakulása, az állammá alakulás jóformán még a neolitikum folyamán megtörténik, nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a nagy piramis építők kora, az Óbirodalom, az egyiptomi kultúra, gondolkodás, államalkotás és filozófia első nagy korszaka még tulajdonképpen kő-rézkor, aeneolithikum.⁵⁸ Az alig ismert fém, a réz, kezdeti feldolgozásában a kőtől még alig különbözik, még hidegen kalapálják és nem olvaszt-

⁵³ Vö. *Speleers*: Traduction, index et vocabulaire des Textes des Pyramides égyptiens. é. n. (1935), Index, s. v. *bj3*: 'brillant, solide'. Ha a szónak ez a fordítása nem is mindig egyértelműen biztos a piramis-szövegekben, számos helyen valószínű, ill. kétségtelen. Így feltételezhető ez a többek között a *hndw* vagy *hndw* trónnál ('égi, varázserőjű, ragyogó'). A 'ragyogó, fényes és szilárd' — semmiképpen sem 'érc' — értelem látszik biztosítottnak Pyr. 138 esetében: *h3k hr nchwk bj3* «Leszállsz *bj3* köteleidre». 530, 2051, 1456: A király csontjai *bj3*, ez lehetne 'érc' is, ám tagjai *ihmt sk* 'az el nem fárado', a cirkumpoláris csillagzat, mely anyjának, Nutnak, az égistennőnek testében van, ill. csontjai *ihm skw* 'a cirkumpoláris csillagok'. A *hnd* trón az ég felragyogó — *shdw* — részén van: 2091. 1575: Nyitva vannak számára az ég kapui ('*wj bj3* 'ércapuk?', 'fényes kapuk?'), amelyek a *shdw*-ben vannak. *shdw*, az ég egyik neve, a szó változata a *shd* megvilágosítási szónak. Ugyanez 907. stb., stb. Vö. *Budge*: The Book of the Dead I. 1910 p. 7, 14—15 sor stb.

⁵⁴ Csak példaképpen találokra idézek: Pyr. 800: Amikor az égbé szállsz (*prrk*) leülvén ragyogó ('égi, csodálatos, érc?') trónusodra (*hr hndwk bj3j*) és felszállsz az égbé (*bj3j rk r pt*). 1016: *bj3k ir pt hr hndwk*: «Felszállsz az égbé csodálatos (égi stb.) trónusodon (trónusodra?)».

⁵⁵ Vö. WB I. p. 436 s. v. A. III.: «Berg aus *bj3*, Mauer aus *bj3*». A 'szilárd' értelemre von. l. még *Speleers*: s. v. *bj3* és fentebb 53 jz.

⁵⁶ Így pl. 'jellem', de még inkább 'egyéniség', sőt 'tehetség' értelemmel használja a *bj3* szót a Pap. Chester Beatty IV. verso költeményciklusának írója egy másik versében, egyúttal azonban 'érc, kő' és 'ég' értelemben is (verso 6, 5—7 sor, *Gardiner*: Pl. 20 és 20A). Sokszoros szójáték, helyesebben polifónia. A vers polémia az ember eleve való determináltságával, a végzetthittel szemben (l. alább 292 o.).

⁵⁷ Ptaħhotep, 39 sor, l. Z. *Žaba*: Les Maximes de Ptaħhotep 1956 p. 18. Vö. *Vogel-sang*: Kommentar zu den Klagen des Bauern 1913 p. 100 Bl, 109: itt talán 'erény' a szó legmegfelelőbb értelme. L. még Ptaħhotep 596 sor, ahol a példakép és erény értelemek egyaránt jelen vannak, *Žaba*: 62.

⁵⁸ L. *Lucas* i. m. 228 skk.

ják. Így érthető, hogy a kőre és rézre, mint az építés és az eszközök anyagára azonos szót használnak. A szilárd, tartós értelem a fémmel, de a kővel kapcsolatban is érthetőek. Innen következhet a jellem stb. értelem. Ami a varázs értelmet illeti, gondoljunk csak a legkülönbözőbb népek, mítoszok varázserejű kovácsaira, fémműveseire, kézműveseire, hogy csak kettőt említsünk a görög Daidalosra és a germán Wölundra.

A *bjz* szó már evel a sokértelműségével szerepel a piramisok építésével egyidejű piramis-szövegekben is és mindjárt úgy, hogy ez a sokértelműség nemcsak szójáték, hanem a mélyebb értelem hordozója is. Így Pyr 40. szerint a király megkapja áldozatát, a Hórosz-szemet (*irt hr*, — szójáték: amit Hórosz csinál!) és az nem távolodik (*bjz*) el tőle. 138: leszállt köteleire, melyek (*bjz*;) szilárdak? fényesek? tartósak? ragyogóak? vagy ami kevésbé valószínű, vagy csak mint hasonlat képzelhető el, rézből való? Nyilvánvaló mindez az értelem jelen van, hiszen e kötelek a napsugarak. 530: Megmosdik és magához veszi *bjz* csontjait. Szilárdak? ragyogóak vagy égiek? vagy éppen fémből való? Mitológiai párhuzam mindegyik értelmezéshez akad.⁵⁹ 2005—2006: Ítéletet mond az égben az élők (csillagok, megifjodók, *nhw*) élén, ragyog (*psd*) és egy isten sem térhet, távozhat (*bjz*) el attól, amint mond. Itt nyilvánvaló a szójáték a *psd*: ragyogni és *bjz* — többek közt szintén fényesnek lenni, ragyogni szavak között. 572—573: Az ég ajtajai nyitva vannak a király számára, sírboltja élől a téglá eltávolítva, és az égbeszálló király leül trónusára (*hnd*),⁶⁰ amely ismét *bjz*: égi?, csodálatos?, varázserejű?, érc? — hogy parancsot mondjon (*udw mdu*) az égiek számára. Pyr. 736: Égi — vagy érc stb. trónjára (*hndw bjzj*) ül és az égben (*pt*) együtt eszik az istenekkel. Pyr. 907: «Nyitva vannak az Ég (*bjz*) kapui, (érc)kapuk?, fényes kapuk?) amelyek a megfényesedés helyén (azaz az égben, *shdw*) vannak». Ugyanez a gondolat Pyr. 1575. Hórusz (*hr*, azaz az égi, a felső, a távoli) nem távolodik el (*bjz*) az égbe szálló királytól, együtt (*msp*) hozza az isteneket számára, egy sem távolodik el (*bjz*) tőle: 590, 615, továbbá 636—637, 1633, 1829 stb. 1016: a király az égbe (*pt*) száll (*bjz*) 'égi' (érc?, szilárd?, fényes?, varázserejű?, csodálatos?, *bjz*) trónusán (*hr*, — vagy trónusára? l. lentebb, *hnd*, *hndw*). Az ég maga is *bjz* (305, 800, 907, 1016, 1121, 1575, 1968 stb.). 1992: A király feláll, égbe távozik, leül *hnd* trónusára, mely *bjz* és csodálkoznak (? *bjzw nf*) az istenek rajta (helyesebben: varázslatot tesznek számára). 1121—1124: Eltávozik (*pr*) a király az égbe (*pt*) és végighajózza az eget (*bjz*), leül 'égi' trónusára, *hndw bjz*. Beszaladja az eget (*pt*) és emlékeit felállítja (*ir mnw*) ott az istenek között, kik káikkal: lelkeikkel, személyiségükkel együtt jönnek (1165). Am a király végülis megragadja az eget (*it pt*) és széthasítja az — eget?, az ég ívét?, az ég ércét?, az ég csodáját? (*psšj bjzš*, 305).

Sokszor szólottunk a *hnd*, *hndw* trónról, melynek állandó törvényszerű jelzője a *bjz*. Pusztán ércből, rézből való trónusra a fentiek alapján nehezen gondolhatunk. Már inkább gondolhatnánk az égi trónusra. Am a szó alapértelme: *hnd* 'jární, bejárni', és mint ilyen a *bjz* egyik értelmével is rokon, sőt azonos, akkor inkább az égbe emelkedés helyeként vagy eszközeként kell felfognunk l. fentebb Pyr. 1016 továbbá 800 a *hndw* trónt ép úgy, mint a piramist, mely szintén az égbeemelkedés helye és eszköze: a kőbe merevített égi lépcső, égi létra, azaz a napsugár. A Piramis-szövegekben a *hnd*, *hndw* determinatívuma gyakran hordszék.⁶¹

Végülis mi hát a *bjz* szó értelme, milyen értelemben használja ezt a szót a költő? 'Réz, érc, fényes, tartós, szilárd, jellem, értékes, távoli, eltávolítani, ége menni, égi, varázs, csoda'? Véleményünk szerint tulajdonképpen ez a szó lefordíthatatlan, mint az egyiptomi nyelv annyi más szava, vagy — mint minden nyelv annyi szava. Illetőleg sohasem fordítható le az általa hordozott értelem teljességében, hanem csak egy-egy rész értelmében, vagy körülírva, pontatlanul. A fordításban az értelem egy része mindenkor elveszik.

⁵⁹ Csontok ércből stb. vö. *Erman*: Religion der Ägypter. 1934. 63 skk. és fentebb 53 jegyzet.

⁶⁰ Hogy a *hndw* trón *bjz* értelemi között biztosan ott van a 'ragyogó' és 'égi', igazolja pl. Pyr. 1688: a király leül Rē' trónjára (*hndw n r'*) és parancsol az isteneknek, mert ő Rē', aki Nutból (égi) jön elő, aki Rē'-t szüli minden nap. A *hnd* vagy *hndw bjz*-ra való leülést jóformán mindig az égbemenetel jelenete el'zi meg, így különösen Pyr. 1291. kk., Pyr. 1331. kifejezetten az eget, az égi vizeket (*qbhw*) jelöli meg a *hndw bjz* helyeként. Vö. továbbá Pyr. 572 kk.

⁶¹ A piramisok szimbolikájára, jelentésére nézve l. *Dobrovits*: Ant. Tan. 12 (1965) 1-3 kk. A *hnd* értelemi 'lépni, belépni, menni, valamire lépni, jární, — láb'. Előfordul 'gyors szél, sebes víz, futár' értelemben participiális alakban. A *hnd*, *hndw* (trón) értelemi: 'lépcső' (ebben az értelemben rokon a piramisokkal, l. *Edwards*: The Pyramids⁶ 1955. p. 236), 'trónus, hordszék'. Hordszéknek mutatják gyakran a szó determinatívumának hieroglif jelei a piramis-szövegekben, így pl. 573, 770, 1123, 1293, 1301 stb.

De, ha mégis ragaszkodunk átfogó értelemhez, elsődlegesnek talán a csodát tekinthetjük, a világot megismerni, meghatározni kezdő ember csodálkozását a világon, annak jelenségein, azét az emberét, amely mindenben erőt, energiát (egyiptomi *šhm=bjz*) vagy varázserőt (*hks=bjz*) sejt, és akinek a számára még minden csoda *-bjz*, a mindennap újra megvilágosodó (*šhd=bjz*), távoli ég (*bjz*) és minden, ami alkotás (*kzt*): az ember egyénisége (*bjz=ka*, *kz*) mely azt létrehozza, csodálatosnak, varázslatosnak (*bjz*) tekintett ereje.⁶² A teljes értelem tehát a költeményben nyilvánvalóan csoda, csodálatraméltó, ám az ére, a tartósság értelem is jelen van a költemény mondanivalója mélyén és az ég, az égbe emelkedés.⁶³

Ezt az értelmet szimbolikusan jeleníti meg az építészet nyelvén, ill. a tárgyi emléktanyagban az a már részben említett körülmény is, hogy a piramisok, ill. obeliszknek csúcsa esetleg ércel — tehát *bjz* — volt bevonva, ill. hogy az amulettek között előfordulnak kis ére-piramidionok. A szimbolikának ilyen, «olvasható» megnyilvánulásai az egyiptomi művészet ismert kifejezési eszközei közé tartoznak.⁶⁴

Ezek után úgy érezzük, nem érdemes sok szót vesztegetnünk az *wdw m bjz n pt* «égi csodákat való emlékművek» vagy vasból való emlékművek sorra sem. A *bjz n pt* kétségtelenül vasat jelent az Óbirodalom óta, és ilyen értelemben megy át a démotikus és a kopt nyelvbe is, (*Βενιπε*).⁶⁵ Ugyanakkor azonban az egyiptomi nyelv minden ismerője

⁶² A Pap. Chester-Beatty IV. recto 4, 2–3 sor idézett helyén (l. 21. jegyzet) a 'csodálatraméltó, ami keletkezik' (*hprt bjzt*) szavakban a *bjzt* szó az 'emberek' hieroglifje által van determinálva: 'az a keletkező, ami csodálatraméltó, az ember'. Erre utal a fentebb már érintett jellem, egyéniség értelem is.

⁶³ L. különösen Pyr. 800 és fentebb 54. jegyzet.

⁶⁴ Érchegyben végződő, helyesebben fémmel borított hegyű obeliszok, piramispiramidion, zászlótartó árboc, fémmel borított kapuzat, párkányzat, tető stb.: l. *Moret*: *Mytères égyptiens*, 1927. 65 kk. Találomra kiragadott példák egyiptomi szövegek alapján: *Sethe*: *Urkunden des ägyptischen Altertums*, IV. 1935 p. 425–6 (*Kákósy László* figyelemztetése), *Helck*: *Urkunden des ägyptischen Altertums*, *Urkunden der 18. Dynastie*, Heft 20, 1957. 1649, 1653, 1654, 1655, 1700, 1706, 1707, 1708 stb. Fémek, elsősorban nemesfémek felhasználására az építészetben l. *Helck*: i. m. passim. Hogy a fémek, illetve a nemesfémek felhasználása az égre, a napfényre, a napsugárra, az égbeemelkedésre utal l. pl. *Helck*: i. m. p. 1648, 1649, 1650, 1651, 1654, 1655, 1656, 1657 (itt szójáték a *bjz* szóval!), 1668, 1669, 1670, 1672, 1697, 1700, 1703, 1710 stb., *Roeder*: *Der Ausklang der ägyptischen Religion mit Reformation, Zauberei und Jenseitsglaube, Die ägyptische Religion in Text und Bild*, IV. 1961 p. 237 Abb. 14. Valószínűleg ércpiramidionban végződő piramissal díszített portikusokat ábrázol az Újbirodalom idejéből *A. Erman—H. Ranke*: *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum*, 1923. 354, Abb. 161, p. 360–361, Abb. 163, *Maspero*: *Égypte. Ars Una*, 1911 p. 144 fig. 263 stb. *Maspero* szerint azonban (i. m. p. 154) a piramisésűs eltérő színe sötét követ, gránitot vagy palát jelöl, ugyanezen a véleményen van *Bonnet*: *Reallexikon s. v. Pyramiden, Pyramidion, továbbá Édwards*: i. m. p. 197 k. A kérdés az ábrázolások alapján el nem dönthető, fémbevonással ellátott piramisésűs, pyramidion ránk nem maradt, a szövegek és az ábrázolások egybevetése mindkét lehetőséget megengedi. Az egyiptomi művészet, építészet, szobrászat, dombormű és festészet egyébként telve van hasonló «olvasható» szimbolikával. Gyakran ez határozza meg a díszítést (pl. az ún. *lqr-fríz*), a szarkofágok ún. tárgyfrizét, az amulettek alakját (hieroglifformájú amulettek!) és arvegát, szoborkompozíciókat, oszlopformákat, az épületek falainak, tetejének, mennyezetének díszítését stb., stb. Így pl. a szarkofágok lábrészén gyakori az Apis-bika képe, hátán múmiával. Ez az ábrázolás világosan olvasható: *us-šr-šp*, ezaz Šarapis. Šarapis szimbóluma a láb, ez az isten nevének etimológiájából is következik, stb. Ide tartoznak az ég, föld, horizont, a vizek stb. szimbolikus ábrázolásai teljesen realiztikus jelenetekben is. Vö. *Schaefer*: *Von ägyptischer Kunst*. passim. Jellemző példa az «olvasható» szoborkompozícióra *Weesetzky Vilmos—Varga Edüt*: *Egyiptom művészete*, 1958, p. 77, 69. ábra. Ide tartozik még a hieroglif-feliratok és az ábrázolás szoros kapcsolata. L. *Dobrovits*: *Egyiptom festésze*, 1944 passim.

⁶⁵ Így *Erichsen*: *Demotisches Glossar*. 1954. p. 111, 117 (s. v. bnppj). Hogy a démotikus és kopt nyelvbe a *bjz* összes értelemi közül már csak a *bjz n pt*, tehát a 'vas, fém' értelem örökdik meg, és a többi elvész, és így az értelem erősen leszűkül, érthetővé teszi a korábbi széles körűbb ('csodálatos, ég, égetörő' stb.) jelentések elsikkadását, az egyoldalú 'ére, vas' jelentés továbbélését a költemény gondolatában egészen a horatiusi *acre perennius*-ig. Talán ez magyarázhatná a vasnyársak és az égetörő obeliszk alább tárgyalandó problémáját is (69. jegyzet). Mindennek azonban ellene mond az ugyancsak később tárgyalandó Propertius III. 1–2, 16–17. sor.

előtt nyilvánvaio, hogy e szóösszetétel mindkét tagja azonos értelemmel is bír, *bjz* és *pt* szavak mindegyike az eget is jelenti. A szinonimák, az értelmi polifónia alapján a szójáték, a többértelműség lehetősége itt kétségtelenül adva van.

E többértelműséggel, a *bjz* szó több értelme által adott lehetőséggel a Pyramis-szövegek bőven élnek is. *bjz n pt*: szó szerint 'égi érc', az 'ég érc'. Említettük, hogy az egyiptomiak a vasat rituálisan tisztátalannak tartották, ám néha egyes szertartásoknál, így az ún. szájmegnyitás varázsszertartásánál, a temetéskor, vaseszközt használtak. Vö. Pyr 13. *bjz pr m stš* 'érc, mely Sethből jön elő'.

A *bjz n pt* 'vas' szó eredete onnan származik, hogy eredetileg az egyiptomiak csak a meteorvasat, tehát az égből származó vasat ismerték, ez tehát számukra egyszerre volt égi érc és az ég csodája.⁶⁶ Bár a *bjz n pt* 'vas' szó használata a WB alapján csak az Újbirodalomban lesz általános,⁶⁷ a piramis-szövegekben a két szó állandó összekapcsolása szójátékszerűen arra utal, hogy a fogalom és a szó maga már az Óbirodalom óta ismert.

A költemény kérdéses helyének megértése céljából különösen fontos Pyr. 800: *prrk ir pt . . . hmwšj hr hndwk bjz*, — *bjzjk rk pt*: «Amikor az Égbe szállsz, leülvén «égi» trónusodra és felszállsz az égbe . . . ». 1121: *prf rf ir pt dzf bjz n nh wšš* — *hmwšj hr hndwf ipf bjzj*: «Felszáll az Égbe és bejárja (behajózza) az Eget élve, boldogan és leül erre az «égi» trónusára.» 1016: *bjzjk ir pt hr hndwk bjz*: «Égbe szállsz, «égi» trónusodon». Mindezekbe a szövegekbe a *bjz* és *pt* szavak egymással korrelációba vannak hozva, mindenütt az 'égbe szállni, égbe emelkedni' értelemben. A *bjz n pt* 'ég csodája', 'ég érc' = 'vas' szóösszetétel is értelmezhető «égre törő», «ég felé emelkedő», «égbe szálló» jelentésben, — ennek a szó összetétel általában genitívusi értelmű *n* prepozíciója alig mond ellen, ez a prepozíció ugyanis «datívusi» értelemben valaki felé irányuló cselekvést, valahová irányuló mozgást is jelenthet.⁶⁸

A költemény nyilvánvalóan szintén ezzel a több értelemmel játszik: «nem készítenek emlékköveket (*wdw*) égi csodaként — vagy vasból valókat», azaz olyan tartókat, mint a vas. Vagy talán égre törő, égfelé nyúló emlékkövekre célozott a szerző? — hiszen a *bjz* szó eltávolzni, égbe menni (nyomatékosan *bjz n pt* jelentéssel is bír. Az emlékkő (*wdw*, *mww*) lehet obeliszk is; az «égbetörő» az «eget megsebző» (*thn*, vagy inkább duálisban *t hnwj*).⁶⁹ Az obeliszk rokonjelentésű és szimbolikájú magával a piramissal, mindkettő

⁶⁶ Vö. *Wainwright*: i. m., *Lucas*: i. h.

⁶⁷ WB. I. p. 436. B. s. v. *bjz n pt*.

⁶⁸ Az idézett piramishelyek, így 800, 1121, 1016 ezt az értelmezést bizonyítják a *bjz n pt* esetében is. Hogy a *bjz n pt* 'égi csoda, égi érc; vas, égbetörő, ég felé emelkedő, égbeszálló' értelmezést kaphatott, annak a *bjz n pt* szóösszetétel genitívusi jelentésű *n* prepozíciója nem mond ellent, mert ez a prepozíció «datívusi» felhasználásban valaki felé, valahová irányuló cselekvést, mozgást is jelölhet. Így a mozgást jelölő «igék» közül rendszeresen követi a *sj*, *hp* 'sietni' igei használatú szavakat (*sj n kzf*, *hp n kzf* «ká»-jához sietni I. WB. V. 87. A. I. b). Ugyanígy járul az 'q' 'bemenni' szóhoz WB. I. 230. II., ritkábban ugyan, de mégis előfordul a *pr* 'kimenni, égbe menni' szó vonzatának is (I. 519. II). Tény, hogy *bjz* mint mozgást jelölő «ige» mellett *n* prepozíció a WB szerint nem áll. A piramis-szövegekben is rendszerint *ir* vagy *r* követi az égbemenetet, az égbemelkedés megjelölésére. Am, a piramis-szövegekben az égbemelkedésre általánosan használt *pr* is rendszerint *ir* v. *r*, esetleg *hr* v. *m* vonzattal bír, két esetben azonban (317c, 233c) *n* áll mellette. A 'felemelkedni' «ige» mellett is állhat *n*: *n pt*: Pyr. 369.).

⁶⁹ Vö. *Wb V.* p. 327. s. v. *thnj*, p. 326 s. v. *thn*. Ennek az értelmezésnek alátámasztására egy Hérodotos-hely szolgál. *Trencsényi-Waldapfel I.* (Ant. Tan. II (1964) 66., *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 161) bőven beszél a Naukratisba szakadt thrák-görög hétaira, Doricha-Rhodopis történetéről, akit megtettek Egyiptom első görög származású királynőjévé, és aki a hagyomány szerint piramist építtetett magának és abban temettette el magát. Egyiptom első görög származású királynője azonban a valóságban Ladiké volt, a kyrenéi királylány, a görög kapcsolatairól híres Amasis (II. Ahmos) fáraó felesége, aki férjével együtt számos ajándékot küldött a görög szentélyeknek. Talán Amasis és Ladiké ajándékozásainak híre az eredete annak a különben nehezen értelmezhető Hérodotos-helynek is, miszerint a magának piramist építtető hétaira, Rhodopis görög földön is emléket akart állítani és ugyanegy egytizedéért vas ökörsütő nyársakat készíttetett (*ὀβελικός βενπύρος πολλοῦς σιγηῶνος*, Herod. II. 135), s azokat Delphoiba küldte, mint olyan ajándékot, amelyet Delphoinak még senki sem adott. Valószínűnek látszik, hogy ez a történet már Hérodotosnál is félreértésen alapult. Rhodopis a hagyomány szerint önmagának piramist építtetett. A piramis Nap-szimbólum. Am, Nap-szimbólum és mint ilyen a piramissal egyenértékű a pyramidion-csúcsban végződő obeliszk, görögül nemcsak *ὀβελικός*, hanem *ὀβελός*, azaz nyárs. Hátha az eredeti hagyomány úgy szólt, hogy

köbe merevített napsugár.⁷⁰ Nincs kizárva tehát, hogy ez a gondolat hat a «*regalique situ pyramidum altius*» horatiusi sorban is.

5. Ebben az összefüggésben azonban szembe kell állítanunk a Horatius *Carmina* III: 30 sorait Propertius Elégiái második könyve 1—2 ódjának 16—24 soraival.

Horatius: *Exegi monumentum aere perennius.
Regalique situ pyramidum altius . . . stb.*

Propertius: *Carmina erunt formae tot monumenta tuae.
Nam neque pyramidum sumptus ad sidera ducti,
Nec Iovis Elei caelum imitata domus,
Nec Mausolei dives fortuna sepulcri
Mortis ab extrema condicione vacant.
Aut illis flamma aut imber subducat honores,
Annorum aut ictu pondera victa ruent.
At non ingenio quaesitum nomen ab aevo
Excidet: ingenio stat sine morte decus.*

Az összehasonlítás alapján úgy tűnik, mintha az aranykori római költők egyike Ptah-em-ua sorainak, ill. a *bjz* vagy *bjz n pt* szavak csak egyik, másik pedig a másik értelmét vette volna csak figyelembe, ill. fordította volna le latinra, egyik csak az ércet, a másik csak a magasba, az égretörőt. Tegyük hozzá, hogy a «*sumptus*» szó egyiptomi megfelelője is a *bjz* szó sok értelme között is megtalálható.⁷¹

Mindenesetre feltűnő, hogy Horatius ódáját 23-ban i. e., Propertius pedig elégiáját szintén 23 táján, vagy éppen 23-ban írta. Mindkét költemény alap gondolata azonos Ptah-em-ua költeményének alap gondolatával, az író minden egyéb alkotásnál maradandóbb életművének dicsőítésével.⁷²

Első pillanatra azonban úgy látszik, alapvető különbség áll fenn Horatius és a XX. dinasztia egyiptomi költője célkitűzése között, Horatius ugyanis öntudatosan önnön írói művét és elhivatottságát dicsőíti, tartja ére-monumentumnál örökebbnek és a piramisoknál is magasabbnak, a XX. dinasztia költője a múlt nagy költőit dicsőíti, illetve az írói hivatást általában, sőt látszólag a jelen íróit a múlt nagyjaihoz nem tartja hozzámérhetőnek.

A 7. szakaszból könnyen ezt az értelmezést vonhatjuk le.

«Vajon-van-e itt valaki, mint Dedefhor — van-e egy másik, mint Imhotep? — Senki sines közöttünk, mint Noferti — és Kheti, aki a legelsejük!» stb.

Ez a különbség azonban látszólagos. Említettük, hogy a költemény egésze az írói hivatás dicsőítése és ha meg is állapítja, hogy a jelenben-közöttünk-nincs is az említettekhez hasonló író, a lehetőségét annak, hogy ilyen írói mű keletkezzen a jelenben, azaz az ő korában vagy a jövőben, nem tagadja, sőt inkább óhajtja és nyíltan ki is mondja, így különösen az ötödik szakasz második sorában: «neved legyen hasonló!» A múlt nagy

Rhodopis-Doricha, helyesebben talán Ladiké emléke gyanánt Delphoiban a Nap és fényisten aspektusú Apollón szentélyében obeliszket, azaz Nap-szimbólumot állítottatott ajándékként, annál is inkább, mert a Hérodotosnál is megőrzött hagyomány szerint ezeket a nyársakat, *obelos*-okat eredetileg a templommal szemben halmozták fel. Az obeliszket pedig valójában mindig a templommal szemben a bejárat két oldalán állították fel. Mindenesetre Plutarchosznak az idegenvezető már csak a nyársak helyét tudta megmutatni, ahol egykor álltak. Mit jelent azonban a *vasból* való nyársak, azaz értelmezésünk szerint *obelos*-ok, azaz obeliszkek? Nyilván a vas itt is félrefordítás, ill. egy szójáték félreértése. Mint láttuk, *bjz n pt* nemcsak 'vas'-at, hanem 'égre törőt, ég felé emelkedőt' is jelent, és ahogy erre már hivatkoztunk, szinonimája a *thn-thnwj* szónak: az obeliszeknek, «az eget megsértőnek». Lehet, hogy csak kisebb méretű votiv-obeliszkekről volt szó.

⁷⁰ Vö. Dobrovits: Ant. Tan. 12 (1965) 184, Bonnet: s. v. Obelisk. Moret: Mystères p. 306 kk.

⁷¹ WB. I. p. 437 A. III., ill. p. 438 s. v. *bjzw* (Erzausbeute), p. 439 s. v. *bjzj*, p. 441 B. III. stb. Ezt az értelmet fejezi ki «A két fivér története» is: «Le fognak mérni ezüsttel és arannyal . . ., mert nagy csoda (ill. drágaság, érték) lesznek». Gardiner: Late Egyptian Stories. p. 24, 9 kk. sor. V ö. 52 jz.

⁷² Propertius e helyére a *bjz* szó összefüggésében tanítványom, Fóti László hívta fel figyelmemet.

fróinak felidézése nem a jelenkor elsatnyulásának hangoztatása végett⁷³ történik, hanem az elérendő példa hangsúlyozása végett, nyilván önmagát sem vévén ki azok közül, kik eme példák elérésére törekszenek és kiknek neve a nagyokéhoz hasonló lehet, sőt talán már hasonló is.

A XX. dinasztia költőjének szemléletéhez Horatiusénál közelebb áll Propertiusé. Költeményében kevésbé nyomatékosan nyilatkoztatja ki önnön művének örökkévalóságát, mint Horatius, ám a *Carmina*, melyek örökéletűbbek a piramisok égető értékénél, költségeinél és az élisi Jupiter templománál, az ő költeményei, melyekkel az ő szerelmét is halhatatlanná tette. Az ingenio stat sine morte decus alatt nemcsak a költők ingeniumát érti általában, hanem a saját ingeniumát, — elsősorban. Csak mellékesen utalunk itt arra, hogy a *bjz* szó számos értelme szorosan fedi a latin ingenium józogné-hány értelmét is, így a jellem, lelkialkat és az eddigiekben még nem hangsúlyozott *tehet-ség* értelmeket.

Hasonló felfogás nyilvánul meg a XX. dinasztia egyiptomi költőjének szavaiból is. Ez bizonyos már az íródicőítő költemény alapján is és megnyilvánul a költeményciklus több más helyében még. Így a szabad akaratról szóló csodálatos kétszakaszos költeményben, a ciklus vége felé. (Pap. Chester-Beatty IV. verso 6, 3—9 sor).⁷⁴

«Hadd tárjam fel előtted a Tanítást,⁷⁵
az élet útjáról tanuskodom neked,^{76,77}
a bajnélküli ösvényen indítlak el,^{76,77}
— a morotva a krokodil menedéke —⁷⁸

⁷³ A közhittel ellentétben az egyiptomi gondolkozásra az evolúció nyomja rá a bélyegét: követni az őseket, de úgy, hogy túlhaladjuk őket. Így Heti király tanítása, l. *Volten*: Zwei altägyptische politische Schriften, *Annalecta Aegyptiaca* IV., 1945 p. 14, P. 35 sor és másutt, továbbá I. Amenemhat tanítása, *Volten*: i. m. p. 106, 1,3 sor, p. 122, Sall. II. 3,6—7 sor stb. A sírfeliratokból és királyfeliratokból erre példákat idézni teljesen feleslegesnek látszik, mégis l. *Helck*: Urkunden stb. 1652, 1654, 1662, 1667, 1670, 1679, 1683, 1684, 1686, 1687, 1689, 1690, 1705 stb.

⁷⁴ A verso alább idézett költeményeinél a részletesebb filológiai elemzéstől eltekintünk és csak a legszükségesebbre szorítkozunk. Mindenesetre adjuk azonban a szövegek átírását. Pap. Chester-Beatty IV. verso 6,3—6,9: (a tagolást az általunk javasolt sorbeosztás szerint adjuk) *pdjj nk šbšjyt m bjšk | mtrwj nk wjt n 'nh | djj tw hr mtnw iwti šnnf | hšjyt mkt* (sic! és nem *mkj*, mint Gardiner adja!) *pz msh | qz h nfr ndm ib | hšjyt nn šmm | št* (vö. Gardiner, *Grammar* § 231) *irt št gmtw rnk | ph n* (sic! és nem *phk*, mint Gardiner adja hieroglif-átírásában!) *imiw* (sic!) *wrt | szw ddk | sz nb r bjstf | hmw rhjjuw m sp w' | ššjyt rnt hšj* (sic!) *hr bjst | m šsw ntr dsf | iw sz nb r šrf 'h'w' | m hnw wnw' w' | nfr šbz nn urd | imf wšbt sz m tsu itf | djj rhk b* (sic!) *-mš' m ibk | ijr k pš 'qz n hrk*. A fenti költeménynek Gardiner (*Text* p. 43) helyenként igen felületesen ható és tévedéseket tartalmazó angol fordítását adja.

⁷⁵ *pdjj* vagy *pdjj*: optativikus, futurikus értelmű, vö. Gardiner: *Grammar*¹, 1927 § 380, § 387,2.

⁷⁶ *wjt n 'nh*, *mtnw iwti šnnf*: az Út, mint filozófiai fogalom, jól ismert az egyiptomi gondolkozásban, vö. *Vogelsang*: *Kommentar zu den Klagen des Bauern* 1913 p. 45 B 1,1, B1. 6, B 1, 13 stb. Általában a *mtn* (*mtn*) kifejezés használatosabb (vö. WB II. p. 176 s. v. *mtn* II. a, ill. WB I. p. 248 I. b, s. v. *wjt* stb). Hogy az *wjt*-ot 'út'-tal, a *mtn*-t 'ösvény'-nyel fordítottuk, ez nemcsak a szóisméltődés kikerülése végett történt, hanem azért, mert *wjt* általában jelenti az utat, *mtn* (*mtn*) pedig eredetileg valószínűleg a pusztai ösvényeket (vö. *tn*, *tnj* 'felmenni', *mtn*, *mtn* 'vezető, nomádok törzsfőnöke' stb.). Vö. még *Faulkner*: *A Concise Dictionary of Middle Egyptian* p. 122.

⁷⁷ *mtrwj.mtr* 'tanuskodni, jelen lenni, helyesnek, jogosnak, helyénvalónak lenni'. Mint filozófiai és etikai fogalom, a helyes, a helyénvaló szinonimája 'qz'-nak és *bw-mš'*-nak. 'qz' 'helyes', *bw-mš'* 'helyénvaló' közelálló fogalom a *mš't*-hoz, de nem azonos vele, vö. WB II. p. 14. A kifejezések, szinonimák tudatos megválasztása a költemény kezdő és záró soraiban mutatja a költő gondos szerkesztését és azt, hogy e két szakasz zárt gondolati és szerkezeti egységet alkot, a ciklus önálló költeménye.

⁷⁸ Gardiner e helyet teljesen félreérti. Fordítása: «a palisade protecting (against) the crocodile». Jegyzetben (2) hozzát teszi: «*H šyt*, an unknown word, the meaning of which emerges partly from the context and partly from the determinatives. It might well be a collective of the word *hšy* in *Lebensmüde*, 148». A «krokodilus ellen véd» fordítás teljesen lehetetlen, az (against) önkényes kiegészítés. A *mk*, *mkj* mellett «accusativusban» mindig

a szép fényre, mely édes a szívnek,
az árnyékra, mely el nem tikkaszt,
Ezt téve, nevedet ott találják
azok között, kik a Nagysághoz jutottak el!

Óvakodj hát azt mondani:

«Mindenki egyénisége»⁷⁹ szerint való,

vagy: tehetsége
szerint való: szójáték

hogy tudós, tudatlan egyremegy,
hogy végzet és nevelkedés

(vagy: a jószerencse: szójáték)

a jellembe vannak ércere vésve

(vagy: égre vésve: szójátékok)⁸⁰

könyvében az istennek magának,
hogy életsorsát betölti mindenik
egyetlen óra eltelte alatt!»⁸¹

Tanulni jó! Ne fáradj abban el:

a fiú is atyja szavaival él.⁸²

a védett áll! Főnévi használatban hímnemben ritkábban *mki*, rendszerint *mkt* 'oltalom, oltalmazó, védő, menedék, menedékhely', vö. pl. WB II. 160 kk., *Faulkner*: 119 stb. A hieratikus szövegben azonban világosan *mkt* áll, és nem, mint *Gardiner* hieroglif-átfrásában adja, *mki*. A *h3jjt* szó sem ismeretlen, ahogyan *Gardiner* gondolja. Azonban semmiképpen sem jelent palizádót, a determinatívum ellenére sem, hanem jól ismert szó, írásban megjelenező változatai *h3t*, *h3wt*, de *h3jjt* is, ez utóbbi változat talán a *h3jjt* 'mészárlás, vérfürdő, hullahegy, rothadó tetemek' szó hatására jött létre, a szóra és változataira I. pl. WB II. p. 360 és *Faulkner*: 200 stb. Jelentése 'mocsár, holtág, morotva, laguna' stb. A szó és rokonai nyilván a *h3t* 'hulla, tetem, dög' szóval függenek össze, és talán egy *h3*, *h3j* 'elhullani' igei használatú szó továbbképzései. A szót leginkább a Delta lagunáira, mocsárvidékére használják, de általában is 'mocsarat, holtágot' jelent. Lugással való determinálása a mocsarak, holtágak dús tenyészetére utal. A krokodil a rablás, falánkság, önzés szimbóluma, így pl. A Paraszt Panaszáiban (vö. *Vogelsang*: i. m. B 1,119, B 1, 178 kk., B 1,223, B 1,291, B 1,297 stb.). Hogy a holtág, mocsár, morotva a krokodil menedéke, búvóhelye, szöveghegyekkel igazolni fölöslegesnek látszik. A kép értelme: a «tanulás», az irodalommal, tudománnyal, filozófiával való foglalkozás a helyes út, ettől eltérni zsákutcába, mocsárba, egyúttal veszélybe és bűnbe vezet. A sor különben nem függ össze, mint *Gardiner* véli, grammatikailag az előtte álló és utána következő sorokkal, hanem költői közbeszúrás, interjectio, vö. fentebb, 23. jz.

⁷⁹ *bjjt* itt 'jellem, egyéniség', ám ezen túlmenően talán 'tehetség', vö. «*ingenuum*».

⁸⁰ Visszaadhatatlan többszörös szójáték, helyesebben polyfónia. *h3j hr bjjt*: a «*bjjt*»-ra van vésve: azaz 'jellemre, egyéniségre, tehetségre, kőre, ércere' van vésve. Az elemzett sor az eredetiben nem önálló sor, hanem félsor, azaz három szó, mely az előtte álló szavakkal («*h3j rmt*») alkot egy értelmi és ritmikai egységet, egy sort, átírásunkban így is adjuk. Ezt a túltömött sort a polyfónia némi feloldása miatt kénytelenek voltunk kettétörni. A fentebb említett «polyfóniával» kapcsolatban (Az egyiptomi nyelv struktúrájának némely kérdései) c. előadásunkban (Ókortudományi Társaság, 1963. november) a «mellérendelő asszociációs sorok» kifejezést használtuk, a latin irodalommal kapcsolatban *Nagy Ferenc* a «jelentésköteg» kifejezést (Livius művének Praefatioja, előadás az Ókortudományi Társaságban, 1967. január). Hasonló jelenségre a héber irodalomban *Hahn István*, az arab irodalomban *Germanus Gyula* figyelmeztetett. Ismeretes ez a jelenség az ír, izlandi és majdnem minden irodalomban. Az egyiptomi irodalomban, mint mondtuk, a kifejezés mélységének egyik főszöke.

⁸¹ Vö. *Heti király tanítása* P. 55 sor, *Volten*: i. m. p. 26: *m33šn h'w m wnw t w't*: (a bírák) «áttekintik az életidőt, mint egyetlen órát». A gondolat — ellenkező előjellel: egyetlen óra eldönti az ember életsorsát — a Talmudban is előfordul. *Hahn István* szíves figyelmeztetése.

⁸² *wšbt s3*: szó szerinti: 'a fiú az, aki felel'. *wšb* eredetileg 'felelni, válasz'. A szó azonban nagyon korán a *dd* 'beszélni' szó szinonimájává gyengül, és ekkor a felelni jelentésre már, inkább az *wšb 'n* szóösszetételt használják. Különösen az újegiptomiban a szó felhasználását, kimondását jelenti, vö. WB I. p. 372, s. v. *wšb* III. és *wšbjt* II. A hely értelme:

(vagy: felel, táplálkozik: szójáték)

Tudtodra adom a helyénvalót szíved számára.

— Te azt teszed, mi *előttd* helyes!⁸³

Ez a csodálatos költemény, mely egymagában is alkalmas volna, hogy biztosítsa írójának világirodalmi jelentőségét, most nem lehet részletesebb elemzésünk tárgya. A mi számunkra azonban több szempontból is fontos.

Egyfelől igazolása a költő már hangoztatott anthropocentrikus felfogásának, amely az írókat dicsőítő nyolcszakasos költeményre is jellemző. E szerint a költő számára az egyiptomi mitológia és túlvilághit kifejezései csak arra jók, hogy szinte az ellenkező értelemben alkalmazva a cselekvő ember középpontbaállítását hangsúlyozzák. Így az első szakasz első sorában a *«gmtw rnk ꜥꜥ n imjw wrt»* szavakban az *imi wrt* kétségtelenül mitológiai háttérű. A kifejezés eredetét a hajózásból veszi. Eredetileg a kormányoldalt jelenti, innen, mint vezényszó 'jobbra tarts!' A továbbiakban jelenti a helyes irányt, — innen átvitt értelemben a nyugati irányt, a Nyugatot, azaz az Alvilágot. A hieratikus szövegben azonban nem *imi wrt* áll, ahogyan Gardiner hieroglif-átírása visszaadja, hanem többszámmal *imjw wrt* (l. Gardiner, i. m. Pl. 20A, 5 sor) *wrt*, épp úgy mint «főnevesítve» használva *wr*: a Nagy, a nagyság, a jelentőség, amit az ember tesz vagy mond (vö. WB I. p. 320 s. v. wr. t). A költemény szóhasználata ugyan tudatos célzás az Alvilágra, a Nyugatra — ezt a szóösszetételt determinatívuma is igazolja, de igazi értelme: akik a Nagyságban vannak, akik eljutottak (ph) a Nagysághoz. (Az *imi wrt* kifejezésre és a hasonló szóösszetételekre von. l. WB I. p. 73 és kk.) Hogy nem egyszerűen csak a Nyugatról, az Alvilágról van szó, azt a költemény egész gondolatmenete nyilvánvalóvá teszi, különösen az íródicsőítésről szóló nyolcszakasos költeménnyel összevetve.

Másfelől, a szabad akaratról szóló költemény rendkívül fontos azért is mert feltárja a ciklus költőjének világnézetét, igazi helyét korának szellemi áramlataiban. A költemény éles polémiát jelent a végzetbe vetett hittel szemben.⁸⁴ A költő aprólékos, finom megkülönböztetéseket alkalmaz. Ezek *bjzt*: jellem, egyéniség, tehetség, *šꜥꜥꜥꜥ*: a sors, melyet a születéskor szabnak ki az emberre tőle független, magasabb hatalmak, — a szó többnyire baljóslatú mellékértelemmel bír. Szintén sorsfogalom a *runt* (*rnnwt*), a szó a felnevelkedés, ifjúság, bőség, aratás, szerencse értelmeket (vö. *rnn*, *runt*, *rn*, WB s. v.) foglalja magába.

A költő szerint tehát sem a sors, — tágabb értelemben a balsors, sem a szerencse, a nevelkedés nem előre meghatározottak, nem adottak sem az emberben magában, sem az emberen kívülről álló tényezőkben. Nincsenek a jellemre, az egyéniségre, sem ércre, kőre, vagy sokkal inkább az égre (emlékezzünk a *bjzt* értelmeire!) vésve, magának istennek könyvében vagy írásaiban. A sor úgy is fordítható volna, hogy nincsenek magától istentől leírva, felvésvé, legalább is a WB (III. p. 477) így értelmezi a kifejezést (*m ššw n ntr dšf*: «von Gott selbst geschrieben»). Ezt azonban az isten írásai, isten könyve (*šš* vagy *ššw ntr*,

nyilván az, hogy a fiú is atyja szavait használja fel. Ez ismét emlékezetünkbe idézi a Hárfásdal ismeretes szavait: «Hallottam Imhotep és Dedefhor nevét, — hisz mindenki szavaikkal beszél...». Az annyit tárgyalt polyfónia azonban itt is nyilvánvaló, *wšb* nemcsak 'felelni, szavat használni', hanem 'táplálkozni', ritkábban 'táplálni', e két értelmet egyesíti az ismert szobortípus, az «usebti», 'a válaszoló, a tápláló'. A szó és táplálék kettős érteleme megvan a *ka* (*kꜥ*) és *hu* (*hw*) szavakban is, az előbbi 'vélni, gondolni, szólni' (vö. *šꜥꜥꜥꜥ*-forma), 'táplálék', — 'egyéniesség, név, lélek, nemzőőző, bika' stb., az utóbbi 'szólni, vélni, a kimondott szó (Logos!), *táplálék*, bika, lélekforma' stb., az összefüggés tehát nem véletlen, éppen ezért fordítottuk az «... atyja szavaival *él*» fordulattal a sort. Figyelemreméltó a tanításnak, tanulásnak, mint atyának a felfogása. A tanuló a tanító gyermekei. L. Brunner, Erziehung, passim.

⁸³ A *b-m't* és *ꜥꜥ* szavakról l. fentebb 77. jz.

⁸⁴ Az egyiptomi sorsfogalomra von. l. G. Thausing: WZKM 1938, Bonnet: RL 671, 680, 803 stb., Dobrovits: A Paraszt Panaszai. 125 kk, 130 kk. stb. Az a kérdés, hogy vajon az egyiptomi, speciálisan késő újbirodalmi felfogás szerint az istenek vagy az isten alá vannak-e vetve a sorsnak, vagy pedig felette állnak, nehezen dönthető el. A késő újbirodalmi felfogás szerint úgy látszik, hogy inkább igen, ez alól legfeljebb egyes istenek mentesek, ezek a «Mégváltók» (*šd*), ebben az időben leginkább Amon, vö. Erman: SPAW 1086 kk., Dobrovits: Világosság 1966 p. 410 kk. A mi költeményünk szempontjából azonban ez a kérdés lényegtelen, a költő szembeszáll a sorsfogalommal, az ember maga dönti el sorsát, a lényeges a tudás. Az isten vagy istenek fogalmával kapcsolatban pedig a költő legalábbis közömbös.

mdzt ntr stb.) vagy *Tȝot* könyve (*ss dhwti* stb.) kifejezések valószínűtlenné teszik. Ezek a kifejezések ugyan jelentik általában a szent, a vallásos iratokat, ugyanakkor azonban és különösen a XX. dinasztjától fogva — így pl. *Tȝot* könyve — jelentik a sorsot meghatározó titkos könyvet is, amely birtokosának nemcsak a sors feletti uralmat biztosítja, hanem egyúttal ellenállhatatlan varázshatalmat is ad.⁸⁵

A költemény tehát nemcsak a végzetfogalommal szemben foglal állást, hanem állást foglal az asztrológiával és a mágiába vetett hittel szemben is. És ezt akkor teszi, amikor a XX. dinasztia idején ezek egyre «végzetesebben» hatalmasodtak el az egyiptomi gondolkodásban, szellemi életben és a mindennap gyakorlatában egyaránt.

De szembeszáll a költő olyan, ugyancsak az Újbirodalomban, különösen annak második felében elterjedő nézetekkel is, hogy az ember sorsát, így örök, túlvilági létét egyetlen óra, egyetlen tett eldöntheti, megpecsételheti. E nézet csiráit már az első átmeneti korban megtalálhatjuk. (vö: *Heti* (*Ltjġ*)-király tanítása, P. 55 sor, l. 81. jegyzet.) *Hetinél* az értelem még némileg eltérő.

Mindével szemben az ember sorsát a tudás, a szünet nélküli, fáradhatatlan tanulás határozhatja csak meg: *nfr sbz* — tanulni jó!

Tanulni, tanulás, — tanuló: *sbz*. Tanulni, ám nem pusztán kisgyermek módjára, iskolásan. Annyit is jelent. Azonban: «Tanulva lesz mesterré a tanító» (*hpr hmuv m sbb sbzjw*, Volten i. m. p. 14, P. 36 sor) mondja *Heti* király. A *sbz* alapértelmei között ott találjuk az irányítás értelmét is, hiszen a csillag is *sbz* azaz irányító. A tanítás *sbzjġt*, a szó azonban már korán, az Óbirodalom óta «filozófia» értelemmel is bír. A tanulás (-*sbz*-) az iskolás tanulás mellett irányítást, kutatást, irodalommal, tudománnyal, filozófiával való foglalkozást is jelent.⁸⁶ Ez az egyetlen, emberhez, értelmes emberhez méltó foglalkozás, életút, — a többi zsákutca, holtág, mocsár. A morotva pedig a krokodil menedéke, buvóhelye. A tanulás, a tudás juttat el a nagyokhoz, az örökkévalósághoz.

Am az ember szabad akarattal rendelkezik: «te azt teszed, mi *előtted* helyes!» Te dönts el, hogy melyik oldalra állsz! Ezzel a felfogásával a költő az egyiptomi filozófia és etika legfőbb alapelve mellett foglal állást, illetve helyesebben ahhoz tér vissza. Az ember maga irányítja sorsát, maga választja életútját. Jó és rossz, helyes és helytelen adva vannak a világban, — az ember dönt, hogy melyik mellett foglal állást. Plasztikusan fejezi ezt ki a *Halottak Könyve* XVII. fejezetének 23. paragrafusa:

«Ez *Hóros*, akinek két feje van, egyik igazsággal, a másik gonoszsággal. Ő pedig annak adja a gonosztságot, aki elköveti azt, az igazságot annak, aki avval jön.»

Nem az istenek ítélik meg az embert, az ember önnönmaga ítéli önnön sorsa felett.⁸⁷ Hogy azonban — adott időben és adott helyen⁸⁸ — mi a helyes, azt csak a tudás, tanulás (*sbz*), a tanítás, a filozófia (*sbzjġt*) és az ennek eredményeként létrejövő bölcsesség, a felismerés a *šjz* vagy *šz3* döntheti el. Ez a felismerés azonban a sorsot eldöntő egyéb tényezőék, így az istenek felett áll.

«... és megállapítatik, hogy a Bölcsesség (azaz Felismerés) nagyobb hatalmú az isteneknél.»⁸⁹

Am a költőnek ez a felfogása nyilvánvaló szembefordulás a késői Újbirodalom, a XX. dinasztia asztrológiába, mágiába fulladó, szellemileg egyre inkább elhanyagolt világnézetével, amikor mindent elborít a túlvilághit túlbujánzása és a tételes törvényeken, fejlettség jörenden alapuló törvénykezés még csirkeporokban is kénytelen helyt adni az «istenítéletek»-nek, azaz az istenszobor döntésének, helyesebben a minden fölött uralomra törő, theokratikus államot kialakító papság befolyásának.

⁸⁵ Vö. *Wessetzky*: A varázskönyv 1962. 12 kk. és 59 kk. (*Kákossy László* utószava).

⁸⁶ *sbz* 'tanítani, nevelni, irányítani, — tanítás, — tanuló' stb. A szó irányít, a *Hu* vagy *Medu-Medet* (*hw, mdw, mdġ* stb.), a *Logos!* Vö. *Junker*: *Götterlehre*, 54 sor! Az «irányítás» értelemről *sbz* 'csillag', *sbzjġt*, de *sbz* is: 'Tanítás, bölcsesség, filozófia', vö. *Gardiner*: *Late Egyptian Stories*, 1932. 69, 2, 21; *Dobrovits*: *A Paraszt Panasza*. 100, 158.

⁸⁷ A *Halottak Könyve* XVII. fejezetéhez l. *Grapow*: *Urkunden des ägyptischen Altertums*. V. 57, 5 kk. sor. Vö. még pl. *Junker*: *Götterlehre* 57 sor. L. még *Dobrovits*: *Egyiptom és a hellénizmus*, 1944. A *Paraszt Panasza* 131, 133 kk.

⁸⁸ *m stj m wstf*. Vö. *Czermak*: *Archiv f. äg. Arch.* 1938, 1. A «*st*»-nek szereplő jel helyes *wš* olvasatára *Pleidell Orsolya* figyelmeztetett. Vö. még az *st* szóval, lentebb 92. jz.

⁸⁹ *šw gm sz 'z phtjġ r ntrw*. *Junker*: *Götterlehre*, 59 sor. Az értelmezést és a fordítást *Pleidell Orsolyának* köszönöm.

Ezek után egy rövid, egyszakaszos költemény következik (verso 6, 9—11 sor).⁹⁰

Be van fejezve!
Az üdvözlés szele,
balzsamtól illatos,
a föld haját kikeltő északi:⁹¹
ők feltámasztják perceüket
élvén, midőn nevüket idézik.⁹²
kísérve a Titkos Helyen Szokart,
Uszirt a Tartós Honban:⁹³
ők tegyék nevem dicsővé
mindannyian, a Tökéletessel együtt.⁹⁴

⁹⁰ A költemény szövegének átírása: Pap. Chester-Beatty IV. verso 6,9—11 sor: (a sorrelvasztás sorbeosztásunk szerint) *grh* | *t3w n* *íjtj* | *wrhw m* *'ntjw* | *mhhjt n* *ír sn t3* | *tstn* (és nem *wtstn*, mint *Gardiner* hieroglif-átírása adja!) *ztstn* | *m* *'nh* *m* *ht* *dmw rn* *sn* | *šmšwšn skr* (így és nem *sk*, mint *Gardiner* átírja) *m* *štjt* | *wšir m* *ddw* | *šzšhšn rnj mjgdšn* | *r gswj kmj(t)*. A költemény erősen elnagyolt, számos félreértéssel terhelt angol fordítása: *Gardiner*: Text p. 43.

⁹¹ *mhhjt n* *ír sn t3* *mhhjt* 'az üdítő, hűvös északi szél'. *Gardiner* fordításában: «... the north wind of the hairdresser stb.». *Gardiner* 8. jegyzetében úgy értelmezi e kifejezést, mint eufemisztikus célzást a parfümre. Ez azonban nyilvánvaló félreértés. A hűvös északi szél kívánása az Alvilágban tartózkodó halott megnyihítésére általánosan ismert rituális formula. Vö. *Gardiner*: Late Egyptian Stories 1932, p. 37,10—11 sor, *Dobrovits*: A Paraszt Panaszai. 77: «Északi szelet Nyugatra, hogy megörvendeztesse Unennofer... szívéét!» (Hóros és Séth története). L. még *Cumont*: Les religions orientales dans le paganisme romain⁴, 1929 p. 94, p. 246 kk. (*crefrigerium*). Így semmiképpen sem a parfümre való célzás ez a szöveghely, hanem a «fodrász északi szele» legjobb esetben is az illatos, balzsamos északi szelet jelenthetné csak. Azonban bár *ír sn* 'a hajcsináló', valóban a fodrászt jelenti, itt mégis szó a fodrászról. *Gardiner* az *ír* és *sn* jelek között kezdődő jeltörédeket *k*-ra egészíti ki, ez azonban a látható nyomok alapján nem igen valószínű. A jel inkább *n*-re vagy még inkább *t3*-ra — föld, ország — egészíthető ki. *sn t3* 'a föld haja' általánosan ismert kifejezés a növényekre, néha egyszerűen csak *sn* 'haj'. *sn* 'haj' jelenti még a növény szórnetét, levézetét, a fák lombjait stb. *ír sn t3* 'aki a föld haját, azaz a növényzetet megalkotja'. Ez a jelző elsősorban Osirist, illetőleg a vele azonosított halottat illeti—gondoljunk az Osiris-kertekre és a sírokba tett gabona-múmiákra! (Vö. *Gardiner*: Late Egyptian Stories p. 57,6—14 sor). L. továbbá *Roeder*: Mythen und Legenden um ägyptischen Gottheiten und Pharaonen. Die ägyptische Religion in Texten und Bildern II. 1960. 313. *n* *ír sn t3*: az ebben a szöveghelyben előforduló *n* prepozíció lehet genitívusi: «a növényeket sarjasztónak északi szele», lehet datívusi: «északi szelet a növényeket sarjasztónak», ez felel meg az általános szóhasználatnak és végül lehet ok- és célhatározó jelentésű is: «hogy (ti. az északi szél) növényt sarjasszon» (l. WB II. p. 194 s. v. *n* «Konjunktion»). Ezt a használatot látjuk itt valószínűnek, a következőkből: ahogyan a gyakran esőt is hozó északi szél a szárazság után a növényzetet is felüdíti, sarjasztja, úgy támasztják fel ők, ti. a felidézett költők megnevezésükkor életidejüket. *Gardiner* tévedésének a fodrász értelmezéssel talán van némi alapja: a túlsúfolt képben a fűsarjasztó *ír sn (t3)* és a fodrász *ír sn* kifejezések szójátékra utalnak. A felüdítő szelek nyilvánvalóan jókívánságot jelentenek felkiáltásként a felidézett halottak számára, nem látszik szükségesnek a datívusi *n* vagy irányjelző *r* kitétele.

⁹² *dm rn* 'nevet kimondani, halottat idézni', e kifejezéssel fentebb foglalkoztunk. Az eredeti elképzelés nyilván az, hogy a sírban vagy Alvilágban nyugvó halott feléled és megjelentik az áldozatot bemutató hangjára (vö. *Kees*: Totenglauben p. 16, 30 kk, 69 kk., 116 kk., 121 kk. stb., stb.). Innen a halotti áldozat *pr hrw*, *prt hr hrw* stb. neve, l. fentebb. A költő azonban, ahogy előbb tárgyalt verseiben, úgy itt is a halotti kultusz kifejezéseit abban az értelemben használja fel, hogy velük azt hangoztassa, hogy az író halhatatlanságát műveinek továbbélése, idézése biztosítja csak, az támasztja fel (*ts*) perceiket (*ztstn*). *Gardiner* e helyet így fordítja: «May they (?) exalt their moment of life when their names are pronounced». Ugyanis *Gardiner* a szöveget hieroglif-átírásában *wt*-re egészíti ki, *wt* ugyan azonos gyökű a *ts*-zel, de eltérő értelmű. *wt* felemelni, szót emelni, kihirdetni, magasztalni?, *ts* felemelni, felemelkedni (különösen visszaható értelmű személyes névmással), összeilleszteni, szót emelni, szólni, — halottat feltámasztani, feltámadni?

E költemény a ciklus tulajdonképpeni lezárása, amit egy a Tökéleteshez (kmjtt, itt kmjj) értelmileg csatlakozó szakasz követ, az íródícsőítő nyolczszakasos költemény hetedik szakasza negyedik sorában a «legelsőnek» tehát legnagyobbnak hirdetett Hетиhez (htjj) intézve, ő az ún. «Mesterségek Szatírája» szerzője volt és akinek tulajdonították a Kemitet (kmjtt), a «Tökélest», a híres, iskolai oktatási célokra is használt tankölteményt. Kheti éppen a Pap. Chester Beatty költemény-ciklus lezáró költeményének tanúságtétele szerint I. Amenemhat király uralkodása alatt halt meg és a király mellé temették.⁹⁵ Ehhez a Tökéleteshez méri a költő is a saját dicsőségét, hogy utána finom fordulattal a legnagyobbak tartott író emlékének hódoljon, — akivel ő is egyenrangú.

A költemény a már ismert stílári fogásokat, elsősorban a polifóniát, az értelem-rezonanciákat használja. Az első sor egyetlen, vörös tintával, egyetlen jellel írt szóból áll: *grh*. Ez a szó, egyetlen jellel írva, különösen kéziratokban a szöveg vagy szövegrész befejezéséként szokott állni, így szövegmásolatokban is (vö. WB V. p. 183, *Faulkner*, Dictionary p. 290 stb.). Mint ilyent, felfoghatnók szakaszlezárónak is. Így fogja fel *Gardiner*, így is fordítja zárójelben az előző költeményhez kapcsolva: (END). Ilyen a használata pl. a jelnek vagy szónak a Pap. Chester Beatty V. recto íratgyűjteményében, rendszeresen, l. *Gardiner* P. 23—25.

Azonban, a Pap. Chester Beatty IV. verso költemény-ciklusának írója ezt a lezáró vagy elválasztó-formulát sehol sem használja, csak itt, bár a ciklus egyes tagjai élesen elválnak egymástól. Azonkívül, ami szokatlan, piros tintával írja, ez pedig a kezdősorok

(vö. pl. WB s. v. *ts*, *tsj*, *Wts*). A hieratikus szövegben azonban világosan *ts* és nem *wts* áll, a *Gardiner* által feltételezett *w*-nek semmi nyoma, arra nincs is hely, különösen, ha a *sn* után nyilvánvalóan következő és nyomaiban látható *tj* kiegészítést feltételezzük (l. Pl. 20A, verso 6, 9 sor utolsó szó). *ts* pedig a halottfelélesztés, halottfeltámasztás *terminus technicus*-a a Pyramis-szövegek óta. L. pl. Pyr 260, 574, 622, 626, 654, 657, 734—35, 747, 792, 793, 1002—3, 1012, 1164, 1167, 1259, 1292, 1357, 1360, 1363, 1500, 1503, 1641, 1680, 1700, 1710, 1723, 1735, 1747, 1748, 1908, 1910, 1938, 1952, 2004, 2011—12, 2116, 2020, 2026, 2145, 2182, 2188, 2193 stb. *tstsn tsjn* 'akik feltámasztják idejüket, perüket'. *jt* 'idő (általában is, rendszerint azonban) rövid idő, pillanat, az időpont, amiben valami bekövetkezik' (így Ptahhotepnél *Zaba*: i. m. 21 kk.), a görög *Καιρός*. Ugyanakkor a 'hely' értelemmel bír, amely a történet időpontjának megfelel (vö. *Czermak*: i. m.), sőt 'erő, *δύναμις*' értelemmel is bír. Eredete nyilván egy elég ritka *j* lépni, valahová odalépni, egy helyre lépni, lábat odatenni, lépés' szó (vö. WB I. p. 1 kk., *Faulkner*: i. m. p. 1; a *ij* 'kilépni', *ijt* 'hely' l. WB s. v. nyilván konkretizáltabb, *j*-preformatívummal ellátott alakjai az *j*, *jt* szavaknak). A sor tehát egyszerre célzás az emberi élet mulandó és perenyi voltára és arra, hogy a felidézés, ez esetben a művek és az alkotó nevének felidézése, ha múlt percekre is, de *akkor* «feltámasztja azt, aki a művet megalkotta».

⁹³ *štjijt*, *ddw*. Az első nyilvánvalóan emlékeztet, sőt céloz a *štjijt*-re, Sokar saqqárai szentélyére, a másik vagy a deltabeli Osiris-városra, Busirisre (*ddw*), vagy a hasonló nevű saqqárai Osiris-szentélyre, ill. az ott tisztelt Osiris-sírokra. A költeményben azonban nyilvánvalóan és a *štjijt* írásból következően a 'Titkos Hely' és a 'Tartós Hely' értelemben szerepelnek az 'Alvilág, a sír, a vissza nem térés helye' értelemben (vö. Hárfásdal!). Figyelmet érdemel a *šmšwšn skr* stb. forma a szokásosabb *šmššn* helyett: «aktív perfektív participium» (*Gardiner*: Grammar § 359), *šdmf* formában továbbragozva. Ez a forma, bár szokatlanak tűnik, mégis gyakori, bár, éppen az írás pontatlan voltának feltételezéséből kiindulva, általában félreismerik. Szövegünk szerzője sokszor használja. Így: *iw šwt sššjuk m šsw* (pl. verso 4,6; 4,9 stb.) «ha kiváló vagy az irodalomban» stb. *šj zqw* (verso 3, 4) «elmúlik az ember. Lényegében perfektív relatív-forma» (*Gardiner*: § 389,2), ezért is állhat a *sššjuk* mellett *šwk* 'quj', 'aki járatos vagy». A *šmšwšn* pontos értelmei: 'akik kísérői Sokarnak, kísérvén Sokart, bár kísérik Sokart' stb. Az utána következő *šdmf*-forma (*šjhnšn*) hozzá viszonyítva befejezettséget, ám a jövőben bekövetkező befejezettséget jelent. A sor értelme: az írók, költők élnek, bár a megismerhetetlen és örökké tartó helyen vannak, ha nevüket, művüket idézik. Sokar, kinek neve máig továbbél a Saqqára helynévben, Usirival lényegében azonos halotti istenség. Itt ezek az istenek nyilván nem szerélyesnek elképzelt isten-alakokként, hanem a halált, elmúlást szimbolizáló költői képként szerepelnek.

⁹⁴ Kemit (*kmjtt*, *kmjj*): a 'Tökéletes', a 'Befejezett'. L. *Brunner*: Die Lehre des Cheti, Ägyptologische Forschungen 13, 1952. 82 kk., *Brunner*: Altägyptische Erziehung, s. v. *Posener*: Littérature et politique dans l'Égypte de la XII. Dynastie. 4 kk. stb.

⁹⁵ Pap Chesk. Beatty IV, verso 6,11 kk.

nál szokásos. Úgy véljük, ezek alapján jogos az a véleményünk, hogy *Gardiner* felfogásával szemben nem pusztán a szöveghez közvetlenül nem tartozó, tehát nem is olvasandó lezáróformulát látunk benne, hanem a költemény-ciklus jelentős részét ugyan lezáró, de egyben új szakaszt nyitó szónak tekintjük, amely hangsúlyos, olvasandó és lényeges értelemmel bír, tehát fordítandó is. A felépítésből kitűnően valóban önálló sor.

A *grh* szó értelmei (vö. WB V. p. 182—185, *Faulkner* i. m. s. v.) 'befejezni, megszünni, megszüntetni, kielégíteni, megbékíteni (különösen *š*-formában), fáradtnak lenni (— éjszaka)' stb. Legáltalánosabb használata — a 'befejezni, elkészíteni', különösen egy munkát vagy művet (*grh kzt*).⁹⁶ A szellemi munka, az írás, a beszéd is szintén munka, bár minden munkánál nehezebb.⁹⁷ Úgy véljük tehát, hogy jogos az a megállapításunk, hogy a *grh* szó itt hangsúlyos és a mondarivaló összevezésére szolgál: «El van végezve! Befejeztetett!» A horatiusi «*exegi*» megfelelője az egyiptomi költemény-ciklusban.

Ezután a költő újra a múlt nagy íróihoz fordul, mintegy jelképes halotti áldozatot mutatván be nekik: a halottkultuszban általános felfogás szerint a sírban vagy az Alvilágban időző halott a halotti áldozati formula szavaira, feléled és elfogadja az áldozatot. Innen 'néven nevezni, holtat megidézni': *dm rn* a halotti áldozati formula és maga az áldozat: *pr hrw*, *prt hr hrw* 'ami a hangra előjön, hangra előjönni' stb. Enyhítő, balsamillatú északi szelet kíván számukra az «Alvilágban».

«Északi szél Nyugatra!» — általános jókívánság ez az elköltözötttek enyhüléséért.⁹⁸ De ez az enyhülés, refrigerium, ez a halotti áldozat, ez a halottidézés nem más, mint az író műveinek halhatatlansága, azok idézése, olvasása és így az író nevének említése, életbentartása. Mert más halhatatlanság nincs, a halál után más élet nincs és a költő mindezt az egyiptomi halotti kultuszról kölcsönzött szavakkal fejezi ki.

Hogy más halhatatlanságban, más halál utáni életben nem hisz, világosan megmondja a költemény-ciklus egy más helyén (verso 4,9—12 sor)⁹⁹

⁹⁶ «mű», egyiptomi nyelven *kzt*, azaz 'munka' pl. egy piramis is, vagy más építmény, vö. Pyr. 599, 600 és 601 mondások («Spruch»).

⁹⁷ Vö. Ptahhotep 368 sor stb., I. *Zaba*: i. m. p. 45.

⁹⁸ L. fentebb p. 202. és 91. jegyzet.

⁹⁹ Pap. Chester-Beatty IV. verso 4, 9—12 sor. *iw šwt sššwkw m šw | iwkw 'qwtj m šbzjw | dwzww ntr rk | nn irt 'bw hstwf r'nb | wdwnf qšwk imi h'wtk | r t3 n ntr-hri (sic!) | wdn nf m ib mrjkk | djwf nk k3w n djdfj | mr r(m)tw p3 nti hr irt nf | ntr pn mjtt* 1. Tagolás sorbeosztásunk szerint. E több, mint szkeptikus vers részletes nyelvtani elemzésére és fordításunk alaposabb indoklására nincs módunkban kitérni. A verset *Gardiner*, angol fordításának tanúsága szerint lényegében félreérti, téves «emendációkkal» meghamisítja. Így a harmadik sorban álló *ntr rk*. *ntrk*: *dwzww ntrk*: 'dicsérd istenedet'. A *rk* azonban önnálló része a mondatnak, *rk*, *irk* enklitikus partikula. Hasonlóképpen a *hstwf* szót 'az ő dicsőítése'—*hsf tw*-ra emendálja: 'hogy ő dicsérjen téged' és hozzákapcsolja a *r'nb* 'minden nap' kifejezéshez. *Gardiner* a kérdéssorokat így fordítja: «Praise thy god incessantly, that he may favour thee every day and that he may ordain thy bones stb.». Így azonban elsikkasztja a vers alapgondolatát, fő mondanivalóját, az alapvető ellentétet: ha tudós vagy, járatos a filozófiában és mégis dicsőítetted az istent, — ami haszontalan dolog, mert ez csak annyit eredményez, hogy csontjaidat a temető földjébe viszik. *dwzww ntr (dwzww ntr)* semmiképpen sem 'dicsérd istent', hanem 'isten dicsérője, tisztelője', aktív particípium a folyamatos cselekvés kifejezésére, 'istennel összekapcsolva isten tisztelője, hívője' (WB V. p. 429). Az ellentétes értelem hordozója a *rk* partikula, rendszerint a mondatkezdő szó után, de a mondat végén is állhat. Nemesak nyomósító, hanem ellentétet kifejező is lehet a rokon *rf*-fel együtt. Így pl. A Paraszt Panaszában, I. *Vogelsang*: i. m. p. 54 B 1 28 kk: «Te megversz ergem, elrablod holmimat és még (*rf*) a panaszt is elveszed számtól? Hallgatás Ura, hát (*rk*) add vissza az én holmimat, hogy ne siránkozzam a tőled való félelem miatt!» Vö. *Dobrovits*: A Paraszt Panaszai. 8. n *djdfj* 'az ő adottja szerint', itt *n* okhatározó értelmű. Az értelem az utána következők alapján is világos: az isten aszerint ad, ahogy neki adnak. Teljesen hibás *Gardiner* emendációja az *wdn nf m ib mrjkk djwf nk k3w* szavaknál, ahol a szöveget *m ib mrr-re* javasolja kijavítani. Itt nincs szó szerető szívről, *m ib* 'vágyad' szerint (WB I. p. 60), *mrj* ún. «prospektív», optativikus-futurikus jellegű, I. fentebb 75 jz. *mrjkk* az *m ib* kifejezés szinonimája, *mr* a 'szeretni' mellett 'óhajtani, vágyani' értelemmel is bír, gyakran csak óhajtást kifejező segédige és nem is fordítandó, vagy csak 'ó bár' stb. formulákkal, így *Oroszlán—Dobrovits*: Az Egyiptomi Gyűjtemény, 1939. p. 44, 9. tábla, utolsó előtti sor.

«Ha kiváló vagy az irodalomban
és a Tanításban járatos
-s isten dicsőítője még:
ne szünjön meg mindennapos dicsérete
-s testedben levő csontjaid
a temető földjébe küldi majd!
Aldozz vágyad szerint és óhajtsd,
hogy élelmet adjon neked a neki adott szerint:
az ember szereti a számára tevőt,
-az isten hasonlóképen!

A költő halhatatlansága tehát a költői mű élete, a horatiusi *non omnis moriar!* Ezt a halhatatlanságot igényli a XX. dinasztia költője magának, illetve azok közé sorolja magát, akik ezt elérték. Ezek az írók teszik az ő nevét is dicsővé (*šḫnšn rnj*) azáltal, hogy oly jeles művet írt, mely méltó az övékhez és egyenlő avval, egyenrangú a híres Kemittel, a Tökéletessel. És ezt a halhatatlanságot igényli magának a költő, mert megénekelte a múlt nagy íróit, megemlékezett róluk (*šḫz*), nevüket felidézte (*dm rnšn*). Így teszik ők az ő nevét is halhatatlanná!¹⁰⁰

6. Az alábbiakban még egy problémára kell rámutatnunk, helyesebben pontosan meghatározását kell adnunk. Mi mindenütt a költőről, az íróról, az írókról beszéltünk, ám *Gardiner* fordításában írkokot (scribe) mond és írkokról beszélnek Fuchs, Borzsák, Trencsényi Waldapfel és jóformán mindenki, aki a szöveggel foglalkozott.

Bőven idézhetnők ugyan az *írkok* hivatását kiemelő és dicsőítő egyiptomi szöveg-helyeket,¹⁰¹ de feleslegesnek tartjuk annál is inkább, mivel a Pap. Chester-Beatty IV. költeménye egyáltalában nem írkokokról, hanem írókról, akik egyúttal a jövőbe látnak is és népük tanítóit, vezetőit, szől. A papyrusban felsoroltak majdnem mindenike, — mint már említettük — művei által is ismert író.

Az egyiptomi nyelv valóban nem tesz különbséget az írkok, az írástudó, író és költő kifejezések között, valamennyire a *šš* szót használja egyaránt. Nem kívánunk itt a *šš* szó etimológiájával és a hozzája fűződő értelemssorral foglalkozni. Annyit azonban röviden meg kell jegyeznünk, hogy a 'kinyitni, kitérni' alapértelmeből következően ismeretes 'lótusz',¹⁰² papyrus,¹⁰³ (írópapír), írni, rajzolni, festeni, írás, irat, irodalom, akta, könyv,

¹⁰⁰ A «be van fejezve» kezdetű, vagyis a horatiusi *exegi* gondolatát kimondó költeményre is jellemző a mítikus-sepulchrális eredetű szóhasználat anthropolatrik átértékelése. *šḫ* 'zh-há tenni, üdvözült fénylennyé, lélekké tenni, megdicsőíteni, felmagasztalni' stb. (vö. *Kees: Totenglauben* stb.² 1956. 37 kk.). Azonban az 'üdvözült, égbeemelkedett' *ah* a többi *ah*-ok közé kerül, azok maguk közé fogadják, nevét bejelentik, bemutatják az istenségnek, esetleg uralkodik fölöttük. Ez a gondolat a piramis-szövegek óta általános. Vö. *Pyr.* 197, 215, 251, 339—40, 467, a két utóbb idézett hely bemutatás, 481, 573, 579, 623—4, 743, 748, 755 (bemutatás), 788—9, 813, 833, 839, 842, 851, 857—8, 869, 871, 880—1, 899, 930, 937, 978, 1093, 1144, 1220, 1232, 1354, 1566, 1721—2, 1724, 1804, 2103, 2145 stb. A költőelődök vállalják azt a feladatot magukra, hogy halhatatlanná tegyék a maguk közé befogadott költőutódot: eddig az utód tette halhatatlanná őket. Erre az összefüggésre *Pleidell Orsolya* hívta fel a figyelmemet. Végeredményben ez a gondolat is mítikus hátterű — az örök keletkezés gondolata, az apa a fiút, a fiú az apát nemzi.

¹⁰¹ *Erman: Literatur* passim, *Brunner: Erziehung* passim, *Erman—Ranke: i. m.* p. 191 kk. stb., stb. A Pap. Chest.-B. IV-ből is idéztünk erre példákat, vö. 24. jz.

¹⁰² A WB ezt az értelmet nem említi, bár a *šš* 'lótusz' szó használatos és a lótuszra vonatkozó többi szó ennek szabályos továbbképzése, *n* augmentummal való növelése, gemináló, ill. duplikáló formája: *ššn*, *ššm*, *ššš* és *šššn* stb. A *šš* «alapforma» található pl. ismételten a Halottak Könyve LXXXI. B. fejezetében, úgyhogy véletlen kihagyásról, defektív írásmódról szó sem lehet. L. *Budge: The Book of the Dead* (Books on Egypt and Chaldaea) II. 1910. p. 39 stb. A *n* augmentum gyakran járul a szó végéhez igei és főnévi használatban egyaránt, eltekintve a *šdmnj* formától is. Vö.: *h*, *nh*, *nḥn*: 'gyermek'; *m3z*, *m3n* 'látni' stb. A *n* augmentum nélküli és általában ritkább alakok figyelembe nem vétele, ill. defektív írásmódnak való tekintése gyakori hiba. Így WB. II. p. 311 s. v. *nḥn*: «auch nur *nh*», noha a *nḥh* 'újszülöttnek lenni, öregnek lenni' szavak a *nh* formát biztossá teszik. Hasonlóképpen a *wbn* 'ragyogni, fényleni, felkelni' forma mellett a WB nem tünteti fel az ugyanilyen értelmű *wb* 'ragyogni, felkelni' alakot, mely pedig szintén előfordul. L. pl. *Egyptian Religious Texts and Representations*, prepared under the

írásmód, levél, írrok, író' stb., továbbá a 'kitárni' értelemből következően 'szétszórní, széttárulni, piramis formában szétterülő napsugarak,¹⁰⁴ piramis' értelem. A 'piramis formán széttáruló napsugarak' gyakran fordulnak elő ábrázolásokon is, így pl. a közismert Amarna oltáron.¹⁰⁵ Ez is az írásnak, mint feltárásnak, s a piramisnak, mint Nap-szimbólumnak egyik kapcsolata. Hogy azonban az írrokra és íróra egyaránt használt *sš* szó mögött az élő nyelvhasználat világosan megkülönbözteti a két fogalmat, ezt nemcsak a szó gyakorlati használata, hanem számos szöveg és kifejezés is igazolja, így 'q m sšw' az irodalmat tanulmányozni.¹⁰⁶ Példa a szóhasználat 'író' értelmére maga az általunk tárgyalt költemény, és világosan így különbözteti meg a demotikus Peteésze-regény:¹⁰⁷

«Nesemataui, Peteese fia ekkor így szól fiához, Peteéséhez: 'Nézd, te szoktál írni, menj és dolgozz együtt Imhoteppelel, Peseremisis fiával'. A 'te szoktál írni' kifejezés nyilvánvalóan teljesen értelmetlen lenne egy papi tisztséget viselő embernél, ha ezt egyszerűen csak az írástudásra vonatkoztatnók, hiszen ez számára természetes, magától értetődő és foglalkozása alapfeltétele volt. A 'te szoktál írni' kifejezés tehát annyit kell, hogy jelentsen, te író ember vagy, te az irodalommal foglalkozol.

Hogy íróra és írrokra egyaránt egyazon kifejezést használják (*sš*), annak oka nyilvánvalóan az iskoláztatás rendszerében van. A *sš* «írrok» úgy látszik, nem annyira foglalkozást jelöl, hanem sokkal inkább grádust, iskolai fokozatot, amit bizonyos tanulmányok elvégzése után nyerhetett csak el valaki, és amely bizonyos tisztségek ellátásához, bizonyos pályák betöltéséhez nélkülözhetetlen volt. Közismert tény, hogy az egyiptomi iskoláztatásban, a képzésben az irodalmi tanulmányok, a régi irodalmi alkotások másolása és tanulmányozása, fogalmazási és irodalmi gyakorlatok rendkívül nagy súlyt kaptak. Így a másolás mellett irodalmi, költői alkotások megírásának, költői levelek megfogalmazásának gyakorlása is szerepelt a tananyagban («poétai klasszis»). Hogy a költői levél volt-e elsődleges vagy az iskolai gyakorlatban szokásos költői levél — csekély fontossággal bír. Mindenesetre a Pap. Chester Beatty IV. versójának költemény-ciklusa is a költői levél formáját ölti magára. Ennek ellenére sem tekinthető iskolai gyakorlatnak, ezt már mondanivalójának súlyossága és az uralkodó nézetekkel mérésen szembehelyezkedő, bátor szókimondása is kizárta teszi. Így tehát teljesen elhibázott *Gardiner* megjelölése, amit a verso ciklusának címéül is alkalmaz: (Text p. 37) B. A Student's Miscellany. Talán ez a szerencsétlen felfogás és cím is hozzájárult ahhoz, hogy ez a több, mint három évtizede ismeretessé vált nagyjelentőségű irodalmi alkotás mind ez ideig még nem kapta meg a jelentőségéhez mért méltatást és nem ment át az egyiptológia és a világ-irodalom történetének köztudatába.

Érdekes, hogy nagyon gyakori, hogy valaki író és festő is egyszerre (*sš* és *sš qd*), úgy látszik, magasabb művészi feladatok ellátása is a *sš* fokozat elnyeréséhez volt kötve. Ezt bizonyítja a számtalan irodalmi szövegtöredék, irodalmi szövegek másolata, ostrakonokon stb., melyeket művészműhelyek, művészszállások területén, illetve környékén találtak (elsősorban Der-el-Medinében), figurális ostrakonokkal együtt. Ez nyilván a művészképző iskolák hagyatékából maradt fenn. Költő és festő pl. Mer-Sehmet, a Pap. Chester-Beatty IV. recto költeményeinek szerzője, vagy Neb-Ré (vö. *Erman*, Sitzungsberichte, d. Preuss. Ak. 1911 p. 1087 kk). Építészek és költők Hór és Seth (*Erman*, Literatur p. 383), az iskoláztatásról általában I. Brunner, Erziehung, *Erman*—*Ranke* i. m. «Schulwesen».

Akár az írrok, még inkább az író is a szó letéteményese, de az író több az írrokknál, mert irányít, tanít, akár a szó is irányít a világ keletkezésénél és fennmaradásánál,

supervision of A. Piankoff, vol. 3. Mythological Papyri, Bollingen Series XL. 3, 1957. pl. 1—2. Hogy mennyire a megszokás vagy az ún. defektív írások téves feltételezése vezeti az egyiptológusokat, ezt mutatja a facsimile-táblák felirata: «Papyrus of Her-Uben A, B» annak ellenére, hogy mindkét helyen a hieroglif-szöveg kivétel nélkül és mindenütt a *hr-wb* formát adja a halott nevéként.

¹⁰³ Vö. *sšš* 'papyruszt aratni'. A lótusz többi neve is egyébként is a 'kinyílni, sarjadni' szóval függ össze, így pl. *nbb*. E gondolatkörbe tartozik továbbá *sš* fészek, madaraktól lakott tó, mocsár', *sšj* 'fészkelni' (vö. magyar «költő», egyiptomi *sš* 'író').

¹⁰⁴ L. WB. III. p. 482 s. v. *sš* II. a. Vö. *Moret*: Le Nil et la Civilisation Égyptien, Bybl. de la Synthèse historique, 1925. p. 203, továbbá *Edwards*: The Pyramis of Egypt. 1955. p. 234.

¹⁰⁵ Az ábrázolástípusról és szimbolikáról I. *Moret*: *Mystères* p. 306.

¹⁰⁶ Vö. WB III. p. 477 D. II. *sšš* m *sšw*: vö. fentebb 4. és 9. jegyz., párhuzamosan használt az 'q m *šb* *šj*-tal. L. fentebb többször.

¹⁰⁷ Vö. *Wessetzky* V.: Ant. Tan. 7 (1960) 161., 88. jz. (*tw hr sšk*).

közvetít az ősök és az utánuk következő nemzedékek, valamint a távoli jövő között. Így értelmezi az író hivatását a mi költeményünk és még számos egyiptomi szöveg, így értelmezi már Ptaħhotep:¹⁰⁸ «Királyom, Uram! Létrejön az öregség, leszáll az aggság . . . ám állíttassék fiam helyemre, hadd mondjam el neki a meghallgatásra méltó beszédet (*mdt*: tanítás!, var. tanítsam őt a meghallgatásra méltó beszédre), a régiek bölcsességét, mit az istenektől hallottak. Ó, bár tennének neked is hasonlót, hogy elháríttassék a baj a néptől, és neked szolgáljon a Két Part» (Egyiptom).

Így szólott őfelsége, az isten (ti. a király): «Tanítsd hát őt az elődök Beszédére, amíg élsz (szó szerint míg maradsz), hadd legyen példaképe (*bjj*) az előkelők (tiszttségviselők: *šrw*) gyermekeinek, hatoljon bele a szívet megtermékenyítő megértése mind annak, amit mondanak neki, hiszen senkiséem születik bölcsnek!»

A költői, írói, szónoki művészet lenyűgöző hatalmát dicsőíti a nagy író király Uaħ-ka-Rē-Ĥeti is:¹⁰⁹

«Milyen művészet van a beszédben (*mdt*: tanítás), a te erősséged!

...
erősebb a beszéd minden fegyvernél!»

Ugyancsak Ĥeti király buzdít az ősök tanításának követésére, sőt továbbépítésére:

«Törekedj elérni (azaz túlszárnyalni, *sn*) atyáidat, elődeidet.

Téged szolgálnak a tudás által.

Ime szavaik fennmaradtak (*mn*) a könyvekben (*sšw*).

Tárd ki, olvasd, érd utól (szárnyald túl, *sn*) a tudásban,
tanítva válik mesterré (művésszé) a tanító.

A rosszban jó a szív hajlandósága.

Szereteteddel tedd tartóssá emlékműveidet (*mnw*).»

Itt Ĥeti már a szó és az emlék, az emlékmű összefüggéséről beszél, s szerinte az emlékművet csak a tudás, a jóindulat és a szeretet teheti tartóssá. Hiszen önmagában az emlékmű, a monumentum (*mnw*) az enyészetnek átadott alkotás, nem az örökkévalóság, hanem inkább a pusztulás jelképe. Hiszen, mondja tovább Ĥeti:

«Szép hivatal a királyi hivatal!

Nincs fia, nincs testvére, hogy fenntartsa emlékműveit!

Van-e egy is, aki helyreállítja egy másikét?

Tesz-e ember (valamit is) annak, aki elődje volt,

azért, hogy helyreállíttassék az, amit alkotott, más által, ki utána jön?

Ime gonoszság történt környezetemben is, feldúlattott Thinisz földje!

Megtörtént, ám nem én tettem azt!

Akkor tudtam meg, mikor megtétetett!»

Ezeknek a sokat és rendszerint tévesen idézett soroknak kiábrándult keserősége megdöbbentő, ám beleilleszkedik az első átmeneti kor általános életfelfogásába, amely logikus következménye volt az Óbirodalom, a piramisépítők állama bukásának, emlékei lerombolásának, kifosztásának, világképe tragikus összeomlásának. Valami ilyenről lehet szó Thinisz földje, szó szerint területe, nomosza feldúlásának említésével kapcsolatban is, ami nyilván a herakleopoliszi és a thébai államok sorozatos küzdelme során történhetett, hiszen éppen Ĥeti inti fiát Merikarē't a déllel, azaz Thébával való béke és barátság megőrzésére. A határvidéket, Thinisz környékén terült el ugyanis Abydos és nekropolisza, Osiris legszentebb kultuszhelye, és itt voltak az I–II. dinasztia királyainak ősi sírhelyei vagy inkább kenothaphiumai. Éppen ezért Abydos földjének feldúlása szentségtörésnek számított.

¹⁰⁸ L. Žába: Ptaħhotep, p. 15. skk.

¹⁰⁹ A. Volten: Zwei Altägyptische politische Schriften, p. 13, P. 32, p. 14. P. 35—P. 37, p. 63 kk. P. 116—120. Egyebekben kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy Volten fordításával és értelmezésével messzemenően nem tudunk egyetérteni, sem a Ĥeti szerzőségével kapcsolatban Volten és mások kételyeivel.

¹¹⁰ *sn* 'követni, utána törekedni, utánozni' (*snw* 'képmás'), utolérni, elhaladni mellette, elhagyni, túlhaladni'. E sorokban az evolúciós gondolat egyébként sem ritka egyiptomi példáját is megtaláljuk.

Am nem áll messze Hети szavainak kiábrándultsága a XX. dinasztia költője pesszimizmusától¹¹¹ és az emberi alkotásoknak, épületeknek, egyének és családnak mulandóságáról vallott nézeteitől az irodalom örökkévalóságával szemben. A XX. dinasztia, a Ramesszidák kora Egyiptom hanyatlásának, a bukás szélén való tántorgásának korszaka, a korrupció, a munkanélküliség ideje, amikor a jogos bérüktől megfosztott munkások kénytelenek a sikkasztó előljárók üzelmeivel szemben a királyhoz fordulni, az árnyékkirályhoz, aki természetesen nem tud rajtuk segíteni. Ez a kor egyúttal a szellemi elsötétedés kora is, amikor mindent elborít a mágia, a művészetekben a mindennapi élet ábrázolását kiszorítja a túlvilág borzalmainak ábrázolása, és amikor a fejlett jogérzéken alapuló világi bíraskodást felváltja a babonán alapuló istenítélet. Ebben a korban csak egy-egy nagy író, így a kor viszonyait a mitológia köntösében ostromozó «Hóros és Séth történetének» írója, vagy egy-egy nagy költő, így a Papyrus Chester-Beatty IV. költője és egy-egy merész művész, így az ún. állatkarikatúrák alkotói őrzik meg és adják tovább az egyiptomi szellem nagy örökségét az utánuk következő koroknak.

Még csak a szerzőség kérdéséről kell egynéhány szót szólnunk, ill. kellene. Azt hisszük azonban, hogy az előrebocsátottakból ez már világos. A szerző nyilvánvalóan a költeménysorozat vége felé szereplő (7.3) Ptaḥ-em-ua, aki költeményeit abból az alkalmából küldi a «világi», a «közszolgálatba» úgy látszik belemerülő Amonher-nek, mikor az az «isteni szavaknak», az irodalom tanulmányozásának háttal akar fordítani. Hogy a szerző Ptaḥ-em-ua, azt a költemény-ciklus egyes tagjainak, így a fentebb idézetteknek (így a szabad akaratról szólóknak, a «Be van fejezve» kezdetűnek, a túlvilági életet tagadóknak, de magának az Író dicséretének is) erős személyes hangja bizonyítja.

Nem idézhettük az egész ciklust. Mindenesetre az idézettek és az egész ciklus maga is azt mutatják, hogy Ptaḥ-em-ua az egyiptomi irodalom, sőt az egész világ-irodalom kimagasló jelentőségű alakja, és ebben az összefüggésben is jelentős költő és gondolkodó. Jelentőségét növeli az a tény, hogy míg az Óbirodalom, az első átmeneti kor és a Középbirodalom gondolkozását, filozófiáját névvel is ismert szerzők során keresztül nyomom tudjuk követni fejlődésének fő vonalaiban, az Újbirodalomból úgyszólván alig maradt fenn filozófiai jellegű szöveg, az Újbirodalom gondolkozásának fejlődését más jellegű szövegekből, elsősorban sírfeliratokból, a Halottak Könyve egyes fejezeteiből, politikai iratokból, novellákból kell rekonstruálnunk. A fennmaradt filozófusok, «bölcsek» nevei, mint amilyen Amenhotep, Ḥapu fia, Beki stb. inkább nevek, akiknek művéről alig vagy semmit sem tudunk.

Ptaḥ-em-ua világirodalmi jelentőségét nemcsak egyes gondolatainak Horatiusig Propertiusig és a Talmudig terjedő utólete bizonyítja. Sokkal inkább megfogalmazásának költői lendülete és mondanivalójának merészsége a saját korában és ugyanakkor örökérvényűsége. Nyílt állásfoglalásáról az ember determináltságával, a végzetel, mágiával, jóslással, túlvilághittel szemben már megemlékeztünk. Tagadja az istenítéletek jogosultságát (verso 5,1–2 sor). Az egyiptomi politeizmus egyes istenalakjai legfeljebb szimbólumok, a költői kifejezés eszközei számára, istenhitében még csak deistának sem mondható, mint Ptaḥ-hotep-től fogva az egyiptomi irodalom és gondolkozás annyi nagy alakja, az isten létét illetően inkább tagadó, mint szkeptikus, a papságot illetően pedig határozottan ellenséges és megvető magatartást tanúsít (verso 5,4 kk sorok). Felvilágosult — és mint erre rámutattunk, humanista egyéniség, ki egy szellemileg egyre inkább elsötétülő korban, akár a vele egy időben működő Hórusz és Széth történetének gyilkosan szatirikus szerzője, az egyiptomi kultúra, gondolkozás, világnézet legmagasabb értékeit adja tovább az utókoroknak (Ani, Amenemopet stb.). Mesteri verselő, stilszta és nyelvművész, tudatos szerkesztő. Sorainkkal az általa remélt halhatatlansága «feltámasztásához» is hozzá kívántunk járulni.

És hozzá akartunk járulni annak a téves, ám szaktudományban és a köztudatban egyaránt makacsul elterjedt nézetnek az eloszlatásához, hogy az egyiptomiak nem ismerték és nem becsülték az alkotó szerzői egyéniséget, hogy irodalmuk «névtelen» volt és hogy számukra csak a mű volt fontos és nem a szerző, és amennyiben megnevezték a szerzőt, az csak fikatív szerző volt. Hasonló nézetek uralkodnak az egyiptomi művészettel kapcsolatban is.¹¹²

¹¹¹ Hogy a költemény a XX. dinasztia idejéből származik, igazolja az a körülmény is, hogy olyan iratokat idéz (így Pap. Anastasi I., Anastasi II., Sallier I.), melyek kétség-telenül a XIX. dinasztia alatt keletkeztek.

¹¹² Tipikus példája ennek a felfogásnak *Erman* Literatur-ja, amely inkább csak műfaji csoportosítást ad, de még a komoly kronológiai sort sem kísérli meg helyreállítani.

Ezek a nézetek azonban nemcsak tévesek, hanem tudománytalanok és károsak is. A «fiktív szerzőség» feltételezése hosszú időre lehetetlenné tette az egyiptomi irodalom történetének megírását. *Erman* és iskolája az Óbirodalom klasszikusait, így pl. Ptaħ-hotepet fiktív szerzőknek tartották, és műveiket a Középbirodalomban keletkezetteknek tulajdonították. Ez nemcsak az Óbirodalom irodalmáról és gondolkozásáról alkotott képünket hamisította meg, hanem az Óbirodalom nyelvére vonatkozóan hamis eredményeket hozott, az *Erman—Grapow* által szerkesztett szótár például ezek szóállományát a Középbirodalom szókincseként hozza. Pedig Ptaħ-hotep nyelve és gondolkozása, egybevetve más óbirodalmi iratokkal kétségtelenül az Óbirodalom korára utal, és lehetővé teszi más iratok keletkezésének és szerzőjének pontosabb meghatározását is.

Ma már Ptaħ-hotep vagy Kagemni szerzőségében nem szokás kételkedni. A fiktív szerzőség feltételezése önmagában is súlyos logikai tévedés volt, hamis kiindulópont alapján történt. Nem tagadva annak tényét, hogy fiktív szerzők minden irodalomban szerepelhettek, így az egyiptomi irodalomban (pl. *Ṛhot-dhwtj*-isten) is és annak lehetőségét sem, hogy valamely szerző neve alatt fennmaradt írásmű nem teljes egészében származik az illető írótól, vagy hogy a ránkmaradt mű nem egészében hiteles, a fiktív szerzőség tényének feltételezése önmagában is bizonyítja a szerzőegyniség meglétét és megbecsülését, továbbá azt a tény is, hogy akinek a szerzőséget tulajdonították, valóban híres író volt, még ha a neve alatt fennmaradt iratok esetleg nem is tőle származnak a maguk egészében.¹¹³ Éppen ezért semmi okunk nincs például *Heti király* és *I. Amenemhat* irodalmi tevékenységében kételkedni és műveiket «halottól származó levél»-nek, fiktív politikai iratnak tartani, mint ez ma divat, éppen Ptaħ-em-ua egy helyének nyilvánvaló félreértése alapján. De erre másutt kívánunk kitérni.

Másik gyakori félreértés az, hogy a ránkmaradt papyruszon feltüntetett szerzőt másolónak, «írnoknak» tekintik, éppen a *sš* szó helytelen értelmezése miatt. Pedig, rendszerint a zárókolofonban vagy a címben, esetleg a szöveg egy jelentősebb helyén kiemelve, vagy játékosan utalva rá az egyiptomiak a szerzőt rendszerint megemlítik, ha csak a névtelenséget valamilyen sajátos ok, pl. politikai tendenciák nem indokolják. Persze a ránk maradt papyruszoknak leggyakrabban a vége vagy az eleje töredékes.

A szerző megnevezése a szöveg kezdetén rendszerint genitivusos formában történik, így pl. Ptaħ-hotep Tanítása, Amenemhat tanítása (*šbšjyt nt*) vagy pedig a szerző nevének megnevezése és utána az «így szól» (*ddf*) formula. Ezt a formulát alkalmazza az önéletrajzi regény formájában megírt Színuhe története — Színuhe szerzőségében semmi okunk nincs kételkedni. Gyakran a két formula együttesen kerül alkalmazásra, így pl. éppen Ptaħ-hotep esetében, Amenemhat a címben viseli a szerző megjelölését (A tanítás kezdete, melyet alkotott—írt n — Amenemhat király, majd a szerző megnevezése után a *ddf* formulát alkalmazza).

Rendszerint a zárókolofonban kerül alkalmazásra a szerző megnevezésének egy más formulája, az *in k3 n X* formula, «X 'Ká'-ja, azaz személyisége részéről». Ezt a formulát alkalmazza pl. «A két fivér» novellájának szerzője, Qagabut (*q393but*, nevét gyakran Kegbojnak vokalizálják). Qagabut szerzőségének megállapítása viszont lehetővé teszi, tárgyi és stíluskritikai alapon, hogy két másik történetet, a csonkán ránkmaradt "Sorsnak átadott Királyfi" történetét és a töredékes zárókolofonnal ránk maradt «Igazság és Hamisság» történetét neki tulajdonítsuk. Ezt a formulát alkalmazza a Pap. Chester Beatty IV. rectójának költője, Mer-Seħmet (*mr šħmt*) is. *Gardiner* tagadja (Text p. 31) az *in k3 n* formula szerzőmegjelölés voltát és ajánló-formulának

Az első valódi irodalomtörténetet *Pieper* kísérelte meg megírni, a *Handbuch der Literaturwissenschaft* sorozatban, 1927-ben. Rendszeres irodalomtörténetet kívánt írni *S. Donadoni*: *Storia della letteratura egiziana antica*, 1957 című művében. Magunk 1944-ben tettünk rá rövid kísérletet (Az ókori kelet irodalmi, A Világirodalom Könyve I.). A művésznevek és művészegyniségek kérdését I. Ant. Tan. I (1954) 217 skk., ill. *Acta Ant. Hung.* 3 (1954) 1 skk., irodalmi áttekintéssel. A szerzőnevekkel kapcsolatban még *Donadoni* is szkeptikus álláspontot foglal el.

¹¹³ Vö. *Dobrovits*: A Paraszt Panaszai. 117 skk.

¹¹⁴ Text p. 31, bár éppen az általa hivatkozott Pap. Chester Beatty IV. recto 7,1—2 sorok világos különbséget tesznek az *in k3 n* és a *n k β n* (ott *n k3*) formulák használata között: A szerző (*in k3*) «Mer-Seħmet, aki az eget a horizonton behajózó Hór, Ré az ég ura nagyon szeretettje és dicsőítettje, aki az isten *ka*-jához (*n k3*) tartozik» (a formulához l. *Gardiner*: *Grammar*³ § 114,2). Az *in k3 n*-ről, mint szerzőmegjelölésről először *Dobrovits*: A Paraszt Panaszai. 67, 151.

tekinti. Ez azonban tévedés, az ajánló-formula $n\ k_3\ n\ X$ «X Ká-jának, azaz személyének», bizonyos esetben, így istenhimnuszok esetében ez is lehet szerzőmegjelölés (pl. «az isten adja a szerző Ká-jának, hogy dicsérhesse, láthassa szépségét», ez az eset pl. Neb-Rē Amon-himnuszánál, *Erman*; SPAW 1911, p. 1089, *Dobrovits*: Világosság 1966 p. 410), ilyenkor azonban követi — valahol — a szövegben a szerző még egyszer történő megnevezése és az «így szól» (*ddf*) formula.

Az *in* «prepozíció» a működő alanyt jelöli, azt emeli ki, akitől valamely cselekvés kiindul, — innen az *inf*, *in X* «ő így szól», «X így szól» használat, az *n* prepozíció datívusi értelmű és azt jelöli, aki felé a cselekvés irányul. *Ka*, a «lélek» és mint láttuk egyéniség és a név (*rn*) szinonimája is (l. fentebb, 14. jegyzet).

Ptaḥ-em-ua fent már idézett szerzőmegjelölése egyik formát sem használja, hanem az irodalmi rész, a költemény-ciklus lezárása után, irodalmi — fiktív —, költői levélhez illően megnevezi a küldőt, a szerzőt és a címzettet, Ptaḥ-em-uiát és Amonhert.

Gardiner persze nem ismeri el Ptaḥ-em-ua szerzőségét, másolónak tartja. Úgy véljük, nézetének tarthatatlansága a fentebbiek alapján további bizonyításra nem szorul. *Gardiner*, mint erre rámutattunk, meglehetősen félreérti és rosszul értékeli a költemény-ciklust, bár az íródícsőítésről szóló rész irodalomtörténeti fontosságát felismeri, az íróegyénség megbecsülésének — helytelenül — kivételes egyiptomi példájának tekinti. De hogyan is lenne elképzelhető, hogy egy a maga írójának halhatatlanságát ily himnikus lendülettel hirdető és a maga íróegyénségének azokkal egyenlő nagyságát hirdető mű írója ne nevezze meg magát költeményében? Nem tudatlan írónak, a világ-irodalom egyik legjelentősebb és — tegyük hozzá — legutódatosabb költőegyénsége szól hozzánk több mint háromezer év távolságából ma is élő szavaival.

Hogy azután a Ptaḥ-em-uiának az Író dícsőítését tárgyaló költeménye vagy a költemény alapgondolata miként jutott el Horatiusig — véljük, hogy maga az eredeti költemény, bár az emberi alkotások, emlékművek, így piramisok romlandósága, és mulandósága a szó és tanítás tartósságával, örökkévalóságával szemben irodalmi közhely volt¹¹⁵ Egyiptomban is —, és miként válhatott az *exegi monumentum* alapmotívumává, kérdéses. Valamint az is, hogy miért és miként nyert ez a gondolat megörökítést i. e. 23-ban az év súlyos válságai közben a horatiusi *Carmina* első három kötete zárókölteményében (III. 30), az öndicsőítését a piramisokra felíró tragikus sorsú költő, az első egyiptomi római *praefectus* öngyilkosságára való kihívó célzasként, szintén további kutatásokat igényel. Am még az is elképzelhető, hogy a közvetítő maga az egyiptomi helytartó, az Egyiptomban sok időt töltött művelt költő Gaius Cornelius Gallus volt.¹¹⁶

Tanulmányunk korrekturájának lezárásakor vettük kézhez H. Brunner Die „Weisen“ etc. c. művét, Á. Z.. 1966 p. 29 kk. Állításainkat ismeretében sem látjuk indokoltnak módosítani.

MARÓTI EGON

AERE PERENNIUS

Mint ismeretes, H. Fuchs nemrégiben összevetette az első horatiusi ódagyűjtemény híres zárókölteményét egy i. e. 1200 körül keletkezett egyiptomi papírusszal, amely ugyancsak az irodalmi tevékenységből fakadó halhatatlanságot hirdeti.¹ Az összehasonlítás során arra a következtetésre jutott, hogy «Az ódaköltészetnek a piramisokkal való összehasonlítása ... nem egészen Horatius saját leleménye, hanem olvasottságának köszönheti ezt az ötletet ...» (151. o.). Fuchs ugyanis lehetségesnek tartja, hogy a költő ismerte «az író» ('der Schreiber') egyiptomi dicsőretét is, amely egészen az ő koráig különböző alkalmakkor ismételtlen kifejezést nyerhetett» (uo.). A szerzőnek ez a véleménye a szakirodalomban széles skálájú fogadtatásra talált, melynek két végpontjában

¹¹⁵ *Hofman—Peerlkamp*: Q. Horatii Carmina, 1834. p. 362: Locus communis, a multis tractatus, etiam qui ex Horatio profecerunt. A «közhely» egyiptomi előéletéről tanulmányunk második részében kívánunk szólni.

¹¹⁶ Fenti tanulmányunk lényegét a horatiusi *Carmina* III. 30 és C. Cornelius Gallus öngyilkosságának a továbbiakban kifejtendő összefüggését «Egyiptom és a Római Birodalom provinciái» c. egyetemi előadásunkban (1965—66. tanév, I. félév) elemeztük már.

¹ *H. Fuchs*: «Nun, o Unsterblichkeit, bist du ganz mein ...» *ANTIΔΩPON* E. Salin zum 70. Geburtstag. 1962 Tübingen, 149 sköv.

az elutasító szkepszis,² illetőleg a maradéktalan egyetértés áll.³ Ugyanakkor termékenyen beilleszthetőnek bizonyult más előzményekből kiinduló kutatásokba.⁴

Mindenesetre joggal felvethető a kérdés, hogy a Fuchs által tárgyalt papirusz⁵ gondolatvilága mennyire tekinthető sajátosnak, egyedülállónak az egyiptomi irodalomban, illetőleg nem mutatható-e ki folytatása későbbi időkben — már mint egy évezredes intervallumot áthidaló (Horatiushoz nyilván görög közvetítéssel⁶ eljutó) — hagyomány irányának, a római szférához való kapcsolódása körülményeinek meghatározása érdekében is. Ez a probléma természetesen nem zárható le megnyugtatóan az egyiptológusok részéről történő állásfoglalás nélkül. Annyit azonban már addig is H. Fuchs fejtegetései kétségtelen érdemként tarthatunk számon, hogy ismét nyomatékosan ráirányította a figyelmet az Augustus-kori római költészet tematikájának egyiptomi kapcsolataira.⁷ Szerzőnek egy megállapítása azonban a papirusznak általa német fordításban közölt szövege alapján is ellentmondást vált ki. Fuchs vizsgálódásai a horatiusi kezdőképben és a papirusz szövegében többször is szereplő piramis körül mozognak. Bár nem téveszti szem elől, hogy Horatiusnál két dolog szerepel — a *-que* kötőszóval és a külön-külön jelzővel (*perennius* — *altius*) elhatárolt — *aes* és *pyramis* (pontosabban *pyramidum situs*). A — szerintünk csak vélt — nehézség megoldása Fuchs szerint az, hogy a költő «azt, amit mintája (Vorlage) az éri piramisnak egyetlen képében adott, az ércel és piramisokkal való kettős hasonlatra bontotta» (uo. — Mellesleg az ércből való piramisok említése meglehetősen, mivel a horatiusi képben egyedül szóba jöhető monumentális piramisok (*altius*) közismerten kőből készültek.) Azonban, ha figyelmesen megnézzük, azt találjuk, hogy a papirusz is ércpiramisokat és vas sírtáblákat említ (150. o.). — Kétségtelen, hogy a Horatiusnál szereplő «*aes*» közelebbi értelmezése problematikus⁸ — de talán éppen ezek a — nyilván szöveges felirattal ellátottnak értendő⁹ — sírtáblák segítenek közelebb a horatiusi fogalom — és a kezdőkép háttérének — felismeréséhez, függetlenül attól, hogy a költő mintájára vonatkozóan mi a felfogásunk. Minden esetre az a véleményünk, hogy a közvetlen átvétel álláspontjáról a verskezdethez adódó párhuzamból (*Execij monumentum aere perennius* ~ «Sie haben nicht eherne Pyramiden mit eisernen Grabtafeln verfertigt») kiindulva következetes eljárás lett volna folytatni az egybevetést.¹⁰ Hiszen — hol egyező, hol ellentétes előjelű fogalmazásban — a költemény folytatásához is találunk párhuzamba állítható nyilatkozatokat. Pl.: (*Execij monumentum . . .*) *quod non imber edax . . . possit diruere* ~ «Was man ihnen verfertigt hat . . . , das alles ist zerstört». A halhatatlanság gondolatából kiinduló és oda visszakanyarodó papirusz (a töredékes befejezést Fuchs nem közli) az óda folytatásához is kínál párhuzamot — a sorrend és az előjel említett variációjával — két helyen is. *Non omnis moriar multaue pars mei / vitabit Libitinam: usque ego postera / crescam laude recens . . .*

² G. Radke: *Gymn.* 71 (1964) 99.: «das halte ich in dieser Form für mindestens gewagt.»

³ Vö. *Borzsák* Ant. Tan. 11 (1964) 49—52 (= *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 138—141).

⁴ L. *Trencsényi-Waldapfel I.*: *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 149 sköv., ill. *Ant. Tan.* 11 (1964) 57 sköv., továbbá *Annal. Univ. Budapest. Sect. Phil.* 6 (1965) 3 sköv.

⁵ L. *Fuchs*: i. h. l. j. (158. o.).

⁶ Ehhez vö. a 4. jegyzetben idézett tanulmányokat.

⁷ A korábbi vonatkozó irodalmat l. *Frère Léon-Marcien*: LEC 24, 1956, 330 sköv. Azóta *E. Wistrand*: *Horace's ninth Epode and its Historical Background*. Göteborg 1958, (Append. V.) 52—56. *J. V. Luce*, CQ 13 (1963) 143—155. *I. Becher*: *Altert.* 11 (1965) 40—47. *E. Maróti*: *Acta Class. Univ. Debrecen* 1 (1965) 31.

⁸ Ps. Acro ércszoborra (*statua*) gondolt — ez az értelmezés máig széles körben tartja magát, vö. *Kießling—Heinz*, ed.⁷ ad l. — Magunk korábban — a két óda formai és gondolati egyezési alapján — a c. IV. 8,1—2. sorát visszaulánásnak fogtuk fel, s az építészeti monumentális alkotásaival szemben az ötvösművészet kisebb méretű termékeire gondoltunk, vö. *Ant. Tan.* 12 (1965) 35. o. 77. j. (= *Acta Ant. Hung.* 13 (1965) 107. o. 77. j.)

⁹ Vö. a horatiusi *aes* értelmezését az *Orelli—Baizer—Hirschfelder*-féle kommentárban: *aereis stauis titulisque aeri incisus*.

¹⁰ A «Schreiber», «Schreibende» fogalmak terén bizonytalanokodó szerzőt már csak az a tény is ösztönözhetne volna, hogy — mint közismert — az író Horatius is írnoként kezdte. Az olyan nyilvánvalóan véletlenszerű személyes vonatkozás, mint pl. a gyermektelenség, aligha érdemel megfontolást. — A papirusz magyar fordítását *Kákossy László*tól l. *Ant. Tan.* 11 (1964) 50.

dicar . . . ~ «Aber man nennt ihren Namen wegen der Bücher, die sie geschaffen haben . . . und das Gedächtnis ihrer Verfasser ist ewig.» Illetőleg: «Der Mensch vergeht, sein Leib zerfällt in Staub . . . Aber da ist das Buch, das sein Gedächtnis von Mund zu Mund geben wird.»

Ha meggondoljuk azonban azt, hogy Horatius mennyire benne élt a korabeli politika légkörében, hogy milyen aktívan részt vállalt Augustus ideológiai propagandájából, akkor önként felmerül a kérdés, hogy nem állhat-e a horatiusi kép háttérében — irodalmi reminiscenciák kétségtelen érvényesülése mellett — egy közelebbi, aktuális egyiptomi összefüggés? A kérdést különösen időszerűvé teszi Gallusnak az — az eredetileg bronzbetűs — felirata, amelyet legutóbb F. Magi rekonstruált a Szent Péter-téren álló vatikáni obeliszken.¹¹ Joggal felvethető tehát a kérdés, nem utalhat-e a piramis és az éretábla (?) a költemény keletkezése előtt néhány évvel (26-ban) tragikus véget ért C. Cornelius Gallusnak, Egyiptom első praefectusának sorsára?¹²

Fejtegetésünkben Huszti József megállapításaiból kívánunk kiindulni. Huszti kerek négy évtizeddel ezelőtt egy tanulmányában¹³ a második római óda végét a Gallus bukására való utalásként értelmezte. A c. III. 2,25—29 sorát (*est et fidei tuta silentio / merces: vetabo, qui Cereris sacrum / volgarit arcanae, sub isdem / sit trabibus fragilemque mecum / solvat phaselon* . . .) Gallus indiszkréciójával és Augustust sértő kijelentéseivel hozta összefüggésbe, hivatkozva Ovidius nyilatkozatára,¹⁴ valamint Cassius Dio összegezésére (53,23,5) a Gallusszal szemben felhozott vádakról.

Dio Gallusról azt mondja, hogy . . . *ἐξύβρισεν ὑπὸ τῆς τιμῆς, πολλὰ μὲν γὰρ καὶ μάταια ἐς τὸν Αἰγύπσιον ἀπελήθει, πολλὰ δὲ καὶ ἐπαίτια παρέπραττε καὶ γὰρ εἰκόνας ἑαυτοῦ ἐν δῆλ ὡς εἰπεῖν τῇ Αἰγύπτῳ ἔστησε καὶ τὰ ἔργα ὅσα ἐπεποίηκει ἐς τὰς προαμίδας ἐσέγραψεν.*¹⁵ Látjuk tehát, hogy Gallus bűnlajstromán három tétel szerepel, ezek között az első valóban a meggondolatlan, felelőtlen locsogás.¹⁶ Az ezt követően általánosságban kárhoztatott cselekedetei közé sorolhatjuk talán az olyan eseteket, mint a Rómában, Augustusnál valamiért elvesztetté vált és kiutasított személyek szívélyes befogadása.¹⁷ S utolsó helyen szerepelnek a legsúlyosabb, konkrét vétségek: saját szobrainak felállítása, egyiptomi teteteinek piramisokon való megörökítése.

Úgy véljük, hogy a vizsgált horatiusi képet joggal hozhatjuk kapcsolatba Dio közlésével, s ily módon Huszti korábbi felismeréséhez kapcsolódva egy Gallusra vonatkozó újabb utalást nyertünk.

Igazat kell adnunk Husztinak abban is, hogy Augustus számára «Gallus viselkedése egy olyan fontos s az egyeduralom szempontjából oly kitűnően előkészített tartományban valóban aggasztó körülmény lehetett».¹⁸ Annál is inkább, mert egy véletlenül megmaradt, s a múlt század vége felé előkerült háromnyelvű felirat¹⁹ alapján képet alkothatunk

¹¹ *Iussu imp. Caesaris divi f. / C. Cornelius Cn. f. Gallus / praefectus fabri Caesaris domi in f. / Forum Iulium fecit.* — Vö. E. Hartmann: *Gymn.* 72 (1965) 1—8

¹² Erre a lehetőségre neves egyiptológusunk, Dobrovits A. praefectus is felhívta a figyelmemet.

¹³ *EPHk* 39 (1915) 681—88.

¹⁴ *Trist.* II. 445—46.: *non fuit obprobrio celebrasse Lycorida Gallo / sed linguam nimio non tenuisse mero.* Az értelmezés alátámasztásaként a *vetabo . . . sub isdem sit trabibus* költői fogalmazást szembeállíthatjuk Suetonius (Aug. 66) közlésével: *domo . . . interdicta.*

¹⁵ Vö. Huszti: i. h. 687. Újabbban I. L. Winniczuk: *Eos* 50 (1959/60) 134. o. és 25. j. P. Sattler: *Augustus und der Senat.* Göttingen 1962, 11. Hartmann: i. h. 2. o.

¹⁶ Vö. Huszti: uo. 687—88. Winniczuk: uo. 133.

¹⁷ L. pl. Suet. de vir. ill. 16. Q. Caecilius Epirota . . . *remotus, ad C. Gallum se contulit, vixitque una familiarissime, quod ipsi Gallo inter gravissima crimina ab Augusto obicitur.* Vö. Winniczuk, uo. 133—34.

¹⁸ Uo. 686. Mellesleg Dio folytatólagosan (53,23,6—24) részletesen beszél arról is, hogy a meggondolatlansága miatt pozíciójában megingott Gallus katasztrófájának előidézésében milyen szerepet játszottak irigyei, a csúszó opportunisták, s hogy a jóérzésű közvélemény milyen megvetéssel sújtotta ezeket.

¹⁹ A Philae szigetén H. G. Lyons és L. Borchardt által feltárt lelet leírását, a hieroglif írású felső rész értelmezését, a latin és görög szövegtől való eltérések megállapítását (A. Erman) és az utóbbiak kiegészítését, értelmezését (O. Hirschfeld) I. SPAW Berlin 1896 I. 469—494. A görög és a latin szöveg eltéréseihez I. még *CIL* III. p. 2300 (ad nr. 14147,5).

magunknak arról, hogy milyen modorban örökítette meg Gallus a maga tetteit. A felirat több szempontból is figyelmet érdemel. A hivalkodó tartalom²⁰ mellett a megfogalmazás néhány sajátosága különös érdeklődésre tarthat számot.

Már Dio közlése (*τὰ ἔργα ὅσα ἐπεποιήκει ἐς τὰς πυραμίδας ἐσέγραψεν*) a Res Gestae bevezetését idézi az olvasó emlékeztetébe.²¹ Megfogalmazását pedig akár Augustus «Tatenbericht»-je mintájának tekinthetjük. Hadd idézzük a közismert felirat latin szövegrészét az összehasonlítás kedvéért is.

C. Cornelius Cn. f. Gallu[s] eq[ui]es Romanus pos[t] rege[s] | a Caesare deiui f. devictos praefect[us] Alex[andreae] et Aegypti primus,²² defection[is] | Thebaidis intra diem XV. quibus hostem v[icit], bis a[ci]e victor.²³ V urbium expugnator Bore[se] | os, Copti, Ceramices, Diospoleos meg[ales], Op[hica], ducibus earum defectionum inter[em] | -ptis, exercitu ultra Nili catarhacte[n] transdu]cto, in quem locum neque populo | Romano neque regibus Aegypti [arma ante s]unt prolata, Thebaide, communi om[ni]um regum formidine, subact[a] leg[at]isque re[gis] Aethiopum ad Philas auditis eoq[ue] | rege in tutelam recepto, tyrann[o] Tr[iacontas] choeundi Aethiopiae constituto, die[is] | patriis et Nil[o] ad]i]tori d.d.

Hasonlítsuk össze az említett szempontból a felirat *exercitu ... prolata* részét a Res Gestae 26. c. közepével: *classis mea per Oceanum ab ostio Rheni ad solis orientis regionem usque ad fines Cimbrorum navigavit, quo neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit* (vö. c. 30.).

Végül még arra szeretnénk röviden utalni, hogy egyes elemei, fordulatai az archaizáló szöveget a hadvezér hagyományos győzelmi beszámolójával, a *triumphator* ünneplés hálaladó formulájával hozzák rokonságba.²⁴

Ez a felirat még Gallus helytartóságának elejéről, 29 áprilisából származik. Feltehető, hogy a későbbiek folyamán még messzebb ment a maga érdemeinek, személyének előtérbe állításában.

Az újonnan (a bronzbetűk rögzítésére szolgáló kapocshelyek révén) rekonstruált felirat még korábbi kelteű. Lehetséges, hogy még helytartói megbízatása előtti, hiszen még előző *praefectus fabrum* címét tünteti fel. Szempontunkból közömbös, hogy az emlék eredeti helye egy nem lokalizálható Forum Iulium nevű colonia,²⁵ vagy esetleg Nikopolis foruma volt-e.²⁶ Bár nekünk az utóbbi lehetőség a szóhasználat (*fecit*) és az emlék jellege alapján valószínűbbnek tűnik. Maga a felirat mindenestre szerényebb jellegű az előbb tárgyaltnál. Azonban, ha meggondoljuk, hogy azt egy obeliszkre helyezte el — aminek felállítása korábban a fáraók, a Ptolemaiosok, majd jogutódjuk, az ifjú Caesar kiváltsága lett volna, akkor ezt az új adatunkat is összhangban állónak tekinthetjük azokkal a már eddig is ismert tanúságokkal, amelyek az alacsony sorból felemelkedett Gallus *hybrisét* jellemzik.

²⁰ Vö. O. Hirschfeld SPAW 1896, 481 «ruhmrediger Eitelkeit», H. Dessau: ILS III. p. XLI (ad nr. 8995) «adrogantiae testis», L. Winniczuk (uo. 132) «self-idolatry» E. Hartmann (uo. 2) «ungezügelte Ruhmredigkeit».

²¹ *Rerum gestarum divi Augusti ... incisarum duabus ahenis pilis ...* vö. Suet. Aug. 101 *indicem rerum a se gestarum, quem vellet incidere in aeneis tabulis ...*

²² Vö. Ant. Tan. 12 (1966) 33 sköv. (= Acta Ant. Hung. 13 (1965) 104 sköv.)

²³ A maga győzedelmeskedésének hangsúlyozása mellett nem tekinthetjük véletlennek azt, hogy az ifjú Caesar neve mellől elmaradt az *imperator* szó — még ha ez nem is egyedülálló eset. — A szöveg feletti ábrázolással kapcsolatban csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy ha a hieroglif szöveg utal is arra, hogy ez az «uralkodóra» vonatkozik: azok, akiknek a latin és a görög verzió szöveg, ezt aligha vették tudomásul, s csak úgy értelmezhetők, hogy Gallus ezzel is magát akarta megörökíteni.

²⁴ *hostem vicit, bis acie victor, V urbium expugnator, ducibus interemptis, exercitu transducto, Thebaide subacta, rege in tutelam recepto, tyrannide constituto.* L. E. Fraenkel elemzéseit klasszikus műve új, olasz nyelvű, bővített kiadásában: Elementi plautini in Plauto. Firenze 1960. 226—31. 428—29. Mellesleg az *inter[em]ptis* kiegészítést az *inter[em]ptis* alakkal szemben azért is előnyben részesítendő, mert a jelzett összefüggésben az előbbihez közelebb álló jelentésű *extincto* part. gyakran előfordul.

²⁵ Így Hartmann, i. h. 2—3. F. Bömer: Der Geburtsort des C. Cornelius Gallus, uo. 8—9.

²⁶ Így H. Volkmann, uo. 329. A kérdéshez l. még F. Bömer és G. Highet megjegyzéseit, Gymn. 73 (1966) 240. A Gallus születési helyével, származásával kapcsolatos — nyilván a damnatio memoriae folytán, már az ókorban keletkezett — zűrzavar kései kinövésére vö. M. Korchmáros V.: Ant. Tan. 11 (1964) 19. o. és 9. j.

Mindez távol áll Horatiustól. Mégis, a politikus, hadvezér és költő Gallus rövid tündöklésénél maradandóbb hírnévre vágott, s mikor — joggal — úgy vélte, hogy művel valóban maradandó emléket²⁷ alkotott, talán érthető, hogy erre a különbségre a megfogalmazás, a költői kép megválasztása eszközével utalni is kívánt. Már csak azért is, hiszen tanúja lehetett annak, hogy a költői babérokon kívül hadvezérekre is törekvő Gallusnak nemcsak katonai diadaljeleit, beszámolóit, hanem költői művét is megsemmisítették.

KÁKOSY LÁSZLÓ

AUGUSTUS ÉS EGYIPTOM

A Ptolemaios Aulétés alatt már tulajdonképpen vazallus állammá süllyedt Egyiptom a római polgárháborúk következtében Caesar alexandriai kalandja után váratlanul ismét komoly tényezővé vált a korabeli nemzetközi politikában, sőt Antoniusnak Kleopatrával kötött házassága Róma vetélytársává tette. Amikor Kleopatra vágya egy a római nyugatot és Nagy Sándor hódításait is magába foglaló világbirodalom létrehozására már-már elérhetőnek látszott, Antonius és Kleopatra tudatosan ápolták az istenek boldog ősi korszakának visszatérésében reménykedő messianisztikus várakozásokat. Ez az alexandriai aranykor propaganda elsősorban egyiptomi elemeket használt fel, Antonius az őskor mondabeli jóságos uralkodójának, Osirisnak, Kleopatrát új Isisnek tüntette fel.¹ Két gyermekük, Hélios és Seléné neve a korabeli egyiptomi felfogás szerint az örökkévalóságot szimbolizálta.² Itáliában természetesen mindez reakcióit váltott ki a keleti vallások terjedésével szemben és Vergilius később az actiumi ütközetet valóságos theomachiának ábrázolja, ahol Venussal, Minervával, Neptunussal Egyiptom szörnyeteg istenei, elsősorban Anubis, állnak szemben.³ Az actiumi csata egy Apollón szentély közelében⁴ ment végbe, s végül ez az istenség dönti el a harcot.

Bár Octavianus Alexandria elfoglalása után *Sarapis*, Nagy Sándor és Areios filozófus kedvéért biztosított büntetlenséget a város lakosságának,⁵ magatartásában a legyőzött ország iránt semmiféle rokonszenv vagy érdeklődés sem fedezhető fel. Caesar és Kleopatra fiának, Ptolemaios Kaisarionnak megöletése az önálló Egyiptom utolsó királyának kivégzését is jelentette.

Az egyiptomiak úgy látszik Nagy Sándor bevonulásának megismétlődését látták a római hódításban, kezdettől fogva tapasztalniuk kellett azonban, hogy az új uralkodó más szemmel tekint az elfoglalt országra. Nem volt hajlandó tisztelgő látogatást tenni az Apis bikánál,⁶ a királyi hatalom egyik legfontosabb védőistenségénél, s ezzel világosan kinyilvánította, hogy Alexandros iránt érzett csodálata ellenére, — akinek sírját is megtekintette Alexandriában — nem ennek hagyományai⁷ alapján akarja kormányozni Egyiptomot. Uralma alátámasztására nem kérte az egyiptomi papság szentesítését. Gyors távozása megint csak Nagy Sándor korát idézhette a történelmet jól ismerő egyiptomiak emlékezetébe. Akárcsak a makedón hódító halála után, helytartó került az ország

²⁷ Vö. Propert. III. 2,16. *carmina — monumenta*, Eleg. in Maec. 37. *monumenta libelli*.

¹ Dio Cassius L. 25, 3; L. 5, 3. Kleopatra mint Isis ld. még Plutarchos: Antonius 54. Vö. még *E. Norden*: Die Geburt des Kindes. Leipzig 1924. 139. sk. A királynőre ld. újabban I. Becher: Das Bild der Kleopatra in der griechischen und lateinischen Literatur. Berlin 1966.

² Horapollo I. 1. Hieroglif szövegből való igazolása: *E. Drioton*: BSAC X. 1944. 72. (Edfou II. 259, 7—8).

³ Vergilius: Aen. VIII. 698

... *omnigenumque deum monstra et latrator Anubis* ...

Vö. *Trencsényi-Waldapfel I.*: Studii Classice III. 1961. 298 sk.

⁴ Dio Cassius LI. 1, 2. Apollón szerepére az augustusi politikában ld. *P. Lambrechts*: La Nouvelle Clío V. 1953. 65 skk.

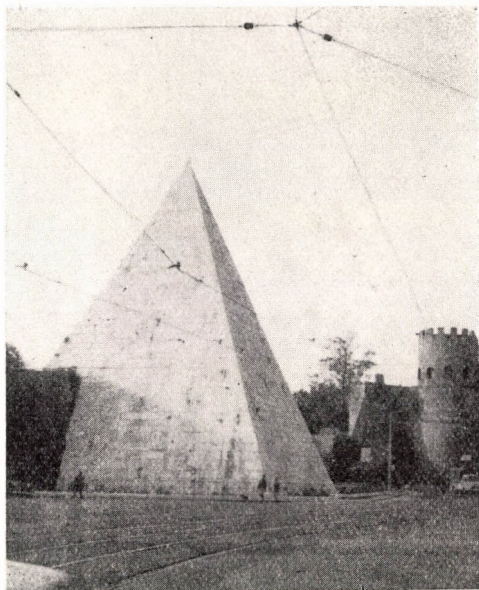
⁵ U. i. LI. 16,4. Bulét nem engedélyezett az alexandriaiak számára. Dio Cassius LI. 17,2 (Erre *Hahn* I. hívta fel a figyelmet.)

⁶ U. i. LI. 16, 5, Suetonius Aug. 93.

⁷ Alexandros áldozatot mutatott be Apisnak. (Arrianos: Anab. III. 1, 4. *Th. Hopfner*: Fontes historiae religionis Aegyptiacae Bonnae 1922. 296.)

1. A Szent Péter téri obelisztk

2. A Cestius piramis

élére, most nem satrapa, hanem *praefectus* néven. Cornelius Gallusnak volt alapja ahhoz, hogy nagy hadvezér tekintélyével lépjen fel alattvalói előtt. Kyréné felől Egyiptomba nyomuló serege 30-ban nem kis szerepet játszott Antonius és Kleopatra gyors végében. Felső-Egyiptomnak a fáraók korát visszaváró, az idegen elnyomókat engesztelhetetlenül gyűlölő lakossága pedig, mely a Ptolemaiosok bukása után azt hitte, hogy elég ereje lesz, ahhoz, hogy szembeszállhasson a rómaiakkal, rövidesen kemény leckét kapott. Gallus csapatai 15 nap alatt lerohanták a Thébaist, mely többször is éveken át sikeres ellenállást tudott kifejteni a Ptolemaiosokkal szemben.⁸

Ilyen körülmények között érthető, hogy a római uralom első éveiben az egyiptomiak előtt nem volt teljesen világos, hogy személy szerint kit tartsanak igazi uruknak, a látzólag teljhatalommal rendelkező *praefectus*t vagy a messzire távozott *swtkrtr kjsrs-t* (*Autokratőr Kaisaros*), ahogyan az egyiptomi hieroglif feliratok Octavianust nevezték.⁹ Még Octavianus egyiptomi uralmának első évéből rendelkezünk egy érdekes bizonyítékkal arra vonatkozólag, hogy kezdetben Egyiptom nem minden részében tekintették fáraónak. A szent Buchis bikák hermonthisi sírboltjából¹⁰ került elő egy sztélé Kaisaros első évéből. Itt még a királyi titulatura egyik címét sem kapja meg, neve sincsen cartoucheban, csak az *ntf mhtj* jelzőt viseli,¹¹ ami a kopt *amahte*-nak felel meg és jelentése kb. a „hatalmas, az erős, v. aki a (hatalmat) megragadja”. A bika 53-ban született, tehát még Ptolemaios Aulétés uralkodása alatt, 51-ben már Kleopatra alatt avatták fel szent állattá. Ezeknek az uralkodóknak a nevét azonban már nem merték kiírni, a cartoucheok üresen maradtak, csak Osiris neve van gyűrűben. Ez az emlék fontos dokumentuma egyrészt a Thébais-i lakosság Róma-ellenességének, másrészt annak, hogy a római foglalást követően az egyiptomi lakosság és papság mennyire nem látta tisztán az új uralom formáját, a trón betöltésének kérdését.

Ez a sztélé azonban nem tekinthető teljes mértékben hivatalos szövegnek, egy Kalasiris nevű magánszemély készítette. A hieroglif szöveget nyilván Buchis papjai fogalmazták, s ez az ő álláspontjukat tükrözi elsősorban. Más a helyzet a híres háromnyelvű Philai szigeti feliratnál, melyet a *praefectus* állíttatott felső-egyiptomi győzelme emlékére.¹² Sajnos a hieroglif változat erősen rongált állapotban maradt fenn, az értelem nem mindenütt teljesen világos. A hieroglif szöveget elemző Erman ma is elfogadható véleménye szerint, csak Octavianusról van benne szó, mint egyiptomi királyról. Címe itt: «*Ófelsége, Hóros, a szép újjá, az erőskarú, az [uralkodók] uralkodója*»¹³ Ez arra mutat, hogy a sziget papjai, akik nem voltak hajlandók egyiptomira fordítani a Thébaist letipró Gallus szövegét, hanem ehelyett egy királyt dicsőítő feliratot véstek fel, ténylegesen sokkal lojálisabb magatartást tanúsítottak a birodalom urával szemben, mint maga a *praefectus*, aki a hivatalosnak tekinthető változatokban valóban a régi fáraókéra emlékeztető öntelt stílusban számol be győzelmeiről, ezeket teljesen magának tulajdonítvá. Mint valóságos egyeduralkodó bocsátkozik tárgyalásokba az aethiopiakéval (Erre a hieroglif változatban is történik utalás.) A szöveget a hazai isteneknek és a Nílusnak ajánlotta.

Kormányzása hasonló szellemben folytatódott. Dio Cassius szerint tiszteletlenül fecsegett uráról, mindenütt saját képmásait állíttatta fel és tetteit piramisokba vésette.¹⁴ Az utóbbi adat szemponjtából különösen érdekes Filippo Maginak egy 1962-ben tett felfedezése, mely fontos adalékot jelent Gallus egyiptomi kormányzásának történetéhez. A római Szent Péter téren álló obeliszken (1. kép) látható Caligula kori latin felirat vizs-

⁸ J. G. Milne: A History of Egypt under Roman Rule.³ London 1924 5.

⁹ H. Gauthier: Le livre des rois d'Egypte V. (MIFAO XXI.) Le Caire 1917 20 skk.

¹⁰ R. Mond — O. H. Myers: The Bucheum. London. 1934 III. 43 tábla.

¹¹ Vö. i. m. Vol. II. 12 (*Fairman*) Ezt a jelzőt a kutatás összefüggésbe hozta az i. e. 30 aug. 29-én kezdődő *tjs kaisaros κρατήσεως θεού υιοῦ* érával, mely egyiptomi okmányok keltezésében többször is felbukkan. U. Wilcken: JRS 27 (1937) 140. A kérdés még meglehetősen vitatott. A *κρατήσις* szó jelentésének bizonytalanságára vö. J. Bingen új tanulmányát. (CdÉ 39 [1964] 174 sk.) Az egyiptomi *mhtj* semmiképpen sem tekinthető pontos fordításnak.

¹² H. G. Lyons-L. Borchardt: Eine trilingue Inschrift von Philae. (SPAW 1896 XX. 469 skk), vö. még H. Dessau: ILS 8995.

¹³ Ezt Gauthier is közli. i. m. 3. A philai szféle szövegének hieroglif változatát Erman értelmezte. (H. G. Lyons—L. Borchardt i. m.)

¹⁴ Dio Cassius LIII. 23,5: *πολλά μὲν γὰρ μάταια ἐς τὸν Αὔγουστον ἀπελήρει, ... καὶ εἰκόνας ἑαυτοῦ ἐν ὄλῃ ὡς εἰπεῖν Αἰγύπτῳ ἔστησε, καὶ τὰ ἔργα ὅσα ἐπεποιήκει ἐς τὰς πυραμίδας ἐσέγραψε.*

3. A Piazza del Popolo-i obeliszok

4. Obeliszok a Monte Citorio

gálata közben bronz betűk beillesztésére szolgáló lyukakat vett észre, melyek alapján a következő feliratot lehetett rekonstruálni:¹⁵

IVSSV IMP CAESARIS DIVI F
C CORNELUS CN F GALLVS
PRAEF FABR CAESARIS DIVI F
FORVM IVLIVM FECIT

Tekintettel arra, hogy itt még Gallus nem viseli a *praefectus* címet a szöveg nyilván röviddel Egyiptom meghódítása után íródott, még a Philai szigeti felirat előtt. A *praefectus fabrum* ebben az időben bizalmi tisztséget is jelentett.¹⁶ A Forum Julium közelebbi meghatározása tekintetében még nem alakult ki egyetértés a kutatók között. Hartmann szerint¹⁷ a császár parancsára egy település létesítéséről van szó, Volkmann viszont arra gondol, hogy az Octavianus által alapított Nikopolisnak — melyet egyébként Juliopolisnak is neveztek — a piacterére utal a szöveg.¹⁸

Az új felirat alapján most már jól látható, milyen gyorsan növekedett Egyiptomban az elégiaköltő tragikusan végződő elbizakodottsága. Az a tény, hogy királyok módjára obeliszkre vésette feliratát már a *hybris* jele, de itt még erős hangsúlyt kap az uralkoló parancsára való hivatkozás. Később Gallus különleges megbízatása birtokában egyre inkább független uralkodónak érezhette magát. Mint láttuk, az egyiptomi papság álláspontja ingadozó volt ezekben az években. Gallus nem tudta helyzetét annyira megszilárdítani Egyiptomban, hogy szembeszállhatott volna urával, leváltása simán ment végbe, s ezt követően az ellene irányuló hajsza rövidesen öngyilkosságba kergette. Ettől kezdve a praefectusok engedelmes szolgálói Augustusnak, nem lépnek fel többé uralma alatt fáraói igényekkel.

Egyiptus — Itália gabonaraktára — ezután is többször foglalkoztatta a princeps figyelmét. A Boldog—Arábia-i szerencsétlen expedíció felbátorodva királynőjük, a *kandaké* parancsára az aethiopok veszélyes támadását indítottak Egyiptom ellen, s hatalmat helytartó csak váltakozó sikerű harc után tudott győzelmet aratni felettük.¹⁹ A háború kihatására Augustus egyiptomi valláspolitikájával kapcsolatban még visszatérünk.

A római uralom első éveinek kezdeti bizonytalansága ellenére hamarosan általánosan elfogadottá lett az a fikció, mely szerint Augustus fáraóként gyakorolja a hatalmat Egyiptom felett. A consul majd a princeps cím az egyiptomiak számára semmit sem mondott, itt csak istenített fáraónak lehetett tekintélye. A Ptolemaiosoktól eltérően azonban a császárok ténylegesen sohasem látták el a fáraói funkciókat. Míg Augustus Itáliában kínosan kerülte a monarchikus hatalom látszatát is, a szinte saját magánbirtokként kezelt Egyiptomban nem volt ellenvetése saját istenkirályságával szemben, s a még legalábbis bizonyos fokig republikánus eszméket képviselő szenátusnak, semmiféle beleszólása sem volt a tartomány kormányzásába. Octavianus fáraóvá tétele Egyiptomban nyilván szinte természetesnek látszott, a hyksós hódítók, az ethióp királyok, Kambysés, Alexandros

¹⁵ A feliratot újabban *E. Hartmann* és *L. Volkmann* elemezte. (Gymnasium 72 [1965] 1 skk. és 328 skk. (Az obeliszket Caligula hozatta Rómába. Itt Caligula és Nero cirkuszában állt. Plinius XXXVI. 70, 74. XVI. 201.) A népvándorlás dülései idején sem került a földbe, s a középkorban azt hitték, hogy a tetején levő aranyozott gömb Julius Caesar hamvait rejtje magában. *E. Iversen*: The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition. Copenhagen 1961 59. Felvetődhet a kérdés, hogy Dio Cassius nem obeliszkre gondolt-e akkor, amikor Gallus piramis feliratairól beszélt? (V. ö. Joh. Lydus: De mensibus 1. 12: . . . περί τὴν πυραμίδος, ἣν τὸν ὄβελόν καλοῦσι . . .) Véleményünk szerint sokkal valószínűbb ennél az, hogy Gallus obeliszkre és piramisokra egyaránt felvéste tetteit, a piramisok burkolatának nagyfokú pusztulása miatt azonban az utóbbiak előkerülésének kevés a valószínűsége. Gallus bukása után egyébként feliratait igyekeztek eltüntetni. Az obeliszkre ld. még *E. Iversen*: JEA 51 (1965) 149 skk.

¹⁶ *Volkmann*: i. m. 328.

¹⁷ I. m. 3.

¹⁸ I. m. 329. Hasonlóképpen vélekedik *F. Maai* is (Rivista bimestrale dell'Istituto di Studi Romani 11 1963). *Fr. Bömer* — *Hartmann* cikkéhez írt függelékében — Gallus szülővárosának problémáját elemzi, mely állítólag szintén egy Forum Julium nevű helység volt. Ilyen nevű településeket azonban csak jóval Gallus születése után alapítottak! Szerinte az egyiptomi Forum Julium adott okot félreértésre.

¹⁹ *Milne*: i. m. 9 sk.

után nem jelentett rendkívüli eseményt az, hogy az ország leigázóját az istenek kegyében álló fáraóként kellett szerepeltetni.

Mindezek ellenére a 20-as években Augustus tovább folytatta egyértelműen ellenséges politikáját az egyiptomi vallással szemben. A templomok földjeit elkobozták, az egész egyiptomi papság felügyelőjévé a fő pénzügyi tisztviselőt az *idiologost* nevezték ki, aki Alexandria és egész Egyiptom főpapja.²⁰ Nehéz felmérni, hogy ez mennyiben jelentett tényleges változást az egyiptomi templomok helyzetében. Ismeretes ugyanis, hogy Kleopatra a legnagyobb tiszteletben álló templomok kincseit is Alexandriába hurcoltatta.²¹ Augustus intézkedése nyilván azt célozta, hogy az egyiptomi papságot közvetlenül az állam ellenőrzése alá helyezze. Ezek bizonyosan sérelmesnek érezték a princeps politikáját.

Itáliában az Egyiptom elfoglalását követő évtizedben két alkalommal is megkísérelték az Isis kultusz korlátok közé szorítását. Octavianus 28-ban a *pomerium-on*²² belül eltiltotta az egyiptomi ritusokat, az intézkedés gyakorlati végrehajtása azonban úgy látszik nehézségekbe ütközött, mert rövid idő múlva Agrippának²³ kellett a városba újra behatoló egyiptomi kultuszok ellen még szigorúbb rendeletet kiadni (i. e. 21), mely a tilalmat a város közvetlen környékére is kiterjesztette.

Augustus politikája mégsem volt mindvégig ennyire következetesen ellenséges Egyiptommal szemben. Lehetséges, hogy ezen a téren a politikai konszolidáció mellett bizonyos változást jelentett Agrippa i. e. 12-ben bekövetkezett halála is, aki az actium-i ütközetben is fontos szerepet játszott, és úgy látszik továbbra is megőrizte Egyiptom ellenes érzületét. Mint I. Becher egyik legutóbbi tanulmánya kimutatta,²⁴ Octavianus Egyiptom ellenes propagandája kezdettől fogva ügyelt arra, hogy az Isis-, Serapis-hívőket ne sértse meg érzelmeikben, a támadások és gúnyolódások elsősorban az állat istenek, főként Anubis ellen irányultak. Nem érthetünk egyet Lambrechts nézeteivel, aki Augustus magatartásában egyre fokozódó Egyiptom ellenességet lát,²⁵ véleményünk szerint éppen az *ellenkező folyamat* figyelhető meg.

Az egyiptomi papság elleni intézkedések ellenére, amit Augustus az egyiptomi istenek templomainak díszítése az újabb épületek emelése terén tett, sok régi fáraó és Ptolemaios tevékenységét múlta felül. Feliratokkal, ábrázolásokkal látta el a karnaki Opet templom külső falát,²⁶ alatta készült el a denderai Hathor templom díszítményeinek és melléképületeinek egy tekintélyes része,²⁷ ismerjük feliratát Kom Omboból,²⁸ Elephantin szigetéről.²⁹ Építkezett Philai szigetén³⁰ is. Uralkodásának legmonumentálisabb emlékei az akkor már szent földnek³¹ tekintett Nubiában találhatók meg, ahol Philai mellett másutt is gyakran feltűnik alakja.

Találkozunk vele Dabod-ban³² El Dakke-ben.³³ Templomot emeltett két megistenült férfi Padi-Ése és Pihor tiszteletére Dendurban.³⁴ A Núbia legtekintélyesebb

²⁰ Ui. 11. A rendelkezést — feltételezhetően — 20-ban vagy 19-ben bocsátotta ki.

²¹ Dio Cassius LI. 5, 5.

²² Ui. LIII. 2, 4.

²³ Ui. LIV. 6, 6.

²⁴ Das Altertum Bd. 11 1965 H. 11. 40. skk.

²⁵ L. Lambrechts: Augustus en de Egyptische godsdienst. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie XVIII 1956 nr. 2.

²⁶ C. de Wit: Les inscriptions du temple d'Orpet à Karnak. (Bibliotheca Aegyptiaca XI.) Bruxelles 1958 186 skk. Van felirata a szentély alatti kápolnában is. U. 175, 177. Théba területéről máshonnet is ismeretesek Augustus feliratok: Honsu templom: Porter-Moss II. 83, Deir el Medineh uo. 139.

²⁷ Mammisi: Porter-Moss VI. 103 skk. Fr. Daumas: Les Mammisis de Dendara La Caire 1959. Kis Isis templom: Porter-Moss VI. 106 Keleti kapu: ui. VI. 108 vö. még ui. 50. J. Dümichen: Baugeschichte des Dendera-tempels. Strassburg 1877. VII—VIII. tábla.

²⁸ Porter-Moss VI. 182, 197.

²⁹ S. Sauneron: Inscriptions romaines au temple de Khnoum à Elephantine. (Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde. H. 6.) Kairo 1960.

³⁰ Porter-Moss VI. 208 sk., 221, 227, sk 245, 247, 253.

³¹ Kákósy L.: Annales Universitatis... de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica VIII. (1966) 3 skk.

³² Porter-Moss VII. 3.

³³ Ui. 44 sk.

³⁴ A. M. Blackman: The Temple of Dendur. Le Caire 1911.

építményei közé tartozó Kalabše-i templom, melynek fő istene a nubiai Mandulis, Augustus alatt nyerte el mai monumentális formáját.³⁵ Az itteni építkezésekben nyilván szerepe volt az aethiopok felett aratott győzelemnek is, a templomok nemcsak a nubiai istenek, hanem a princeps hatalmát is hirdették.

A Ptolemaiosokhoz hasonlóan Augustus tiszteletére is igen sok hieroglif felirat készült, melyek gyakran himnuszok formájában dicsőítik az isteni uralkodót. Egy kalabšei szöveg a következőket mondja: »Él Hóros, az erőskarú, a nagyerejű, a szép ifjú, — édes az iránta való szeretet —, a fejedelmek fejedelme, Ptah-Nunnak, az istenek atyjának választottja. Megragadta a maga számára Rē (királyságát) Geb trónusán. Végrehajtotta azt, ami Šu testamentumában volt. Bevonult Egyiptomba (T3 mry) örömmel, a két ország újjongott. . . Erefal ó Felső- és Alsó-Egyiptom körül. Szereti őt az élő Apis, sok dolgot (v. időt) jósol számára boldogsággal együtt. Isteni áldozatokat mutatott be az isteneknek, védelmezte Egyiptom összes állatát, megszilárdította az egész ország törvényeit, mint Thoth, miközben az igazságot tette Rē számára. (Ó) a két ország meghódítója, a Római (harmjs = Rhómaios), Egyiptom összes isteneinek kedveltje, Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a két ország ura, Autokratőr. . .«³⁶

Egy karnaki hieroglif felirat szerint: »reszketnek tőle a partok, mint a lótszon ülő gyermektől . . . sugárzó gyermekként jött a földön.«³⁷ Egy másik szöveg ugyaninnét »Egyiptom védőkigyó«-jának mondja.³⁸ Cartouche-aiban időnként ott áll a »Ptah és Isis kedveltje« jelző is.³⁹ Augustus feliratainak hangneme tehát alig különbözik elődeiétől, és az egyiptomi templomok alapján — ha a többé-kevésbé sztereotip szövegeknek komoly történeti forrásértéke volna — csak azt a következtetést lehetne levonni egyiptomi valláspolitikájára nézve, hogy egyiptomi isteneket tisztelő fáraóként uralkodott. Az Augustus korából származó datálható feliratokból⁴⁰ arra következtethetünk, hogy az építkezések inkább uralmának második felére tehetőek.

Mindebből máris úgy tűnik, hogy az egyiptomi emléktanyag bizonyos fokig ellentétben áll az Augustus életrajzok által festett képpel, ha pedig a birodalom fővárosát vesszük szemügyre, szintén számos jelével találkozunk Egyiptom iránti érdeklődésnek. Ma is Róma érdekes látnivalói közé tartozik az Ostiai Kapunál levő, sajnos időben pontosan el nem helyezhető Cestius piramis (2. kép). Az építés dátumát illetően a *terminus ante quem*-et Agrippa halálának éve, i. e. 12 jelenti,⁴¹ akinek neve szerepelt Cestius végrendeletében. Ez a középkorban »Remus sír«-jának nevezett építmény természetesen nem bizonyítja azt, hogy tulajdonosa Isis hívő lett volna, valószínű, hogy a piramisok utánzása korabeli divatjának egy érdekes emlékével állunk szemben. Lucanus egyik részlete valószínűvé teszi, hogy a Ptolemaiosok alexandriai sírjait piramisok díszítették,⁴² s számos piramissal ellátott sír ismeretes a Földközi-tenger medencéjének különböző területeiről is.⁴³ Van adat arra vonatkozólag, hogy Cestius piramisa nem az egyetlen ilyen formájú sírépület volt Rómában.⁴⁴ Az i. e. I. századból piramissal díszített pénzdarab is ismeretes.⁴⁵

³⁵ H. Gauthier: Le Temple de Kalabchah. Le Caire 1911. Jelenleg a *Centre de Documentation* adja ki a templom szövegeit.

³⁶ Kalabcha. Textes du Sanctuaire. (A) (Centre de Documentation Le Caire évszám nélkül) 60. Ez a szöveg kisebb-nagyobb eltérésekkel máshol is megtalálható. A karnaki Opet templomban pl. (De Wit i. m. 232) »szent állatok« szerepel, Thoth mellett pedig ott áll a „nagy nagy« jelző stb. Augustus kultuszát Alexandriában a Caesareumban ápolták.

³⁷ De Wit: i. m. 197.

³⁸ U. i. 199.

³⁹ Gauthier: Livre des rois V. 20 skk.

⁴⁰ Ld. pl. Rubrius Barbarus feliratát Philai szigetén i. e. 13—12-ből (OGIS n° 657). Denderából Publius Octavius feliratát ismerjük i. sz. 1-ből (OGIS n° 659.) (OGIS 655 magán felirat).

⁴¹ A Cestius piramisra ld. W. Helck: Pyramiden. RE 46. Halbband. 1959 2282, Münzer: C. Cestius Epulo. RE 6. Halbband 1899 2005. E. Iversen: i. m. VII. tábla.

⁴² Lucanus: Pharsalia VIII. skk. ld. még H. Thiersch: JDA XXV. (1910) 68 sk.

⁴³ Ezekre: G. Rühlmann: Wiss. Zeitschr. Martin-Luther Univ. Halle-Wittenberg. Bd. XI. 1033 skk., A. Hermann: Jb. für Antike und Christentum Bd. 7. (1964) 117 skk I. Makk. 13, 27.

⁴⁴ Helck: i. m. 2282.

⁴⁵ V. Tran Tam Tinh: Essai sur le culte d'Isis à Pompéi. Paris 1964 20 (Gruber: Coins of the Roman Republic in the British Museum. London 1910 n° 2007).

Az irodalom is bizonyítja a piramisok iránti élénk érdeklődést, elég ha itt Strabónra⁴⁶ és Horatius *«Exegi monumentum»*-ára utalunk.

A piramisoknál még nagyobb fontossága van most számunkra az obeliszk állítás hirtelen divatbajóttének az i. e. második évtized vége felé. 13–12-ben Rubrius Barbarus praefectus két héliupolisi obeliszket állíttatott fel Alexandriában a Caesareum előtt,⁴⁷ 10 körül pedig Augustus Rómába vitetett két obeliszket, (3–4 kép) melyek közül az egyik, mely I. Seti és II. Ramses feliratát viselte, a Circus Maximusba, a II. Pszammetik korából származó pedig a Campus Martiusra került. (Az egyik ma a Piazza del Popolon, a másik a Monte Citorion áll.)⁴⁸ Az utóbbi napóra mutatójául szolgált. Ezek az obeliszkok Augustus korában nemcsak díszítőelemeket jelentettek, mint a mai világvárosokat, elsősorban Rómát díszítő régi készalak, a rájuk vésett dedikációs felirat⁴⁹ világosan tanúsítja kultikus rendeltetésüket.

IMP · CAESAR · DIVI · F
AVGVSTVS
PONTIFEX · MAXIMVS
IMP · XII · COS · XI · TRIB · POT · XIV
AEGYPTO · IN · PGTESTATEM
POPVLI · ROMANI · REDACTA
SOLI · DONVM · DEDIT

A circus Itáliában a Napisten védelme alatt állt,⁵⁰ Augustus azonban ez esetben nyilván nemcsak a régi itáliai Solra vagy a görög Héliosra gondolt, hanem Apollónra és Rő-re is, akinek az Óbirodalom korától kezdve szent tárgya az obeliszk. Ennek napjelkép jellege a római korban is közsímet volt. (Plinius XXXVI. 64). A rendkívül nehezen szállítható és felállítható obeliszk megjelenése Rómában nyilván nagy feltűnést keltett, s legalábbis valószínű, hogy szövegüket is tanulmányozták. Ammianus Marcellinus őrizte meg egyik római obeliszk hieroglif feliratának görög fordítását, egy bizonyos Hermapion elveszett munkájából. A szöveg a jelenleg a Piazza del Popolon álló obeliszk feliratával mutat közeli rokonságot, de — mint Erman alapos elemzése kimutatta — nem azonos ezzel.⁵¹ Véleményünk szerint ennek ellenére sem vethető el az a feltevés, mely Hermapion működését Augustus korára, az obeliszk iránti érdeklődés kezdetének idejére teszi.⁵² Az Egyiptom római uralom alá kerülését megőrkítő obeliszk egyúttal ennek dicső múltját és isteneinek — most már Augustus védőinek — nagyságát hirdették. A később Itáliába került vagy ott készült obeliszkek közül több az Iseumokat díszítette⁵³ a birodalom fővárosában.

A régi római vallás restaurálására irányuló törekvések még az államhatalom támogatása mellett sem vehették fel a harcot a rohamosan terjedő Isis vallással, ezzel nyilván Augustus is tisztában volt. A Ptolemaiosok bukása a régi Egyiptom és az egyiptomi istenek iránti tiszteletet nem csökkentette. Főképpen természetesen azok kerültek az egyiptomi kultúra vagy vallás hatása alá, akik hosszabb időt töltöttek itt, nem Cornelius Gallus az egyetlen, akinél ez Augustus korában megfigyelhető. Gaius Julius Papius

⁴⁶ XVII 1, 33.

⁴⁷ A. W. Van Buren: Obeliskos RE 34. Halbband 1937 1719—Plinius N. H. XXXVI. 69, CIL III. 6588.

⁴⁸ Van Buren: i. m. 1711. Vö. Strabon XVII. 1. 27., Plinius XXXVI. 71, Ammianus Marcellinus XVII. 4, 12. Plinius egyébként a két obeliszket összececeréli. (XXXVI. 71.)

⁴⁹ CIL VI. 701—702. A denderai templom egyik domborműve Augustust mutatja amint obeliszkot áldoz Hunak, Hórosnak és Hathornak. Porter-Moss VI. 48.

⁵⁰ Marbach: Sol RE. II. Reihe 5. Halbband 1927 902 sk. Borzsák I.: Antiquitas Hung. (1948) 74.

⁵¹ Ammianus Marcellinus XVII, 4. 18. Vö. A. Erman: Die Obeliskensübersetzung des Hermapion. SPAW 1914. 270. Augustus halála után — az I. század végénél nem előbb — az ő Mausoleuma elé is két obeliszket állítottak. (Ma a Quirinal és a Santa Maria Maggiore templom előtt vannak.) Plinius még nem tudott róluk, első említésük Ammianus Marcellinusnál található (XVII, 4, 16) Vö.: O. Marucchi: Gli obelischii egiziani di Roma. Róma 1896 148.

⁵² E. Iversen: i. m. 50.

⁵³ Róma obeliszkjeire ld. O. Marucchi: i. m. Porter-Moss VII. 409 skk., Van Buren: i. m. S. B. Platner—Th. Ashby: A Topographical Dictionary of Ancient Rome. London 1929. 366 skk. D'Onofrio: Gli obelischii... 1965.

még Augustus uralkodása elején elzarándokolt Philai szigetére, mint ezt görög nyelvű Isis tiszteletére készült felirata tanúsítja.⁵⁴ A már említett Rubrius Barbarus praefectusnak szintén Philai szigetén maradt fenn egy felirata⁵⁵ Augustus tiszteletére ugyanabból az évből, amikor az alexandriai Caesareum előtt a két obeliszket felállítottatta. Augustus már csak politikai okokból sem szerepelhetett Itáliában az egyiptomi istenek híveként, bár kora ifjúságában az Isis kultusz akkori nagy befolyásának hatására úgy látszik hajlott erre.⁵⁶ Amint azonban elmúlt az Antoniussal vívott háború első nagy politikai és érzelmi reakciója, úgy tűnik, hogy ismét engedékenyebb magatartást tanúsított az egyiptomi vallással szemben. A korabeli politikai és ideológiai áramlatok azonban nemcsak az ő álláspontjára gyakoroltak hatást, hanem hangot kaptak az irodalomban is. Horatius költeménye, az *«Exegi monumentum . . .»* (III. Carm. 30), melyet az egyiptomi elzmények elemzésével és Poseidippos hatásának kimutatásával a magyar kutatás új megvilágításba helyezett,⁵⁷ 23-ban íródott, tehát abban az időben, mikor az állam az Isis kultusz háttérbe szorításán fáradozott. Nyilván mély benyomást gyakorolt Horatiusra a nevét piramisokra és — mint ma már tudjuk — obeliszkre vésető költőtársának, Gallusnak tragédiája. Ő az érvényesülésnek nem ezt az útját választotta. Talán tudott már a Cestius piramis építéséről vagy annak tervéről is, s esetleg az ebben megnyilvánuló mértéktelen hivalkodást is pellengérré akarta állítani. Horatius kortársai többet foglalkoztak Egyiptommal, s a vonatkozó helyek nagy száma,⁵⁸ — ha negatív vagy gúnyos beállítottságúak is, — minden esetre azt igazolják, hogy az Augustus kor politikai és szellemi életének Egyiptom egyik középponti kérdését képezte.

⁵⁴ *Tran Tam Tinh*: i. m. 23. (CIG III. 4931—32.)

⁵⁵ Ld. a 40. jegyzetet. Nehéz megállapítani azt, hogy az egyiptomiak részéről a kötelező dicsőítéseken túl történt-e őszinte érzelmi közeledés a princeps felé. Úgy látszik, hogy az Augustus születésével kapcsolatos legendakör később az egyiptomiakat is foglalkoztatta. Suetonius Aug. 94-ben az egyik verziónál a mendési Asclepiadés *«Theologumena»*-jára hivatkozik. A történet szerint Atia, Augustus anyja egy éjszakai istentisztelet alkalmával Apollón templomában egy kígyótól (*draco*) esett teherbe. A nyilván később íródott Sándor regény egyiptomi eredetű bevezetése szerint Nektanebós egyiptomi varázsló király kosfejű kígyó képében, Ammon alakjában nemzette Nagy Sándort. (Ps. Kallisthenés I. 5—7 *Hopsner*: Fontes 402 sk. O. Weinreich: *Der Trug des Nektanebos*. Leipzig 1911. Vö. még Dio Cassius XLV 1, 2, *Lambrechts*: *La Nouvelle Clío* V. 1953 67 sk.) Augustus egyénisége tehát Alexandroséhoz hasonlóan mély benyomást gyakorolt az egyiptomiakra és az istenségét hirdető szövegek talán mégis többet jelentettek hízelgésnél és elcséplést frázisoknál. (Sótér címére ld. *W. Otto*: *Hermes* 45 (1910) 448 skk. Philai szigetén egy epigramma is előkerült, ahol Augustus Sótérként szerepel. Uj. 449. Kaibel: *Epigramme tra. . . n.* 978;) *Ζεὺς ἐλευθέριος Σεβαστός*—ként is említik ld. L. *Mitteis U. Wilcken*. *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* I. (Leipzig—Berlin 1912) 120 sk. Személyét azonban nem kapcsolták Egyiptomhoz és az iránta érzett tiszteletbe nyilván mindvégig jó adag félelem és gyűlölet vegyült. A rómaiak bevonulását az egyiptomiak később is joggal tekinthették nemzeti szerencsétlenségnek. Dio Cassius felsorolja azokat a baljós előjeleket, melyek ennek az eseménynek a bekövetkezését hirdették (LI. 17,4—5).

⁵⁶ Dio Cassius XLVII. 15,4 szerint 43-ban a triumvirek elrendelték egy Serapis-Isis templom felépítését. Az Isis kultusz népszerűségére a tömegek körében a köztársaság végén ld. *Lambrechts*: Augustus 12.

⁵⁷ *Borzák I.*: *Ant. Tan.* 11 (1964) 49 skk., *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 137 skk., *Trencsényi-Waldapfel I.* *Ant. Tan.* 11. (1964) 57 skk. és *Acta Ant. Hung.* 12 (1964) 149 skk., *Maróti E.*: *Ant. Tan.* 12. (1965) 27 skk., *Acta Ant. Hung.* 13 (1965) 97 skk. Dobrovits Aladár tanulmánya sajtó alatt.

⁵⁸ Egyiptom szerepével az Augustus kori irodalomban legutóbb *Trencsényi-Waldapfel I.* foglalkozott: *Ann. Univ. de Ro. Eötvös Nom. Sectio Phil.* VI. 1965 3 skk., vö. még az 57 jegyzetben idézett tanulmányait és *I. Becher* fentebb említett (24. jegyzet) cikkét.

KÖNYVSZEMLE

MORDAKTE WINCKELMANN. Ford. és komm. *H. A. STOLL.* Berlin 1965, Akadémiai kiadó. 181 lap, 15 tábla.

1968-ban lesz kétszáz éve, hogy J. J. Winckelmann az ókori művészetek történetével foglalkozó tudomány megalapítója Triesztben gyilkosságnak esett áldozatul. A tragikus eset körülményei jórészt homályban maradtak, mert kb. 150 évig a per aktáit elveszettnek hitték, míg 1964-ben Cesare Pagnini ügyvéd a trieszti városi könyvtárban rájuk nem bukkant. Így azután a Winckelmann-társaság fennállásának 25. évfordulóját Pagnini publikációjának német nyelvű kiadásával is emlékezetesebbé tehetette. H. A. Stoll, az ismert német író, több archeológiai és irodalomtörténeti regény szerzője, nemcsak a fordításra vállalkozott, hanem a periratot alaposan kommentálta is. Az akta a tárgyalásokon vezetett jegyzőkönyvet tartalmazza, továbbá ehhez mellékelte dokumentumokat: leveleket, bírósági feljegyzéseket, leltárakat a Winckelmannnál talált tárgyakról, a tudós végrendeletét stb.

C. Pagnini felfedezése kétségtelenül szenzációs esemény a Winckelmann-kutatás szempontjából. Az akta azonban az orvos- és jogtudományok számára is figyelemre méltó forrás: részletes leírása egy 200 évvel ezelőtt lejártszódott pernek, és mellékesen alapos tájékoztatás a tudós sebeit kezelő orvos eljárásairól.

1768. június 8-án véres bűntény színhelye volt Trieszt. Az Osteria Grande 9. szobájának lakója a 10. szoba vendégére támadt, először megkísérelte kötéllel megfojtani, majd, miután ez nem sikerült, késsel többször megsebesítette. A gyilkost egy pincér tetten érte, végülis azonban elmenekült. Az áldozat néhány óra múlva meghalt, és az addig inkognitóban levő férfiről kiderült, hogy J. J. Winckelmann, a római régiségek prefektusa. A gyilkos egérutat nyert, azonban, amikor az országot elhagyni készült, letartóztatták. Tettének elkövetése után 1 héttel már a trieszti bíróság előtt állt, és egy hónap múlva kerébe törték.

Winckelmann, aki huzamosabb ideje Rómában élt, 1768 áprilisában németországi utazásra szánta el magát. Innsbruckban nagy nosztalgia fogta el az «Örök város» iránt, és kisebb müncheni, regensburgi és bécsi kitérők után június 1-én már Triesztben volt, hogy mielőbb Rómába érjen. Itt azonban utazása megszakadt, megfelelő hajóra kellett várakoznia. Az inkognitóban levő tudós rendkívül hamar összebarátkozott egy Francesco Arcangeli nevű szakáccsal. Ez az ember Ausztriában 4 évet ült börtönben tolvajlás miatt, amnesztia útján szabadult, az ország területét azonban el kellett hagynia. A barátság egy hét után gyilkossággal zárult. Az eset körülményeit kutató tudósok jórészt feltevésekre voltak kénytelenek szorítkozni. Altalában azt a véleményt fogadták el, hogy Arcangeli Winckelmann homoszexuális hajlamait kihasználva férközött a tudós bizalmába, azzal a szándékkal, hogy zsarolja, ill. kirabolja.

A gyilkosság aktáinak megtalálása után sok minden megvilágosodott, de, mint erről még szó lesz, sok minden még bonyolultabb, tisztázatlanabb lett.

A perirat értékes «document humain»: a tanuk vallomásaiból kibontakozik előttünk Winckelmann életének utolsó hete. Egy érzékeny, sőt ideges ember képe rajzódik ki előttünk, akinek lelkiállapota indokolt, hiszen utazása terveitől eltérően alakult, de ugyanakkor barátságos, környezetével szemben megértő és közkedveltségnek örvendő. Majd felvillan képe a gyilkosság pillanatában: lélekjelenlétét megőrizve szembeszáll támadójával, pusztá kézzel markolja meg a kés élét, hogy lefegyverezze a gyilkost. Azután látjuk, amint halálos sebei ellenére képes segítséget keresni, majd pedig sztoikus nyugalommal hallgatja az orvos megállapításait sebei halálos voltáról. Írószközt kér, de az íráshoz túl gyengének bizonyul és szóban végrendelkezik. Szellemi frissességét megőrizve szinte emberfeletti módon órákig dacol a halállal.

Ami az eset hátteréről az aktából kiderül, az természetesen elsősorban Arcangeli vallomásain alapul. A gyilkos eleinte azzal védekezett, hogy hirtelen felindulásában

követte el tettét. Feltűnően hangsúlyozta, hogy «Gioanni úr» (Winckelmann teljes nevét állítása szerint nem ismerte) kereste az ő barátságát. Arcangeli első verziója szerint a gyilkosság napján «Gioanni úr» egy beszélgetés során spiclinek nevezte őt. Ez váltotta ki benne a hirtelen haragot, amely a gyilkossághoz vezetett. Arcangeli ezt a vallomást részben a tanúk elbeszélései, részben pedig a bíróság kérdései miatt visszavonni kényszerült. Ezekután meglehetősen teátrálisan beismerte, hogy rablás szándékával előre kitervelte a gyilkosságot. «Gioanni úr» egyszer arany medaillonokat mutatott neki, amelyeket Bécsben a császárnőtől kapott ajándékba. Arcangeli szavai szerint ezzel vakította el őt az ördög, azonban mentsége (!) legyen, hogy áldozatáról azt gondolta: zsidó vagy lutheránus lehet. E vallomás után, rablógyilkosságért ítélte halálra a triezsti bíróság Arcangelit.

Az akták olvasása után jogosan felmerül a kérdés: valóban rablógyilkosság történt? Nem eszköz volt csupán Arcangeli mások kezében? Stoll az egyik jegyzetben alaposan mérlegeli a politikai gyilkosság lehetőségét. A periratok arra engednek következtetni, és erről a Winckelmann-kutatás eddig nem tudott —, hogy a tudós utazása során valamiféle diplomáciai megbízatást is ellátott. Nem tudjuk azonban, hogy mit közvetített a bécsi udvar és Albani bitoros között. Vannak — egyelőre megalapozatlan — feltevések, hogy talán a jezsuita rend feloszlásáról lett volna szó. Winckelmann küldetésének jelentőségét két tény azonban feltétlenül aláhúzza. Egyrészt a gyilkosság hírére Kaunitz herceg szinte az egész diplomáciai testületet mozgásba hozta, levelekben sürgette a gyilkos el fogását, majd pedig a per minél gyorsabb lefolytatását. A császárnő szintén többször beszámolót kért az ügyről. Másrészt Kaunitz azonnal intézkedett, hogy a tudós csomagjában található «diplomát», amelyet a herceg Albani titkárának küldött, juttassák neki vissza. Sok tekintetben talányos marad Arcangeli szerepe is. Vallomása szerint nem tartotta különösebben jómódúnak Winckelmannnt, tehát csupán a nem túlzottan értékes medaillonok miatt gyilkolta volna meg. Az is kérdéses, hogy Arcangeli valóban látta-e az arany emlékérméket, hiszen Mária Terézia képével díszített medaillonokról beszélt, a leltár szerint pedig II. Józsefet ábrázolták a darabok. Mindezek mellett számos olyan szálát nem követett a bizonyítási eljárás során a bíróság, amelyek, legalábbis a mai olvasó számára, nem látszanak közömbösnek. Nem került sor pl. Bosizio jezsuita atya kihallgatására, akihez megfelelően nem tisztázott kapcsolat fűzte Arcangelit. Nem kutatták fel a gyilkos állítólagos feleségét sem, pedig előkerült egy neki címzett, meglehetősen gyanús levél is. Úgy tűnik, hogy a bécsi udvarnak is jobb volt, ha Arcangeli igazi indítékai nem derülnek ki. Így sorolhatnánk tovább azokat a homályosan maradt problémákat, amelyek az eddig elmondottakkal együtt a politikai gyilkosság gyanúját táplálják. Tudjuk, Winckelmannak Rómában sok ellensége volt, köztük szépszámmal jezsuiták is. Igaz lenne talán az a régebbi feltevés, hogy «jezsuita-ármány» lappang a Winckelmann-gyilkosság hátterében? Végeredményben azonban arra a kérdésre, hogy valóban politikai gyilkosság történt-e, és az ezzel összefüggő cui prodest-re majd csak akkor lehet felelni, ha Bécsből vagy Rómából újabb levéltári adatok kerülnek elő.

SZABÓ MIKLÓS

HÍREK

HARMATTA JÁNOS

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Korunkban a tudományos társaságok, a tudományszakok társadalmi bázisai sajátos átalakuláson mennek keresztül. Korábban az egyes tudományszakoknak elsősorban a középiskolai tanárság jelentette az utánpótlását és a társadalmi bázisát, s így a tudományos társaságok a tudományszak hivatásos művelőin kívül főleg a magas képzettségű, részben tudományos kutatásokat is folytató középiskolai tanárságot egyesítették magukban. Ez a helyzet az utóbbi két évtized folyamán jelentősen megváltozott. A tudományos kutatók száma ugyan világszerte megnőtt, de ugyanakkor a középiskolai tanárság egyre inkább leszakadt a hivatásos tudósok kis csoportjától. Ez a régi típusú tudományos társaságok életét alaposan megrázta, és új típusú tudományos társaságok létrehozását tette szükségessé. Ezek a társaságok vagy szűkebb körűekké váltak s csak szaktudósokat egyesítenek magukban, vagy pedig kiszélesítették kereteiket s általában a tudományszakok iránt érdeklődők széles tömegeit is soraikba fogadták. Ezt az utóbbi fejlődést az tette lehetővé, hogy világszerte megnőtt a tudományos kutatások eredményei iránt érdeklődők száma s ezzel együtt a tudományos ismeretterjesztés lehetősége. A tudományos kutatás így a tudományos társaságokon keresztül a tömegekbe szétáramló energiává válhat, s ez különösen fontos az olyan tudományszakok esetében, amelyek a humanizmus és az emberi kultúra egyéb kimagasló értékeinek kutatásában munkálkodnak.

Ebben az összefüggésben válik érthetővé, hogy az utóbbi évtized során az Ókortudományi Társaság megalakulásával párhuzamosan más országokban is hasonló vagy azonos típusú tudományos társaságok alakultak az ókortudomány művelésére, az ókori kultúrák értékeinek széleskörű megismertetésére. E társaságok életével, eredményeivel érdemes megismerkednünk, mert ezáltal értékes tapasztalatokat nyerhetünk saját munkánkhoz. Éppen ezért az Antik Tanulmányok következő számaiban egy-egy ilyen hasonló célkitűzésű társaság ismertetését tervezzük. Ennek során most a «Görög Humanisztikus Társaság»-ól kívánunk hírt adni.

A «Görög Humanisztikus Társaság»-ot *Konstantin Vourveris* professzor kezdeményezésére 1959-ben alapították Athénben. A társaság elnökévé Vourveris professzort választották, aki azóta is betölti ezt a tisztséget. A társaságnak két főcélkitűzése van: elősegíteni a humanizmus értékeinek tanulmányozását a görög irodalom és művészet alkotásaiban és ápolni a görög nép humanisztikus hagyományait. E kettős célkitűzésnek felel meg a társaság programja. Részben széleskörű közönséggel igyekszik megismertetni a görög humanizmusnak az irodalom és művészet alkotásaiban megnyilvánuló értékeit, másrészt pedig támogatja az ilyen irányú tudományos kutatásokat.

Az ismertetett célkitűzésnek megfelelően a társaság tagsági körét igen nagy mértékben kiszélesítették. A társaságnak tagja lehet mindenki, aki magáénak vallja az antik humanizmus ideáljait, így bármely más tudományszak képviselője is aktív részt vehet a társaság munkájában. Első célkitűzését, a humanizmus értékeinek népszerűsítését, szélesebb tömegek humanista nevelését a társaság két úton valósítja meg. Egyrészt előadásokat, előadássorozatokat rendez (1959 óta több mint 300-at!) Athénben vagy a vidéki városokban és a rádióban. Különböző tudományszakok professzorainak bevonásával előadó körutakat szerveztek, amelyeken minden előadó a saját tudományzakja (a természet-tudományokat is beleértve) szempontjából vizsgálja az antik humanizmus szerepét és jelentőségét a jelenkorban. Másrészt a társaság egy sorozatot indított meg «Antikvitás és a ma problémái» címmel, s ezekben a szerzők igen változatos és sokoldalúan tárják a társaság nézeteit és humanizmus szemléletét s az antik kultúra értékeit széleskörű olvasóközönség elé. A közel 40 kiadványt magában foglaló sorozatban ilyen munkák jelentek meg, mint *K. I. Vourveris* «Humanizmus és technológia a modern életben», *N. Louros* «Orvostudomány és humanisztikus nevelés», *A. Tsiridanis* «Görög antikvitás mint a

modern ember kalauza», *K. I. Vourveris* «A munkásosztály nevelésének problémái a klasszikusok megvilágításában» stb. A sorozat egy része angolul és németül is megjelent, úgyhogy a társaság működését és hatását ezáltal a görög nyelvterület határain túlra is kiterjesztheti.

Tudományos célkitűzéseinek megvalósítására a társaság «Tanulmányok és kutatások» címen szintén egy kiadványsorozatot indított, amelynek eddig több mint 10 kötete jelent meg. E kötetek többnyire egy-egy tudományos probléma monografikus feldolgozását tartalmazzák, mint többek közt *S. G. Kapsomenos* «Sophokles' Trachinierinnen und ihr Vorbild», *A. D. Skiadas* «Homer im griechischen Epigramm», *K. I. Vourveris* «Πλάτων και Αθήναι» stb. Ezenkívül a társaság 1963-ban létrehozta a «Klasszikus Tanulmányok Központját», amelynek feladata az egyetemet végzett és doktori fokozatot szerzett kutatók antik humanizmusra vonatkozó kutatásainak támogatása. A központ célkitűzései között szerepel a görög klasszikusok szövegeinek fordítással és magyarázatokkal ellátott kiadása szélesebb olvasó közönség számára, továbbá a klasszikus és humanisztikus tanulmányok kézikönyveinek megírása.

Az elmondottak szembeötlően mutatják, hogy a «Görög Humanisztikus Társaság» az alapítása óta eltelt rövid idő alatt rendkívüli eredményeket és sikereket ért el. Ezt bizonyára részben elnöke *K. I. Vourveris* professzor fáradhatatlan és lelkes szervezőmunkájának, részben pedig a társaság működése iránt megnyilvánuló nagy társadalmi igénynek köszönheti.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett 1967. VII. 24 — Terjedelem: 12,6 (A/5) ív. + 0,17 (A/5) ív műmelléklet

64.64136 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

K Ö N Y V S Z E M L E

Mordakte Winckelmann. Ford. és komm. H. A. Stoll. (Ism. *Szabó Miklós*) 316

H Í R E K

Harmatta János: 'Ελληνική 'Αρθρωπιστική 'Εταιρία 318

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
FŐBIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János*. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly* II. Görög történeti chrestomathia. Szerk. *Borzsák István*. Bp. Tankönyvkiadó. 1960. 291. l.+I—XVI. t.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly*. III. Római történeti chrestomathia. Szerk. *Borzsák István*. Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 288 l.

Barkóczi László — Bóna István — Mócsy András: Pannonia története. Szerk. *Harmatta János*. Budapest 1963. Tankönyvkiadó. 151 l.+24 t.

2. MONOGRÁFIÁK:

K. Marót: Die Anfänge der griechischen Literatur. Vorfragen. 1960. Akadémiai Kiadó. 527 l.+I—III. tábla.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Klasszikus arcképek 1964. Akadémiai Kiadó. 101 + 97 + 163 + 84 + 80 + 153 + 64 + 115 + 123 + 109 l.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 571 + XXXII.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Persius: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*. A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly*. Budapest 1961. Akadémiai Kiadó. 100 l.

Sukaszeptati. A papagáj hetven meséje a csalfa asszonyokról. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta *Töttössy Csaba*. Budapest 1962. Magyar Helikon. 249 l.

Iuvenalis: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*. A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly*. (Görög és latin írók. 9). Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 390 l.

Pseudo-Longinos: A fenségről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Nagy Ferenc*. (Görög és latin írók 10.) Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 130 l.

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József*. A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianus: A római polgárháborúk. I-II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István*. (Görög és latin írók. 12-13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504+584 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

P. Vergilius Maro: A szünyog. Fordította *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik*, redigit *I. Trencsényi-Waldapfel*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4. (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l.